

УДК 94 (47)
ББК 63.3 (Ки)

Ө – 99

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин
Окумуштуулар Кенеші тарабынан басууга сунуш кылынган

Жооптуу редактору: Кыргыз Республикасынын
Улуттук илимдер Академиясынын академиги,
КР мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты *Какеев А.Ч.*

Рецензенттери: Тарых илимдеринин доктору, профессор,
КР илимине эмгек сиңирген ишмер *Эралиев З.Э.*
Тарых илимдеринин доктору, профессор *Кененсариев Т.К.*

Өмүрбеков Токторбек Наматбекович
Ө – 99 Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу
жана орду. (XIX кылымдын ортосу – XX кылымдын башы). –
Б.: «Бийиктик», 2003. – 288 б.

ISBN 9967-13-064-3

Бул илимий эмгекте Кыргызстандын тарыхында (XIX кылымдын ортосу – XX кылымдын башы) улуттуу роль ойногон Улуу инсандардын коомдук-саясий жана мамлекеттик көп кырдуу ишмердиги ар тараптан комплекстүү түрдө изилденет. Алардын катарына Ормон хан, Боромбай бий, Жантай, Жангарач, Алымбек датка, Ажыбек Баатыр, Курманжан датка, Байтик Баатыр, Алымкул Аталык, Шабдан Баатыр ж.б. кирет. Аталган чыгаан инсандардын өрнөктүү, өтөлгөлүү өмүр жолу, кыргыз элинин түпкү кызыкчылыктарына ылайык кылган ак кызматы жана акылман жол башчылар катарында калайыкка таанткан, эл ичинде зор кадыр баркка ээ кылган артыкча касиеттери тарыхый так даректердин негизинде элестүү баяндалат. Монография окумуштууларга, аспиранттарга, студенттерге жана жалпы эле байыркы бай тарыхы бар элибиздин тарыхын сүйүүчүлөргө арналат.

Ө 0503020911

ББК 63,3 (2Ки)

ISBN 9967-13-064-3

© Өмүрбеков Т., 2003

© «Бийиктик», 2003

КИРИШҮҮ

Эгемендүүлүктүн жана мамлекеттик көз каранды эместиктин шарттарында Ата Мекендин өткөндөгү тарыхынын урунттуу учурларына, абдан маанилүү маселелерине жаңыча мамиле жасоо аракети күч алды. Бул өлкөнүн коомдук-саясий турмушундагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшү, түздөн-түз улуттук аң-сезимдин ойгонушу, улуттук ар намыстын жана сыймыктануунун кайра жанданышы, козголушу менен байланыштуу. Мында айрыкча Кыргыз Республикасынын Президенти, академик А.Акаевдин ролу зор. Мамлекеттик жетекчибиздин аналитикалык ой-толгоолорго ширелген, аргументтүү жыйынтык, тыянактар коштогон терең мазмундуу эмгектеринде эзелки элибиздин тарыхынын кашкайган чындыгы ар тараптан ачылып келет.¹ Айрыкча анын өткөн 2002-ж. жарык көргөн «Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхы жана элдик «Манас» эпосу» аттуу көлөмдүү монографиясы байыркы ата-бабаларыбыздын басып өткөн жолун, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн кыйла кылымдарга созулган бай тарых-таржымалын анык илимий негизде адилет изилдөөгө, кара кылды как жарган калыс баяндоого кенири жол ачты десек эч кандай аша чапкандыкка жатпайт.

Арийне Ата Журт тарыхында, бөтөнчө улуттук мамлекеттүүлүк идеясынын калыптанышында, бышып жетилишинде жана өсүп-өнүгүшүндө калк ичинен аттын кашкасындай суурулуп чыккан улуу инсандардын эмгеги ат көтөргүс, айтып бүтпөс чоң «дастан», өзүнчө тарых. Ар бир доордогу тарыхый инсандын ээлеген орду тууралуу так маалыматтар менен эң эле таасын ойлор да, дал ошол А.Акаевдин кийинки китептеринде айтылган.

Тарыхтын философиясы тастыктап тургандай өз милдетин өтөп бүткөн, учур талабына дал келбей эскирип калган коомдук

¹ Акаев А.Раздумья на судьбоносном этапе. — Б., 1994; Аскар Акаев. Залкар инсандар жөнүндө. / Сост.К.Иманалиев. — Б.: «Учкун», 1999; Памятное десятилетие. — Б.: «Учкун», 2001; Кыргыз мамлекеттүүлүгү жана элдик «Манас» эпосу. — Б.: АО «Учкун», 2002; История прошедшая через мое сердце. — Москва — Бишкек: ИПЦ «Дизайн.Информация. Картография», Илим, 2003.

түзүлүштөн жаңырган коомдук түзүлүшкө жарандар кадам таштачу өткөөл доордо, алга карай өнүгүүнүн альтернативаларына — айрылыш жолдоруна кептелген кезде, туурасын тандап алуу мүмкүнчүлүгү бир нече эсе көбөйөт. Ошондой учурда тарыхый инсандардын: коомдук-саясий ишмерлердин, аскер башчылардын, окумуштуу аалымдардын, даанышмандардын ролу кескин өсөт. Анткени алар айрылыш жолдордун мүмкүнчүлүктөрүн алдын ала көрө билишет, альтернативаларды туура түшүнүшөт жана тигил же бул максатты көздөй эл массасын өз артынан ээрчиге алышат.¹ Себеби доорлор тогошкон маалда А.Акаев баса белгилегендей лидерлерде, жол башчыларда гана адамзат рухунун асмандап жогорулоосу, коомдун баардык чөйрөлөрүн камтыган чымырканган интеллектуалдуу ишмердиктери, кайсы бир калктын пассионардык чыналуусу даана байкалат.

Пассионарлуу «Инсандар өздөрүнө гана таандык өзгөчө касиеттерине жараша этникалык массивди бекем бириктирип, анын күч кайраттарын топтоштуруп жана ошол Инсан аныктаган максатка динамикалык абалда турган пассионардык энергияны багыттоо менен этникалык структурага ирээттүүлүк мүнөздү бере алат»² — деп жазат А.Акаев. Анын ою боюнча «Пассионарлуу Инсандын тазаланып ылгануу (кристаллизациялануу) борбору катарында потенциалдык сапаттарынын ачылышы үчүн өбөлгө түзүүчү башкы касиети анын баардыгын жеңүүчү Саясий Эрки. Пассионардык Инсанга ал алдыга коюлган максаттарга жетүү үчүн кандай гана тоскоолдуктар болбосун токтобоого жана өз айланасындагылардай эле жоолашкандарды жазалоодо да бардык курмандыктарга барууга мүмкүндүк берет».³

Кыргыз эли үчүн XIX кылымдын орто чени дал ошондой, ар кандай карама-каршылыктар арбыган, баш аламандыктын айрым белгилери жанданып, эски менен жаңы атаандашып теңтайлашкан заман эле. Мындай машакаты көп өнүгүү жолун тандоонун кыйынчылыктары кыргыз элинин коомдук, саясий жана чарбалык турмушунан, руханий дүйнөсүнөн, коомдук аң-сезиминен, коңшулаш калктар менен алака-байланыштарынан, күч-кубаттуу өлкөлөргө карата мамилесинен даана көрүнөт. Ошол кыйчалыш мезгилде биринен-бири кем калбаган далай чыгаан инсандар эл

¹ Яковец Ю.В. История цивилизаций. 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. 10-бет.

² Акаев А. Кыргызская государственность и народный эпос «Манас». — Б.: АО «Учкун», 2002. 493-бет.

³ Акаев А. Кыргызская государственность народный эпос «Манас», 494-бет.

ичинен алдыга суурулуп чыгышкан. Андай акылгөй, көп кырдуу жол башчылардын катарына Ормон хан Ниязбек уулу, Алымбек датка Асан бий уулу, Боронбай Бекмурат уулу, Алымкул Аталык, Жантай Карабек уулу. Жангарач Эшкожо уулу, Ажыбек Баатыр, Курманжан датка, Байтик Баатыр, Шабдан Баатыр ж.б. кирет.

Бирок, алардын омоктуу окуяларга бай өрнөктүү өмүр жолу, кийинки муундар үчүн баа жеткис сабак боло турган кылган иши, алысты көрө билген көрөгөч көсөмдүгү, элинин түпкү кызыкчылыктарына шайкеш терең ойлонулган көп кырдуу, үзүрлүү ишмердиги өткөн кылымда, Советтик доордо тарыхчы илимпоздордун «көз жаздымында» калып өзүнө татыктуу калыс баасын ала алган эмес. Азыр да ал маселе бүгүнкү тарых илиминин талабына жооп бергидей дэңгээлде ар тараптан иликтене элек. Анан калса Кыргызстан тарыхындагы инсандардын ролуна ар кайсы мезгилдерде ар башкача мамиле кылынган кимге жалган. Алардын саясий ишмердиги далай жылдар бою тескери мүнөздөлүп келбедиби. Андыктан кимдин ким экенин, элине кылган кызматын ачык айтууга кезек келгени, небак бышып жетилген маселе экени талашсыз. А.Акаев адилеттүүлүк менен баса белгилегендей «ошол фигуралардын ар биринен эпикалык полотно жазууга болот».¹ Акыркы жылдарда алгылыктуу айрым аракеттер жасалганына карабастан аксакал тарыхчыларыбыз айткандай «алардын саясий портреттери дагы эле өз авторун күтүүдө».²

Анык көз каранды эместиктин шарттарында гана кыргыз тарых илиминин өсүп-өнүгүшү үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөр түзүлдү, анын коом алдындагы милдети өзгөрдү. Жалпы улуттук кызыкчылыктардан оолактаган мурдагы кунарсыз мүнөзүнөн арылып, ал азыркы учурда дүйнөлүк тарых илиминин акыркы жетишкендиктерине, соңку метод, ыкмаларына ык алууда. Мындай өңүт өзгөртүү дүйнөлүк, локалдуу цивилизациялардын алкагында, циклдик динамика аркылуу кыргыз коомунун тарыхый баскычтарын тагыраак аныктоого, өнүгүү өзгөчөлүктөрү менен окшоштуктарын даанараак баамдап байкоого өбөлгө түзөөрү бышык. Буга чейин социалдык — экономикалык өнүгүүнүн жүрүшүн анализдөө багытында кыйла иш аткарылганын тана албайбыз. Эмки максат Ата Журт тарыхындагы жеке адамдын, өзгөчө Улуу инсандардын чечүүчү ролун ачып берүү,

¹ Акаев А. Кыргызская государственность и народный эпос «Манас», 513-бет.

² Табышалиев С.Т., Плоских В.М., Усенбаев К.У. Присоединение Киргизии к России: истоки, процесс, последствия. // Известия АН Кирг. ССР. Серия: общественные науки. — Ф.: Илим, № 2, 1990, 76-бет.

ал маселени мамлекеттүүлүгүбүздүн өсүп өнүгүүсүнүн этаптары, коомдук аң-сезим менен айкалыштыра ар тараптан изилдөө болушу кажет. Ошондо гана тарых социалдык функциясын аткарып, улуттук аң-сезимдин жанданышына, ар намыстын, адеп-ахлактын ойгонушуна, эл биримдигинин, мамлекеттүүлүк идеясынын андан ары чыңдалышына өбөлгө түзөт.

Ушул өңүттөн алганда маселени жаңыча көз карашта комплекстүү жана ирээттүү изилдөөнүн илимий жактан актуалдуулугу чексиз жана практикалык мааниси зор.

Маселенин илимий изилденүү деңгээли. Адегенде эле айта кете турган нерсе кыргыз элинин XIX кылымдын орто чени - XX кылымдын башындагы Улуу инсандарынын коомдук-саясий ишмердиги кандайдыр бир деңгээлде алар менен замандаш илимий коомчулуктун өкүлдөрүнөн тартып ар кыл өңүттөгү авторлордун кызыгуусун туудуруп келгени анык. Алсак, ошол доордо Орто Азияга, кыргыз жерине ар кандай максаттар менен келген орус окумуштуулары, саякатчылары жергиликтүү элдин коомдук-экономикалык, саясий абалы жана маданий турмушу тууралуу пайдалуу маалыматтарды жыйнаганда, аргасыздан алардын бий, билермандарына, кадыр-барктуу, көптү билген көсөм жол башчыларына кайрылып аңгемелешүүгө мажбур болушкан. Андыктан андай акылга карк даанышман инсандардын кулк-мүнөзүн, өмүр жолун, артыкча касиеттерин, элине кылган эмгегин, калк ичинде зор урмат-сыйга, таасирге ээ болуусунун негизги себептерин иликтеп билүүгө туура келген. Бул бир жагынан ошол окумуштууларды Ала-Тоого атайлап жөнөткөн Өкмөт, бийлик өкүлдөрү үчүн керек эле.

XIX к. орто чениндеги кыргыздын мыктылары жөнүндө өтө бай маалыматтар канатташ казак элинин уулу, чыгаан окумуштуу Ч.Ч.Валихановдун калемине таандык. Ал эки ирет, адеп 1856-жылы, кийин 1858/59-жж. Кашкарга бара жатканда жана кайра кайтканда Кыргызстанда болгону белгилүү. Окумуштуунун ошол жылдарда жазылган эмгектеринде Ормон хан, Боромбай бий, Ажыбек Баатыр, Алымбек датка ж.б. тарыхый инсандар тууралуу терең мазмундуу маалыматтар арбын.¹ Айрым улуу инсандар тууралуу кыскача

¹ 1 Валиханов Ч.Ч. Дневник поездки на Иссык-Куль. // Собр. соч. в пяти томах. Т.1. — Алма-Ата: Гл. ред. Каз. сов. энц., 1984. 306-357-беттер; Записки о киргизах // Собр. соч. в пяти томах. Т.2. — Алма-Ата: Гл. ред. Каз. сов. энц., 1985. 7-89-беттер; Кашгарский дневник 1 // Собр. соч. в пяти томах. Т.3. — Алма-Ата: Гл. ред. Каз. сов. энц., 1985. 14-37-беттер; О состоянии Алтышара или шести восточных городов Китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии) в 1858-1859 гг. // Собр. соч. Т.3. 97-218-беттер; Записки о Кокандском ханстве // Собр. соч. Т.3. 314-324-беттер;

кабарларды П.П.Семенов-Тянь-Шаньский менен Н.А.Северцевдин эмгектеринен жолуктурууга болот.¹

XIX к. экинчи жарымында Орто Азия элдеринин тарыхы боюнча жазылган көлөмдүү тарыхый иликтөөлөрдүн бири В.Наливкиндин «Кокон хандыгынын кыскача тарыхы» аттуу китеби. Китепте Фергана өрөөнүнүн калкынын этностук курамы, чарбалык өнүгүүсү, саясий абалы, чөлкөмдө өз алдынча мамлекеттин түзүлүшү, өсүп-өнүгүшү, мындагы олуттуу окуялар жана анын ички карама-каршылыктардын күч алышынын натыйжасында кыйрашы конкреттүү материалдардын негизинде баяндалат. Хандыктын саясий турмушу сүрөттөлгөн бөлүмдөрдө Алымбек датка, Алымкул Аталык сыяктуу кыргыз, кыргыз-кыпчак жол башчыларынын мамлекеттик ишмердигине тиешелүү кыйла маалыматтар бар.²

Арийне, ал мезгилде түздөн-түз тигил же бул Улуу инсандын өтөлгөлүү өмүр жолун, ишмердигин изилдеген илимпоздор, илимий-популярдуу мүнөздөгү макала жазган авторлор саналуу. Алсак, алардын катарына А.Хорошхин, А.Н.Таубе, И.П.Ювачев кирет.³

А.Хорошхиндин XIX к. 60-жж. аягында жазылган чакан макаласында солто урусунун чоң манабы Жаңгарачтын ордун өзүнүн акылмандыгынын, жөндөмдүүлүгүнүн, өткүрлүгүнүн аркасында ээлеген Байтик Баатырдын башкаларга окшобогон өзгөчө касиеттери баяндалат. Ал эми кийинки эки автордун макалалары атагы алыска угулуп, Алай ханышасы атыккан айтылуу Курманжан датканын коомдук-саясий ишмердигинин урунттуу учурлары менен орус коомчулугун тааныштырууга арналган.

XIX к. аягында кыргыздардын тарыхын, этникалык курамын, тегин, турмуш-тиричилигин, мамлекеттүүлүгүнүн башаттарын, байыркы мекенин изилдөөгө Н.А.Аристов ири салым кошкон. Анын ХХI к. башында гана басмадан басылган көлөмдүү эмгегинин тиешелүү бөлүмдөрүндө кээ бир Улуу инсандар жөнүндө кыскача кызыктуу маалыматтар жолугат.⁴

¹ Семенов П.П. Путешествие в Тянь-Шань в 1856-1857гг. — М. 1958; Северцев Н. Путешествие по Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-Шаня, совершенное по поручению Русского географического общества доктором зоологии, членом РГО и других ученых обществ Н.Северцовым. — СПб., 1873.

² Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. — Казань, 1886.

³ Хорошхин А. «Байтук-батур (рассказ из кара-киргизской жизни, 1867)» // «Туркестанские ведомости», 31 октября 1872 года, № 43; Таубе А.Н. Алайская царица. //Русский инвалид. 1902. № 5; Ювачев И.П. Курбань-Джань-датха, кара-киргизская царица Алая.//Исторический вестник. 1907. № 12; ТС. т.471.

⁴ Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. — Б.: Илим, 2001.

Кыргыздын алгачкы тарыхчысы Осмонаалы Сыдык уулу XX к. башында элибиздин көөнө тарыхын жазуу жүзүндө ирээтке келтирүү боюнча көзгө көрүнөөрлүк көп иштерди аткарган. Анын илимий коомчулукка кенири белгилүү эки чакан эмгегинде кыргыз тарыхы автор жашаган мезгилдин талаптарынын дэңгээлинде кыскача баяндалат.¹ Ал китепчелерде Улуу инсандар тууралуу санжыра түрүндөгү үстүртөн айтылган маалыматтар бар. Бул өңүттө көбүрөөк кабар калтырган адепки жазгыч тарыхчыбыз Белек Солтоноев. Тоталитардык катаал системанын шарттарында марксистик ыкманын, «партиялык принциптин» алкагында жазылгандыгына карабастан китепте кыргыз тарыхынын олуттуу маселелери биринчи жолу кыргыз элинин көз карашында кенири иликтенген. Өкүнүчтүү жагдай — көлөмдүү бул эмгектин кол жазмасы көп жылдар бою «капаста» жатып, XX к. 90-жж. башында араң жарык көрүп, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жылында анын толукталган варианты кайрадан басмадан басылды.²

XX к. 20-30-жж. Кыргызстандын тарыхын изилдөө боюнча алгылыктуу иштерди жасаган адепки адис тарыхчылар В.В.Бартольд менен С.М.Абрамзон. Академик, даңазалуу чоң окумуштуу В.В.Бартольддун «Кыргыздар» аттуу тарыхий очерки ар түркүн тарыхий булактардын негизинде жазылган алгачкы илимий эмгек болуп эсептелет. Анда эң эзелки доордон тартып XIX к. 60-жж. чейинки элибиздин тарыхы камтылган. Очерктин XIX к. кыргыз-орус мамилелери чагылдырылган бөлүмдөрүндө ири инсандардын ушул өңүттөгү иш-аракеттерине басым жазалат.³

Кыргыз элинин этногенезин, этностук курамын ийне-жибине чейин ар тараптан изилдеген ири илимпоз С.М.Абрамзон XX кылымдын 30-жж. Кыргызстанда жаңыдан түптөлүп келе жаткан тарых илиминин инсан таануу багытын аныктоого аракет жасаган десек аша чапкандыкка жатпас. Ачыгын айтканда ал ошол доордогу идеологиялык чектөөлөрдөн эч кандай жалтактабай кыргыз тарыхындагы Ормон хан, Шабдан баатыр ж.б.чоң манаптардын ролу тууралуу маселени козгогон.⁴

¹ Осмонаалы Сыдык уулу. «Мухтасар тарих Кыргызия». — Уфа, 1913; «Тарих Кыргыз Шадмания». — Уфа, 1914; Сыдыков Осмонаалы. Тарих кыргыз Шадмания: Кыргыз санжырасы.- Ф.: Кыргызстан, 1990.

² Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы: Тарыхий очерктер. 1-2 китептер. — Б.: Учкун, 1993; Кыргыз тарыхы. Жооптуу редактору: академик А.Ч.Какеев. — Б.: АРХИ, 2003.

³ Бартольд В.В. Киргизы. Исторический очерк. — М., 1927. — Ф., 1943; Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана: Сост. доп. коммент. и предисловие О.Караева. — Б.: Шам, 1996.

⁴ Абрамзон С.М. У истоков манапства. О похоромах Шабдана Джантаева, его родословной и потомках. //Советская Киргизия. 1930, ноябрь № 226, 256, 262; У истоков манапства (экспедиционные очерки) //Советская Киргизия. 1931, 1 апреля.

Ал эми 40-жж. инсан таануу багытына байланыштуу илимий макалаларды Б.Жамгырчинов менен А.Н.Бернштам жарыялайт. Биринчи автор өз макаласында Ормон хандын доорундагы, б.а. XIX к. 20-50-жж. кыргыздардын эл аралык абалына, коомдук-экономикалык түзүлүшүнө, феодалдык-уруулук чыр чатактарга, 40-жж. өз алдынча хандык түзүү аракетине жана көз каранды эместик үчүн күрөштөрүнө токтолот.¹ Ушул маселелер ири илимпоздун 50-60-жж. жазылган Кыргызстандын Россияга кошулуусу тууралуу көлөмдүү монографияларында андан ары тереңдетилип изилденди.²

А.Н.Бернштам чакан макаласында Ормон хандын өз бетинче кыргыз мамлекетин түзүү аракетин XVI к. орус падышасы Иван Грозныйдын орус жерлерин бириктирүүнү аяктоону, борбордук бийликти чыңдоону көздөгөн ички саясаты менен окшоштурат.³

XIX к. кыргыздардын тарыхынын орчундуу окуяларын, Кыргыз-Кокон, Кыргыз-Орус байланыштарын иликтөөгө 60-жж. көрүнүктүү окумуштуу А.Хасанов барандуу салым кошкон. Анын эмгектеринде айрым тарыхий инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ээлеген ордуна жана ролуна ал учурда үстөмдүк кылган марксисттик көз карашта баа берилет.⁴ Ушул сыяктуу көз караштар К.Үсөнбаевдин адепки илимий изилдөөлөрүнө да мүнөздүү.⁵

XVIII-XIX кк. кыргыз-орус байланыштарынын тарыхын жана Кокон хандыгынын коомдук-саясий турмушуна кыргыздардын активдүү түрдө катышуусун иликтөөгө академик В.М.Плоскихтин

¹ Джамгерчинов Б. Киргизы в эпоху Ормон-хана. (Из истории феодально-родовых войн киргизов в XIX веке. // Труды ИЯЛИ. Вып. I. 1944. — Ф.: КирФАН, 1945. 111-130-беттер.

² Джамгерчинов Б. Присоединение Киргизии к России. — М.: Изд. соц.-экон.-литер.-ы, 1959; Очерки политической истории Киргизии XIX века (первая половина) — Ф.: Илим, 1966; Очерк политической истории Киргизии XIX века (вторая половина) — Ф.: Кыргызстан, 1966.

³ Бернштам А.Н. Из истории международных и военных отношений киргизского народа. // Изв. Кирг. ФАН СССР, 1945, вып. I. 105-113-беттер; Избранные труды по археологии и истории киргизов и Кыргызстана. Сост.: К.Ташбаева, А.Ведутова. — Б.: «Айбек», 1997. 439-446-беттер.

⁴ Хасанов А.Х. Из истории Киргизии XIX века. — Ф.: Киргиз уч.педгиз, 1959; Взаимоотношения киргизов с Кокандским ханством и Россией в 50-70 годах XIX века. — Ф.: Киргосучпедиздат, 1961.

⁵ Усенбаев К.У. Общественно-экономические отношения киргизов в период господства Кокандского ханства (XIX в. до присоединения Киргизии к России). — Ф., 1961; Присоединение Южной Киргизии к России. — Ф. 1960.

70-жж. жарык көргөн монографиялары арналган. Аларда бизди кызыктырган маселеге тиешелүү кээ бир баалуу кабарлар бар.¹

Бирок, тилекке каршы XX к. 70-жылдарынан тартып Республиканын партиялык жетекчилигинин тарых илимине одоно кийлигишүүсүнүн натыйжасында кыргыз тарыхнамесинин абалы кескин өзгөрүп, илимге жат терс көрүнүштөргө, талылуу маселелерди бурмалоолорго кенири жол ачылды.

Кезинде, илимдеги кейиштүү мындай абал тууралуу Кыргызстандын аттуу-баштуу тарыхчылары ачык айтышканы белгилүү. Алсак, С.Табышалиев Совет мезгилиндеги Ата Журт тарыхына келтирилген салакалар жөнүндө мындай деп өкүнүп айткан: «60-жылдардын (XX к.) башында күтүлбөгөн шарттар түзүлдү... Тарых илими монополиялаштырылды жана республиканын компетенттүү эмес жетекчилеринин чакан тобунун көзөмөлү алдында калды. Алар улуттук тарыхтын жападан жалгыс талкуулап чечмелөөчүлөрүнүн ролун өз колдоруна алышкан жана өздөрүнүн туура эмес көз караштарын акыркы чындыктын сөзү катары илимий коомчулукка таңуулашкан. Профессионал тарыхчылар болсо жигердүү иштен четтетилген. Тарых илими учурдун убактылуу кызыкчылыктарына багындырылган, саясатташтырылган жана өзүн-өзү көкөлөтө мактоо үчүн кадыр-барктуу фактор болуп калат».²

Тарых илими белгилүү өлчөмдө бийликтин бюрократтык ыкмасынан, догматизмден жана жөнү жок компетентсиз кийлигишүүчүлүктөрүнөн аябай жапа чеккенин башка белдүү илимпоз тарыхчылар да айтышкан.³

Чындыгында эле ал кезде илимий этиканын талаптары ачыктан-ачык бузулган болчу. Атүгүл, кээ бир окумуштуулардын жазылып бүтө элек жана басмадан басылбаган, жарыяланбаган кол жазмалары партиялык жыйындарда, республикалык басма сөз каражаттарынын беттеринде аёосуз сыналган.

Мындай илимге жат терс көрүнүштөр XX к. 70-жылдарында айрыкча күч алат. Кыргызстанда тарых илимин идеологиялык сыдыргыдан өткөрүп, партиялык көрсөтмө берүү «кыймылынын»

¹ Плоских В.М. Первые кыргызско-русские посольские связи. — Ф.:Илим, 1970; Киргизы и Кокандское ханство. — Ф.:Илим, 1978; Очерки патриархально-феодалных отношений в Южной Киргизии (50-70-е годы XIX в.) — Ф.:Илим, 1968; У истоков дружбы. — Ф.: Илим, 1972.

² История далекая и близкая. Беседа с С.Т.Табышалиевым. // Советская Киргизия. № 148 (17923). 26 июня 1988 г., 3-б.

³ Ключ к пониманию действительности. Откровенный диалог В.П.Шерстобитова. //Советская Киргизия. № 10 (18085). 12 января 1989 г., 3-бет.

кенири кулач жайышына Союздук борбордун жоболондуу көрсөтмөлөрү түрткү берген. Алсак, 1972-ж. «Литературная газета-га» тарых илимдеринин доктору А.Яковлевдин «Антиисторизмге каршы» аттуу көлөмдүү, өзгөчө чуулгандуу макаласы жарыяланган. Макала СССРдин жакындап келе жаткан 50 жылдыгын даңазалоо менен башталып, баштан аяк марксисттик-лениндик теорияны көкөлөтө мактоого ширелген.

Союздук республикаларда болсо жергиликтүү элдин тарыхына, алардын белгилүү инсандарынын саясий ишмердигине кайрылуу аларды идеялизациялоого жол ачат деп кесе айтылган. А.Яковлевдин пикири боюнча «идеализациялоо мотивин Тимур, падыша Давид, Кенесары Касымовдун кыймылы жөнүндө, өткөн кылымдагы молдован маданиятынын ишмерлери тууралуу, кыргыз мамлекетинин тарыхы жөнүндө кээ бир жарыялоолордон байкоого болот»¹ имиш.

Анын ою боюнча улуттардын тарыхында падышалар менен хандардын өмүр баяндары адеп-ахлактык үлгү болбостон, күрөшчүлөрдүн революциячыл эрдиктери гана үлгү боло алат.

Ошол макаланы кош колдоп колдоочулар көп өтпөй Кыргызстанда да табылды. Болгондо да мындай «идеологиялык күрөштүн» демилгесин Республиканын ошол кездеги жетекчилиги колго алып, анын алдыңкы сабында турду. Өтө өкүнүчтүүсү байыркы кыргыз элинин, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхын кытай, араб, перс, түрк ж.б. тарыхый булактарга таянып изилдеп чыккан жана эң мыкты эмгектерди жараткан дүйнөгө таанымал ири чыгыш таануучу илимпоз, академик В.В.Бартольддун эмгектери четке кагылды.

В.В. Бартольд «Кыргыздар» аттуу өз эмгегинде IX к. экинчи жарымы - X к. башы ченде Улуу кыргыз дөөлөтү жашагандыгына басым жасаган². Таптык принципти гана туу туткандар ошондо дал ушул пикирге эч кандай аргументсиз асылып мындайча жыйынтык чыгарышат: «Бул тезисти эрктүү же эрксиз пропагандалоо, биринчиден, тарыхый чындыкка дал келбейт, экинчиден, кыргыз элинин социалистик жеңиштеринин баркын кетирет,... патриоттук сыймыктануу духунда тарбиялоого түрткү болбойт»³.

«Ак ийилет, бирок сынбайт» дегендей эгемендиктин маалында анын эзелки кыргыз мамлекети, Енисей кагандыгы, Улуу кыргыз

¹ Яковлев А. Против антиисторизма. //Литературная газета. № 46. 15 ноября 1972 г., 5-бет.

² Бартольд В.В. Киргизы. Исторический очерк. - Ф., 1927.

³ Советская Киргизия. № 148 (17923) - 26 июня 1988 г., 3-бет.

державасы туралуу кашкайган чындыкты камтыган «Кыргыздар» ж.б. чыгармалары кайрылып өз оордун таап отурат¹. Окумуштуунун омоктуу ойлорго бай эмгектерин кыргыз тарыхын изилдеген бир дагы илимпоз кыйгап өтүшү мүмкүн эмес.

Башкасын айтпаганда да В.В. Бартольддун эмгектеринин илимий баалуулугу ар бир доордогу трыхий окуялар чыгаан инсандардын ишмердиги менен ажырагыс байланышта баяндалгандыгында. Мындай калыстык XIX кылымдагы ири инсандарга (Ормон хан, Жантай, Боромбай, Жангарач, Алымкул Аталык, Шабдан Баатыр, Байтик Баатыр ж.б.) карата автордун мамилесинен да даана байкалып турат². Атүгүл, анын эмгектери кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жылын жарыялоодо, 2200 жылдыгын белгилөөдө негизги илимий таянычтардын бири болду десек аша чапкандыкка жатпас.

70-жж. Республика жетекчилиги жектеген чыгаан окумуштуулардын бири С.М. Абрамзон. Ал кыргыз элинин көп тараптуу этногенетикалык жана маданий байланыштарынын проблемаларын изилдөөгө дээрлик 50 жылдык өмүрүн арнаган³.

Тилекке каршы С.М.Абрамзондун эмгегине олуттуу методологиялык жана идеялык-саясий жаңылыштыктарга жол берилген деген күнөө коюлган. Анын сынчыларынын ою боюнча окумуштуу кыргыз элинин өткөндөгү тарыхына баа берүүдө, азыркы учурдагы (XX к. 60-70-жж.) коомдук процесстерди анализдөөдө партиялуулук принцибинен, маселеге социалдык-таптык мамиле кылуудан четтеп кеткен. Ал аз келгенсип, мезгилдин күрөө-тамырын илгиртпей сезе билген «илберинки» кээ бир «адис» илимпоздор Совет бийлигинин жылдарында кыргыздардын этнографиялык облигинде болуп өткөн колоссалдуу өзгөрүүлөрдү С.М. Абрамзон жокко чыгарган деген оор жалааны жабыштырышкан⁴.

Бактыга жараша, эми минтип кечигип болсо да чындык жеңип, тарыхий адилеттик калыбына келип, өмүрүнүн акыры арманда өткөн аалымдын тоодой эмгегине акыйкат баа берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп отурабыз. Буга кылымдар, миң жылдыктар тогошоор алдында

¹ Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана: Составление, доп.коммент. и предисловие О.Караева. — Б.: Шам, 1996.

² Ошол эле эмгегинде, 239-253-беттер.

³ Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. — Л.: Наука, 1971; У истоков манапства //Советская Киргизия 1930, ноябрь, № 226, 256, 262; 1931, 1 апреля.

⁴ «Советская Киргизия», 18 февраля 1973 г.

башталган коомдук турмушубуздагы маани — маңызы терең өзгөрүүлөр, өз алдынча мамлекет курушубуз, “ой-жүгүртүүнүн эскирген стереотиптеринин чукулунан бузулушу, руханий турмушубуздун жаңылануу жараяны”, ... “тарыхий тажрыйбанын кайрадан ой элегинен өткөрүү зарылдыгы”¹ жол ачканы анык.

Академик А.Какеев советтик тарых илиминин ошондой өксүктөрү жөнүндө мындай деп жазат: «Эгерде Кыргызстандын Россия империясынын курамында турган мезгилин советтик жылдарда чагылдыруунун тарыхына кайрылсак, анда эң негизги кемчилиги ошол мезгилди чагылдыруу абстрактуу, обочолонгон мүнөзгө ээ болгонун, тарыхий персонаждар жана тарыхты кыймылдатуучу инсандар атайлап жаап жашырылганын, тарыхий контекстен алынып салынганын байкоо кыйын эмес. Тарыхий персонаждар арткы планга сүрүлүп, тарыхий контекстке инсанды сыйдыруу аракети өткөндү идеализациялоо катары бааланган, ал эми авторлорго таптык мамиледен четтеген деген күнөө коюлган».²

Абал 90-жж. башында, айрыкча Кыргыз Республикасы эгемендикке жана мамлекеттик көз каранды эместикке ээ болгондон кийин оң жагына өзгөрдү. Улуттук аң-сезимдин кескин жогорулоосунун натыйжасында, калайык-калктын кеңири колдоосуна таянган илимий жана маданий ишмерлердин демилгеси боюнча Улуу инсандардын мааракелери мамлекеттик масштабда белгилене баштады. Уңгулуу журттун унутта калган улуттук баатырларына жүз буруу, кайрадан кайрылуу, алардын көп кырдуу ишмердигин иликтөөгө киришүүгө кеңири жол ачты. Алсак, Курманжан датканын 180 жылдыгы, Байтик Баатырдын 175 жылдыгы, Шабдан Баатырдын 160 жылдыгы, Ормон хандын 210 жылдыгы белгиленген учурда мезгилдүү басма сөз каражаттарынын беттеринде көптөгөн макалалар жарыяланып, кээ бир чакан жыйнактар жарык көрдү.³ Мында ири окумуштуулар К.Үсөнбаевдин, С.Аттокуровдун, жаңы муундагы таланттуу тарыхчылар

¹ Какеев А.Ч. Философская наука в Киргизии. // Известия АН Кирг.ССР. Серия: общественные науки. — Ф.: Илим, 1990. № 2. 33-34-беттер.

² Какеев А.Ч. На стыке цивилизаций. // Горная царица Курманжан и ее время. / Ред.акад.А.Какеев, акад. В. Плоских. — Б.: Илим, 2002. 117-118-беттер.

³ Курманжан датка. — Ош, 1991; Урстанбеков Б., Чороев Т. Кыргыз тарыхы: Кыскача энциклопедиялык сөздүк. — Ф.: Кырг. Совет.энц. Башкы ред., 1990; Шабдан Баатыр. «Ала-Тоо» журналынын тиркемеси. Башкы ред. К.Жусупов; Түз. Н.Капаров. — Б.: «Ала-Тоо» журн.ред., 1992; Шабдан Баатыр: эпохи и личность: Документы и материалы./Сост.Ж.Абдылдабек кызы и др. — Б.: Шам, 1999; Ормон хан илимий эмгектерде жана архивдик материалдарда.: Жыйнак — кошумчаланып 2-чи бас. — Кыргызстан, 2002.

Т.Кененсариев, Т.Чороев, К.Молдокасымов, А.Бедельбаев, Д.Сапаралиев, Б.Абытов ж.б. эмгеги дың бузган сыңары абыдан зор болду.¹ Атаке Баатыр, Боромбай бий ж.б. инсандардын кыргыз-орус байланыштарынын түзүлүшүндөгү жана өнүгүшүндөгү ролу академик А.Какеевдин эмгектеринде да ачылып берилди.² Ал эми 90-жылдардын экинчи жарымы – 2003-жж. айрым инсандардын ишмердиги изилденген диссертациялар жазылып, алгачкы илимий эмгектер жаралды.³ Кыргызстандын тарыхындагы Улуу инсандардын ролу жана ээлеген орду тууралуу омоктуу ойлор чоң окумуштуулар Ж.Жунушалиевдин, С.Аттокуровдун, Ж.Малабаевдин көлөмдүү эмгектеринде да айтылат.⁴

Улуу инсандар тууралуу кыскача маалыматтар акыркы жылдарда жарык көргөн «Кыргызстан тарыхы» окуу китептеринин тийиштүү бөлүмдөрүндө да бериле баштады.⁵

Ошондой болсо да XIX кылымдагы Кыргызстандын тарыхындагы Улуу инсандардын ролу жана ээлеген орду тууралуу маселенин алигиче чети оюла элек деп айтууга толук негиз бар. Маселен, Боромбай, Жантай, Жангарач, Алымбек датка, Алымкул Аталык, Байтик Баатыр, Ажыбек датка, Ажыбек баатыр, Шабдан Баатыр ж.б. тарыхый инсандардын коомдук-саясий, мамлекеттик ишмердиктери накта илимий негизде козголо элек. Менимче көтөрүлгөн маселени ар тараптан комплекстүү түрдө изилдөөнүн азыркы учурда удулу келип турган чагы. Муну мекендештерибиздин кийинки жылдардагы бабалар баскан жолго кызыгуусунун күч алышы, айрыкча маданий-агартуу жаатында эмгектенген коомчулук талап кылууда.

¹ Аталган авторлордун эмгектери, газеталарда жарыяланган макалалары арбын болгондуктан аларды адабияттардын тизмесиндеги тиешелүү бөлүмдөрдө берүүнү эп көрдүк.

² Какеев А.Ч. Философская мысль в Кыргызстане: поиски и проблемы. – Бишкек: КСХИ, 1995; Горная царица Курманжан и ее время. /Ред.акад.А.Какеев, акад.В.Плоских. – Б.:Илим, 2002.

³ Өмүрзакова Т. Курманжан датка: Эпоха, Личность. Деяния. Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. к. ист. н., – Б., 1996; Ошонуку: Курманжан датка. Доор. Инсан. Ишмердүүлүк. – Б.: Кыргызстан, 2002; Усенбаев К.К. Ормон хан. – Б.: «АЛЛ-Пресс». 1999; Горная царица Курманжан и ее время. – Б.: Илим, 2002.

⁴ Джунушалиев Дж. и др. Исторические этапы кыргызской государственности (III в. до н.э. – XIX в.). – Б.: «АРХИ», 2003; Джунушалиев Дж. Время созидания и трагедий. 20-30-е годы XX в. – Б.: Илим, 2003; Аттокуров С.А. Тайлак Баатыр. – Б., 1994; Кыргыз санжырасы. – Б.: Кыргызстан, 1995; Кыргызстан тарыхы. XIX к. – Б., 2003; Малабаев Ж. История государственности Кыргызстана. – Б.: Илим, 1997.

⁵ Осмонов Ө. Ж., Асанканов А.А. Кыргызстан тарыхы (Эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин): Окуу китеби. – Оңд., толук. 2-бас. – Б.: АО Кырполигкомбинат, 2003; История Кыргызстана. С др. вр. до наших дней. – Б.: 2003.

Глава I. КЫРГЫЗСТАН XIX К. ОРТО ЧЕНИНДЕ. КЫРГЫЗДАРДЫН 40-50-ЖЖ. ЧАРБАЛЫК ТУРМУШУ ЖАНА КООМДУК-САЯСИЙ АБАЛЫ

XIX к. орто ченинде кыргыздар азыркы Кыргызстанды толук жана ага жанаша жайгашкан зор аймакты ээлеп турушкан. 1850-ж. жазылган «Жапан кыргыздар жөнүндө маалыматтар» боюнча кара-кыргыздар Кытай ээлигиндеги «Кулжадан Ак-Сууга карай өтчү бекеттүү чоң кара жолго чейин, түштүк тарапта көз каранды эмес майда ээликтер Бадакшан менен Каратегинге чейин, батышта Кокон менен Ташкентке чейин, ал эми түндүк жакта Күнгөй Ала-Тоонун төрүнө жана Чарын суусунун башаттарына чейин көчүп-конуп жүрүшчү» [1]. Ал эми андан алты жылдан кийин Ч.Валиханов мындай деп жазган: «Кыргыздар өзүнүн таралып жайгашуусу боюнча Орто Азияда эң зор мейкиндикти ээлеп жана алыскы түштүккө таркалышкан. Кыргыз тукумдарынын конуш-журттары Ысык-Көлдөн тартып Гиссар менен Бадакшанга чейин жана Сузактан (Түштүк Казакстандагы – Ө.Т.) Аксу менен Үч-Турпанга чейин чачыраган» [2].

Кезинде кыргыздар күн батышта Талас суусунан тартып күн чыгышта Үч-Турпан, Бай, Кусан, Чалыш жана Турпанга, түндүгү Илиден түштүгү Кашкарга чейинки чоң чөлкөмдүн негизги калкы болгону белгилүү [3]. Бирок ошондой кеңири мейкиндикти кучагына алган кыргыз өлкөсүнүн өзөгүн Теңир-Тоо, Алай, Памир тоолору түзгөн. Бир чети табыгый бекем чеп катары кызмат кылган тоолордун арасындагы өрөөндөр, ойдуң жерлер, кокту-колот, көк жашыл төрлөр менен өтөк, жылгалар жанга жайлуу, төрт түлүк малды бакканга абдан ыңгайлуу келген. Миң түркүн өсүмдүктөр жана жапайы жаныбарларга, кайберендерге, каз, өрдөк, канаттуу куштарга да бай эле. Аска-зоо, чокулардагы түбөлүк мөңгүлөрдөн түшкөн, булактардан куралган өзөн-суулары, дарыялары, карагай, караган токойлору мол болчу. Кылымдар бою кыргыздар тоого ыктап, тоону тандап баш паанек кылышкан, акыры Ала Тоону Ата Журтка айландырышкан. Бул өңүттө КР Президенти А.Акаевдин айткан оригиналдуу ойлору өтө кызыктуу. «Окумуштуулардын пи-

кири боюнча кылымдар бою элдер мекендеген жаратылыш чөйрөсү алардын улуттук мүнөзүн калыптандырат. Тоолор ар дайым руханий жана маданий баалуулуктардын, нарктардын жаралышынын кереметтүү булагы болгон. Алсак, кыргыздар үчүн тоолор – өзөктүү, фундаменталдуу түшүнүк, биздин тарыхыбыздын бөлүгү. Алар биз үчүн ишенимдүү турак да, жоодон жана чет жерлик баскынчылардан коргоочу табигый калканч да болушкан... Баалуулуктардын байыркы кыргыздарга таандык системасынан биз сыймыктануу менен рухтун бийиктигин, толеранттуулукту жана ички эркиндикти мурастап алдык» - деп жазат А.Акаев [4]. Кандай так кесе таамай айтылган терең мазмундуу ой жатат бул саптарда.

XIX к. биринчи жарымында көп сандаган «кырк уруу» кыргыздардын арасында этносаясий жактан биригүү аракети жанданып, элдин түпкү кызыкчылыгына дал келген тенденциялар ачык байкала баштайт. Анткени мурдагы - XVIII к. калмак кыргынында туштушка сүрүлүп, кайгылуу тагдырга кабылган эл саясий сабак алууга үлгүргөн. Цинь-маньчжурлар тарабынан Жунгар хандыгы талкалангандан көп узабай кыргыздар кайрадан түбөлүк Ата Журт – Ала Тоого кайткан болчу. Оор сыноолорду баштан кечирип, катаал заманда такшалган, дасыккан даанышмандар, чыгаан жол башчылар өз өлкөсүнүн, элинин келечегин ойлоп, ага кам көрүшкөн. Эгемендик, көз каранды эместик, мамлекеттүүлүк идеялары, элдин биримдигин, ынтымагын чыңдоо мүдөө-тилеги андай акылгөй жетекчи-лидерлердин көңүлүн өйүгөнү шексиз. Бирок андай асыл максаттардын ийгиликтүү ишке ашуусу үчүн али ички жана тышкы шарттар бышып жетиле элек эле. Буга биринчи кезекте кыргыз ичинде сакталып турган коомдук түзүлүш кедерги болду.

Ал кезде, канатташ жашаган тектеш башка көчмөн калктар сыяктуу эле кыргыздардын коомдук турмушунда дагы патриархалдык-уруулук мамилелер үстөмдүк кылган. Негизинен «оң», «сол» канаттар менен ичкиликтерден таралган кыргыз эли көптөгөн урууларга, уруктарга, тукумдарга, бир атанын балдарына бөлүнчү [5]. Алардын эң ирилери адыгине, бугу, сарыбагыш, саяк, солто, мундуз, кыргыз-кыпчактар ж.б. эле. Н.А. Аристовдун тактоолоруна караганда сол канатка кирген уруулардын саны (саруу, кушчу, мундуз, базыс, чоң багыш, кара багыш ж.б.) 9029 түтүн, оң канаттагы Тагай тукуму (бугу, сарыбагыш, саяк, солто, черик, азык ж.б.) 50164 түтүн, Адыгине тукуму (жору, баргы, бөрү ж.б.) 18313 түтүн эле [6]. «Ар бир урууну, чоңураак урукту байлыгы жана көпчүлүккө кадыр-баркы бар манаптар башкарчу... Мисалы бугу

уруусунун чон манабы Боромбайдын карамагында 10 миң түтүн калк жана 100 минге жакын жылкы болгон» [7]. Дагы бир орус чиновнигинин маалыматына караганда Боромбай башкарган бугу уруусу 1862-ж. 11 миң түтүндөн турган. Ал эми Ормон хандын урпактарынын карамагындагы сарыбагыштардын саны 10 миң түтүндөн ашкан [8]. 1850-ж. Батыш Сибирдеги орус чиновниктеринин болжолдуу эсеби боюнча Ормон, Жантай, Жангарач жана Боромбайга караштуу кыргыздардын саны 50 миң түтүнгө, же 250 миң кишиге жеткен [9]. Ошол эле мезгилде жалпы кыргыздын саны 500 миңден ашкан деген ойду айткандар да болгон [10]. Л.Ф.Костенконун өзү 1876-ж. жыйнаган маалыматтар боюнча Алай өрөөнүндө эле 1225 түтүн монгуш уруусу, 3145 түтүн адыгине уруусу, алардан үч эсе арбын ичкилик уруусу [11] (болжолу 12 миң түтүндөн ашуун – Ө.Т.) же 80 миңден ашык адам жашаган. Жалгыз Фергана областында эле XIX к. 80-жж. башы ченде көчмөндөрдүн саны 127 миң кишиден ашкан [12]. Самарканд областындагы Ходжент уездинде ошол жылдарда 1874 түтүн (7500 киши), Жизак уездинде 5 899 түтүн (30 минге чукул киши) кыргыз турчу [13]. 1870-ж. А.Буныковский түзгөн статистикалык материал боюнча Олуя-Ата уездинде 28 850 кыргыз [14], ал эми 1885-ж. расмий маалымат боюнча алардын саны 47 800 кишиге жеткен [15]. 1871-ж. карата Ысык-Көл уездиндеги 7 кыргыз волостунда 10 543 түтүн, т.а. 39 986 (47 000 деген маалымат да бар) киши жашаган. Алардын 231 410 кою, 74 160 жылкысы бар эле. Чүй, Кемин, Нарын, Суусамыр, Кетмен Төбө караган Токмок уездиндеги 21 волостто (5 волост казактарды кошкондо) 25 599 түтүн эл, 123 227 киши жашаган [16]. Н.А.Аристовдун эсеби боюнча XIX к. орто ченинде Кыргызстанды жана коңшулаш аймактарды жердеген кыргыздардын саны баардыгы болуп 75 439 түтүндү же 311 511 кишини түзгөн [17]. Анын кийинки бир эмгегинде кыргыздын саны 354 388 кишиге жеткени айтылат [18]. Биздин оюбузча, ал кезде азыркыдай эл каттоо анчейин так жүргүзүлбөгөндүгүн эске алсак, кыргыздын жалпы саны 350 миңден кем болушу мүмкүн эмес. Каттоо учурунда кээде казак, кыргыз болуштуктары чаташтырылчу, кээ бир айылдар тизмеге кирбей эл каттоодон тышкары калчу, кыргыз-кыпчактар да өзүнчө катталчу. Бул жерде М.Венюков менен Н.Аристовдун эсептөөлөрү чындыкка жакын экендигин белгилей кеткенибиз эп. М.Венюков XIX к. орто ченинде Ала-Тоолук жана Чыгыш Туркестандык кыргыздардын саны болжол менен 350 000 кишиге жеткен деп эсептөө керек деп жазат [19].

Кыргызстандын жаратылыш шарттары мезгил-мезгили менен айрым аймактарда ири саясий бирикмелердин түзүлүшүнө түрткү берген. Анткени туш тарабы бийик тоолор менен курчалган кең өрөөндөр коңшулаш өлкөлөрдүн капыстан кол салуусун кыйында-тып, жергиликтүү элдин бейкут жашоосу үчүн ыңгайлуу болучу. Жердин уусун, табияттын сырын жакшы билген кыргыз уруулары гана бири-бирине капилеттен кол салып, малын барымта кыла алчу. Ич ара чыр-чатактар көпчүлүк учурда жылкы тийүү, тууган арасындагы таарыныч, доо-талаштар менен чектелген. Кийинчерээк гана андай майда кагылышуулар ири уруу жол башчыларынын бирдиктүү бийлик үчүн өз ара тентайлашуусу мүнөзүндөгү күрөштүн деңгээлине өсүп чыгат. Буга XIX к. биринчи жарымындагы кыргыздардын социалдык-экономикалык өнүгүүсү, коомдук-саясий турмушундагы өзгөрүүлөр, пассионардык чыңалуунун күч алышы, демилгеси күчтүү замандаш пассионардык инсандардын бүтүндөй бир жаны муунунун суурулуп чыгышы да өбөлгө түзгөнү талашсыз.

Мамлекеттүүлүктөн ажырагандан кийинки орду толгус оор жоготуулар менен коштолгон саясий окуялардан алган сабак кыргыз элинин коомдук аң сезимин, ар-намысын ойготпой коймок эмес. Айрыкча кыргыздарды калмактар Ала-Тоодон сүргөндө бөтөн жерде, бөлөк элде тарткан азап-тозоктор кыйла чыйралтты, ээлигин элеттиктердин эсебинен кеңейтүүнү көздөгөн Кокон хандыгы менен Цинь империясынын кыйды аракеттери кандайдыр бир деңгээлде алардын көзүн ачты. Адегенде ар башка өрөөндү мекендеген аз сандуу майда кыргыз уруулары күч кубаттуу саны арбын чоң уруулардын айланасына кайрадан бириге башташат. Алсак, Алай-Ош аймактарындагы уруу, уруктардын көбү Адыгине уруусун ээрчийт. Аларга айтылуу Алымбек Асан бий уулу жол башчылык кылган. Анын кыргыз урууларынын арасында кадыр-баркы күн санап артып бара жатканын байкаган Мадалы хан 1832-ж. ага датка намын тартуулап Кокондогу хан ордосуна тартууга далалат кылат. Баткен, Лейлек тараптагы ичкилик, кыргыз-кыпчак уруу-уруктары кийинчерээк Алымкулга өбөк-жөлөк, таяныч болушту. Аксы, Ала-Бука, Чаткал, Таласты байырлаган кушчу, саруу ж.б. уруулар Нүсүп бий менен Ажыбек датканы медресе тутушкан. Таластын башы, Суусамыр, Чүйдү мекендеген кыргыздар Солто уруусунун тегерегине топтолушканы маалым. Аларга ошол чоң уруунун манабы Жангарач Эшкочо уулу эш-тутка болду. Ысык-Атадан тартып Чүйдүн күн чыгыш бөлүгүндө, Кичи Кемин, Чоң Кеминде, Ысык-Көлдүн күнгөйүндө, Нарында жашаган көп сандаган чоң, кичине кыргыз

уруулары сарыбагыштардын айланасына баш кошот. Алардын көбүн Ормон хан Ниязбек уулу өз бийлигине баш ийдирген. 30-жылдардын аягына чейин Кочкор, Жумгал, Ак-Талаадагы айрым уруулар Медет датканын кол алдындагы саяктардын таасиринде турушкан. 40-жылдардын башында алар да Ормон ханга карап калышкан. Ал эми Бугу уруусу толугу менен, кээ бир саяк уруктары Боромбай Бекмурат уулунун карамагында болчу.

Аталган чыгаан инсандар бирине бири баш ийбей ар дайым атаандашып, өз алдынча бийлик жүргүзүүгө умтулуп келишкен. Бирок, алардын баардыгы кыргыз элинин кыйла кылым илгери кыйраган эгемендигин калыбына келтирүүнү, көз каранды эмес мамлекетин кайра түзүүнү көксөшкөн. Мындай жалпы элдик мүдөө, тилектер кезеги келгенде аларды жеке кызыкчылыктардан четтеп ич ара ынтымакка келүүгө, жакындашууга мажбурлачу. Мындай аракет айрыкча 40-жылдарда Ормон хандын доорунда, Кененсары хан Касым уулунун жортуулдарынын маалында даана көрүндү.

Ошондой чоң уруу бирикмелери негизинен бир өрөөнгө сыйган. Мындай тарыхый-географиялык абал алардын чарбалык жана этномаданий, этносаясий байланыштарынын темпинин барган сайын тездеши, тереңдеши үчүн ыңгайлуу шарт түзгөн. Албетте ар башка аймактарды жердеген чоң уруулар да эч качан бири-биринен кол үзүшкөн эмес. Алыс, жакында жайгашкан кыргыз урууларынын өз ара мамилелерине жоолашууга караганда көбүнөсө жакындашууга, ынтымакка умтулуу тенденциясы мүнөздүү. Айрым бир жылдары от алып кеткен майда чыр-чатактарга саналуу гана уруулар катышып, көпчүлүк уруу-урук бирикмелери кандуу кагылыштан окчун, тынч жашоону көздөшкөн. Алыска ой жүгүртө билген акылман инсандар бөлөк жактан дос-тамыр, куда-сөөк күтүп кыргыз ичинде агаин-туугандык алака, карым-катнашты чындашкан. Бирок дайым эле бардыгы ойдогудай боло берген жок. Анткени уруулук чектелген кызыкчылыктардан баш тартуу, эски каада-салттардан арылуу оңой-олтоң ишке ашмак эмес. Анан калса башкы уруулардын баардыгынын өзгөчө белгилери - аскердик туусу, эн тамгалары (герб сыяктуу), өздөрүнө гана таандык ураандары да бар эле [20]. Атүгүл уруу башчы чоң манаптарды чоочун элге барганда, салтанаттарда, жортуулга чыкканда, жоонун жолун торогондо, айкашта жеңишке жетишкенде бир нече коорчу, керней, сурнайчылары коштоп жүрчү [21].

Айрым маалыматтар боюнча саны 15 миң түтүндөн ашкан [22] эң чоң бугу уруусу Жыргаландан тартып Ак-Суу менен Кызыл-Сууга чейинки Ысык-Көлдүн түштүк тарабын ээлеп турушкан. Жай-

кысын бөксө тоолору кенен Текести, Кеген, Сырт, Каркыра жайлоолорун жайлашчу [23] Ысык-Көлдүн күнгөйүндө Күрмөнтүдөн тартып Көтмалдыга чейин, Кичи Кемин, Чоң Кеминде, Боомдон Токмокко чейинки Чүйдүн чыгыш бөлүгүндө сарыбагыштар жашашчу. XIX к. экинчи чейрегинде кээ бир сарыбагыш уруктары Кочкор, Нарын тарапка оойт. Мындан тышкары Кара-Кужур жайлоосу да аларга караган.

Ысык-Атадан тартып Таластын башына чейинки Сары Өзөн Чүй өрөөнүн солто уруусу турак кылган. Алар бийик белдерди ашып Суусамырга, Таластын төрүнө жайлоого чыгышчу. Ч.Валиханов солтолор саны жагынан сарыбагыштардан да, бугулардан да көптүк кылат жана 20 миң түтүнгө жакын деп жазган. Алардын кыштоолору менен эгин эккен талаалары Кара-Балта, Ак-Суу, Сокулук, Аларча, Аламүдүн сууларынын боюнан орун алган.

Саяк уруусу (13 миң түтүн) Ысык-Көлдүн түштүк-батышын, Кочкор, Жумгал, Ак-Талаа, Тогуз-Торо, Кетмен-Төбө, Суусамыр өрөөндөрүн мекендешкен. Соң-Көл жайлоосу дагы саяктарга тиешелүү эле [24].

Черик уруусу 2 800 түтүндөн туруп, Ат-Башы, Арпа, Ак-Сай, Какшаалды мекендеп, чоң багыштар Чыгыш Түркстандагы Ак-Суу, Үч-Турпан, Кашкар шаарларына жакын тоолуу аймактарда чериктер менен жанаша жашашчу [25].

Талас, Чаткал өрөөндөрү, Кокон, Анжиян, Наманган, Маргалаңдын жогору жагындагы тоо арасындагы өрөөн, капчыгайлар кушчу, саруу, кытай, мундуз, багыш, урууларынын турагы эле. Алай менен Памирди жайлаган адыгине уруусуна Фергана өрөөнүндөгү Ош аймагы, Маргалаң аймагынын бир бөлүгү, Оштон Коконго чейинки тоолор да алардын карамагында болчу. Аталган аймактарды адыгине уруусу менен бирге мунгуш уруусу да жердечү. Ичкилик, найман, моңолдор, кыргыз-кыпчак ж.б. уруулар Фергана өрөөнүндө, Баткен, Лейлек тарапта жашашканы маалым [26]. Найман, кыпчак, кытай, ичкилик урууларынын чакан топтору, уруктары, Оштон Памир бөксө тоолоруна, Болор (Саркол), Бадакшанга чейин жайгашкан. Айрыкча Алай өрөөнү көп сандаган кыргыз урууларынын сүймөнчүктүү жайлоосу болгон. Өрөөндө өскөн ар түркүн чөптөр төрт түлүк малга жагымдуу келип тез арада эттендирчү, көк кашка булактары, өрөөндү кесип өтчү өзөн-суулары да көп эле. Алайга Фергана өрөөнүнөн - Ош, Анжиян жана Маргалаң тараптан жайлоолоп көчүп келген айылдар кээде батпай кетчү. Ар жылы июнь, июль жана август айларында мында жыйылган элдин саны 15 миң

түтүнгө, жайылган малдын башы (кой-эчки, топоз, төө, уй) 500 миңге жетчү [27].

Көчмөндүү турмуш ыңгайына байланыштуу тез-тез конуш которгон кыргыз уруу бирикмелеринин ээликтеринин чектерин тактап берүү өтө кыйын. Объективдүү жана субъективдүү себептерге байланыштуу кээде болжолдуу чектер өзгөрүп кетчү. Кээ бир чакан уруу, уруктар чон уруу бирикмесинен бөлүнүп чыгып, бөлөк бирикменин ээлигине көчүп кеткен учурлар көчмөндөр тарыхынан көп эле жолугат. Ошондуктан айрым уруулар бөлүндү болуп ар башка аймактарда жашап калышкан. Маселен дөөлөстөр аралыгы кыйла алыс Өзгөн, Ысык-Көл өрөөндөрүндө жашашат. XIX к. саяктар Кыргызстандын бир нече аймагына чачыраган. Монолдор, кыпчак, найман уруулары Анжиян, Аркага эле эмес, Саркол (Памир), Бадакшан, Гиссар, Кашкарга чейин тараганы белгилүү. Эң башкысы кыргыздар уюткулуу эл катары каада-салт, касиетин жоготпой, Кыргызстанды толук ээлеп, коңшулаш бир катар аймактарды конуш, журт кылып турганы кийинки урпактар үчүн чоң сыймык. Кыргыз уруу бирикмелеринин, аларды жетектеген лидерлердин түпкү ой-максаттары, мүдөө тилектери окшош болгон.

Тарыхка бир беткей материалисттик көз карашта мамиле жасалган советтик доордо XIX к. орто чениндеги кыргыздардын коомдук түзүлүшү патриархалдык-феодалдык мүнөздө болуп, уруулук мамилелер сакталып калган деген ой калыптанган. Албетте бул аныктаманын чындыкка жакын жактары бар. Ошону менен бирге идеологиялык догматтарга ылайык аша чабууларга жол берилген. Алсак, кыргыздар сыяктуу көчмөн элдердин коомдук турмушунда сакталып турган уруу-урук, туугандык байланыштардын терс жактарын гана ачып берүүгө басым жасалчу. Мындай артта калган эски түзүлүштү сактап турууга ынтызар, өзүмчүл ак сөөк төбөлдөр, эксплуататорлор катары таанымал тарыхый инсандар аёосуз сыналчу. Бирок тарыхый чындык өзү далилдеп тургандай кыргыздардын кылымдар бою калыптанган салттуу жашоо ыңгайынын жакшы жактары да арбын экени анык. Андай оң касиеттерди жаап жашырууга объективдүү ой жүгүрткөн окумуштуулардын эч кандай акысы жок.

Көчмөн мал чарбачылыгы менен күн көргөн элдердин бир-бирден жалгыздап жашоосун элестетүү мүмкүн эмес. Биринчи кезекте табигый кырсыктар менен такай бетме-бет өмүр сүргөн көчмөн малчылар өз ара жардамга, көмөк көрсөтүүгө ар дайым муктаж болушкан. Өндүрүш куралдары, технология анчейин өнүгө элек ошол

мезгилде күтүрөгөн көп малды жармакташып багууга, алыскы бийик тоолуу жайлоолорго биргелешип чыгууга туура келген. Май айынын аягы - июндун башынан тартып сентябрга чейин вертикалдуу түрдө улам бийик өрөөнгө жайлоого көчкөндө уруу, урук, тукумдар, бир атанын балдары чакан айылдарга чачырап, канатташ журттарга, конуштарга конушкан. Антпесе эки күндүн биринде «бөрү этектен, жоо жакадан» алган жоокерчилик заманда башкы байлыгы - малды ит-куштан сактоо, бейкүнөө элди кыргындан коргоо кыйынга турмак.

Жакшылык, жамандыкта, (балалуу болуу, келин алуу, кыз узатуу, көз жумуу) агаин туугандар бири-биринен жардамын аябай арка-бел болушкан, адат, нарк бузгандарды тыйып турушкан.

Атак-данктуу адамдардын элдик оюн-зооктор менен коштолчу аш, тойлоруна алыс, жакындагы уруулардан меймандар чакырылып, Ала-Тоонун туш тарабындагы аймактардын ич ара ар тараптуу байланыштарынын өнүгүшүнө, кыргыз элинин биримдикке, ынтымакка умтулуусунун күчөшүнө, руханий мурасынын байышына шарт түзчү. Ушундай учурда улуттук кызыкчылыктар жанданып, калайыктын ар-намысы ойгончу, инсандардын мыктысы, кыйындардын кыйыны көпчүлүккө таанылчу. Мал, мүлкүнөн ажырап оокаты өтпөй калган же бөөдө кырсыкка кабылган уруулаштарына тууган-туушкандар, мал, жандан каралашып, кой, эчки, саан уй, унаа (ат, өгүз) кайрылышкан. Мындай жардам үчүн жардылар бай ага-туугандардын малын багышып, аштыгын айдашчу. Ачарчылыкка кабылып кароосуз калганга караганда бул сыяктуу туугандык камкордук, боордоштук, жардылардын жакшы жашоого үмүт отун жандырган. Буга жайыт жерлердин жалпы пайдаланууда болгону, кимдир бирөөнүн жеке менчигине айланбагандыгы да оңтойлуу шарт түзгөн сыяктанат. Ал кезде мал, дүнүйө-мүлк гана жеке менчик ээсине таандык эле. Ошого жараша социалдык жиктелүү жүрүп байлар, букара, томаяк-кедейлер, манаптар жана бийлер калыптанган. Бул маселе көрүнүктүү тарыхчылар Б.Жамгырчинов, А.Хасанов, К.Үсөнбаевдин эмгектеринде кең-кесири изилденген. Бирок алардан тоталитардык өктөм мезгилдин илеби, таптык мамиленин, партиялык принциптин таасири сезилип турат [28].

Баса белгилей кете турган нерсе, марксисттик көз караштагы советтик тарых илиминде айтылып келгендей классикалык түрүндө ачыктан-ачык таптык эзүү, таптык карама-каршылыктар жана тап күрөшү кыргыз коомунда даана байкалган эмес. Андай түшүнүктөр үчүн социалдык база, негиз жок эле. Ага караганда жамааттык,

жекжаат, туугандык тилектештик, жакшы санаалаштык, кайрымдуулук, күйүмдүүлүк, боорукерлик, мээримдүүлүк сезимдери дурусураак өнүккөн. Ар биринин адамдык намысын, өмүрүн, мал, мүлкүн, укугун чогуу коргогондой эле, адат, наркты бузгандыгы, кылган кылмышы үчүн айыпты бирге тартышкан. Арийне, бул каада-салттар ошол доорго гана ылайык көрүнүштөр экенин эстен чыгарбаганыбыз эп.

Кыргыздардын башкы байлыгы, бардар жашоосунун жана жан сактоосунун негизги булагы төрт түлүк мал болгон. Кой менен жылкыны көп кармашып, ири мүйүздүү мал, төө жана эчкини азыраак багышчу. Алай, Памир, Ат-Башы, Нарын, Ысык-Көлдүн сыртында жашаган кыргыздар топоз багышкан [29]. Эң эле бай кыргыз манабынын жылкысы 2 000, кою 3 000 ге жетчү. Кыргыздар уйду жана төөнү азыраак кармашчу [30]. Бугу менен сарыбагыш урууларынын малы абдан арбын эле. Ч.Валихановдун топтогон маалыматы боюнча бугу уруусунун жылкысынын саны 100 000ге, төөсү 10 000, уйлары 50 000, кою 500 000 ге чамалап барган [31]. Чөл, талаалуу аймактардан кескин айрымаланган кыргыз жери тоолуу келип, көктөө, жайлоо, күздөө, кыштоолордо мал оттогудай ар түрдүү чөптөр, ичээр таза суу мол, абасы салкын болгондуктан жугуштуу оору аз таралып, мал көп кырылчу эмес. Жут да сейрек кездешчү. Эгерде кээ бир жылдары бөөдө кырсыкка кабылышса (үйөр жүрүп сел алуу, кар көчкү, жер көчкү, чагылган, куюн ж.б.) жакын туугандар жапырт жардамга келишкен.

Көпчүлүк илимий изилдөөлөрдө кыргыздардын ХХ к. чейинки дыйканчылыгы илимпоздордун көз жаздымында калып, чарбанын ал тармагына анчейин маани берилбегени белгилүү.

Көптөгөн тарыхый булактар кабарлап тургандай кыргыздар небактан бери эле жер айдап эгин эккенди, дыйканчылыктын сырын өздөштүрүүгө үлгүрүшкөн. 1850-ж. орус чиновниктери «кыргыздардын дээрлик баардыгы аштык айдашат»- деп жазганы өзгөчө кызыктуу [32]. Анын бардык аймактарда бирдей кеңири кулач жайып тарашына жана өсүп өнүгүшүнө жаратылыш шарттарынын бөтөнчөлүктөрү менен эмгек куралдарынын жупунулугу, темир тиштүү айыл чарба шаймандарынын жетишсиздиги кедерги болгон. Ошого карабастан Кыргызстандын көпчүлүк өрөөндөрүндө жан сактоонун кошумча булагы сыпатында аштык айдашкан. Дыйканчылык айрыкча Ферганалык, Ош, Өзгөн, Анжиян, Баткендик кыргыздарда жакшы жолго коюлган. Атүгүл табияты эң татаал, бийик тоолуу Нарын, Ак-Талаа, Ат-Башыда жергиликтүү калк дан эгин-

дерин эгишкендиги тууралуу так маалыматтар бар [33]. Кезинде Ч.Валиханов кыргыздарда «жер иштетүү жалпы элдик иш. Ар бир кыргыз эгин эгет жана номаддын бул азык-түлүккө муктаждыгы салыштырмалуу чоң өлчөмдө. Жердин топурагы да бул кесипке ыңгайлуу келет: 1 кап буудай үрөнү 10 кап түшүм берет. Бугу уруусунун бардык кыргыздары жыл сайын 15 000 кап буудайдын үрөнүн себет. Алар көбүнчө буудай, арпа жана таруу айдашат» - деп жазыптыр. Ошол эле автордун жазганы боюнча Көлдүн тескей бетиндеги өрөөндү Ак-Суудан тартып Барскоон капчыгайына, Чычкан сусуна чейин аштык айдалган аянттар ээлеген; мындагы баардык өзөн-сууларга суу тегирмендер курулган. Жуукунун этегиндеги көк жайыкка бугу манабы Боронбай (40-жж.) мөмө-жемиш бактарын тиктирген. Мында жүзүм, өрүк, алма, шабдалы, алмуруттун ар кандай түрлөрү жана башка жемиштин көчөттөрү отургузулуп берекелүү түшүм берген. Жашылча айдалган жерин атайлап кашаа менен тостурган экен. Кыргыздар чоң, кичине арык тартып суу чыкпаган дөңсөө жерге суу жеткиргенди, сугатты өз маалында уюштурууну жакшы билишкен. Сугат курулушу Кашкарлыктар менен Кокондуктардыкына көп жагынан окшоп кетчү [34].

1825-ж. Ысык-Көлгө келген Ф.К.Зибберштейн Ысык-Көлдүк кыргыздар буудай, арпа, таруу жана буурчак эгишкендигин, бул маданий өсүмдүктөр мында өтө гүлдөп өнүккөн абалда экендигин баса белгилейт [35]. Дал ошол XIX к. орто ченине таандык дагы бир расмий маалыматта «белгилүү өлчөмдө дыйканчылык менен кыргыздардын дээрлик баардыгы кесиптенишкендиги, анан калса жыйналган түшүм бүткүл калктын муктаждыгын канааттандыргандыгы» айтылат. Ысык-Көлдүн жээктери, Чүй жана Талас өрөөндөрүндө аштык арбын айдалып, түшүм өтө көп алынган тууралуу андагы маалымат абдан кызыктуу. Буудайдан тегирменге ун тарттырып, арпадан талкан салдырышчу, таруудан бозо ачытышчу [36].

Андан жыйырма жылдан соң, 1871-ж. Ысык-Көлдөгү 7 кыргыз волосту (Күңгөй- Ак-Суу, Жууку-Барскоон, Түргөн-Ак-Суу, Кең-Суу, Карой-Сарой, Коңур-Өлөң - Алабаш, Торуйгыр) жазында эккен буудайдан 40 115 кап кызыл оруп алышкан. Токмок уездиндеги 21 волостун ичинен табияты татаал Нарын аймагындагы 7 волостун эли (Темир-Болот, Эсенгул, Борукучу, Курманкожо, Саяк, Нарын, Черик) 27 741 кап кызылды кырманга жыйган [37]. Калган Сары Өзөн Чүйдөгү 13 волост менен Жумгалдагы Кулжыгач волостунан так маалымат келбегендиктен, алар канча кап эгин алганы дайынсыз.

Кыргыздардын турмуш тиричилигинде кайберендерге, териси кымбат баалуу жырткыч жаныбарларга анчылык кылуу кирешелүү өзүнчө өнөр катары эсептелчү. Көзгө атар мерген-аңчылар бугу, маралдын, эликтин мүйүзүн эркектин алы-күчүн, дараметин арттырар баалуу таңсык дары катарында кытайлыктарга ар бирин 50-100 сомдон күмүш акчага сатышчу [38]. Кулжа шаарында маралдын жетилген мүйүзү үчүн бир жамбы (орустун 300-500 сом күмүш акчасына барабар күмүштүн уютмасы) төлөшкөн. Ит агытып, куш салуу эзелтеден келе жаткан эс алып, көңүл ачуунун өзүнчө бир жолу эле. Ири инсандар мергендердин, мүнүшкөрлөрдүн, ат таптаган саяпкерлердин, акыл кошоор олуя чалыш сынчылардын өнөрүн жогору баалап баркына жеткен, жанына жакын алып жүргөн. Андай акжолтой көп түрдүү өнөрү бар адамдар чыгаан жол башчыларга атак, даңк алып келип, кадыр-баркын арттырчу. Ошондой өнөрлүү адамдарды өз айланасына топтогон орошон ойлуу коомдук-саясий ишмерлердин катарына Ормон хан, Алымбек датка, Боромбай, Курманжан датка, Шабдан баатыр, Байтик баатыр ж.б.кирет.

Кыргыздарда күндөлүк суроо талапка жараша кол-өнөрчүлүк өнүгүп, соода-сатык кылышчу. Үй эмеректерин, күмүш, калай, жез, темир, жыгач, териден буюм-тайымдардын көбүн, боз үй, кийим-кече, идиш-аяк, ат жабдыктарын ж.б. жергиликтүү усталар менен уздар жасашкан. Ал эми жетпегенин чет жерден келген көпөс, соодагерлерден алышчу. Адатта кыргыздар сатыш үчүн сыртка мал айдап чыгышчу эмес. Кыргызстанга келген же кербен жолдору аркылуу өткөн Кашкарлык, Кулжалык, Ташкендик, Кокондук, Россиялык соодагерлер кыргыз айылдарын жылы бою аралап соода кылышчу [39].

Кыргыз жери аркылуу Кытай тарапка ошол кезде эл аралык соодада маанилүү роль ойногон кербен жолдору өткөн. Орто Азиялык, Россиялык көпөстөрдүн Кытайдын четки райондорундагы ири соода түйүндөрү Кашкар, Кулжа калааларына үзбөй каттап турушу үчүн ал жолдор оңтойлуу болгон.

Кашкардан бул жакка кебезден токулган ар түрдүү бышык кездеме, бөз, жука ала чапандарды, ичи кебез менен ичтелип саргыч, күрөң, кара ноотудан тигилген узун этек калың чапан, чепкендерди алып келишчү. Жаркенттик кебез кездемеден тигилген ала чапандардын, нооту чепкендин эң жакшысы 4 койго сатылган. Алгачкы учурда Россиялык товарларды негизинен татар көпөстөрү Семипалатинск, Петропавловскиден алып келишчү. Алар да кызыл нооту, верверет, саржа, гүлдүү кебез кездеме, миткаль ж.б. одонороок токулган сапа-

ты начар кездемелерди койго өз наркынан эки үч эсе кымбат алмашып өтө көп пайда көрүшкөн. Кээде үстөгү менен карызга беришчү. Темир, чоюн буюмдар, казан, тулга, балта, чоюн кумгандар, кызыл булгаары ж.б. товарлар кыйла кымбат баада сатылчу.

Кулжалык уйгур соодагерлери болсо кыргыздарга чай, күрүч, тамеки жана түркүн түстөгү жибек кездемелерди сатышкан. Орто Азиялык көпөстөр курал-жарак, ок-дары, жибек кездемелерди малга, жүн, аң терилерине алмашып кетишчү. Жогоруда айтылгандар далилдеп тургандай кыргыздардын арасында соода-сатык негизинен натуралай алмашуу мүнөзүндө жүргүзүлгөн. Кашкар, Россия жана Кокондон келген соодагерлер менен товар алмашуунун башкы каржаты мал, биринчи кезекте майда жандык – кой болгон [40].

Ал эми ички соода жөнүндө сөз кылууга эч кандай негиз жок. Себеби ал мезгилдерде кыргыздарда натуралдык чарба үстөмдүк кылып, товардык-акча мамилелери жакшыраак өнүгө алган эмес. Алыс, жакын жайгашкан өрөөндөрдүн ортосунда туруктуу чарбалык байланыштар али калыптанбагандыктан ич ара карым-катнаштар мезгил-мезгили менен үзгүлтүккө учурап, төмөнкү деңгээлде кала берген.

Саясий жагдайга кайрылсак, XIX к. 30-50-жылдарында кыргыз эли бир нече айрылыш жана кыйчалыш жолдорго кептелген эле.

Биринчиден, узакка созулган оор сыноолордон, оорду толгус жоготуулардан соң саясий сабак алган кыргыз урууларынын ынтымакка умтулуу тенденциясы жанданып этносаясий жактан консолидациялануунун айрым белгилери байкалат. Буга белгилүү өлчөмдө коншулаш элдердин, өлкөлөрдүн, чөлкөмдүн коомдук-саясий турмушундагы өзөктүү өзгөрүүлөр шыкак болгону шексиз. Ушундай жаны тарыхый кырдаалды, агымды алдын ала туура баамдап байкаган, мезгилдин тамырын тарта билген Ормон хан, Боромбай, Алымбек датка өңдүү калкына баркы бар жылдыздай жанган инсандар демилгени колго алып чачкынды уруулардын биримдигин чындоого, кыргыз жерлерин саясий жактан бириктирүүгө, бирдиктүү борборлошкон, эң жок дегенде бир аймактын алкак - чегинде өз алдынча мамлекет түзүүгө мүмкүнчүлүктүн жетишинче чечкиндүү аракет жасашкан. Бирок кийинки татаал эл аралык кырдаал жана айрым өзүмчүл, кыянат ички күчтөрдүн коомду артка тарткан катуу каршылык көрсөтүүлөрү андай асыл ой-максаттардын ийгиликтүү ишке ашуусуна тоскоол болду. Мындай жан кейитип элдин кендирип кесип аргасын түгөткөн, акыл да, чама- чарк да жетпеген, кыйчалыш эки ача кызыкчылыктар абдан чиеленишкен кубулушту эл “тагдырдын тамашасы” деп ылакап кылган.

Экинчиден кыргыз элин бөлүп-жаруу аркылуу алардын үстүнөн өз бийлигин жүргүзүүнү эңсеген тышкы күчтөрдүн кыйды аракеттери күчөп, кыргыз жерине сугун арткандар арбыйт.

XIX к. 30-жж. башында Кокон хандыгы Кыргызстанды толук каратып бүткөнүнө карабастан көпчүлүк аймактарда түшүнүксүз саясий абал түзүлгөн. Айрыкча аркалыктардын арасында Кокондуктардын кожоюндугу бирде билинсе, бирде анчейин билинбей, сезилбей турду. Анткени бул жакта Кокон хандыгы өз үстөмдүгүн биротоло орното алган эмес.

XVIII к.50-жж. Чыгыш Туркстанды ээлеп, кыргыз урууларын өз тарабына имерүүгө тынымсыз аракет жасаган Цинь империясынын да Кыргызстанга карата жашыруун максаттары бар эле. Бекеринен кыргыздар Кашкарлык кожолордун Цинь бийлигине каршы өз алдынчалык үчүн кыймылдарына ар дайым катышып турбаса керек.

Кыргыздарга канатташ казактардын хан, султандарынын кысымынан, жортуулдарынан сактанууга туура келди.

Казактын Эдил, Жайыктан берки кең талаалары аркылуу улам илгерилеп келе жаткан Россия империясынын да Орто Азияда стратегиялык кызыкчылыктары бар болчу. Аталган чөлкөмдү орус колониализминин объектиси катары англичандардан озунуп эртерээк ээлеп калуу маселеси падыша өкмөтүнүн тиешелүү министрликтеринде XIX к.20-30-жж. эле карала баштаган жана 30-60-жж. даярдалып бүткөн. Ал эми анын бир өнүрү Кыргызстанга жакын арадагы колониялык объект сыпатында 50-жж. башында атайлап көңүл бурган [41] Россиянын аскердик чөйрөсүн буга чейин декабристтердин көтөрүлүшү, орус-иран, орус-түрк согуштары, Шамилдин 25 жылга созулган кыймылы алагды кылды. Маселе небак чечилип, качан, кандайча баштоо керек, кантип кыргыздарды өз тарабына тартып азыраак жоготуулар менен жеңишке жетишүүгө болот деген суроолор гана жооп күтүп, анын ыңгайы келбей турду.

Ушундай кыйчалыш учурда, өзүнчө бир өткөөл мезгил сыяктуу убакта чыгаан инсандардын ролу кескин өсүп Ата Журт алдында жоопкерчилиги жогорулаган. Алар туура жолго түшүп, оомалуу-төкмөлүү заманда чайналган элди өз артынан асыл максатка эрчи тиши керек эле. Алардын мындай аракеттери тууралу тиешелүү бөлүмдөрдө кең-кесири сөз болот.

XIX к. биринчи чейрегинде Кыргызстанда саясий бытырандылык өкүм сүргөн деп айтууга толук негиз бар. Чындыгында өз заманынын атагы таш жарган чыгаан инсандары жеке баш-

карган саны арбын чоң уруулар: адыгине, кыпчак, бугу, сарыбагыш, солто ж.б. өз бетинче жашаган кадимки саясий бирикмелер эле. Андай чоң уруулардын саны 10-15 миң түтүндү түзүп, эли 50 миңден 80 миң кишиге чейин жеткен. Мындан тышкары алар менен аз сандуу уруулар жармакташ жашашчу. Уруу бирикмелеринин ортосунда жүргөн табыгый тандоо мыйзамы алардын айрымдарын акырындап саясий аренага алып чыгат. 30-50-жылдарда адыгине, бугу жана сарыбагыш уруулары башында турган саясий бирикмелер дал ошондой чечүүчү күчтөргө айланып жалпы кыргыз элинин келечектеги коомдук өнүгүүсүнүн башкы багыттарын, тарыхий тагдырын аныкташкан. Алымбек датка, Боромбай, Ормон өздөрү түптөгөн саясий бирикмелерди хандан, бектен кем эмес каалагандай, өз алдынча башкарып турушту. Алардын эгемендигин, бийлигин иш жүзүндө эч ким, Кокон ханы да, Кытай богдыханы да чектей алган эмес.

Кыргыздар менен Кокон хандыгынын ортосундагы мамилелерди Ч.Валиханов мындайча мүнөздөйт: «Коконго кылган мамилелери боюнча кыргыздарды Кокондун букараларына жана анын бийлигин тааныгандарга бөлсө болот; биринчилери өзбектер менен бирдей укуктардан пайдаланышат, аскерде кызмат өтөшөт жана аскердик, жарандык (кызмат – Ө.Т.) орундарды ээлешет. Бөлөктөрү зекет төлөшөт жана зарылчылыкка жараша жардамчы аскерлерди берүүгө милдетүү» [42]. Кокондун коомдук-саясий турмушунда айрыкча Алайдан тартып Ош менен Маргалаңга чейинки чоң аймакты ээлеп, андагы баардык кыргыз урууларын башкарган адыгине уруусу активдүү роль ойногону анык. Хандыктын атчан аскерлеринин (сыпайлар) көбү ошолордун жигиттеринен куралчу. Адыгине уруусунун бий, билермандары, мыктылары Кокондогу ордодо мамлекеттик маанилүү кызмат, мартаба-мансаптарды ээлешкен, аскерлерге кол башылык кылышкан.

Кыргыздар жашаган аймагындагы конуш-журттары боюнча Кокондук төрөлөрдүн чечимине ылайык Маргалаң, Ош, Анжиян, Наманган жана Ташкент вилаеттерине карамак. Фергана өрөөнүн турак кылган кыргыздар жакын жайгашкан шаардын бегине салык төлөп, ошол округдун аскерине катталышчу жана Кокондун анык букаралары абалында турушчу. Кыпчак, ичкилик, мундуз, моңолдор, наймандардын бир бөлүгү ошондой уруулардан эле. Кокон хандыгында салыктын түрлөрү жылдан жылга көбөйүп отуруп, акыры 20га жеткен [43]. Алай өрөөнүн жана Нарын чөлкөмүн мекендеген кыргыздар Анжиян вилаетине, Талас, Чаткал, Чүй, Суусамыр жана

Ысык-Көл өрөөндөрүнүн түпкү калкы Ташкент вилаетине караган. Алардын үстүнөн көзөмөлдүктү ишке ашыруу максатында атайын чептер курулган. Бирок Аркалык кыргыздар Кокон хандыгына оңой-олтоң баш ийип беришкен жок. Кокондуктардын бийлиги көбүнчө зекет жыйноо менен чектелген. Жергиликтүү эл негизинен өз алдынчалыгын, дээрлик өзүн-өзү башкаруусун сактап калып, атүгүл бөлөк өлкөлөр менен эгемендүү журт катары көп тараптуу байланыштарды уланта берген. Чоң манаптар кийинчерээк Кокондук аким, бектерди тоготпой, зекет, салык төлөөдөн баш тартып, алардын айтканын аткарбай калышкандары тууралуу тарыхый маалыматтар арбын [44].

Кокон ханды үстүртөн, чектелген мүнөздө болсо да үстөмдүгүн сакташ үчүн өзгөчөлөнгөн аяр, сак саясат жүргүзүүгө, ар кандай чараларды көрүүгө, айла-амалдарды колдонууга аргасыз болгон. Ушундай максатта чептердеги бектер кадыр-барктуу адамдардын балдарын «аманатка» алышчу, уруу-уруктардын башчыларына баалуу белектерди тартуулашчу жана аларды аябай кайраштырып, бирин экинчисине каршы тукуруп турушчу. Алсак, Куртканын беги Мамразык саяктардын манабы Осмон Тайлак уулу менен кудалашуу аркылуу аны өзүнө баш ийбеген башка манаптарга каршы пайдаланууну көздөгөн. Осмон датка 500 аскер кармачу. Анын көңүлүн алып ыраазы кылыш үчүн ага паңсад (полковник) жана датка наамын ыйгартат. Бугу уруусуна (тынымсейиттерге) да сылык сыпаа мамиле жасап, бийлерден мүмкүн болушунча ар түрдүү сыйлыктарды аяган эмес. Ал Турдуке башкарган чериктерди тынчытуу үчүн да көп күч жумшаган. Анын мындай арамза аракеттеринен эч кандай майнап чыккан жок [45]. Кокондун хандары кыргыз манаптарына паңсад, датка, парваначи ж.б. мартаба наамдарды ыйгарып турган. Аркалыктардын өтө кадыр-барктуу чоң манабы Ормонго туу жана парваначы, адыгине Алымбекке, саруу Ажыбекке, саяк Медетке, кыпчак Өтөнбайга ж.б. датка мансаптары берилгени белгилүү. Кийинчерээк Кокондук төрөлөр Чүй, Ысык-Көл өрөөндөрүнө Россиянын таасири тарала баштаганда жергиликтүү кыргыздарды орустарга каршы үндөшөт. Бул тууралуу Улуу жүз казактарындагы орус приставы М.Д.Перемышльский Батыш Сибирдеги өзүнчө аскер корпусунун командири Г.Х.Гасфордго мындай билдирүү жиберген: «ташкендиктер жапан кыргыздардын баардык үч уруусун бизге каршы тукурууга жана белек берип аларды өз тарабына тартууга аракет жасап жатышат. Алар Ормонго алтын чөгөрүлгөн, ал эми Жангарачка күмүш ширетилген ээр токумдуу аргымак тартуулашкандыгы туура-

луу кабар угулууда» [46]. Ал эми Г.Х.Гасфорддун Россиянын согуш министрине жөнөткөн катында төмөнкүдөй кабатырланган кабар бар. »Кокондуктар манаптар Жангарач менен Ормондун карамагындагы жапан кыргыздарды, ошондой эле Чүйдүн жогору жагында көчүп жүрчү Чоң ордонун (казактар – Ө.Т.) кээ бир урууларын бизге каршы тукуруп куралдандырууга аракеттенишүүдө. Ушул максатта кыргыздардын арасында Перовск фортунда орустарды жеңгендиги жөнүндө жалган кабарларды таратышып, алар өтө таасирдүү кишилерге белектерди жана биргелешип биздин Илидеги аскерге кол салуу үчүн кол топтоого чакырган каттарды жибершти» [47].

Кокондуктардын абалы жөнүндө падышалык чиновник А.Талызин мындай деп жазат: «Аскер күчтөрүнүн начардыгынан кокондук бийликтер кара кыргыз урууларын өздөрүнө биротоле багындыра алышкан жок жана көпчүлүк учурда көчмөндөрдү тынчытуу үчүн өз кыштактарынан (чептеринен – Ө.Т.) алыстап кетүүгө тобокел кылбай, өздөрүнүн аскерлери менен чептерде отура беришкен» [48]. Алардын мындай абалы жалпы кыргыз элинин, бөтөнчө ири инсандардын мамилесине жараша өзгөрүп, бирде онолуп, бирде начарлап турганы талашсыз. Буга хан ордосундагы кыргыз бийлери активдүү аралашкан опурталдуу окуялар кошул-ташыл болду. 50-жылдардын башында Кокондуктар менен орустардын тентайлашуусу күчөп Кыргызстандан, адегенде Ысык-Көл менен Чүйдөн Кокондуктарды сүрүп чыгуу өңүтүндө Батыш Сибирдеги орус генералдары кам көрө баштайт.

1839-1842-жж. болгон «апийим» согушуна чейин Цинь империясы да коңшулаш кыргыз жерлерине көз артып, ыңгайы келгенде ар кандай аракеттерди жасаган.

Кытай ээлигиндеги Кашкар, Ак-Суу, Үч-Турпан шаарларынын айланасындагы аймактарды жердеген чоң багыш, черик ж.б. кыргыз уруулары Кашкардын акимине салык төлөшчү. Ал эми Ысык-Көл өрөөнүнө Нарын менен Ат-Башыга чек араларды текшерип жер чалуу жана салык алуу, таасир чөйрөсүн кеңейтүү максатында Цинь бийлиги кыдыруучу чакан аскер кошуундарын жөнөтчү. Кытайлык төрөлөр Жети Суудагы чектеш жашаган кыргыз, казактардан 100 жылкы жана уйдан 1 жылкы, уй, миң койдон бир кой берүүнү (Коконго кой-зекетке 40 койдон 1 кой, 40 - жылкыдан 1 жылкы, 30 уйдан 1 уй улфан – 10 кап буудайдан – 1 кап, түндүк зекет - 1 кой төлөшчү) талап кылышкан. Бул салыкты жыйноо үчүн жылыга эки кошуун Илиден жана Тарбагатай менен Кашкардан жөнөтүлчү. Илилик кошуундун бири Санташ аркылуу Ысык-Көлдүн күнгөйүн айла-

нып тескейине өтүп, Жуукунун белин ашып Нарынды бойлой Шаркыратмадагы көпүрөгө чейин жете келишчү. Кашкарлык кошуун Теректи аркылуу бийик тоолор курчаган Аксай түздүгүнө көтөрүлүп, андан соң Беш-Белчир тоолорун аралап Ат-Башы, Нарынга чыгышкан. Көнүмүш адат боюнча ал кошуундарды кытайлык (уйгурлар) соодагерлер коштоп жүрүп, кыргыз айылдарында соода кылышкан. Кокондуктар сыяктуу эле Цинь бийлиги дагы чоң манаптарга «кызыл топчу» мансабын, жамбы, ж.б. белектерди тартуулашкан. Андай наамга ал кезде Боромбай менен Турдуке арзыган [49].

XIXк. биринчи чейрегинде Чыгыш Туркстандын зор бөлүгүн кучагына алган элдик кыймылдар Циндердин чөлкөмдөгү аскердик бийлигин (цзянь-цзюнь – Синьцзяндын аскер губернатору, чебе-анбань-вице-губернатор, Кашкар аймагынын улугу, анбань – округдун аскер акими) кыйла жүдөтүп жиберген болчу. Айрыкча 1826-1828-жж. Жангир кожонун кыймылы Чыгыш Туркстандагы мурдагы күч кубатуу Цинь империясынын үстөмдүгүнө доо кетирип, бийлигин солкулдатты. Кожолордун Цинь империясынын үстөмдүгүнө каршы күрөшү 40-50-жж.ого бетер күч алат [50]. Ошол кыймылдын баардыгына Алай, Анжиан, Аркалык кыргыздар өтө жигердүүлүк менен катышканы маалым [51]. Натыйжада Цинь аскер бийликтери Ала-Тоодо активдүү аракеттерди жасоо, көп аскер жөнөтүү мүмкүнчүлүгүнөн ажырап калат. Ошондой эле Англия ж.б. европалык өлкөлөрдүн ачыктан ачык кол салуусу жана күч колдонуп кысым көрсөтүүсү Кытай императорун, аскердик күчтөрүн алагды кылган. 50-жж.биринчи жарымында Жети-Сууда, Илинин этегинде орус аскерлери туруктуу орун алып, кийинчээрээк Бугулардын жерине келе башташы Цинь империясынын таасирин биротоле жокко чыгарды.

Ал эми Россия империясынын Кокон хандыгына, Цинь империясына салыштырганда камылгасы шайма-шай, материалдык, согуштук-техникалык, аскердик ресурстары жетиштүү, мүмкүнчүлүктөрү оголе көп болчу.

XVIII к. 80-жж. Атаке баатыр чыйыр салган кыргыз-орус элчилик байланыштары XIX к. биринчи чейрегинде Ысык-Көлдүк кыргыздар тарабынан андан ары улантылган [52]. Эки ортодо 20 жылга жакын үзүлгөн бул байланыш 40-жж. орто ченинде жаңыдан калыптанган ички-тышкы саясий шартта кайрадан жанданды.

Орус төрөлөрү дагы башка өлкөлөрдөн кем калбай мурдатан эртелеп кыргыздарды өз бооруна тартуу үчүн кам көргөн. Өзгөчө Кытайга маанилүү кербен жолу өтчү Ысык-Көл өрөөнүндө атайын

жөнөтүлгөн Файзулла Ногаев, Мухаммед Тагиров, Галим Ягудин өндөнгөн татар соодагерлери, молдолору жергиликтүү элдин арасында Россиянын карамагына өтүү өнүгүндө «түшүндүрүү» иштерин кеңири жайылтышкан. Кадыр-барктуу чоң манаптар Ормон, Жантай, Боромбай, Качыбекке ж.б. алтын медалдар, аскердик чиндер ыйгарылып, алтын сааттар, күмүш буюмдар, жибек, алтын жип менен саймаланган кымкап, баркыт чапандар тартууланган, Кокон хандыгына каршы үгүт иштери күчөтүлгөн [53]. Ал кезде кыргыздардын алыста жайгашкан орус мамлекети классикалык түрдөгү колониялык держава экендиги жөнүндө эч кандай тагыраак кабары жок эле. Орус бийлиги өз үстөмдүгүн толук орнотуп жаңы мыйзамдарды киргизээрин, салыктарды салаарын, миндеген келгиндер көчүп келээрин, мыкты жерлерди оторчулар аларга бөлүштүрүп берээрин билген эмес.

Ошондуктан айрым илимпоз – тарыхчылар жазгандай XIX к. орто ченинде Ала-Тоолук кыргыздардын этносоциалдык бирикмелери Кокон хандыгы, Цинь жана Россия империяларынын кызыкчылыктары чиеленишкен жерде тең салмактуулукту сактап турган күч болгон [54] десек аша чапкандыкка жатпайт. Батыш Сибирдеги орус төрөсү Г.Х.Гасфорддун «үч коңшу державанын чек араларындагы оңтойлуу жерден бекем орун алып, кыргыздарга (казактар – Ө.Т.) караганда күч-кубаттуу жапан ордону (кыргыз жерин – Ө.Т.) ээлеп алуу ошол үч өлкөнүн саясатындагы бирден-бир маанилүү маселе» [55] – деп баса белгилегени буга күбө.

Каралып жаткан мезгилде т.а. 30-ж.аягы-40-жылдарда ар качандан бир качан адис тарыхчылардын эмгектеринде атайлап басымы жасалып айтылып жүрчү уруулар ортосундагы кагылышуулардын аягы суюлат. Кантсе да Ормон Ниязбек уулу хан көтөрүлгөндөн кийин уруу бирикмелерин бийлеген чоң манаптар хан бийлигин таанышкан, эпке көнүп, сөзгө келишкен. Ормон хан убактылуу болсо да калк ичинде чыр-чатакты тыя алган. Бекеринен Белек Солтоноев «Ормон хан болуп турганда солто, саяк, бугу, таластык кыргыздардын арасында уурулук, майдалап жылкы алышын эске албаганда эч чатак болгон эмес» [56] – деп жазбаса керек.

ТИРКЕМЕ

1. «Сведения о дикокаменных киргизах» . // «Записки русского географического общества». Кн.5. Спб., 1851. 141-бет.
2. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Главная редакция Каз.Сов.энц., Т. 2. 1985. 7-бет.
3. Туманович Н.Н. Сочинение мирзы Мухаммед-Хайдера «Тарих – и Рашиди» как источник по истории киргизов и Киргизии. // Арабо-персидские источники о тюркских народах. – Ф: Илим, 1973. 79,85-беттер.
4. Акаев А. Кыргызская государственность и народный эпос «Манас». – Б.: АО «Учкун», 2002. 455-456-беттер.
5. Валиханов Ч.Ч. Аталган чыгармалар жыйнагы, 8-бет; Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. – СПб., 1871;
6. Аристов Н. Роды и кости кара-киргизов. // Живая старина. Вып. III и IV, год изд.четвертый. – СПб, 1894. 396, 444-беттер.
7. «Сведения о дикокаменных киргизах». // «Записки русского географического общества». Кн.5. Спб., 1851. 144, 149-беттер.
8. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. – Б.: Илим, 2001. 503-бет.
9. «Записки русского географического общества». Кн.5. Спб., 1851. 141-бет.
10. «Записки русского географического общества», 1861 года, кн.3 СПб., 1861. 115-бет.
11. «Военный сборник», 1877 года, №4. 373-бет.
12. «Обзор Ферганской области» за 1884 года, 15 –бет.
13. «Сборник материалов для статистики Самаркандской области» за 1887 и 1888 года. – Самарканд, 1890 г. 45-бет
14. Буняковский А. Состав туземного народонаселения Сыр-Дарьинской области по племенам (по свед. 1870 г.)// Туркестанский сборник. Т. 59. Ежегодник. Материалы для статистики Туркестанского края, под.ред. Н.А.Маева. – СПб., 1873. 138–139-беттер.
15. «Обзор Сыр-Дарьинской области» за 1885 г. – СПб., 1886; Смирнов Е.Т. «Сыр-Даринская область: Описание составленное по официальным источникам». – СПб., 1887, 51-бет.
16. Туркестанский сборник. Т. 59. – СПб., 1873. 126, 278, 280-281, 290-беттер.
17. Аристов Н.А. Аталган эмгеги. 532-бет.
18. Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. // Живая старина.

Отделение этнографии, вып. 3-4, год 6-й, отдел I, СПб., 1896. 443-444-беттер.

19. Венюков М. Опыт военного обозрения русских границ в Азии – СПб., 1873, 304-бет.

20. Валиханов Ч.Ч. Аталган чыгармалар жыйнагы, т.2. 40-бет.

21. Туркестанский сборник. Т. 15.-СПб., 1869. 30-бет;Т.52. –СПб., 1873. 346-б.

22. Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. //Живая старина. Отделение этнографии, вып. 3-4, год 6-й, отдел I.- СПб., 1896. 439-бет.

23. Туркестанский сборник. Т. 49. – СПб., 1873. 207, 209-беттер; Бартольд В.В. Избранные произведения по истории кыргызов и Кыргызстана: Составление, доп. коммент. и предисловие О.Караева. – Б.: Шам, 1996. 242-бет.

24. Валиханов Ч.Ч. Аталган чыгармалар жыйнагы, т.2. 42,44-беттер; Макшеев А.А. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае. // «Записки русского географического общества». По отделению статистики, Т. II.- СПб., 1871. 40-бет

25. Туркестанский сборник. Т. 16. – СПб., 1869. 100,110,111,112- беттер

26. Валиханов Ч.Ч. Аталган чыгармалар жыйнагы, т.3. 192,315,352-беттер

27. Азиатская Россия. Иллюстрированный географический сборник. Составители: А.Крубер, С.Григорьев, А.Барков и С.Чефранов. III издание, –М.: Типо-литография товарищества И.Н.Кушнерев и К. 1910. 235-бет.

28. Джамгерчинов Б. Присоединение Киргизии к России. – М.: Изд-во соц.- эконом. лит-ры, 1959; Очерки политической истории Киргизии XIX в. (первая половина XIX в.)- Ф.: Илим, 1966; Хасанов А. Из истории Киргизии XIX в. – Ф.: Киручпедгиз, 1959; Усенбаев К.У. Общественно-экономические отношения киргизов в период господства Кокандского ханства. – Ф.: Илим, 1961.

29. Азиатская Россия... 236-бет; Джамгерчинов Б.Д. Присоединение Киргизии к России. – М.: Изд-во соц.-экон.литер-ы, 1959. 34-бет

30. Венюков М. Очерки Заилийского края и Причуйской страны. // Записки русского географического общества. – СПб., 1861, кн. 3-4, 108-109 – беттер; «Туркестанские ведомости», 1870, № 15.

31. Валиханов Ч.Ч. Аталган чыгармалар жыйнагы, Т.2. 31-32-беттер.

32. «Сведения о дикокаменных киргизах» . // «Записки русского географического общества». Кн.5. СПб., 1851. 144-бет.

33. Туркестанский сборник. Т. 16. – СПб., 1869. 114,323- беттер. Т.49. – СПб., 1873. 212, 435 – беттер.

34. Валиханов Ч.Ч. Аталган чыгармалар жыйнагы, Т.2. 33-бет.

35. Зибберштейн Ф.К., Путевые замечания Омского гарнизонного полка лекаря Зибберштейна. // Исторический архив, №1, М.-Л., 1936, 241-бет.
36. «Сведения о дикокаменных киргизах». // «Записки русского географического общества». 1851 года, кн.5, 140-143-беттер .
37. Туркестанский сборник. Т. 59. — СПб., 1873. 278,280- 281-беттер.
38. Вениуков М. Очерки Заилийского края и Причуйской страны. // «Записки русского географического общества». — СПб., 1861, кн. 3-4, 110-бет;
39. Вениуков М. Аталган эмгеги . 110-бет.
40. Бардашев Г. Заметки о дикокаменных киргизах.//Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник, вып. 3. — СПб., 1874. 389-бет.
41. Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. Тарыхты үйрөнүүчүлөр үчүн. — Б.: Кыргызстан, 1997. 28, 45-беттер.
42. Валиханов Ч.Ч. Аталган чыгармалар жыйнагы, Т.3. — Алма-Ата: Гл.ред.каз.сов.энц. 1985. 191-бет
43. Новое время. 1882. № 21319; Туркестанский сборник. Т. 73. — СПб.,1873. 45-б.
44. Туркестанский сборник. Т. 16. 112-113 беттер.; Белек Солтоноев .Кызыл кыргыз тарыхы. 1-китеп.-Б., Учкун, 1993. 177, 193-беттер
45. Ошондо эле, 113-114 —беттер.
46. Өзбекстан Республикасынын БМА Ф.И. — 715, оп 1, д. 15. 201—202-барактар.
47. Ошондо эле. Ф.И. — 715, оп.1, д. 15. 251-барак.
48. Талызин А. Памятная книжка Семиреченского областного статистического комитета на 1898 год. Том . II. — Верный, 1898. 28-бет.
49. Туркестанский сборник. Т. 16. 112-бет.; Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф. 105, оп. 1.д.2. 76-барак.
50. Казакстан Ресубликасынын БМА. ф.374, оп 1, д. 2920. 46-56-барактар
51. Атокуров С.А. Тайлак баатыр. — Б., 1994.
52. Плоских В.М. Первые киргизско-русские посольские связи (1784-1827 гг.). — Ф., Илим, 1970; Кыргызстан — Россия (XVIII-XIX вв.)- Б.: Илим, 1998; Воропаева В., Джунушалиев Д., Плоских В. Из истории киргизско-российских отношений (XVIII-XX вв.): Краткий курс лекций и методическое пособие / Под ред. акад. А.Ч.Какеева — Б.: Илим, 2001.
53. РИТСА. Башкы архив фонду. 1-7, оп.6. 1844, д.1. 18—19-барактар; Казакстан Республикасынын БМА. Ф. 2, д. 21. 9-10 барактар
54. Кененсариев Т. Аталган эмгеги, 59-бет.
55. РИТСА. Башкы архив фонду. 1-7, оп. 6, 1844-1863, д. 1. 36-барак.
56. Белек Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхы. 1-китеп. — Б.: Учкун, 1993. 197-бет.

Глава II. ОРМОН ХАНДЫН КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНҮН ТАРЫХЫНДАГЫ ОРДУ

§ 1. Аркалык кыргыздардын көз каранды эместигинин жарыяланышы. Ормондун хан которулүшү

Көптөгөн тарыхый маалыматтар күбө болгондой Кокон хандыгы Арка кыргыздарынын арасында үстөмдүгүн анчейин бекем орното алган эмес. XIX к. 20-30-жж. Лашкар кушбеги менен Хаккула минбашы кол башылык кылган кокондук ири аскер бөлүктөрүнүн жортуулдарынын учурунда Талас, Сары-Өзөн Чүй, Борбордук Тенир-Тоону, Ысык-Көл ойдуңун жердеген жергиликтүү калк убактылуу жаны баскынчылардын бийлигине багынууга мажбур болушкан. Бул тарапта Кокон хандыгынын үстөмдүгүн Алай, Анжиян аймагындагы кыргыз арасындагыга салыштырганда тезирээк орношуна айрым бир себептер шарт түзгөн. Биринчиден, ал кезде ички чыр-чатактар тыйылбай эл биримдигине доо кетип, элеттиктердин өз ара ынтымагына зыяны тийип турган. Алсак, XIX к. биринчи чейрегинде болуп өткөн сарыбагыш-саяк, бугу-саяк, сарыбагыш-солто чабыштары кыргыздарды кыйла алсыратканы анык. Экинчиден, ашуусу бийик тоолор менен курчалган ар башка өрөөндөрдө жашаган кыргыздын чоң уруу бирикмелери жоо келгенде согуш мезгилинин талабына ылайык бириккен аскер күчтөрүн тез арада түзүү мүмкүнчүлүгүнөн ажырап калган. Ошондой кыйын кезеңде кыргыздын өз алдынча хандыгынын жоктугу кендирди кесээри дана байкалган. Бирдиктүү мамлекети болбогондуктан ич ара саясий байланыштар, чарбалык-маданий карым-катнаштар да ирээттүү өнүкпөстөн, жакшы жолго, бир нукка түшө албай жана туруктуу мүнөзгө ээ боло албай турду. Үчүнчүдөн, жат өлкөлөр кыргыздардын өтө кадыр-барктуу чоң манаптарын кайраштыруудан, бири-бири менен жоолаштыруудан кайра тартышкан эмес. Мун үчүн кыянат, карөзгөй жоо эч ийменбей ар түркүн айла-амалдарды колдонушкан: элди дүрбөлөн кылып бүлүк салаар ушак-айындарды таратышчу, уруу жол башчыларына кымбат баалуу белектерди тартуулап, мамлекеттик мансап-мартабаларды ыйгарышчу. Арийне,

амалкөй чет жерликтердин андай арамза аракеттери кээ бир жеке керт башынын кызыкчылыгын баарынан артык көргөн мансапкорлордун бүйүрүн кызыткан.

Бирок алысты көрө билген көсөм инсандар эл, жердин тагдырын, келечегин ойлоп туюктан туура жол таап чыгууга кам көрүшкөн. Андай туура жол жалпы кыргыз элинин биримдиги, бирдиктүү өз алдынча мамлекетин түзүү, күч-кубаттуу мамлекеттер менен тең ата мамилеси жана ынтымагы болмок. XIX к. 40-50-жж. дал ошондой асыл максаттарды аркалап, аларды ишке ашыруу үчүн бүт өмүрүн, акылын, күч-кайратын эч аянбай сарптаган орошон ойлуу Улуу инсандардын катарына Ормон хан Ниязбек уулу кирет.

Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаев адилет белгилегендей «Ормон хандын инсандык касиети доорлор алмашкан маалда асмандан бийиктеп чыга келген. Кыргыз уруктары менен урууларынын өтө алысты көрө билген лидерлери Кокон хандыгы чөлкөмдөгү ансыз да оор абалды ого бетер кыйындатып, ишти туюкка карай алып бара жатканын байкап баамдашкан. Бул мезгилде барган сайын күчөгөн күч-кубатын Россия да байката баштаган. Анын Орто Азияга карата басып алуучулук маанайы чөлкөмдө жашыруун эмес эле. Байыртадан аң сезимин мамлекеттүүлүк идеясы уялаган кыргыз уруулары биринчи ирет өздөрүнүн тандоосун принципалдуу аныктап алуу зарылчылыгына кабылышкан» [1] - деп жазат А.Акаев кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхына арналган эмгегинде. Бул ошол кездеги тарыхый кырдаалга берилген абдан так, таамай аныктама.

Ормон хандын туулган жылы тууралуу так кесе айтуу кыйын. Анткени андай маалымат ал жашаган доорду чагылдырган тарыхый булактарда жазылып калбаптыр. Эл арасында айтылып калган санжыра, уламыш, баяндардагы кабарларга таянып гана Ормон хан болжолу 1791-1792-жж. аралыгында төрөлгөн деп айтууга болот [2]. Акыркы жылдары жарыяланган макалаларда, илимий-популярдуу китептерде да бул боюнча бирдей пикир калыптана элек. Кээ бир макалалардын авторлору аны 1790-1791-жж. туулган деп да жазып жүрүшөт. Бирок кеп анын төрөлгөн жылында эмес, элине кылган ак кызматында экени көңүлүбүздүн борборунда болгону эп. Бекеринен ал ар бири кыргыздын «жакшы чыкмасы» атагына арзыган чыгаан коомдук-саясий ишмер замандаштарынын арасынан суурулуп чыгып, атүгүл алардын жалпы макулдугу менен хан көтөрүлбөсө керек.

Ал сарыбагыш уруу бирикмесинин айтылуу чон манабы Ниязбектин 8 уулунун бири эле. Анын чоң атасы Эсенгул бий XVII к. 40-жж.

башталып XVIII к. 50-жж. чейин, дээрлик 100 жылга созулган калмак баскынчыларына каршы күрөштүн акыркы этабында далай эрдиктерди көрсөтүп Чоң Эсенгул атанган. Кийинчерээк, XVIII к. 70-жылдарында Аблай хандын, Көк жал Барактын чапкындарына каршы күрөштү уюштурууда да зор роль ойнойт. Ормондун бабасы Болот бий да оң менен солго баркы бар кыраан жол башчы, кыргыздын сыймыктанар сырттаны болчу.

Ниязбектин байбичесинен төрөлгөн балдары Бердибек, Бердикожо, Субан, Ормон, Ажы, Шатен, Кожобек, Ырыскулбек жашынан тың чыгып, сегиз суу аккан аймактын калкын бийлеген. «Ниязбектин сегиз бек» аталып даңкы чыккан алардын эрдигине суктанган жамакчылар —

Ормон, Субан эки бек,
Бердикожо, Бердибек,
Ажы, Шатен, алты бек,
Рыскулбек, Кожобек,
Тегереги тегиз бек,

Теменеси болот бек - деп ылакап ыр жаратышканы белгилүү. Кичүү аялдан Түлкү деген уулу төрөлгөн. Ошолордун арасынан Ниязбектин төртүнчү уулу [3] Ормон XIX к. 40-50-жж. биринчи жарымында Ата Журттун эгемендиги үчүн чечкиндүү аракет жасап, демилге көтөрүп элибиздин саясий тарыхында өлбөс-өчпөс из калтырганы шексиз.

Ормон Ниязбек уулу Арка кыргыздарынын чоң манаптарынын арасынан озунуп элин ордолуу журт кылууга, текебердүү ак сөөк төбөлдөрдү ынтымакка чакырып, мурунку ыркы жок кыргыз урууларын бириктирүүгө, биримдиктүү мамлекет түзүүгө көп күч жумшаган. Бирок биздин оюбузча анын оомалуу-төкмөлүү замандагы оош-кыйышы, ой-кыры арбын мамлекеттик ишмердиги алигиче ар тараптан жетиштүү деңгээлде толук изилденип адилет, татыктуу баасын ала элек. Бул багытта академик Б.Жамгырчинов XX к. 40-жылдарында из салып [4] «айыпка жыгылган» ишти узак жылдардан кийин улай дың бузган окумуштуу К.Усенбаев [5] болду дээр элек. Азырынча таланттуу тарыхчынын саамалыгы жападан-жалгыс эмгек бойдон кала берүүдө. Ал эми Ормон хандын көп кырдуу коомдук-саясий ишмердиги азыркы учурдун талабына ылайык жаныча көз караштагы ар тараптуу изилдөөлөрдүн бүтүндөй бир инсан таануучулук багытын талап кылат. Ошого карабастан кээдэ кээ бир окумуштуулар массалык окурмандар үчүн жазган китептеринде даназалуу хандын көз каранды эмес кыргыз мамлекетин түзүү аракетин бурмалап, анчейин маани бербеген учурлар да бар.

Ормон хан кыргыз элинин кыйла кылымдык тарыхий тажрыйбасынын натыйжасында калыптанган «устаранын мизинде оодарылган дүнүйө» деген накыл сөзгө дал келген өткөөл учурда, өтө татаал жана кыйчалыш кырдаалда жашады. Ошондогу опурталдуу окуялардын көбүнө Ормон хан активдүү аралашып, элин өткөөл доордун оор сыноолорунан орду толгус жоготууларсыз аман алып өтүүнү көздөгөн. Ал эми өткөөл мезгил деген – тигил же бул элдин келечек тагдыры чечилип жаңы нукка түшөөр алдындагы чоң сыноо. Андай учурда калайыктын кыйынчылыктарга оной-олтоң алдырбаган дарамет, касиети, чыдамкайлыгы, акылмандыгы жана жол тапкычтыгы, тышкы күчтөрдүн чакырыктарына айбат кылып адекваттуу жооп бере алгыдай жөндөмү Улуу инсандардын иш аракетинен гана даана көрүнүшү ыктымал.

Болочок хандын жаш чагы түндүк кыргыз урууларынын ич ара чыр-чатактарынын ырбаган учуруна туура келет. Ал кезде калмак кыргын-сүргүнүнөн, Аблай хандын чапкынынан кийин жаңыдан оноло баштаган жергиликтүү элдин жерине Цинь богдыханы менен Кокон ханы көз артып, айрыкча кийинкиси душмандык аракеттерди күчөткөн. Бөтөнчө айрым өзүмчүл уруу башчылардын эрегишип, тирешүүлөрү карапайым калктын абалын начарлаткан. Элинин тарткан азап-тозогу, жоолашкан жоонун жортуулдары, анын көз алдында өткөн өз ара касташуулар аны кыйла такшалтып сабак болгон. Ормон хандын жигит курагында башынан өткөргөн кээ бир окуялар кадимки Чынгыс хандын жаш чагындагы окуяларга окшоп кетет. Алсак элдик санжырадагы маалыматка караганда Ормон 17 жашта кезинде Шамшы капчыгайында өткөн уруулардын ортосундагы кагылышта туткунга түшүп дээрлик бир жылга жакын кордук көрүп, оор турмушту өз башынан өткөргөн. Жаш Темучин сыяктуу эле колу-бутуна кишен салынып, бетине барскаң-балка тийип денесине жаракат алган. Кийин камоодон эбин таап качып чыгып саз жээгинде суу жеп кеткен жаракага жашынат. Тектеш Тайчиут уруусунун туткунунан качып чыгып айлампакөбөткө жашынган Темучинге жылкычы Сорган-Шира көмөк көрсөтсө, жоголгон төөсүн издеген бейтааныш киши Ормонду жашыруун айылына жеткирген [6].

Ормон 17-18 жашынан тартып жоого каршы жортуулдарга катыша баштап, эр жүрөктүгү, айлакерлиги, акылдуулугу, алдына койгон максатынан эч качан кайра тартпаган көктүгү, өжөрлүгү, өткүрлүгү жана чечкиндүүлүгү менен башкалардан айрымаланган. Нечен ирет жекеге чыгып, эр сайыштарда эрдиктин үлгүсүн

көрсөткөн. Эң башкысы жаш чагынан жанжалдардын жалпы калайык калктын жанына батканын, ынтымактын баа-баркын, коңшу өлкөлөргө көз каранды болуу коркунучун эртелеп сезе билген. Белек Солтоноев Ормон «18 жашынан жоого аттанып, эрдик көрсөтүп, 25 жашынан эл бийлөөгө кирише баштаганын» белгилейт [7]. Ал эми отуздан ашкан кезде анын эл башкарууга болгон тубаса шык-жөндөмү, акылмандыгы, көптү билген көсөмдүгү, көрөгөчтүгү көпчүлүктүн көзүнө урунуп, калк ичинде кадыр-баркы арткан. Ошондуктан адегенде атасы Ниязбек улгайган кезде 10 миң түтүн сарыбагыш уруу бирикмеси анын бийлигине моюн сунушат [8]. Кээ бир тарыхый маалыматтар боюнча анын таасири арта баштаган алгачкы жылдарда 600 түтүндөн турган өз айылы азыркы Токмок шаарынын түштүк тарабындагы бөксө тоонун этегиндеги Жылгын-Башыда туруп, кийин Ысык-Көлдүн күнгөй бетиндеги Байсоорунга конуш которгон.

Ири этносаясий бирикмелердин биринин чоң манабы мансап-мартабасына ээ болгон соң Ормон акырындап бөлөк уруу бирикмелери менен ынтымак түзө баштайт. Көп өтпөй Кочкор, Жумгалды жердеген саяк уруусу аны менен жакындашат. Себеби алар XIX к. биринчи чейрегинде коңшулаш жашаган бугу уруусу менен кайра-кайра кагылышып, чыр-чатактан тажашкан. Агаинтууган арасындагы жөнү жок жаатташып жоолашууну алыс-жакынга ата-бабасынан бери баркы бар Ормон гана токтотуп, чет жерлик касташкан душмандардан коргой алат деп үмүт кылышкан. Чындыгында эле андай үмүттү Ормон негизинен актаганына кийинки окуялардын жүрүшү, тарыхтын өзү күбө. Ошондой оңтойлуу учурду текке кетирбеш үчүн ал сарыбагыштын Темир, Болот жана Төрөгелди баатыр башкарган Черикчи уруктарынын бир бөлүгүн (2000 түтүн) Чүй өрөөнүнүн төрүнөн Шамшы ашуусу аркылуу Кочкорго көчүрөт [9]. Бул Кокон хандыгынын алгачкы жортуулдары уюштурулган 1825-1831-жж. туура келет [10]. Натыйжада анын таасири Борбордук Теңир-Тоонун Ак-Талаа, Ат-Башыга чейинки ар кайсы өрөөндөрүн мекендеген баардык уруу, уруктарга таралат. Ал терең ойлонулган чечкиндүү чара көрүү, эч тартынбай аракеттенүү аркылуу бугу уруусунун саяктарга жортуулдарын тыйып, аларды өз таасирине имере алган. Атүгүл ал Медет датканын уулу Дуулаттын айылдарына жылкы тийгени келип кокусунан колго түшүп калган атактуу Балбай баатырды түрмө сымал орго салып бир жылча кармап, баатырдын урук-туугандарына сүр көрсөткөнү маалым [11].

Ормон биринчи кезекте кыргыз урууларынын биримдигин жана ич ара ынтымагын чындаш үчүн кыйла жыл кам көргөн. Анын түпкү максаты Кокон хандыгынын аймакта анчейин тамыр жая элек үстөмдүгүн толук жоюу, мүмкүн болушунча эртерээк кыргыздардын көз каранды эместигин жарыялоо жана өз алдынча мамлекетин түзүү эле. Андыктан ал акырындап Аркалык, Алай, Анжиян, Ферганалык кыргыз уруу бирикмелеринин билермандары менен үзбөй кабарлашып мамилени жакшыртат, алардан дос-тамыр, куда-сөөк күтөт. Алсак, айрым маалыматтар боюнча 15 миң түтүн эли бар күч-кубаттуу Бугу уруу бирикмесинин акылман жол башчысы Боромбай Бекмурат уулу кан кудасы болчу. Анын уулу Өмүрзак Ормондун таалим-тарбиясы жакшы, нарк билген өнөрлүү кызы Куланга үйлөнгөн [12].

Ормондун жакын тууганы Төрөгелди баатыр солто уруу бирикмесинин чоң манабы Жаңгарачтын аталаш агасы Канайдын кызын алган. Карындашы Жаңыл Кетмен-Төбөлүк саяктардын башчысы Нарбото бийге күйөөгө чыгып, кийинки чоң манап Ырыскулбекти төрөгөн. Жантай айтканын аткарган тууганы, Жаңгарачтын кудасы, Черик уруусунун жетекчиси Ажыбек баатыр досу болчу [13]. Саяк Чыны бий менен достошуп, Медет датка жана моңолдордун чоңу Жакыпбек менен ага-инидей сыйлуу мамиле түзгөн деген кабар да бар. Атактуу Тайлак баатырдын уулу Осмон датка менен улуу уулу Үмөталыны достоштурган. Агасы Субандын уулу Адыл баатыр бугу Нышанын уулу Мырза менен дос эле.

Алайлык адыгине уруу бирикмесинин жол башчысы Алымбек датка, саруу Ажыбек датка (Асперди бек), кушчу Бүргө баатыр менен байланыштарды бекемдөөгө умтулган. Бишкек, Куртка чептеринде бир кыйла сарбаздары бар Кокондук бектер да ага ачык кысым көрсөтүүгө дааган эмес. Атүгүл Мадалы хан (1822-1842) Ормонго кымбат баалуу белек-бечкектерди тартуулап, кымкап чапан жаап парваначы наамын ыйгарган [14]. Бул наам хандан кийинки эле экинчи баскычтагы миңбашы-вазирге же колониалдык доордогу генерал-губернаторго тете мамлекетти башкарган жогорку мансап-мартaba эле. Ошондой мамлекеттик экинчи даражадагы наамды берүү аркылуу Кокон ханы Ормонду өз тарабына тартууну, ага таянып Арка кыргыздарын биротоло баш ийдирүүнү көздөгөн. Ошондуктан ага бүткүл түндүк кыргыз уруу бирикмелеринен зекет жыйноо укугун да ыраа көрүшкөн. Бирок кокондук төрөлөрдүн ойлогон ою ордунан чыккан жок. Ормон баскынчыларга тизе бүкпөй кыргыздын башын бириктирип түндүк көтөрүү, өзүнчө хандыкты түзүү үчүн

онтойлуу учурду күткөн. Андай мүмкүнчүлүккө кыргыздар 40-жылдардын башында ээ болушту.

1841-1842-жж. Кокон хандыгынын коомдук-саясий турмушунда олуттуу окуялар болуп өтөт. Хан ордосунда так талашкан күрөштүн күчөшүнө Мадалы хандын аксымдыгы, каада-салтка, шариятка сыйбаган жосунсуз жоруктары себеп болгон. Анын мындай терс касиеттери ордо кишилеринин, калктын кыжырын кайнатып 1842-ж. Кокондо козголон чыгат [15]. Козголончулардын өтүнүчү боюнча Бухара эмири Насрулла көп аскер менен келип Коконду ээлейт да Мадалы ханды өлүм жазасына тартат. Бухара эмирлигине каратылган Коконду мындан ары эмир Насрулла дайындаган улук башкара баштайт. Бирок көп өтпөй Кокондо көтөрүлүш чыгып Бухаранын үстөмдүгү кулатылат. Ушундай кырдаалда кыргыз, кыпчак феодалдары демилгени колго алып Мадалы хандын аталаш тууганы Шералыны (1792-1845) хан көтөрүшкөн [16]. Ал Нарбото бийдин иниси Хаджи бектин кыргыз зайыбынан төрөлүп, кийин 1808-ж. тартып Таласта чоңойгон уулу болчу. Шералыны 1842-ж. июнда хан көтөрүүдө айрыкча анын таятасы саруу Ажыбий (Ажыбек датка - Асперди) менен Нүсүп бий зор роль ойношот. Ал Таласта жүргөндө кыргыз кызына үйлөнүп Сарымсак, Малабек, Худаяр аттуу үч уулдуу болгон. Кызыгы Шералы Коконго кыргыздын ак калпагы менен чепкенин кийип келиптир [17].

Дал ошол жылы Мадалы хан өлүм жазасына тартылгандан кийин кыргыздар Каракол, Барскоон жана Коңур-Өлөң сууларынын боюнда курулган чептерге кол салып кокондуктарды кыргыз жеринен сүрүп чыгышкан. Аталган чептердин ар биринде кербендердин коопсуздугун камсыз кылуучу жана жергиликтүү калктан салык жыйноодо кокондук элбегилерге көмөк көрсөтө турган 40-60 аскерден кем эмес кошуундар турчу [18]. Бул иш жүзүндө көз каранды эместикти жарыялаганга барабар маани-маңызы терең окуя болгону шексиз.

Батыш Сибирдин генерал-губернатору топтогон кыргыздар жөнүндө маалыматтардагы «1842-жылы Мадалы хан Бухаралыктар тарабынан өлтүрүлгөндөн кийин жана Кокондо келип чыккан тополоңдун учурунда Ысык-Көлдүн айланасында көчүп жүрчү Кара Кыргыздардын башкы уруулары өздөрүнүн көз каранды эместигин жарыялашты» [19] - деген кабар буга күбө. Ал кандайдыр бир дэңгээлде тарыхий чындыкка шоола чачкан сыяктанат. Белгилүү

болгондой ал мезгилде Ысык-Көлдүн тескейинде бугу, саяк уруулары, Күрмөнтүдөн Көтмалдыга чейин күнгөйүндө, андан ары Кочкор, Кемин, Токмок тарапта сарыбагыш уруусу турчу. Демек жогорудагы кабардын алардын бардыгына түздөн-түз тиешеси бар. Ормон ошол окуялардын чордонунда жүрүп, аларга удаалаш Көтмалды менен Куртка чептерин кыйратканы маалым. Кокон хандыгындагы жана Ала-Тоодогу мындай кескин өзгөрүүлөр Ормондун жана башка чоң манаптардын биротолө көз карандысыз өз бетинче жашоого ишенимин арттырып чечкиндүү аракеттерге түрткөн. Алар абалды туура баалашып бири-бири менен кепке келип, жалпы кыргыздын келечеги, жакын арада хандыгын түзүү жөнүндө кенеше башташат.

Ормондун хан көтөрүлгөн жылы тууралуу окумуштуулардын арасында ар кандай ойлор айтылып жүрөт. Көпчүлүк илимпоздор кыргыздын акыркы жолку хан көтөрүү ырасмысы 1842-жылга туура келет деп эсептешет. Ал эми Белек Солтоноев менен С.Абрамзон кыргыздар Ормонду 1830-1831-жылдарда ак кийизге салып хан көтөргөн деп жазышкан [20]. Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында биринчилерден болуп Ормон хан тууралуу маселени козгогон анын 5-муундагы урпагы Р.Жолдошев бул окуя 1841-жылы болсо керек - деп болжолдойт [21].

Биздин оюбузча Ормондун 1842-ж. хан көтөрүлгөнү чындыкка жакын. Анткени кыргыздар өз ханын Кокондо хандар алмашып, ордодо баш аламандык башталганда, кокондуктар так талашкан күрөштөр менен алагды болуп калганда гана көтөрө алышмак. Бул мезгилде Ормон эл арасында зор кадыр-баркка ээ болуп, саясий жактан кыйла такшалып калган эле. Ал такай Кокондон, Шералыны тактыга отургузган Ажыбий жана башкалардан кабар алып турган. Анын конуш-журту Кокон хандыгынын административдик-саясий борборунан, Цинь ээлигинен алыс жайгашып, ири кыргыз уруу бирикмелеринин орто жеринде, чордонунда жайгашкан. Туш тараптан каттаган чет өлкөлүк соодагерлер, Кокон ханынын аскерлери да анын ээлиги аркылуу өтмөк.

Алдын ала бир топ жыл камылга көрүп, айрым таасирдүү манаптар менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө үлгүргөн Ормон ынгайлуу учурду колдон чыгарбаш үчүн 1842-ж. жайында ири уруу бирикмелеринин жол башчыларын топко чакырат. Балыкчынын башындагы Карала-Сазда же Кочкордон чыга бериштеги Орто-Токойдо өткөн кыргыздын чоң жыйынына аягы Талас, башы Чүйдөн, ары

жагы Ат-Башы, Ак-Талаа, Тогуз-Торо, Кетмен-Төбөдөн, бери жагы Кемин менен Көлдөн көп сандаган өкүлдөр келген [22].

С. Абрамзондун жазганына караганда хан көтөрүү аземине солто уруусу Жангарачты, саяктар Медет датканы, бугулар Балбайды, сарыбагыштар Жантайды жиберген. Кокон ханы да өзүнүн өкүлдөрүн жөнөткөнүн белгилейт – аталган окумуштуу. Булардан тышкары элдик санжырадагы маалымат боюнча курултайга Боромбай, Мураталы (бугу), Калыгул олуя, Төрөгелди, Минназар, Медербек (сарыбагыш), Качыке, Алыбек, Чыны (саяк), Ажыбек баатыр (черик), Ажыбек датка (саруу) ж.б. катышат. Айрым даректер боюнча салтанатка Алай, Анжиян тараптагы кыргыздардын атынан Алымбек датка катышып, Ормондун ой-максатын колдогон.

Келген эл атайын ардактуу меймандарга арнап тигилген ак өргөөлөргө жайгаштырылган, байыртадан бери колдонулуп келе жаткан көчмөндөрдүн хан көтөрүү каада-салтына ылайык сый көрсөтүлгөн жана элдик оюн-зооктор, ат оюндары уюштурулуп, тиешелүү үрп-адаттар аткарылган. Маселен, монголдордон калган салт боюнча хан көтөрүү үчүн курултайга чакырылган ханзадалар, алардын жек-жаат ага-туугандары, өтө таасирдүү нойондор менен эмирлер ж.б. (миңден ашуун киши) кооз чатырлардан орун алып, бир нече күн көңүл ачып жата беришчү. Жылдыз санакчы тандаган ылайыктуу күнү гана хан көтөрүлчү. Ага чейин ханзадалар, өтө барктуу эмирлер менен ордо кишилери өзүнчө тигилген чоң чатырга чогулуп мамлекеттик маселелер жана хан бийлиги жөнүндө кенешчү. Мындай курултайлар бир нече жумага созулган.

Мураскорду хан көтөрөөрдө акылмандар акыл-насаатын айтып, ырым-жырымдар жасалып бүткөн соң аны ак кийизге отургузуп бир нече жолу жогору көтөрүшкөн. Катышкандар баш кийимин алып, мойнуна курун салып карап турушкан жана аягында **каган** деп ураан чакыргандай кыйкырышчу [23]. Андан кийин ханзадалар менен ак сөөктөр жаны ханга жазуу жүзүндө ант беришкен. Мындай адат XIX к. аягына чейин Орто Азия хандыктарында сакталып калганы маалым. Кезинде А.И.Левшин казактардын хан көтөрүү салты жөнүндө кызыктуу маалыматты жазып кеткен эле. Анын жазганы боюнча «...күткөн кишилер келип бүткөндө гана чечүүчү жалпы жыйын башталчу. Катар-катар төшөлгөн килемдер менен кооз кийиздерге султандар, ак сөөктөр, бийлер жана уруу башчылары жашына, тегине, бийлигине жараша өз ордуларына отурушуп, карапайым эл алардын арт жагынан орун алышкан. Ардактуу карыялар курултайды ачып, талкуу эки, үч же ан-

дан көп күнгө уланган. Качан тактыга талапкер бийлик жүргүзүүгө султандар менен ак сөөктөрдүн көпчүлүк бөлүгүнүн макулдугун алганда гана чечим жарыяланчу. Жаны ханды жука ак кийизге отургузуп үч жолу өйдө көтөрүп, үч жолу хан деп жалпы жар салышкан. Хан көтөрүү көп күнгө созулчу той-тамаша менен аяктачу» [24].

Ошол сыяктуу шаан-шөкөттөрдүн айрымдары аяктаганда гана Ормон кыргыздын өз алдынча мамлекетин түзүү тууралуу маселени козгойт. Ал кокондуктардын баскынчыл аракеттери, Кытай богдыханы менен Кашкарлык кожолордун кыйды ой-максаттары, калмактардын, казактардын хан, султандарынын жоолашуулары, кыргыз ичиндеги ыркы жоктуктун зыяны жөнүндө айтып, эл башкарган мыктыларды ынтымакка ынандырат, бирдиктүү мамлекет түзүүгө, кыргыздан хан шайлоого көндүрөт. «Кыргыз мындай бет алды баш-аламан болуп жүрбөйлү, кыргызда бир киши эле кызыл тебетей болсун, ушул кызыл тебетей ким болсун, атын атагыла»[25] – деп сөзүн аяктайт. Курултайдын кадыр-барктуу катышуучулары Ормон көтөргөн негизги маселени жакшылап талкуулап, акыры хандык бийликти мыктылардын - мыктысы Ормонго сунуш кылышкан. Кээ бир санжыралардагы уруулук куру намыстан жогору көтөрүлө албаган кемсинтүүлөргө карабастан ал көпчүлүктүн мындай бүтүмүнө толук татыктуу болчу.

Талып Молдодон калган санжырада жогорудагы курултайдын мааниси төмөндөтүлүп, Ормон чоң Ногойдун атына жамынып, чогулган элди коркутуп куулук кылып «кызыл тебетей бирөө эле болот деп эки санын аткып алат да өзүн өзү хан көтөрөт» деген эч кандай акылга сыйбас ой айтылган. Ошого коёндой окшош ой Тоголок Молдодон жазылып алынган санжырадан да жолугат. Калыстыктан тайган андай калпыс кабарга ишенүүгө мүмкүн эмес. Далай кыйындарды көргөн Медет, Ажыбек даткалар, Боромбай, Балбай баатыр ж.б. оңой менен корко турган жөнөкөй кишилер эмес эле да. Андай өзүнө абалы окшош, эч жеринен кем калбаган дасыккан журт башыларды Ормон жакшы сөз, жылуу мамиле жана башкалардан айрымаланган артыкча касиеттери менен гана ийите алмак.

Орто кылымдардагы Орто Азиялык улуу ойчул окумуштуу Абу Наср аль-Фараби жана башка чыгыш авторлору «тактыга отуруп хандык кылуу, мамлекетти башкаруу татаал иш экендигин» белгилешкени белгилүү. Алардын айтканына караганда хандар бөлөк кишилерден абалы жагынан гана эмес, көптөгөн артыкча касиеттери менен да айрымаланышы керек эле. Андай жакшы касиеттер: «эр

жүрөктүк, жалтанбастык, тайманбастык, адилеттүүлүк, жоомарттык, айкөлдүк, акылмандык, ак жолтойлук, кырдаалды жана өзүнүн күчүн туура баалай билгичтик, жаманды да, жакшыны да, чын сөздү да, жалганды да чыдап уга алгандык дагы ушу сыяктуулар кирген. Ал эми кемчиликтери деп: текеберлик менен таш боордук, сарандык жана шектенчээктик, ашыкча байлык менен той-тамаша, оюн-зоокту жакшы көрүү, аракеттик жана камырабастык ж.б. эсептелген» [26]. Көчмөн элдер кайсы бир талапкерди хан көтөрөөрдө ар дайым анын ушундай хандык тактыга татыктуу касиеттерин сөзсүз эске алышчу. 1842-жылы өткөн курултайда кыргыз ак сөөктөрү да андай ата салтын эстен чыгарбай, Ормондун талапкерлигин ар тараптан талкуулап жана артыкчылыктарын адилет баалап хан көтөрүшкөнү талашсыз. Жогорудагы ханга ылайык жакшы касиеттердин көбү ага мүнөздүү болгондуктан гана алар макул болушкан.

Адатта хан бийлиги жалпы жакшы, тынч жашоонун, коомдогу туруктуулуктун жана тартиптин данакери, негизги шарты катары каралчу.

Жыйында Ормонду хан көтөрүү сунушун адегенде Качыке менен Жантай сунуш кылып, калган эл аларды колдоп кетишкен. Ошондо ойлогон ою ордуна чыкканына көзү жеткен Ормон ата-бабалардын салтын улап мурдатан камдап койгон ак боз бээни курмандыкка чалдырат. Кыргыздын ак сөөк билермандары эзелки каада-салт боюнча аны ак кийизге отургузуп хан көтөрүшөт. Хан белгиси катарында ага таажы сымал кызыл баркыт тышталган суусар тебетей кийгишишкен [27]. Кыргыздар жеринен кызыл түстү жактырып, бийликтин түсү катары көрүшчү. Кадырлуу манаптар ханды килем үстүнө жайылган жолборстун терисине отургузуп, бийликтин белгиси катары күмүш чегерилген таякты тартуулашкан. Кыргыздын монгол чапкынынан көп кылымдан кийин кайрадан жанданган хандыгын даназа кылуу максатында жана жаңы хандын урматына тогуз тору бээ ж.б. көп мал элге арнап союлуп кадимкидей чоң той өткөрүлгөн. Ошол жыйында кыргыз хандыгынын мамлекеттик негизги белгилери: туусу, мөөрү, бийлик курамы, айыптын чен-өлчөмдөрү, жаза, бажы ж.б. аныкталып такталган.

Ормон хандын бийлиги жөнүндө Ч.Валиханов өз мезгилинде мындай деп жазган: «Маркум Ормондун туусу жана парваначы наамы бар эле. Кокондуктардын алсыздыгынан пайдаланып ал өзүнүн абалын абдан жакшыртууга үлгүргөн, чындыгында эле анык көз каранды эместикке ээ болуп, өз ордосундагы (өлкөсүндөгү – Ө.Т.) бөлөк уруулардан зекет жана башка салыктарды өзү чогулткан. Ор-

мон башкарган доордо ортоазиялык бардык уруулардын ичинен сарыбагыштар күчү боюнча биринчиликке жеткени калышкан. Элдин жол башчысына баш ийиши жана аны менен биримдиги бул манапты Кокон үчүн өтө эле коркунучтуу кылып жиберген. Ормон алардын Көтмалдыдагы коргонун кыйратып салган жана хандын чебин өрттөп жиберген. ...Ормондун ...Каскелең суусунун боюнда даргасы бар болчу, ага башкаларды коркутуу үчүн жылыга уруулар асылчу»[28].

Ормон хан тууралуу мындан да тагыраак маалыматты падышалык чиновник А.Талызиндин китепчесинен табабыз. «Ошол мезгилдеги эң күчтүү сарыбагыш уругу өздөрүн Кокон хандыгынын букараларыбыз деп тааныгандарына карабастан... көбүрөөк өз алдынча башкарылган жана атүгүл өздөрүнүн Ормон ханы болгон, ал сарыбагыштарды эле тескебестен, саяктарды жана бугу уруусун да бийлечү. Ысык-Көлдүн түштүгү менен чыгышында көчүп жүргөн бугу уруусу өздөрүн Кокон ханынын букаралары катары таанышкан эмес жана кыргыздардын ханы Ормондун бийлиги астында болушкан»[29].

Хандык бийликти биринчи кезекте ал кыргыз уруу-уруктарынын арасында коомдук тартипти чыңдоодон баштайт. Ормон хандын эң алгачкы жарлыгы мал уурдоого каршы багытталып, атты кишендеп чидерлөөгө тыюу салынган. Мен бийлик кылып турганда уурулук жок болуш керек деп жан-жөкөрлөрүнөн катуу талап кылган. Эгерде ууру кармалса кылган кылмышы үчүн мал башына төө баштаган бир тогуз айып төлөмөк. Кудалашкан кайын-журту бар кызды ала качкан кишиге 40 жылкы айып салынган. Киши колдуу болгон эркектин куну үчүн 300 жылкы, аялдын куну үчүн 150 жылкы белгиленген. Жарлыктын кайра жангыстыгынын жана курултайда макулдашылган маселелердин бузулбастыгынын белгиси катарында көпчүлүк элдин көзүнчө чырпык кыркылып шерт кылынган [30]. Чыбык кыркуу ырымы убадага бек бололу, андан айнысак чыбыктай кыркылалы деген маанини билгизген. Үч жолу ууру кылгандар, кайра-кайра киши өлтүрүп, жаш кыздарды зордоп-кордогондор дарга тартылчу.

§ 2. Хандыктын мамлекеттик түзүлүшү.

Ички жана тышкы саясаты

Жаңыдан көз каранды эместигин жарыялаган кыргыз хандыгы формасы жагынан монархиялык мамлекет болгон десек жаңылбайбыз. Бирок, Ормон хан өлкөнү ири кыргыз уруу бирикмелеринин жол башчыларына таянып башкармай болгон. Алсак, хандын аты-

нан солто уруусуна чоң манап Жангарач, бугу уруусуна Боромбай, сарыбагыштын тынай бөлүгүнө Жантай, саяктарга Чыны бий, Ырыс-кулбек, Таласта сарууга Ажыбек датка, кушчуга Бүргө баатыр, чериктерге Ажыбек баатыр бийлик жүргүзмөк. Хандын улуу уулу Үмөтаалы да бийликтин бир канатын чоюп Нарын, Ат-Башы, Ак-Талаа, Тогуз-Торолук кыргыздарды башкарган. Бирок, көп кылымдар бою өкүм сүргөн феодалдык бытырандылыкка мүнөздүү терс көрүнүштөрдөн, өзүмчүл көз караштардан тез арада арылуу мүмкүн эмес эле. Ан үчүн убакыт, борборлошкон мамлекеттик башкаруу аппаратын түзүү боюнча чечкиндүү чараларды көрүү зарыл болчу. Ушундай максатта кыргыз өкүмдары айрым чоң манаптардын сепараттык аракеттерине карабастан мамлекеттик бийликтин борбордук жана жергиликтүү органдарын түзүүгө далалат жасап, көп күч жумшады. Бул анын хандык бийликтин негизги таянычтары боло турган мекемелерди: Чоң Кеңеш, Кичи Кеңеш, сот, аскер, кошуун, бажы, тышкы иштер, элчилер кызматы сыяктууларды уюштуруу, адат-нарктарды мыйзамга айландыруу аракетинен даана байкалат. Ошондой мамлекеттик бийлик органдарынын эң жогоркусу хандын алдындагы кеңеш берүүчү укукка ээ мекеме — Чоң Кеңеш болчу. Чоң Кеңеш мезгил-мезгили менен хандын чакыруусу боюнча ордосуна чогулуп, ал тапшырган ички жана тышкы саясаттын маанилүү маселелерин талкуулап, ич ара чыр-чатактарды мыйзамга ылайык чечип турушкан. Анын чечимдерин мамлекет башчы өзүнүн күндөлүк саясий ишмердигинде сөзсүз эске алмак. Антпесе анын саясаты хандыктын туш тарабында колдоого алынбай, ишке ашпай аракети текке кетмек.

Мындай абал жеке эле Ормон хандын учурундагы кыргыз хандыгына эле эмес, баардык көчмөн элдердин мамлекеттерине мүнөздүү. Алсак байыркы доордогу хундардын падышасы, орто кылымдардагы кыргыз, түрк, түргөш, карлук, карахан кагандары дагы уруу башчыларынын кызыкчылыктарын кыйгап өтө алчу эмес. Буга көчмөн өзбектердин бирдиктүү мамлекетин түптөгөн каардуу Абу-л-Хайр хандын бийлигинин кемчил жактары далил. Айта кете турган нерсе аталган хандык болгону 40 жыл гана жашап (1428-1468), Абу-л-Хайр хандын көзү өткөн соң кыйрап калган. Мамлекеттин башчысын уруулар менен уруктардын жол башчылары шайлашчу. Өлкөнү башкарууда хандын бийлиги чектелүү болгон. Бардык мамлекеттик иш-чараларды баштоодон мурда хан сөзсүз түрдө алар катышкан Кенешти (Кеңгаш) өткөрүп, анын макулдугун алчу [31]. Бул тууралуу А.Левшин мындай деп жазган: «Хандын урпактары

канчалык ак сөөк экендигине карабастан, эгерде ал акылы, байлыгы же башка сапаттары менен өзүн колдоочулардын санын арбыта албаса, анда ал кенеште көпчүлүктүн добушуна ээ болушу мүмкүн эмес» [32]. Бирок уруу башчылары адегенде ханды колдогону менен, иш жүзүндө жер-жерлерде бийлик ошолордун колунда болгон. Хандын ордосуна алар өз кошуундары менен жортуулга чыгаарда гана келишчү жана ал аяктаар замат тарап кетишчү. Ушундай өзгөчөлүк Ормон хандын мамлекеттик бийлигинен да даана көрүнөт. Ошондуктан ал түзгөн хандыкка отурукташкан элдердин мамлекеттерине салыштырып баа берүүгө, узагыраак жашаган жана стабилдүү өнүккөн андай саясий бирикмелерге таандык белгилерди издөөгө болбойт.

Адатта хан дайындоочу Чоң Кеңештин курамына өтө кадыр-барктуу кишилер: Боромбай, Жангарач, Жантай, Калыгул олуя, Ажыбек датка, Төрөгелди баатыр, Алыбек баатыр, Чыны бий ж.б. кирген [33]. Чоң Кеңешке Жантай Карабек уулу, кээде Калыгул Бай уулу башчылык кылчу. Кичи Кеңеш хан ордосунда туруктуу иштеп, мамлекет башчысына дайыма кеңеш берип турчу. Меңназар, Медербек, Шамен, Сергеен жана Жаманжээн ал уюмдун мүчөлөрү болгон [34]. Алардын арасынан атагы алыска угулган кадимки Калыгул Олуя Ормон хандын өтө кадырлаган акылгөй кеңешчиси эле. Хандын Кичи кеңешчилери Медербек менен Меңназар адат, мыйзамдардын сакталышына көз салышкан жана сот иштерин жүргүзүүчү бийдин милдетин да аткарышкан. Минназар бий (казы) кун төлөөнү, ички чабыш-чатактарды, уурудук кылгандарды ж.б. кылмыштарды да тергеп тескөөчү, күнөөсү барларды айыпка тартып, тиешелүү жазаны белгилөөчү. Кылмышкерлер анын бүтүмүн сөзсүз аткарууга милдеттүү болушкан.

Ормон хан коншу элдер, өлкөлөр менен өз ара пайдалуу алакабайланыштарды жүргүзүү үчүн «тышкы иштер министрлиги» сыяктанган мекемени түзөт. С.Абрамзон жазгандай «тышкы иштер министринин» милдети тилинен бал тамган сөзгө чечен, акылга бай Байсеркеге жүктөлгөн. Мындай өтө жооптуу ишти аткарууда ага ашкан амалкөй жана жаалы күчтүү (жантай) Саза [35], Момунбай Түрбөн уулу менен Чал Надыр уулу (азык-байкүчүк) көмөктөшүп элчилик кылышкан [36]. Алар Ормон хандын тапшырмасы боюнча Кокон хандыгына, кашкарлык кожолорго, казактын хан, султандарына, Башкы Штабы Омскиде орун алган Сибирь корпусуна караштуу аскер отряддарын башкарган орус генералдарына каттап маанилүү маселелерди чечишчү [37]. Саза кийин Ормон хандын буйруктарын

өз убагында так аткаргандыгы, айлакерлиги жана эр жүрөктүүлүгү менен айрымаланып, ага жаккан эң ишенимдүү жигитине айланат. Айрыкча атайын тапшырма боюнча Батыш Сибирдин генерал-губернаторуна баш ийген Ала-Тоо округунун начальнигине тез-тез каттап маанилүү маселелерди чечип келип турган [38].

Элдин бейкуттугун, чек аралардын коопсуздугун чет жерлик душмандардын кол салуусунан коргоо, адат - мыйзамдардын, коомдук тартиптин сакталышын камсыз кылуу, ар кандай кагылышууларды тыюу үчүн жигит жыйналып, кол куралган. Бирок, кыргыз колу отурукташкан элдерге окшоп туруктуу аскердик кызмат өтөгөн эмес. Ал жоонун кол салуу коркунучу пайда болгон учурда гана уруулар жөнөткөн кошуундардан топтолуп, кайрадан тынчтык орногондо тез эле таркап кетчү. Мындай көрүнүш көчмөн элдер үчүн көнүмүш адат экени маалым. Ошондой кереги тийгенде куралчу жалпы кыргыз колуна Төрөгелди баатыр аскер башчы болуп дайындалган. Көзгө атар мерген Алыбек баатыр менен хандын бир тууган агасы Субандын уулу Адыл баатыр, 40 жигиттүү Бектенанын жардамчылары болушкан [39]. Алыбек баатыр мындан тышкары кыргыз айылдарындагы касташууларды, талаш-тартыштарды тыйып тура турган чакан кошуунду башкарчу.

Ормон хандын көпчүлүк учурда Байсоорунда жайгашкан ордосун жана өзүнүн экинчи уулу Чаргын баш болгон көзгө атар кырк мерген жигиттер кайтарган. Алар **чампан** деп аталган түтөтмө мылтыктар менен куралданып, ар дайым аскердик өнөргө хандын калган жигиттерин жана балдарын машыктырып турган. Бир кезде бул мергендердин башчылары - саяк уруусунан чыккан Дада менен Бердибек көзгө атар мергендер жана эрдиги аңыз кепке айланган балбандар болгондугун Белек Солтоноев баса белгилеп кеткен. Түздөн-түз ордодо жүзгө жакын түтүн карапайым букара түрдүү кара жумуштарды жасап кызмат кылчу.

Атайлап хан тарабынан курулган устаканаларда усталар кылыч согуп, мылтык жасап, жоокерлерди керектүү курал-жарак, ат-жабдыктары менен жабдып турушкан. Жортуулга чыкканда хандын аскерлерин кернейчи, сурнайчылар аспаптардан шандуу бийик үн чыгарып коштоп жүрчү. Айтылуу алп манасчы Сагынбайдын атасы Орозбак Ормон хандын сурнайчысы, Тоголок Молдонун чоң атасы Музооке миң кубултуп күү чертип, комузда кол ойноткон шайыры болгону белгилүү [40].

Карамагындагы калктан алык-салык алуу тартибин ал акырындап баардык аймактарда биротолө киргизүүгө тырышкан. Чет

өлкөдөн келген соодагерлер адегенде Ормон хандын ордосуна кайрылып, мүлкүнүн баасын бычтырып туяк пул – салык төлөгөндөн кийин гана кыргыз айылдарын аралап соода кылууга уруксаат алышчу. Хандыктын чордонунда жайгашкан анын ээлиги аркылуу туш-тарапка өткөн Кашкарлык, Кулжалык, Ташкендик, Ферганалык ж.б. соодагерлер дагы сөзсүз түрдө хандын казынасына **бажы** акысын төлөшкөн. Натыйжада ал кыска убакытта эсеп жеткис көп байлык топтоого үлгүрөт. Анын жеке өз энчисине таандык 4-5 миң кою, 2 миңден ашуун жылкысы, ата-бабаларынан мураска калган казына толо алтын, күмүш асыл буюмдары, мал-мүлкү болгон [41].

Ормон хандын ички саясаты негизинен уруулар арасындагы мамилелерди жөнгө салып, өз ара жоолашууларга жол бербөөгө, өлкөдө бейкуттукту, тынчтыкты камсыз кылууга жана жылкы тийип, мал уурдоону, барымта кылууну ж.б. коомдун тынчын алчу адат-мыйзамдарды, тартип бузууларды тыюуга багытталган. Белгилүү өлчөмдө анын мындай саясаты Белек Солтоноев баса көрсөткөндөй үзүрлүү болду. «Ормон хан болуп турганда – деп жазат ал, - солто, саяк, бугу, таластык кыргыздардын арасында уурулук, майдалап жылкы алышын эске албаганда эч чатак болгон эмес. Казак менен болсо да уруш кылбастан, Кененсары өзү келип урушкан үчүн аны менен согушуп, чоң уруш болбогон» [42].

Ормон хандын ички саясатынын дагы бир өзгөчөлүгү жана артыкчылыгы – кыргыз урууларын бирдиктүү хандыкка бириктирип, биримдигин чындоодо күч колдонбогондугу. Антүүгө али анын мүмкүнчүлүгү жок болгон: түздөн-түз ага баш ийген, мамлекеттин эсебинен кийим-кече, курал-жарак, тамак-аш, унаа менен жабдылган туруктуу аскер бөлүктөрү түзүлгөн эмес. Ошондуктан Ормон хан тынчтык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү, кенешүү аркылуу, элдик каада-салт, адат - нарктарды колдонуп уруу башчыларын убактылуу болсо да баш ийдире алды. Кээде ал текеберчилик кылгандарды ар кандай айла-амалдарды пайдаланып, опузалап жүрөгүнүн үшүн алчу, мыйзамды бузган күнөкөрлөрдү айыпка жыгып, орго салып, өтө коркунучтуу кылмышкерлерди өлүм жазасына тартчу. Элдик санжыраларда эпке келбеген ээнбаш урууларды элинен бөлүп, бөлөк жерге көчүрүп жиберген учурлары тууралуу маалыматтар да кездешет.

Анын «Ормон опуза» деген мындай ыкмаларын алгачкы кыргыз тарыхчыларынын бири Осмоналы Сыдык уулу мындайча мүнөздөйт: «Эчен төөлөргө курал жарагын жүктөтүп, кан сөөлөтүн көрсөтүп, дар куруп, адам өлтүрмөккө азирленип, жаки бир калк-

ты чаап, аны талоон кылууга даярланып жаткандай түр көрсөтүп, ар түрдүү акыл айла менен опуза көрсөтүп жүргөн себептүү «Ормон опуза» деген сөз калыптыр»[43].

Ормон хан мамлекет башчы катарында өлкөнүн калкынын турмушун жакшыртууга, чарбанын ар кандай тармактарын өнүктүрүүгө, илим - билимди эл арасында жайылтууга, калкынын маданий денгээлин көтөрүүгө кам көргөн. Элди бир беткей мал багуу менен гана чектелбей, жер айдап эгин эгүүгө, дыйканчылык, соода-сатык кылууга, өнөр үйрөнүүгө үндөгөн. Кыш оор болгон жылдарда калк кыйналбай өзүн-өзү азык-түлүк менен камсыз кылуу үчүн Фергана, Кашкар, Кулжадан үрөн алдырып келип, аштык айдалган аянттарды кеңейтүү боюнча чараларды көргөн. Буга анын орус генералдарына жөнөткөн каттарындагы кабарлар күбө [44]. Ал өзү да жаш чагынан эмгекти сүйгөн иштерман, чарбачыл киши болгон. Айрыкча жаз маалында төлдөгөн малга, кош чыкканда жер айдоого жана эгин себүүгө катуу көзөмөлдүк кылган. Бекеринен анын ар дайым айта жүрчү «ат сыйлаган жөө калбайт, аял сыйлаган ачка калбайт»-деген сөзү ылакап кепке айланып кетпесе керек.

Ормон хан эл арасында сабаттуулукту күчөтүүнү көздөп Анжиян, Наманган, Маргалаңдагы медреселерден билимдүү молдо чакыртып балдарды окутууга, жаштарга кыргыздын тарыхын үйрөтүүгө аракет жасаган. Анын атайын тапшырмасы боюнча Намангандан чакыртылып келген молдо «Жооп наама» атуу тарых китебин жазганы маалым. Жалпы жонунан диний мүнөздө болгонуна карабастан, ал китепте Тагай бийден тараган кыргыздардын тарыхы, солто, бугу, саяк, сарыбагыш, азык, черик, коңурат, моңолдор ж.б. уруулардын ата - теги кыскача баяндалган. Кол жазма түрүндөгү бул китепче жазылыгы бир карыш, узундугу үч кулачтан ашык бири-бирине желимдеп улаштырылган сары кагазга жазылган. Белек Солтоноев 1898-1899-жж. ал кол жазманы таап, Абулгазы бахадур хандын «Түрк санжырасы», В.Бартольддун «Жети-Суу тарыхы», Н.Аристовдун, В.Радловдун эмгектери менен бир катарда «Кызыл кыргыз тарыхын» жазууда колдонот.

Өнүгүп-өскөн өлкөлөргө кыргыз эли келечекте билим алуу, илим үйрөнүү аркылуу гана теңдеше алаарын Ормон хан алдын ала көрө билген. Бул өңүттө Осмоналы Сыдык уулунун жогоруда аталган китебинде кызыктуу маалыматтар бар. Ал тарыхчы Ормон хан элди жаман адаттардан арылууга чакырганын, жаштарга «арак акылды алат, ичпегиле» - деп акыл айтканын, өзү да

аны ичпей үлгү көрсөткөнүн белгилейт [45]. Ал эл арасынан чыккан таланттуу кишилерди: ырчы, чоң комузчуларды, чоорчу, керней, сурнайчыларды урматтап, алар үчүн кам көргөн жана өз айланасына топтогон. Хан ордосуна анын буйругуна ылайык Ак-Талаадан Тоголок Молдонун чоң атасы комузчу, төкмө-акын Музоокени, кийинки алп манасчы Сагынбайдын атасы Орозбакты көчүрүп келишкен. Уулу Сейилкан чебер комузчу катары таанылган. Ал айтылуу Арстанбек Буйлаш уулу менен бирге жүрүп, кол ойнотуп комуз чертишкен. Кызы Кулан таланттуу жамакчы жана кошокчу болгон.

Ормон хандын коомдук-саясий көз караштарын анын замандашы кадимки Калыгул Олуянын месел, санат - насыяттарынан баамдап байкаса болот. Калыгул Бай уулу (1785-1855) хандын аталаш агасы, акылгөй кеңешчиси, мамлекеттик ишмердигинин, кыялжоругунун, хан катары касиеттеринин күзгүсү болгон. Калайык калк дагы, калктын башчысы Ормон хан дагы Калыгул Олуяны кадырлап-барктап, абдан урматтап сыйлашкан. Эл арасында айтылып калган маалыматтарга караганда Ормон хан түйүндүү, чиеленишкен эң татаал маселелерге такалганда андан кеп-кеңеш сурап, айтканын укчу [46]. Атүгүл, 1842-ж. Ормонду хан көтөрүү аземинде көпчүлүктүн өтүнүчү боюнча ал жаңы ханга төмөндөгүдөй насаат айткан эле:

Ормон ханым, угуп кой,
Адилеттүү хандан бол.
Арамдык кылган адамды,
Аябастан айтып кой.
Өзүнө жетет өз малың,
Башканы коюп, аны сой.
Атагың кетет алыска,
Кыйшайбастан калыс бол.
Хандык деген улуу жол,
Дагы айтамын калыс бол.
Ушак-айың көп болот,
Мына ошондон алыс бол.
Эл-жеринди коргогон,
Адилеттүү хандан бол!
Ак менен караны ажыраткан,
Акылдуу хан бол!
Бирөөнүн сөзүнө кирип,
Калыстыктан кетпе.

Ачыгына жетпей,
Алдына келген ишти чечпе.

Адилеттүү, калыс,
Кең пейил, ак жолтой хан бол! [47]

Насааттын мазмунунан Калыгул Олуя жалпы кыргыздын ханын элине алынган хандарга таандык артыкча касиеттерге ээ болууга, адилеттүүлүккө, чынчылдыкка, кемчиликти бетке айткан калыстыкка, берешен - жоомартыкка, кең-пейилдикке, эл-жерди коргоого, акылмандыкка, даанышмандыкка умтулууга үндөгөнү көрүнүп турат. Ормон хан мамлекетте коомдук тартипти чындоо максатында кээде карапайым букара калкка кысым көрсөтүп, зордук-зомбулук кылган, каардуу катаал ыкмаларды да колдонгон. Ошондой терс көрүнүштөрдү, кыял - жоруктарды Ормон хандын көнүмүш адатка айландыруусуна жол бербес үчүн, анын ханга багышталган мындай накыл кеби алиге элдин эсинде:

Оюна алып билип жүр,
Уруп жүргөн малайды.
Көп кыйнаба кулунду,
Угуп жүргүн мунумду.
Кезек келип калбасын,
Кегин кокус албасын!
...Ойлосончу, кан Ормон,
Карап турсам кан соргон!
Арты кайдан оңолгон.
Өзүңдү өйдө көтөрүп,
Өйдө кылба өзүңдү,
Алдың кийин ойлонуп,
Абайлагын сөзүңдү.
...Айтканымды эсиңе ал,
Кедейлерге көзүң сал! [48]

Мында Калыгул Олуя ханды калкына, айрыкча кедей-кембагалдарды кыйнабай кайрымдуу, кул-күндөргө күйүмдүү, жөнү жок куу чирен, текебер болбой, бой көтөрбөй кичи пейил, ак көңүл айкөл, сак болууга, ойлонуп иш кылууга чакырган.

Анын төмөнкү саптары да Ормон ханга арнап айтылган сыяктанат:

Жакшы чыккан азамат,
Элин билээр.
Элин билген ал адам,
Билим билээр.

Окуп карап ойлонуп,
Илим билээр.
Эчен түрлүү адамдын,
Тилин билээр.
Чыгып турган ал адам,
Чынар болоор.
Чымчык сайрап чынарга,
Булбул коноор.
Түбү жоон тамгалуу,
Терек болоор.
Көлөкөсү көп жанга,
Керек болоор.
...Улук адил болбосо,
Убара болот эл карып.
...Жакшы болсоң жердей бол,
Баарын чыдап көтөргөн.
Таза болсоң суудай бол,
Баарын жууп кетирген.
Ырыс алды ынтымак,
Ынтымагың болбосо,
Алдындан таяр алтын так! [49]

Арийне Калыгулдун бул айткандары Ормон хандын көкүрөгүн өйүгөн ойлору менен окшош экени чындык. Ормон хан дагы жаштарды окутуп билимдүү кылууну, «жигитке жетимиш өнөр аздык кылат» деген накыл кепти көп айтып, илим, өнөр үйрөтүүнү, келечекте элинин керегине жараган жарандарды тарбиялоону көздөгөн. Ал эл-журттун ээси сыпатында сөз көтөрүмдүү, адилет болууга элдин көз алдында абийирин таза алып жүрүүгө, эл ичинде ынтымакты чындоого көп күч жумшаган.

Анын өзү баркына жетип абдан сыйлаган Кусубалды деген улуу аялы төрөгөн Үмөталы, Чаргын, кийинки зайыбынан туулган Аалы, Үсөн, Бакал, Уулбала аттуу кичүү казак аялынан төрөлгөн Сейилкан деген балдары, Кулан баш болгон бир нече кызы болгон[50]. Балдарын жаш чагынан эл аралатып, жер таанытып, каада-салт, адат-нарктарды, бийлик жүргүзүүнүн сырларын үйрөткөн, аларга Ата Журтту жоодон коргоого дайым даяр, кармаштан эч жалтанбас эр жүрөк жана айбаттуу баатыр болгудай таалим - тарбия берүүгө аракеттенген.

Тилекке каршы, XIX к. орто ченинде Ормон хан түзгөн өз алдынча кыргыз мамлекети түбөлүктүү болбоду. Анын өсүп-өнүгүшүнө, чындалышына бир катар себептер тоскоол болду.

Биринчиден, хандыктын бирдиктүү аймагы, административдик-аймактык бирдиктери, мамлекеттик бийлик органдары менен кызматтары жана чек аралары акыр аягына чейин такталган эмес. Мамлекеттүүлүк үчүн өтө зарыл мажбурлоочу каражаттары, аскер күчтөрү калыптанып бүткөн жок.

Экинчиден, хандыктын карамагындагы аймактардын ортосунда тыкыс жана үзгүлтүксүз чарбалык байланыштар түзүлө албады.

Үчүнчүдөн, этникалык аң-сезим али көчмөн элдерге мүнөздүү эки ача бойдон кала берген. Бул бир эле учурда өзүн биримдиктүү элдин жана уруунун уулу катары эсептеген кош түшүнүк толук жоюлбай, атүгүл уруулук кызыкчылык кээде үстөмдүк кылчу дегендикке жатат. Буга Ормон хандын кайгылуу тагдыры далил.

Төртүнчүдөн, кыргыз арасындагы саясий күчтөрдүн тең салмактуулугу хан тарабынан өз бийлигинин чектелишин каалабаган, керт башынын кызыкчылыгын жалпы кыргыз элинин кызыкчылыгынан артык көргөн айрым коомдук - саясий ишмерлердин сепараттык аракеттерине жол ачкан.

Бешинчиден, Ормон хан мамлекеттик бийликтин борбордук органдарын элестетчү «мекеме», «кызматтарга» негизинен өз жакындарын тартып таасирдүү уруу бирикмелеринин жетекчилери четте калган. Мындай абал таарынычтардын келип чыгышына, көп өтпөй Ормон хандан алардын оолакташына, мурдагыдай бийлигин толук сактап калууга умтулуусуна ыңгайлуу шарт түзгөн. Бирок, ошондой болсо да Ормон хандын ооматы жүргөн учурда кыргыздардын арасында чыр-чатактар тыйылып, ич ара мамилелер бир калыпка түшүп турукташат.

Алтынчыдан, чет өлкөлүк тынчылардын «бөлүп - жар да, бийлей бер» деген принципти туу туткан баскынчыл саясатка ылайык тымызын ичтен иритме иштери да кыргыз уруу бирикмелеринин жаңыдан жандана баштаган ынтымагын ыдыратканы шексиз.

Жетинчиден, кыргыздардын көз каранды эместигин жарыялап, өз бетинче хандыгын түзүп, элине эш тутка болуу аракети менен акыры майнап чыкпай калганына карабастан, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхында Ормон хандын опол тоодой орду бар. Анын эң башкы сиңирген эмгеги байыркы ата-бабалардан калган мамлекеттүүлүк идеясына жаңы дем берип жандандыргандыгында, кыргыздардын этникалык аң-сезимин өстүрүүгө, улуттук арнамысын ойготууга бүткүл күч-кайратын сарптап, атүгүл өмүрүн арнаганында.

Эгемендүү, көз каранды эмес мамлекеттин негизги белгилеринин бири — анын өз алдынча тышкы саясаты. Өз мамлекетин жаңыдан түзгөн элдин көз каранды эместигин өзгө элдер, коңшу өлкөлөр тааныганда гана ал мамлекет анык өз бетинче мамлекет боло алат. Өлкөнүн бейкуттугун, чек аралардын коопсуздугун коргой алгыдай анын күч-кубаты да жетиштүү болушу зарыл. Айрыкча ички, тышкы чатактардын коркунучу жоюлбай, жоокерчилик өкүм сүргөн ошол өткөөл доордо эл башында ары акылдуу, ары айлакер, кылдат дипломат, жөн билги жол башчы, согуштук искусствону башкалардан артыгыраак билген, далай жолку ич ара касташкан кагылыштарда такшалган, кыйла кыйынчылыктарды баштан кечирип, турмуштун ысык-суугуна бышкан жетекчи туруш керек эле. Ормон хандын дал ошондой касиеттери бар болчу. Анын дипломатиялык ишмердиги жана кардуу хан Кененин калың колун кыйратуу учурундагы аскердик өнөрү буга далил.

Ормон хан көтөрүлгөн кезде кыргыз жерине коңшу өлкөлөр туш тараптан көз артып турганы белгилүү. Кокон хандыгы XIX к. 50-жж. башынан тартып кайрадан аркалык кыргыздарды өз бийлигине баш ийдирүүгө, бул тарапта үстөмдүгүн калыбына келтирүүгө аракетин күчөтө баштаган болчу. Цинь императору дагы кыргыз ээлигинен эртелеп өз «энчисин» алууну эңсеген.

XIX к. 20-50-жж. Цинь империясына каршы тынымсыз боштондук күрөшүн жүргүзгөн, Чыгыш Туркестандык кожолор да Ормон ханга кайра-кайра жардам, аскер сурап кайрылып турушкан. Бул маселеде кыргыз ханы коңшу мамлекеттин ички иштерине кийлигишпей, чатактан алыс, оолак болууну, Кытай сыяктуу чоң өлкө менен тынчтыкта жанаша жашоону көздөгөнү анын кашкарлык кожолорго кылган кылдат мамилесинен даана көрүнүп турат. Буга анын Россиянын Батыш Сибирдеги чек ара начальниги, орус генералы Вишне夫斯基ге жөнөткөн катындагы кабары күбө. Анда мындай деп жазылган: «Бизге коңшулаш Кашкар аймагын Кожо ээлеп алды. Белгилүү болгондой ал бизден жардамга аскер сурап, согуштан корккондуктан баардык манаптарга белектерди жиберди. Биз болсо жардамга барууну каалабайбыз деп жооп бердик»[51]. Абыдан сак жана аяр хан Кокон хандары менен да тең ата мамлекет башчысы катары мамиле кылган. Кокондук хандар, аким, бектер ага миңбашыга теңдеш «парваначы» наамын ыйгарып, кымбат баалуу белектерди тартуулап, өз бооруна тартууга канчалык жан үрөп аракет

кылганына карабастан, Ормон хан аларга анчейин жибиген эмес. Тескерисинче кокондуктарды тоготпой өз бетинче саясат жүргүзгөн.

Атүгүл хан көтөрүлгөндөн көп өтпөй Кокон хандыгынын өтө коркунучтуу жоосуна айланып, өлкөнү чет жерлик душмандардан тазалоо максатында Көтмалдыдагы кокондук аскерлер турчу чепти талкалап, өрттөп салган [52]. Ага удаалаш аскер башчыларынын бири Алибек баатыр башкарган Ормон хандын аскерлери Куртка чебиндеги кокондук сарбаздар менен бир нече күн согушуп, жеңишке ээ болушат. Куртканы кыйратуу учурунда олжо кылынган мылтык, кылычтарды аскерине арнап каттырып койгон [53]. Ошол эле 1842-жылы кыргыздар Каракол, Барскоон жана Коңур-Өлөң чептеринен кокондук аскерлерди кууп чыкканы белгилүү.

Кийинчерээк, 1847-жылы Кенесарыны жеңгенден кийин Ормон хан Кокон хандыгынын душмандык аракеттерине каршы кайрадан күрөшкө куралдуу аскер топтоп камына баштагандыгы жөнүндө тарыхый так маалыматтар бар [54]. Ошондо хан Кененин чапкынында кыргыздардын жеңишке жетишинин натыйжасында жаңыдан Улуу Жүздү толук каратып, Ормон хан менен мамиле түзө баштаган орус генералдары Кокондуктарга каршы күрөштө анын жеңээрине ишенээрин, ага ийгилик каалашарын, керек болсо колдоо көрсөтүүгө аракеттенишээрин билдиришкен [55].

Айтмакчы, С.Абрамзон адилет белгилегендей кыргыз хандыгынын такталып белгиленген аймактык чек аралары болгон эмес. Ар кандай саясий окуяларга, ички карама-каршылыктарга байланыштуу чек аралар тез-тез өзгөрүп кетчү. Бир гана хандын бир туугандары – «Ниязбектин сегиз беги» былк эттирбей башкарган аймактын чеги өзгөрбөй кала берген [56]. 1842-жылкы курултайда Ормонду хан көтөрүүгө катышкан уруу бирикмелеринин жол башчыларын эске алсак, анда хандыктын курамына Чүй, Талас, Кетмен-Төбө, Ысык-Көл, Кочкор, Жумгал, Нарын, Ак-Талаа, Тогуз-Торо, Ат-Башы өрөөндөрү кирген. Бирок ар дайым эле алардын баардыгы хандын ою менен болуп, айткан буйруктарын так, кынтыксыз аткарып турушкан жок. Көчмөндөрдө борборлошкон бекем бир кишинин бийлигине умтулганга караганда, көпчүлүк учурда бөлүнүп-жарылуу, бытырандылыкка жүткүнүү күчтүүлүк кылып кетээри алардын саясий тарыхынан жакшы белгилүү.

Хандыктын чордонунда жайгашкан Ички Теңир-Тоодогу Ысык-Көлдүн күнгөйү менен батыш тарабы, Жоон-Арык (Коч-

кор), Оттук, табигый чеп сымал роль ойноочу Кара-Кужур түздөн-түз Ормон хандын өзүнө таандык ээлиги эле. Анын бул ээлигинин батыш тарабында тууганы Төрөгелдинин, жана саяктардын, түндүгүндө Жантайдын, чыгышында Боромбай башкарган бугулардын, түштүгүндө черик Ажыбек баатырдын айылдары жайгашкан [57].

Ормон хан Кашкар, Кокон, казактар тараптагы чек араларды бекемдөөнү көздөп, Курткадан, Көл өрөөнүнөн кокондук кошуундарды сүрүп чыккан, Сан-Ташка таштан коргон курдурган [58]. Каркырадагы чек арага көз салууну кан кудасы Боромбайга, Ак-Сай, Арпа аркылуу өткөн чек араны кайтарууну улуу баласы Үмөталайга тапшырган. Ормон хандын Иле өрөөнүнө көчүп барышынын башкы максаты да кыргыз – казактын жеринин чегин ажыратуу болгон. Анын «Иле жүрүшүн» айрым окумуштуулар казактын албан, субан уруулары таштап кетип ээн калган жерди ээлеп алуу үчүн көчүп барган деп чаташкан ойду айтып жүрүшөт. Ал эми чындыгында анын максаты Жунгар хандыгынын запкысына чыдабай XVIII к. 20-30-жж. кыргыздар Ала-Тоодон сүрүлгөндө жана андан 50 жыл кийинки Аблай хандын чапкынында казактардын карамагына өткөн кыргыздын Иленин башындагы жерлери - Сары Токум, Үч Аралды кайтарып алуу жана кыргыз мамлекетинин ээлигин кеңейтүү эле. Бул маселени ал орус төрөлөрү менен тынчтык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү аркылуу чечүүнү көздөгөн.

Чөлкөмдө эл аралык абалдын барган сайын курчуп бара жатканын байкаган кылдат дипломат Ормон хан 40-жылдардын аягынан тартып Россиянын күч кубаттуу өлкө экенине көзү жетип, аны менен жакындашып ынтымак түзүүнү чечкен. Анын мындай аракетине Кокондуктардын кыргыз жерине жаны жортуулдарды уюштурууга камынуусу да түрткү берген. Белгилүү өлчөмдө кыргыз ханын өз тарабына тартууга орус төрөлөрү да кызыккан. Ошондуктан Россиянын айгышкан жоосу хан Кененин аскерин талкалагандыгы үчүн 1847-ж. падыша өкмөтү Ормон ханды алтын медаль, мактоо баракчасы менен сыйлап, алтын жакалуу чепкен тартуулаган [59]. Мындан тышкары ага кийинчерээк подполковник наамы ыйгарылган [60]. Ошол кат-кабар алмашуулардын учурунда орустар менен кыргыздардын ортосунда татар молдо Галим Якубов жана казак султаны Рүстөм Абулфейзов ортомчу болушат [61].

Ал эми 1851-ж. декабрда Иле өрөөнүнө 600 түтүн айылы менен көчүп келип Челек суусунун боюна жайгашкандан кийин, 1852-ж. 24-мартта Ормон хан Россия императоруна мындай өтүнүч кат ме-

нен кайрылган: “Чоң ордонун дуулаттарынын жана албандарынын бир бөлүгү өткөн жылы Россиядан кыпчактарга качып кеткенин жана Ала-Тоонун күн чыгышындагы, Иленин сол тарабындагы Чарын суусунун куймасынан тартып батышта Каскелең суусуна чейинки жерлер бошоп калганын угуп, биз элибиз менен кенешип... ушул (өткөн) жылы декабрда өтө суук мезгилде Ала-Тоону ашып калың кар кечип көчүп келдик... биз кара кыргыздар деп аталган элге казактар кыпчактарга качып ээн эркин таштап кеткен, же Чарын менен Каскелең сууларынын аралыгындагы биз тараптагы кыштоолор менен жайлоолорду берүүнү суранабыз. Эгерде сураган жерлер бизге берилсе, анда Күнгөй, Тескейдеги жана Чүйдөгү калган эл дагы мында келүүгө даяр... Мен Жумгал, Кочкор, Нарын жана Кетмен-Төбө өрөөндөрүндө көчүп-конуп жүргөн кыргыздар менен кабарлашып турам. Алар дагы мында көчүп келүүнү каалашат” [62].

Батыш Сибирдин генерал-губернатору Г.Х.Гасфорд падыша өкмөтүнө Ормон ханды формалдуу түрдө орус букаралыгына кабыл алууну, Кенесарыны жок кылууда синирген эмгегине жараша чин, **ага султан** наамы ж.б. сыйлыктар менен сыйлоону сунуш кылган [63]. Анын ою боюнча Иле өрөөнүндөгү жерлер Ормон ханга биротоло берилсе Чоң ордо (Улуу Жүз) казактарынын арасында орус бийлигинин бекемделиши үчүн оңтойлуу болмок. «Манап Ормонго кыпчактарга качкан казактардан ээн калган ошол жерлерди берсек, - деп жазат Г.Х.Гасфорд – казактарды кыргыздардан биз коргогон алардын жерин баалап-барктай билүүгө мажбурлаары шексиз...Иледе бекем таяныч пунктуруз жок болгондуктан, биз ал жерде өзүбүздүн талаптарыбызды аткарта албайбыз, демек Ормондун өтүнүчүнө макул болбогон күндө да аны кетире албайбыз, ал эми анын ал жерде турганы... башка казактарды жакшылып ооздуктоого кызмат кылышы мүмкүн» [64]. Ормон хандын айылы Иледеги Челек өрөөнүндө эки жай (1852-1853) эгин эгип, 1853-ж.күзгө жуук Ысык-Көлгө көчүп келет. Ал кийинки жылдары дагы орус төрөлөрү менен кат алышып, өз ара байланышты үзгөн эмес[65].

Оңтойлуу учурду Россиянын кызыкчылыгына ылайык пайдаланууга маш болгон Батыш Сибирдеги орус бийлиги Ормон ханды башкарган калкы менен бирге өз букаралыгына киргизүүгө аракет кылат. Алсак, Батыш Сибирдин генерал-губернатору Г.Х.Гасфорд 1853-ж. 3-июнда Чоң Ордонун приставы, ал кездеги майор Перемышльскийге бул өңүттө атайын көрсөтмө кат жөнөтөт. Катта ага мындай көрсөтмө берилген: «Эгерде сиз Ормондун Иле өрөөнүнөн көчүп кете элек экенине ага жөнөтүлгөн Тархан аркылуу ынанса-

ныз, анда Ормонду анын бийлигиндеги эли менен бирге Россиянын букаралыгына кабыл алуу жана Улуу урматтуу императорго берилгендиги тууралуу ант бердирүү үчүн эки рота жөө аскер, эки жүз казак-орус аскерлерин, атчан артиллериялуу бир взвод жана эки ракеталуу станок жөнөткүлө...

Аскерлердин жылышы Ормонду жана ага караштуу кыргыздарды чочутпасын десек, анда ага жана бөлөк кыргыздарга андай кадыр-барктуу жол башчыны букаралыкка кабыл алуу маанилүү окуя катары татыктуу сый көрсөтүүнү талап кылаарын алдын ала эскертип койгула.

Ормонго барганда сиз Чоң Ордодон карызга алып (Улуу Жүз казактарынан – Ө.Т.) бир нече көрктүү өргөө көтөрүшүңүз керек; бирди манаптын өзү жана анын балдары үчүн, ал эми эки же үчтү уруулардын жол башчылары-бийлери менен ардактуу кишилери үчүн.

Ормон менен ардактуу адамдарды айтылган өргөөлөргө чакырып келгенден кийин аларды Россиянын букаралыгына кабыл алуу жана Чоң ордонун Чүй суусунан ары качкан казактары калтырып кеткен жерлерди Ормонго бекитип берүү жөнүндө чечимди (Падыша өкмөтүнүн – Ө.Т.) жарыялагыла. Алар (жерлер – Ө.Т.) Сизге белгилүү болгондой манап Ормонго мураска өтчү ээлик катары берилбейт. ... баардык жерлер Өкмөткө таандык экенин, ... кыргыздарга ал жерлерде көчүп-конуп жүрүүгө гана улуксаат берээрин... түшүндүргүлө... Таасирдүү (кишилерге – Ө.Т.) белектерди тартуулагыла жана Ормонду... кызматына жараша чин аларына үмүттөндүргүлө...» [66]. Орус мамлекетинин түпкү максаттарын түшүнгөн жана окуялардын келечекте кимдин пайдасына өнүгө турганын алдын-ала көрө билген Ормон хан дагы бир ирет өзүнүн абдан аяр, сак саясатчы экенин көрсөттү. Ал 1953-жылы күзгө жуук (сентябрь) Ысык-Көлгө көчүп келет да майор Перемышльскийге Үмөтаалы баш болгон ардактуу кишилерден куралган элчилерин жөнөтүп, Россиянын букаралыгына азырынча өтө албай тургандыгын сылык сыпаа билдирген [67]. Анткени ал Россия сыяктуу күч-кубаттуу өлкө менен жоолашып мамилени бузгусу келген эмес.

Ошол кезде, т.а. 1853-1854-жж. Жети-Суу аймагында Кокон хандыгы менен Россия империясынын ортосунда тентайлашуу күчөйт. Анткени Кокон хандыгындагы узакка созулган ички чыр-чатактын натыйжасында кыпчак Мусулманкулдун жааты биротоло жеңилген соң Кудаяр хандын абалы жакшырып, ал кыргыз, казактарды өз

тарабына тартууга, кайрадан бийлигине имерүүгө умтула баштайт. Айрыкча 1854-ж. алгачкы айларында Ташкенттен кокондук аскерлер Чүйгө жөнөөрү, Олуя-Ата менен Меркеге азык-түлүк жана аскерлер топтолуп жаткандыгы тууралуу кабарлар көбөйгөн. Ошондой тарыхий маалыматтарга караганда Кокон хандыгы Орто Азияны көздөй Иле тараптан улам жакындап келе жаткан орус аскерлеринин жолун тороону да көздөгөн. Дал ошол жылы Олуя Атага кошумча 600 сарбаз келген. Мындан тышкары Кокондон атайын жөнөтүлгөн хандын өкүлдөрү бугу, солто, сарыбагыш айылдарын аралап аларды орус аскерлерине каршы тукурушкан. Өз максаттарына жетиш үчүн Кокондуктар кыргыз манаптарына кымбат баалуу белектерди, Ормон ханга алтын чөгөрүлгөн ээр токулган аргымак тартуулашкан [68]. Бирок ал алардын айтканына көнбөй өз бетинче саясатын жүргүзө бергени белгилүү. Атуул кокондук төрөлөр Перовск фортунда 1853-ж. декабрда орус аскерлери менен кармашта жеңишке жетишкендиктери жөнүндө жалган кабарды таркатып, Ормон хандын карамагындагы кыргыздарды Илидеги орус отрядына биргелешип кол салууга үндөшөт. Ал эми май айында Чүйгө азык-түлүк камдоо үчүн 800 аскер жөнөтүлгөн.

Кырдаал кыйындаганда кокондуктарга эрегишкен орус аскерлери да демилгени колдон чыгарган эмес. Көп өтпөй май айынын аягы ченде эле Иледеги отряддын башчысы, Улуу Жүз казактарынын приставы подполковник М.Д.Перемышльский бир рота жөө аскер, 150 казак-орус, 2 атка сүйрөтмө замбирек ж.б. курал алып Аксууга чейин жете келет. Ошондо кыргыздардын жол башчыларын, өзгөчө Ормон ханды өз тарабына тарта албасына көзү жеткен Кокондуктар шашылыш артка кайтып кетишкен болчу. Орус аскерлери болсо Г.Х.Гасфорддун буйругу боюнча жортуулду токтотуп, Алматы өзүнүн көздөй жол тартат. Ал жакта алар Верный чебин куруу боюнча жумушту баштамак [69].

Ормон ханга карата мамиледе канатташ казактарды караткан Батыш Сибирдеги орус бийлиги бейтарап өлкө сыяктуу саясатты сактап турду. Анткени Россиянын Кыргызстанды көздөй активдүү аракеттерди башташы үчүн ыңгайлуу шарттар али түзүлө элек болчу.

Ормон хан коңшулаш жашаган Улуу Жүз казактарынын султандары менен да ынтымак түзүп, ымала кылууга умтулган. Алсак, 50-жалдарда казактардын кадыр-барктуу жол башчысы, чынгызид Тезек султан жана Али султан менен элчилик байланыштарды ишке ашырып турганы тууралуу кабарды архивдик даректерден жолукту-

рабыз. Андай документтердин биринде 1855-ж. жазында Ормон хандын Ысык-Көлдүн Күнгөйүндөгү ордосуна Али Султандын эки төлөнгүтү элчи болуп келгени, андан көп өтпөй бугу-сарыбагыш чатагы башталганда алардын туткунга түшүп калганы тууралуу жазылып калган [70].

Ормон хандын мамлекеттик жетекчиге мүнөздүү кылдат дипломат катары касиети казак ханы Кенесары Касым уулунун баскынчылык жортуулдарынын учурунда даана байкалганы маалым. Опурталдуу ошол окуялар башталаардын алдында кыргыз ханы тектеш эки элдин ортосунда жоолашууга, бейкүнөө көп элдин каны төгүлөөр кагылышууларга жол бербөөгө аракет кылат. Казак элинин көз каранды эместиги үчүн күрөшүнө дээрлик он жылга жакын жол башчылык кылган хан Кене менен касташууга олуттуу себеп жок эле. Тек, согуштук даярдыгы, курал-жарагы жагынан кыйла артыкчылык кылган падыша аскерлеринен чегинип келип кыргыздарга ачыктан-ачык кысым көрсөткөндө гана анын мындай аксымдыгына каршылык көрсөтүүгө туура келди.

Адегенде Ормон хан Кенесары хандын элчилерин жакшы кабыл алып, каада-салтка ылайык сый-урмат көрсөтөт. Кенесары орус аскерлери менен болгон кезектеги кармашта сокку жеген соң 1845-ж. Улуу Тоо, Тургайдан Иле өрөөнүнө сүрүлүп келген. Көп өтпөй (1846-ж.эрте жазда) ал Иледен көчүп Чүй суусунун он жээгиндеги кыргыздарга жанаша Жирен-Айгыр, Курты, Ыргайты, Узун-Агач жана Каргалы колот, жылгаларына конуш которгон. Анын эмки максаты кыргыздар менен Чоң ордону (Улуу Жүздү) өзүнө каратуу эле. Ошондуктан хан Кене кыргыздарга элчилерин жөнөтөт [71]. Сайдак-кожо, Чокмор бий жана Есенгелди Саржанов башында турган элчилер кыргыз жол башчыларын Кокон хандыгына каршы биргелешип күрөшүүгө чакырган [72]. Кенесарынын түпкү максаттарын түшүнгөн Ормон хан анын мындай сунушуна макул болгон жок. 1846-ж. хан Кене Ормон ханга элчи жөнөтүп атайын кат менен кайрылат. Катта мындай деп жазылган: «Мында келгендеги максатым жоолашуу жана кан төгүү эмес, кыргыздар менен казактардын күчтөрүн бирге бириктирүү, Кокондон бөлүү жана жалпысынан кокондуктардын кысымынан куткаруу. Бирок эки ортодо кээ бир жагымсыз иштер болуп кетти. Эми биздин ортобузда болгондордун баардыгына мен салават (дооматым жок деп) жарыялайм... Менин кек сактабасымды Калча-бий менен анын 200 жигитин (мурдагы кагылышта туткунга түшкөн – Ө.Т.) аман-соо бошотконуман көрсөнөр болот. Ушул катты алгандан кийин...мага келип баш ийүү жөрөлгөсүн жасагыла...

Эгерде бул сунуш силерге жакпаса жана жоолашуудан баш тартпасаңар, анда өз тагдырыңарга өзүнөр жооп бересинер...» [73]. Ал эми кыргыз арасында айтылып калган кабарга караганда элчилер Кенесарынын орус аскерлерине каршы биргелешип күрөшүү жана анын хандык бийлигин таануу жөнүндө талабын айтып келишкен [74]. Ошол талаптарды талкуулоо үчүн Ормон хан уруу башчыларын жыйынга чакырат. Ага бугудан – Боромбай, Балбай менен Өмүр баатырлар, кушчудан - Бүргө баатыр, сарыбагыштан - Жантай, Төрөгелди, Адыл, Калпак баатырлар, Түлөберди, Субанбек, саяктан - Медет, Алыбек, Черикчи баатырлар, солтодон - Жангарач, Тынаалы, Төкөлдөш, Күрпүк, Жетикашка, Чынгыш, саруудан- Ажыбек, чериктен Ажыбек баатыр ж.б. катышкан. Жыйында Кенесарынын талаптары четке кагылган жана ал кол салса жолун тороп коргонуу тууралуу чечим кабыл алынган. Натыйжада Ормон хан жашым улуу болгондуктан хандык бийликти мага берсин, ал эми калган иштерди Кенесары өзү каалагандай чечсин - деп жооп берет [75]. Албетте мындай жоопко хан Кене көнмөк эмес. Каардуу хан Кененин аскерлери көп өтпөй кайрадан Чүй боорундагы эгин эгип күн көргөн кыргыз айылдарына кол салат. Ошондо кыргыздардан 200 киши өлүп, дагы ошончо киши туткундалган [76].

Генерал –майор Вишневскийге есаул Т.В.Нюхаловдун жөнөткөн рапортундагы маалымат боюнча 1846-ж. Кенесарынын карамагында 20 миң түтүн калк турган. Алардан куралган көп сандаган аскери менен 3 ирет кайра-кайра жортуул уюштуруп, Ысык-Көлдүн күнгөйүнөн, батыш тарабындагы Ак-Өлөңдөн тартып Чүйдөгү Иткечүүгө чейинки кыргыздардын тынчын алган [77].

Ушундай кырдаалды өз кызыкчылыктарына ылайык пайдалануу максатында мындагы орус аскер башчылары кыргыздар менен жакындашып, аларды Россиянын эрегишкен душманы Кенесарыга каршы чечкиндүү күрөшкө үндөшкөн. Бул тууралуу орус офицеринин 1846-ж. 5-октябрдагы билдирүүсүндө мындай деп жазылган: «Жапан (тоолук – Ө.Т.) кыргыздар Кенесарыдан аларга кол салганы үчүн өч алууну самап... аны талкалоо үчүн өтө көп санда топтолуп жатышат. Алардын мындай оюна колдоо көрсөтүү үчүн мен... бугу - Боромбай Бекмуратовго, сарыбагыш - Ормон Ниязбековго жана солто -Жангарач Эшкожинге кат жөнөтүп, аларды Кенесарыны алар менен орус өкмөтүнүн душманы катары жок кылууга чакырдым» [78].

Ормон хан бул урушта жалпы кыргыз колуна Май-Төбөнүн этегиндеги Кекиликтин - Сеңиринде өткөн чечүүчү салгылашууда

жетекчилик кылды. Архивдик даректер далил болгондой 1847-ж. февралдын аягы - март айынын башы ченде Кенесары хан 20 мин аскер менен акыркы жолу жортуулга чыгып, алгачкы учурда айрым жеңиштерге жетишкенине карабастан акыры колго түшүп, кайгылуу тагдырга кабылганы маалым [79]. Жантай Карабек уулунун Батыш Сибир генерал-губернатору П.Д.Горчаковго жөнөткөн катындагы кабарга караганда Ормон хан Токмоктон 4 чакырым аралыктагы (Кара-Конуздун чыгыш тарабында) Май-Төбөгө Байсоорундан согуш башталгандан үч күндөн кийин келет. Ага чейин жоого каршылык көрсөтүү үчүн топтолгон кыргыз жоокерлерин Жантай башкарып турган [80].

Кыргыздын ханынын келиши жоокерлерди көз каранды эместик үчүн күрөшкө шыктандырып, ого бетер шердентпей койгон жок. Анын буйругу боюнча туш тараптан: Кочкор, Жумгал, Нарын, Ысык-Көл, Талас, Ат-Башы ж.б.аймактардан кошуундар куралып келген эле. Шашылыш чаралар көрүлүп, аскердик сүр көрсөтөөр айла-амалдар (түнкүсүн от жагуу, күндүз коюу чаң чыгаруу, керней тартуу ж.б.) колдонулган, тез арада жоонун колу курчоого алынып азык-түлүк келбей ачка калган. Май-Төбөнү жандай аккан өзөн бөлөк нукка бурулуп Кенесарынын аскери ичер суудан да ажыраган. Супатай баатыр, Рүстөм султан менен тынчы — жансыздары аркылуу жашыруун сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, аларды түн жамынып хан Кенени таштап кетүүгө көндүргөн. Чечүүчү салгылашууну караңгы киргенде уюштуруп, аскерин жоонун колунан айрымалаш үчүн атайлап бирөңчөй ак көйнөк кийгизип, ураан чакырткан толгомо, ит урушу ж.б. ыкмаларды колдонгон. Анын бул сыяктуу согуштук өнөрү кыргыздарды жеңишке жеткиргени шексиз. Арийне, жеңиштин негизги себеби жалпы кыргыз элинин өз эгемендигин коргоого жапырт көтөрүлүүсү болгону да анык.

Бул кайгылуу окуялар аяктагандан кийин Ормон хан кыргыз, казак элдеринин ортосундагы мамилелерди оңдоого, тынчтыкты калыбына келтирүүгө көп күч жумшайт. Анын мындай эл аралык ынтымакты чындоо, ага доо кетирбөөнү көздөгөн аракети текке кеткен жок. 1847-ж. 22-августта Копал чебинде Ормон хан менен мамиле түзө баштаган орус генералы Вишне夫斯基дин кепилдиги боюнча кыргыздар менен Улуу, Орто Жүз казактарынын ортосунда тынчтык келишими түзүлөт. Ага Ормон хандын өкүлдөрү катарында Үмөтаалы Ормон уулу, Жантай Атекин мөөрлөрүн басып, Жангарач Эшкожин менен Токтор Карачунур уулу тамгаларын койгон [81]. Келишимге ылайык эки эл достукта жана тынч жашоого,

малды барымталабоого, талап-тоношпоого жана киши өлтүрүп, кан төгүшпөөгө ж.б. убадалашкан. Келишимден көрүнүп тургандай, аны түзүүгө Ормон хан мамлекет башчысы катары мамиле кылган. Чөлкөмдөгү орус бийлиги аны эгемендүү өз алдынча өлкөнүн өкүмдары катары тааныган десек аша чапкандыкка жатпайт.

Көбүнчө көчмөн элдердин, ошондой эле отурукташкан калктардын орто кылымдардагы жана жаңы доордогу тарыхына мүнөздүү көрүнүш — ич ара чыр-чатак 1855-ж. Ормон ханды да кайгылуу тагдырга кабылтты. Анын өлүмү эң ири уруу бирикмелеринин кайрадан касташып кан төгүүлөрү менен коштолду. Натыйжада жаңыдан калыптана баштаган кыргыз хандыгы кыйрап калды. Муну алдын-ала сезген Ормон хан эл биримдигин, ынтымагын ойлоп, канырыгы түтөп кызы Куланга мындайча керээзин айткан экен: «Кулан балам! Сени бугуга менин балдарым кайрадан жибербейбиз десе көнбө. Үмөтаалы элди аздырбасын... Бугу Кылжырдын баласы, зили тууган эле. Өздөрү кайрылбай турган кара мүртөс журт эле. Кокустан элдиктен биротоло кетип калбасын, эгерде журтташабыз десе сарыбагыш мен үчүн намыс кылбастан кыя тартып журт болсун» [82].

Атүгүл касташкан жоосу хан Кене колго түшүп кыргыз манаптары ага кайрылып акыл салганда Ормон хан аны аттап-тондоп элине узатып жиберүүнү сунуш кылган. Ал эми казактардын арасында жаралган бир уламышта айтылчу Кене хан Ормон хандын ордо-өргөөсүндө өлтүрүлгөн, же ошондой уламыштын кийинки-синде айтылгандай тирүүлөй казанга кайнатылган деген маалымат [83] тарыхий чындыктан алыс. Көпчүлүк маалыматтарга караганда Кенесарыны жакындарынан ажырап жапа чеккен аялдар: согушта курман болгон жоокерлердин энелери, зайыптары ал турган үйдү курчап алып жазалашкан [84]. Анткени, казак тарыхчысы Е. Бекмаханов адилет баса белгилегендей «Кыргызстанда Кенесары күрөштүн типтүү феодалдык ыкмаларын колдонгон. Анын репрессиясы манаптарды гана эмес, кыргыз элин мүшкүлгө салган. Ал бүтүндөй айылдарды өрттөгөн, ал аялдарды да, балдарды да аяган эмес... Кенесары Кыргызстанда...элдин каршылык көрсөтүүсүнө кабылды жана ошол аны ойрон кылып, түбүнө жетти» [85]. Ошондуктан Ормон хан элдин эсинде канкор хандын баскынчылыгынан калкалап калган чыгаан жол башчы, көчмөндөргө мүнөздүү согуштук искусствону мыкты билген кол башчы, Ата Журттун коопсуздугун коргой алган мамлекеттик жетекчи катары сакталып калды.

ТИРКЕМЕ

1. Акаев А. Кыргызская государственность и народный эпос «Манас». – Б.: АО Учкун, 2002. 185-бет.
2. Белек Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер. 1-китеп. – Бишкек, 1993. 195-б; Закиров С. Кыргыз санжырасы. – Б.: Кыргыз энци. Башкы ред.-сы, 1996. 136-бет.
3. О.Сыдык уулу. «Тарих-и Киргизия» КР УИА, Кол жазмалар фонду, №1617.
4. Джамгерчинов Б. Киргизы в эпоху Ормон хана (Из истории феодально-родовых войн киргизов в XIX в.) // Труды ИЯЛИ, вып. I. 1944. –Фрунзе: КирФАН, 1945. 111-130-беттер.
5. Усенбаев К.У. Ормон хан. – Б.: «АЛП-Пресс», 1999. 104-бет.
6. КР УИА. Кол жазмалар фонду, инв. № 287. 61-62-беттер.
7. Белек Солтоноев. Аталган китеби, 195-бет.
8. Талызин А. Памятная книжка Семиреченского областного статистического комитета на 1898 г. Т.2. – Верный, 1898. 26-бет.
9. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.-И.3. Оп. 1. д.7. 68-барак.
10. Беделбаев А. Ормон хан - өз доорунун чыгаан инсаны. //Ормон хан илимий эмгектерде жана архивдик материалдарда: Жыйнак. –Б.: Кыргызстан, 2002. 111-бет.
11. КР УИА. Кол жазмалар фонду, инв. № 288-кж. 5-бет.
12. Белек Солтоноев. Аталган китеби, 197-бет.
13. Үсөйүн-ажы. Кыргыз санжырасы. // Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт. 2 - том. Түзгөн К.Жусупов. –Б.: Кыргызстан, 1993. 90-бет.
14. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 2. – Алма-Ата: Гл.ред.Казак.сов.энцикл., 1985. 81-бет.
15. Наливкин. Краткая история Кокандского ханства. –Казань, 1886. 143-бет.
16. Ошондо эле, 146-бет.
17. Валиханов Ч.Ч. Аталган чыгармалар жыйнагы, 3-том. 321-б.
18. «Сведения о дикокаменных киргизах, доставленные генерал-губернатором Западной Сибири». // Записки русского географического общества, 1851 г., кн. 5, 141-бет.
19. Ошондо эле; КР БМА. Ф. И-75, оп. 1, д. 52. 6-барак
20. Белек Солтоноев. Аталган китеби, 193-бет; Абрамзон С. У истоков манапства (экспедиционные очерки). //Советская Киргизия, 1931, 1 апреля. 2-бет.
21. Жолдошев Р. Ормон хан баяны. // Аалам, 1992, № 9 (25), 4-б.
22. КР УИА. Кол жазмалар фондусу, инв. № 278-кж. 37-38-беттер.

23. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. — М., 1957. 219-бет.
24. Левшин А. Описание киргиз-кайсацких, или киргиз-казацких, орд и степей. — СПб., 1832. Ч. 3. 126-127-беттер; Султанов Т.И. Поднятые на белой кошке. Потомки Чингиз-хана. — Алматы: «Дайк-Пресс», 2001. 71-бет.
25. Белек Солтоноев. Аталган 1-китеби, 195-бет.
26. Аль-Фараби. Избранные трактаты. // Перевод с арабского. — Алматы: Гылым, 1994. 221-222, 266, 289-беттер.
27. Абрамзон С. Аталган макаласы.
28. Валиханов Ч.Ч. Аталган чыгармалар жыйнагы, 2-том. 38,81-беттер
29. Талызин А. Пишпекский уезд. Исторический очерк. (1850-1868гг.). Памятняя книжка и адрес - календарь Семиреченской области на 1898 г., т. II; - Верный, 1898. 25,28-беттер.
30. Абрамзон С. Аталган макаласы.
31. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. - М.: Наука, 1965. 98-бет.
32. Левшин А. Аталган эмгеги, 1 бөлүм, 71-бет.
33. Закиров С. Кыргыз санжырасы. 136-бет; Акматалиев А. Ниязбек уулу хан Ормон. // Кыргыз маданияты. № 4. (1515) март, 2003.
34. Белек Солтоноев. Аталган китеби, 196-бет. 2, 30-бет, д.18. 33-бет.
35. Абрамзон С. Аталган макаласы; Казакстан Республикасынын БМА. Ф. И.-3, оп. 1, д. 13. 35-барак
36. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.И-2, д. 12, 30-барак.
37. Ошондо эле, Ф.И.-2. оп. 1, д. 12. 27, 30-барактар.
38. Ошондо эле, Ф.И.-2. оп. 1, д. 1, 35-барактар.
39. Абрамзон С. Аталган макаласы.
40. Жолдошев Р. Аталган макаласы. // Аалам, 1992, № 9 (25), 5-бет.
41. Белек Солтоноев. Аталган эмгеги, 196-бет.
42. Ошондо эле, 197-бет.
43. Кыргыз санжырасы/Башкы ред.К.Жусупов. - Б.: «Ала-Тоо» журн. ред., 1992, 164-бет
44. РФ БМАТА. Ф.38, оп.8, д.19, 6-9,14-15-барактар.
45. Кыргыз санжырасы./Башкы ред.К.Жусупов. - Б.: «Ала-Тоо» журн. ред., 1992, 164-165-беттер.
46. КР УИА кол жазмалар фондуу, инв. № 1354.
47. Акылман Калыгул: Ырлар, акыл-насаатар, даректүү баяндар, илимий изилдөөлөр. / Түз. С.Мусаев, А.Акматалиев. — Б.: Шам, 2000, 16-17-беттер.
48. Калыгул, Казыбек. Казалдар. / Башкы ред. К.Жусупов. — Б.: «Ала-Тоо» журн. ред., 1992. 6-7-беттер.

49. Калыгул Бай уулу. Элге кенен тараган ырлар жыйнагы.—Б.: «Китеп» Ч.И., 1992. 29, 35, 46, 47-беттер; Мурас. — Ф.: Кыргызстан, 1990. 33-бет.
50. Жолдошев Р. Аталган макаласы. Асаба // Аалам, 1992, № 10-11 (26-27). 5-бет.
51. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.И.-374. оп.1, д. 2920, 46-барак.
52. Валиханов Ч.Ч. Аталган чыгармалар жыйнагы. Т.2, 81-бет
53. Белек Солтоноев. Аталган китеби, 1-китеп. 194-бет.
54. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.И.-374. оп.1, д. 2920, 55-барак.
55. Ошондо эле, 56-бет
56. Абрамзон С. Аталган макаласы. // Советская Киргизия, 1 апреля 1931 г. 2-бет.
57. Туркестанский сборник. Т.49. 208-бет
58. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.И.-3. оп.1, д.348, 5-барактын арты бети.
59. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.И.-347, оп. 1, д. 2920, 46-барак.
60. Венюков М.И. Очерки Заилийского края и Причуйской страны. // Записки русского географического общества. Кн.4, — Спб., 1861. 93-бет.
61. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана... 239-бет.
62. РФ БМАТА. ф.38, оп.8. д.6-9, 14-15-барактар; Башкы штабдын Департаментинин фонду, оп.287, д.37. 6-7-барактар.
63. РИТСА. СПб. Башкы архив. 1-7, оп. 6. 1844, д. 1. 3350-барак.
64. Ошондо эле, 3349-3350-барактар.
65. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-715. оп.1. д. 15, 108, 133-134-барактар.
66. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.3, оп. 1, д.7, 8-барактын арты, 9-9-барактын арты, 10-барак.
67. РИТСА. Ф. СПб. Башкы архив. 1-7. оп. 6. 1854-ж. д. 1. 42-43-барактар.
68. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-715. оп.1, д.15, 108, 201-202-барактар.
69. Ошондо эле, д.15, 251-252-барактар.
70. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.3, оп.1, д.348, 5-барак.
71. Кенесарин Ахмет. Султаны Кенисара и Садык. Биографические очерки, султана Ахмета Кенисарина. Обработано для печати и снабжено примечаниями Е.Т.Смирновым. — Ташкент: Издание Сыр-Да-

рынского областного статистического комитета. Типо-Литография С.П.Лахтина.1889. 15-бет.

72. Серебренников А.Г. Материалы к истории завоевания Туркестанского края. Т.У. — Ташкент, 1914. 280-бет.

73. Кенесарин Ахмет. Аталган китеп, 17-бет.

74. ҚР УИА қол жазмалар фонду. № 172 к.ж. 5-6-беттер

75. Ошондо эле, № 172 к.ж. 19-20-беттер.

76. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.374, оп.1, д.2902, 125-барак.

77. Ошондо эле, д. 2909, 203-барак; Кенесарин Ахмет. Аталган китеп, 18-бет.

78. Ошондо эле, д. 2902, 126-барак.

79. Ошондо эле, д. 1770, 5-барак.

80. РИТСА. Ф. СПб. Башкы архив. 1-7, оп.6. 1847, д.1. 19-барак.

81. Сапаралиев Д. Мир испытанный временем. // Слово Кыргызстана. 1997. 22 августа, 3-бет; Казакстан Республикасынын БМА. Ф.И.-374, Туркестанский сборник. Т. 52. — Спб., 1873. 347 бет; оп.1. д. 1669, 118-119-барактар.

82. Белек Солтоноев. Аталган китеби. 21-бет.

83. Маев Н.А. Путевые заметки. «От Ташкента до Верного». Ежегодник. Материалы для статистики Туркестанского края. — СПб., 1872 г. вып.2, 347-бет; Вестник Европы, 1871 года, № 8, 119-121, 688-689-беттер.

84. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.3.Оп.1, д.348, 4-барактын арты; Туркестанский сборник. Т.52. — Спб., 1873. 347-бет; Вестник Европы, 1871 года, № 8, 688-689-беттер.

85. Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40-е годы XIX века; Учебник. — Алма-Ата: Казак университети, 1992 г. Изд.второе. (Изд.первое —1947г.) 334-бет.

§ 3. Ажыбек баатырдын кыргыз жеринин чегин коргоодогу ролу

Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаев кыргыздардын Бүткүл дүйнөлүк II курултайынын ачылыш аземинде сүйлөгөн терең мазмуунду сөзүндө “биз кыргыз тарыхынын кеминде жети-миш муунга чейинки катмарын кайрадан калыбына келтирдик. Кыргыздар кылымдардын кыйырынан бери эле дооран сүргөнүн, атүгүл кыргыз мамлекети эн кем дегенде биздин замандарга чейинки үчүнчү кылымда эле пайда болгонун ырастаган документтер табылды жана кеңири коомчулукка таанымал болду” [1] – деп өтө таасын айтып, баса белгиледи.

Ажыбек баатыр ошол жетимиш муундун биринин өз мезгилинде өтөлгөлүү өмүр сүргөн өкүлү. Ал дагы Ата Журттун көз каранды эместиги үчүн каны-жанын аябай күрөшкөн, XIX к. орто ченинде кыргыздын өз алдынча мамлекетин түзүү аракетине барандуу салым кошуп, ан үчүн ак эткенден так эткен Улуу инсандардын бири.

XVIII к. экинчи жарымы - XIX к. биринчи жарымы кыргыз элинин трыхындагы өзүнчө бир жаңы этап болду десек куп жарашат. Анткени 1755-1758-жж. Цинь империясы тарабынан Жунгар хандыгы талкалангандан кийин, мындан 30-40 жыл мурда Алай, Анжиян, Гиссар, Гулябга сүрүлгөн Аркалык кыргыздар кайрадан Ата Журтка кайтып Ала-Тоону толук ээлеген эле. Тарыхий кабарларга караганда калмак чапкындарынын маалында кыргыз жеринин түштүк-чыгыш тараптагы кыйырын-четки чегин Нарын, Ат-Башы, Арпа, Аксай өрөөндөрүн мекендеген моңолдор, черик уруулары жердеген жеринен кеткен эмес. Сыягы буга аталган аймактын стратегиялык, табыгый-географиялык өзгөчөлүгү душмандын аскерлеринин капилеттен кол салышын кыйындатып, жоолашкан жоого жолтоо болгон чеп коргон сымал ак кар - көк муздуу бийик тоолор менен курчалып турушу себеп болгон шекилдүү. Айтор XVIII к. 60-жылдарынын башы ченде аягы Талас, башы Сары-Өзөн Чүй, Ысык-Көл ойдуңу, Ички Теңир-Тоо чөлкөмүндөгү Ат-Башы, Нарын, Ак-Талаа, Тогуз-Торо аймактары менен Кетмен-Төбө жана Суусамыр 100 жылга жакын кыргыздын тынчын алган ойрот калмактардан толук тазаланган [2].

Бирок, көп өтпөй кыргыз жерине көк жал Барак, Бердикожо сыяктуу казак султандары көз артып, акыры 1770-1776-жж. аралыгында алар жаңа айтылуу Абылай хан баскынчыл жортуулдарды уюштурганы маалым [3]. Ошол согушта Ата Журттун эркиндиги

үчүн күрөшкө Ч. Валиханов баса белгилегендей оң менен солго кирген кыргыз урууларынын баардыгы катышкан. Айрыкча бугу, сарыбагыш, саяк, солто, кушчу, азык, черик, саруу, чоңбагыш, мундуз ж.б. уруу-уруктардан топтолгон кошуундар жоого катуу каршылык көрсөтүп, кан күйгөн кармаштарда кыргыздардын ич ара ынтымагы кыйла чындалган. Ал салгылашуу эл арасында кийин «Жайылдын кыргыны» деп аталып калды [4]. Ошондон тартып дээрлик XIX к. 30-жылдарына чейин кыргыз жерине чет жерликтер кол салууга батына алган эмес. Убактылуу тынчтык өкүм сүргөн ушундай учурдагы бейкут заманда белгилүү өлчөмдө кыргыздардын турмуш-тиричилиги оңолуп, коомдук-саясий абалы жакшырган жана чарбалык-маданий өнүгүшү тездеген. Бул сыяктуу айрым жылыштар, оң көрүнүштөр жалпы кыргыз элинин этносаясий жактан аралашып жуурулушуу жараянынын (консолидация) андан ары күч алышы үчүн ыңгайлуу шарт түзгөн. Арийне андай маани-маңызы терең процесстерди Улуу инсандардын коомдук-саясий ишмердигисиз элестетүү эч мүмкүн эмес. Анан калса дал ошол доордо Ажыбек баатыр сыяктуу калайыкка аттын кашкасындай таанымал тарыхый инсандар эл арасынан суурулуп чыкпадыбы. Адамдын сырттаны Ажыбек баатырдын замандаштары Боромбай бий, Ормон хан, Жантай, Тайлак баатыр, Алымбек датка, Ажыбек датка, Бүргө баатыр, Жангарач, Нүзүп бий, Калча бий, ж.б. кыргыздын чыгаан, корөгөч көсөм жол башчылары, мыктылары калкынын камын жеп, элине эш-тутка болушкан, келечек тагдырын ойлошкон, айрым бир жеке таарынычтарга карабастан түпкүлүгүндө ич ара ынтымакты чындоону, биримдикти бекемдөөнү, эң башкысы көз каранды эместикти көздүн карегиндей сактап өз бетинче мамлекет түзүүнү коздөшкөн.

Ушул аруу тилек, ой-максат, мүдөөлөр Улуу тарыхчыбыз Белек Солтоноев аныктаган биринчи баатыр «Адам шери» атагына толук арзыгыдай эрдиктердин ээси [5] Ажыбек баатырдын да көкүрөгүн өйүгөнү анык.

Эл оозунда айтылып калган санжыра - баяндарга, уламыш кептерге караганда ал болжолу 1800-ж. жарык дүйнөгө келген. Атасы Токтобай алкымына жылаажын илинген ак тайлактуу, чуудасы чубалган атан төө, нарлары, короо толо кою, үйүр-үйүр жылкысы бар мал - мүлктүү черик уруусунун ашкан байы болбосо да өз оокатына тың, ит-агытып куш салган, айылдаштарына баркы бар мүнүшкөр адам болгон экен. Ал өмүр бою алгыр куш таптоо менен алектенип, аңчылык менен жупуну тиричилик кылган [6]. Бирок ошондой мо-

мун кишинин балдары: Жабагы, Смайыл, Ажыбек, Эшимбек кийин эр жеткенде эч нерседен кайра тартпаган, жалтанбас жалын жүрөк баатыр чыгып Токтобайдын «Төрт кашкасы» атанышат. Бөтөнчө алардын арасынан Ажыбектин эрдиктери эртелеп элге билинип, көпчүлүктүн көзүнө көрүнгөн, көңүлүнө толгон. Атүгүл анын атакданкы тыягы Ала-Тоодон аркы алыста жаткан казактардын айылдарына, быягы Анжиян, Алай Кокон, Кашкарга даназа болгону белгилүү [7].

Элде «болор бала башынан» деп айтылгандай болочок баатыр өспүрүм бала чагынан эле шок чыгып, айыл арасында бир чети айылдагы ажаан, кабаанак иттерден караманча коркпой тап берген тайманбастыгына ыраазы болуп эркелетүү иретинде «иткубар» атка конгону кокусунан болбосо керек [8].

Ал эми жашы 18 ге келген жигит курагында Ажыбек Токтобай уулу алгачкы ирет анык баатырдык кыялын, кулк-мүнөзүн көрсөткөн. Элдик санжыра боюнча болжолу 1817-1818-жылдары Кокон хандыгы Көгарт ашуусун ашып, Арпа жайлоосу аркылуу Ат-Башыга жортуул уюштурат. Көпчүлүк илимий эмгектерде Кокон хандыгы Борбордук Тенир Тоого биринчи жолу 1831- жылы жазында жортуул уюштурганы айтылат. Ошондо Хаккула минбашы башкарган Кокон колу Фергана өрөөнүнөн Көгарттын белин ашып өтүп Тогуз-Торо, Ак-Талаа, Нарын, Ат-Башы, Кочкор, Жумгалдык кыргыздарды убактылуу караткан. Кийинки 1832-ж. ал Нарын аймагындагы негизги таянычы катарында сарбаздары тура турган Куртка чебин курган [9].

Белек Солтоноев бул жөнүндө мындай деп жазат: «Кокон ханы минбашы, кушбеги деген улуктарын 1807-1810-жылдар чамасында Арка кыргызына жиберип, кыргыз, казак жерине коргон салдырып, ал коргонго аскер жана «эл беги» деген улуктарды коюп, кыргыз, казактан алык-салык жана зекет-үшүр алып турган». Анын жазганына караганда аркалык кыргыздар менен кокондук аскерлердин ортосундагы алгачкы согуштардын бири 1814-1815-жылдарда Ысык-Атада болот [10]. Демек, жогорудагы санжырада айтылгандай, мындан үч жыл өтүп өтпөй Кокондук кошуундар Ат-Башыга алгачкы баскынчылык жортуулун уюштурганы шексиз. Ал эми женилүү менен аяктаган ошол жортуулдан 10-12 жыл өткөн соң гана, 1831-ж. Хаккула минбашы мындагы кыргыздарды жазалоо жана Коконго каратуу максатында жаңы чапкын жасаган. Буга чейин Кокон хандары Омар хан (1810-1822), Мадалы хан (1822-1842) Чыгыш Түркстандагы 1820-1830 жж. саясий окуялар, каш-

карлык Кожолордун (Жангир Кожо ж.б.) кыймылына колдоо көрсөтүү, Талас, Олуя-Ата, Чүйгө чоң жортуул уюштуруу менен алагды болгон [11]. 1831-жылы Ат-Башы өрөөнүндөгү Чекендинин талаасында Кокон аскерлери менен кыргыздардын ортосунда чечкиндүү салгылашуу болуп Ажыбек баатыр душманга оор сокку урган. 1832-ж. Ак-Сайдагы Чычаардын бели менен Эшик-Арттын ортосундагы салгылашуу болгон жер эл арасында «Ажыбектин чаар муруну» деп аталып келет.

Кайрадан Ажыбектин адепки эрдигине кайрылсак, эзелки салт боюнча каршылаш тараптардын ортосунда кармаш башталаардын алдында болуучу эр сайышка жекеге эл башчылардын жашсың, сага али эрте деп тыйганына карабай чыгып адегенде Калдаң баатырды, андан соң Жалил баатырды, акырында кол башыны кошо женип, жоолашкан жоону чегинип кетүүгө аргасыз кылган. Ошондон тартып анын зоболосу жогорулады, калк ичинде кадыр-баркы болуп көрбөгөндөй көтөрүлүп, жомоктогудай жогорулайт. Анын атак-данкы бара-бара алыс-жакындагы коңшу өлкө, элдерге угулуп, өлүмдөн кайра тартпаган көк жал баатырдыгы тууралуу ар кандай аңыз кептер эл арасына желип өтчү желдей тез, шайды оодарчу шамалдан бат тарайт. Ошондуктан буга чейин моңолдор, черик урууларын бийлеген бийлер көп өтпөй эл менен кеңешип бийликти Ажыбек баатырга ылайык көрүшкөн [12]. Ага арнап атайын 12 канат ак өргөө тигилип, бий наамы ыйгарылган ал жыйын-топто моңолдор, черик манаптары аны мындан ары «баатыр» деп атоо жөнүндө да бүтүм чыгарышкан. Ай туякка ак боз бээ чалынып, бийдин бийлигине баш ийип, айтканын аткарууга шерт кылышкан. Мындай чоң ишенимди, элинин үмүт-тилегин Ажыбек баатыр өтөлгөлүү сүргөн өмүрүндө толук актап, далай жолу калайыктын ак пейил алкоосуна арзыды.

Ал кезде моңолдор, черик уруулары кең аймакты ээлеп турчу. XIX к. 60-жж. Ала-Тоо округунун аскердик акиминин Батыш Сибирь Аскер Округунун аскер башчысына 1866-ж. февралда жазган катындагы кабарга караганда «чериктердин жалпы саны 6 миң түтүнгө таяп, алардын конуш-журттары Нарын дайрасынан түштүккө карай Кашкарга кетчү кара жолго катарлаш аймактарда жайгашып, ээлиги аталган калаага бир күндүк жол жүрүп жеткидей жерге чейин, болжолу ага 50 км. аралык калганча созулуп жаткан. Алардын конуштары көбүнчө Какшаал суусунун боюнда, Күйкө-Турпанда, Ак-Сай, Арпа жана Ат-Башы өрөөндөрүндө, Үч-Кельтебик өзөндөрүндө, ошондой эле аларга катарлаш тоолордо

боло турган» [13]. Бул кезде төрт уруктан: Карагул, Сазан, Акчубак, Үч тамгадан турган чериктерди манап Эшимбек Сарыкулов, Абдраман Ажыбеков (Карагул уулун), манап Карымшак Сазанов (Сазан уулун), манап Кумарбек Тирликов менен Ажыбай Күпиров (Акчубакты), манап Эшимбек Байарстанов башкарчу [14]. XIX к. 70-жж., тактап айтканда 1871-жылы черик волостунун болушу Найман Ажыбековдун билдирүүсү боюнча Ат-Башыга Россиянын букаралыгына өтүүнү каалаган 141 түтүн чериктер көчүп келет [15]. Ал эми Ат-Башылык чериктер 1863-ж. Россиянын курамына киргени белгилүү. Мындан сырткары 1876-ж. июнь айында Жакыпбек Бакдөөлөттүн Жетишаар мамлекетинин (1867-1877) карамагында турган Кашкар чөлкөмүнөн 125 түтүн чериктер (227 эркек, 175 аял, баардыгы 402 киши) качып келген. Алардын качышына Жакыпбектин алык-салыктарынын жылдан-жылга көбөйүшү, ар кандай адам чыдагыс зордук-зомбулуктары (маселен жаш балдарды салык ордуна тартып алып чиновниктерге берип бача кылышкан, беттерине тамга салышкан) себеп болгон [16].

Ажыбек баатырдын көзү тирүүсүндө, 1856-ж. жана 1858-ж. эки ирет Кыргызстанга келип, кийинки келишинде Кашкарга чейин барган Ч.Валихановдун чериктер тууралу мындай деп жазганы бар: «чериктер Кашкарга жана Турфанга (Үч-Турпан – Ө.Т.), Аксууга жакын жерлерде, Атбашы-Арпа өрөөндөрүндө көчүп жүрүшөт. Чериктердин эң башкы турагы менен эгин аянттары Ат-Башы-Арпа ойдуңунан орун алган. Аларды Ажибек, Кармышак башкарат» [17]. Ал эми Ажыбектин көзү өткөндөн кийинки келишинде жазган «Кашкар күндөлүктөрүндө» анын эли «Чериктер өздөрүнүн конуштары боюнча Атбашыда жана Какшаалда көчүп жүрүүчү эки бөлүккө бөлүнөт. Биринчисинде таасирдүү бийлер: Урус бий, Сасык-Урус, Кенджес менен өтө күчтүү Карымшак; экинчи урукту Турдуке башкарат, ал Кокон бийлигин үстүртөдөн (номиналдуу) гана тааныйт, эч кандай зекет, салык төлөбөйт» [18] - деп баса белгилеген. Чындыгында эле Турдуке Кокон ханын тоготпой онтою келгенде Кокондуктарга кол салып турган. Анын Чыгыш Туркстанда кытайлык цяньюнь-цзюндан (генерал-губернатор) алган кызыл шариги бар эле [19]. Ага 1500 түтүн Атбашы, Арпадагы чериктер карачу [20]. Аларды мурда 1856-ж. чейин Ажыбек баатыр башкарган.

Айта кете турган нерсе – 1831-ж. Хаккула минбашынын жортуулунун натыйжасында Ички Теңир-Тоодо Кокон хандыгынын үстөмдүгү орнотулганына карабастан, Курткадагы кокондук бектин бийлиги анчейин бекем болгон эмес. Атантай, Тайлак баатыр,

Ажыбек баатыр баш болгон саяк, черик, басыз, моңолдор ж.б. уруулар көз каранды эместик үчүн тынымсыз күрөшкө чыгып, Кокондук бектердиң, салыкчы элбеги, ылгалылардын жүрөгүнүн үшүн алып турушкан. Айрыкча Ажыбек баатыр башкарган Атбашылык чериктерден Куртка беги абдан коркуп, өтө чочулап турганы тарыхий даректерде эскерилет [21].

Элдик санжырада айтылгандай Ажыбек баатыр Кокон ханынан келген буйрук-жарлыктарды аткарбай, Курткадагы бектердин айтканын укпай калкын каалагандай башкарып, касташкан душмандан өз убагында калкалай алган. Андыктан кокондук төрөлөр дагы, Кашкарлык кожолор дагы, Синьцзяндагы Цинь императорунун Кытай богдыханынын наместниги – генерал-губернатору дагы ага абдан аяр, сак мамиле кылып, ынтымак түзүүгө аракет кылышканы талашсыз. Анын үстүнө, көп өтпөй Кокондогу хан ордосундагы кезектеги козголоңдон кийин Аксы, Талас, Чаткалдык кыргыз бийлеринин демилгеси менен 1842-ж. Шералы хандык такты, таажыны ээлегенде, ал окуядан жакшы кабары бар Аркалык кыргыздар мамлекеттик көз кранды эместигин жарыялашат [22]. Ошол эле жылы Ормон, Ажыбек баатыр, Жантай, Жангарач ж.б. бийлердин аракети аркасында Орто-Токойдо (же Балыкчынын батыш тарабындагы Кара-Сазда) атайын салтанат-азем өткөрүлүп Ормон Ниязбек уулу хан көтөрүлөт. Ага бугу, сарыбагыш, саяк, солто черик, кушчу, азык, саруу, ж.б. кыргыз уруу-уруктарынын жол башчылары, кадырлуу адамдары, жакшылары катышканы белгилүү [23].

Тарых күйөрманы, Ажыбек баатыр тууралуу кыйла кызыктуу материал топтоп, акыркы жылдары массалык басма сөз каражаттарына бир катар макалаларды жарыялап жакшы иш жасап келе жаткан жаран Каныбек Бокоевдин улуулардан уккан маалыматына караганда Ажыбек баатыр Ормонду хан көтөрүүдө зор роль ойногон. Албетте биз бул ойду акыркы анык чындык деп айтуудан алыспыс, менимче аны сезимге алдырбай абайлап дагы тактоо зарыл. Ажыбек баатырдын атагы чыгып, Кашкар, Какшаалга чейинки чериктерди «канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай» калкалап камкор, камбыл жол башчы болуп турган чагында аны менен ири уруу бирикмелеринин чоң манаптары, бийлери агайын - туугандык мамилелерди тереңдетүүгө, достошууга, курчалышып кудалашууга умтулушкан. Алсак Ажыбек баатыр Ормон хандын жан аяшпас эң жакын досу эле. Кезинде Ормон хан чериктен куда күтүп, уулу Чаргынды Ажыбек баатырдын жакын тууганы Турдукенин кызына

үйлөндүргөн . Бугу уруу бирикмесинин чон бийи Боромбай Менмурат уулу да улуу башын кичүү кылып, Ажыбек баатырдын ар дайым «эл четинде, жоо бетинде» жүргөнүн эске алып абдан сыйлачу. Буга Ажыбек баатырдын ашынан кийин Боромбайга келген чериктин элчиси Атамбектин тайсалдабай таамай айткан сөзүнө жибип, элин чериктер менен ынтымакты чындоого чакырганы күбө. Элчилер элине кайтарда Боромбай Атамбекке кайрылып «мына бул Камбыл деген жандай көргөн жакшы атымды Абдраманга ала барып бергин, баатырды аза бата кылганым ошо, мына бул тейтилланы Турдукеге бергин, баш куттуктаганым. Келер жылы Турдуке, Абдраман болсо экөө тең келсин, экөө келалбаса бирөө келип мени менен кудалашып достошуп кетсин» дептир. Атамбек баш болгон элчилер кеткен соң Боромбай бий элин жыйып мындай деген экен: «... чериктен келген элчисин кайра жандырдым. Ал жаз жарып, күн жылыганда баатырларын алып келмек болду. Кудалашып дос, кур чалышып куда болуп элибизден тандап кыз берели... Биз Ала-Тоонун аркы жагында, черик берки жагында. Биз чий менен туурдуктай чың ажырабас элбиз. Жамандашпай өтөлү. Мен тирүү болсом ошондой кылам. Өлсөм керезим ушул» [24]. Боромбай бийдин көзү өткөндөн кийин кызы Алтынды Турдукеге күйөөгө беришет.

Ормон хан Чоң Кеңештин башка мүчөлөрү сыяктуу эле маанилүү маселелерди талкуулаганда Ат-Башы тараптагы хандын өкүлү сыпатында Ажыбек баатырды да ардактап чакыртып аны менен акылдашып турчу.

Ошондой эл тагдыры талкууланган кеңештердин бири Кенесарынын талабын талкуулаган жыйын-топко Ажыбек баатырдын катышканы тууралуу кабар элдик санжырада сакталып калган [25]. Андагы кабарга караганда Ормон ханга ошондо саяктан – Медет, Алыбек, Черикчи баатырлар; Бугудан - Боромбай, Балбай менен Өмүр баатырлар; Чериктен - Ажыбек баатыр; Сарыбагыштан – Төрөгелди, Жантай, Адыл, Түлөберди, Калпак баатырлар, Ормонбек менен Субанбек; Солтодон – Жангарач, Тынаалы, Төкөлдөш, Күрпүк, Жетикашка, Чыңгыш; Саруудан – Ажыбек, кушчудан – Бүргө баатыр келген [26].

Ал жыйында Кенесары хандын талабы четке кагылып, кармашка камынуу жөнүндө чечим кабыл алынат [27].

Ажыбек баатыр кол башчылык кылган чериктердин чон кошуну кийнчерээк хан Кененин акыркы чапкынынын учурунда Кара-Коңуз, Оро башы, Май-Төбө, Кекиликтин сениринде өткөн чечүүчү салгылашууларда душмандын чабуулдарынын мизин майтарган. Ат-башы, Нарындык агайин-туугандардын арасында алигиче айтылып

жүрчү санжырага караганда ошо согушта Ажыбек баатырга Ормон хандын көрсөтмөсү боюнча кыргыз колунун ыйык туусун көтөрүү милдети жүктөлүптүр. Менимче мында кыргыз ханы ата-бабалардан калган салтты эске алып, урпактарга сабак болсун деп андай салтты улантууну көздөсө керек. Анткени чериктердин түпкү атасы Черик сыймыктуу, урматтуу чоңоюп, Тагай бийдин алтын туусу дагы черикте калган деп айтылат алигиче эл арасында. Бекеринен санжырачылар өз баянын адегенде черик уруусун таратуудан баштабаса керек [28]. Ошондой эле ардайым кыргыздын жер чегин (кыргыз-кытай) коргоп келген чериктин бийлерине жалпы кыргыз бий, билермандары топко чогулганда устукандардын улуусу: жылкынын учасы, койдун жамбашы менен кар жилик кошо тартылчу салттын узак убакыт сакталганы кызык [29]. Ал салтка ылайык табак тартылганда адегенде чериктин аксакалы, экинчи моңолдордун карыясы, андан соң калгандар устуканга кол сунчу. Сөздү да Черик бийлери биринчилерден болуп сүйлөп баштачу.

Айтмакчы, ири тарыхчы маркум Кушбек Үсөнбаев жазгандай 1847-ж. апрел айында башталган алгачкы уруштарда Ажыбек баатыр баштаган чериктер «Төрөгелди баатыр бир нече жолу жортуулчулардын курчоосунда калып, жалгыз өзү алар менен салгылашып жатканда, жардамга келишип аны аман алып калышкан. Ушул эле сыяктуу чериктер Шерботону да жоодон куткарып алышкан болучу» [30].

Ажыбек баатыр башкарган чериктер айрым жылдары Чыгыш Түркстандагы кожолордун кыймылына колдоо көрсөтүшкөн. Ал Кашкар, Аксуу, Үч-Турпан, Хотандын акимдери, кожолор Кашкар жана башка калаалардагы Кокон ханы дайындаган аксакалдар менен ынтымак ымала кылууну көздөгөн. Себеби, XIX к. 20-жж.аяк ченинде Кашкар аймагына Мадали хан бир нече жолу (1826, 1830) жортуул уюштуруп, бул тарапта Кокон хандыгынын таасирин күчөткөн. Мындагы шаарларда соода өкүлчүлүктөрү түзүлүп, Кокон ханы дайындаган Кашкардагы «аксакал» административдик-чарбалык иштерди жүргүзгөн, айланадагы калктан салык жыйнаган. Мадали хан өз кызыкчылыктарын ишке ашыруу максатында Кашкарлык кожолорго активдүү колдоо көрсөткөн. Ушуга байланыштуу 20-50-жж. Чыгыш Түркстанда Цинь империясынын үстөмдүгүнө каршы кожолордун кыймылы, бийлик үчүн күрөшү кеңири кулач жаят [31]. Кожолор өздөрүнүн тегин төртүнчү халиф Али менен байланыштырып, диний жана граждандык бийликке ээлик кылышчу [32].

Ажыбек баатырдын ишмердигинин дагы бир багыты Кашкар, Кулжа ж.б. калааларга кыргыз айылдарын аралап өткөн кербен жолу,

Байыркы Улуу Жибек жолунун бир канаты менен байланыштуу болгон. Себеби «соода кербендерине карата мамиледе кыргыз уруу башкаруучуларында мезгилдин өтүшү менен ыйыкталган системалуу мындайча жол-жобо, эрежелер калыптанган: 1) Кыргыз уруу башчысынын улусу аркылуу өткөн кербен ага зекет төлөшү керек эле. 2) Ээн- эркин өтүш үчүн акы берүүсү керек болчу. 3) Уруу башчысынын баа-баркына жана күчүнө жараша белек тартуулачу. 4) Ак сөөк жол башчылардын айылдарын айланып өтпөй, алардын меймандостугунан пайдаланыш үчүн алардын улустарына кайрыла кетүүгө милдеттүү эле [33]. Ажыбек Баатыр дагы жогорудагыдй уруу башчыларына таандык укуктардан, жол-жобо, эрежелерден пайдаланып Чыгыш Түркстанга өткөн...соода жолун көзөмөлдөп, кербендерди ууру-каракчыга тонотпой Кытайга жеткирип, алардан акы», туяк пул алуу менен элин баккан [34].

Ажыбек Баатыр акылман жана камбыл жол башчы катарында калкын чарбачылыктын ар кандай түрлөрүн өнүктүрүүгө: соодасатык, аштык айдап, эгин эгип дыйканчылык кылууга, өзгө элден өнөр үйрөнүүгө үндөгөн. Канатташ жайгашкан Кашкар калаасынан диний билимдүү кожо-молдолорду атайлап акы төлөп, аттаптондоп Ат-Башыга чакыртып алып, эл ичинде сабаттуулардын санын арбытууга көп күч жумшаган. Ошондой эле колунан көөрү төгүлгөн усталарды алдырып кол өнөрчүлүктү өнүктүрүү үчүн кам көргөн. Анын алысты көрө билген көп кырдуу аракетинин аркасында акырындап ар тараптан келип отурукташкан соодагер, кол-өнөрчүлөр көбөйүп Чеч-Дөбөнүн бет-мандайындагы Сарт — кечүүдөн чыга бергендеги түзөн жерге азыркы Ат-Башы айылы түптөлө баштаган [35]. Кийинчерээк мында ачылган жарманке-базар жергиликтүү калктын ар түркүн элдер менен соода-экономикалык жана маданий байланыштарынын тереңдешинде, жалпы эле аймактын өсүп-өнүгүшүндө олуттуу роль ойногону шексиз.

Жыйынтыктап айтканда Ажыбек Баатырдын элине өтөгөн эмгеги зор. Эң башкысы, ал кыргыз жеринин кыйырын жоодон коргоп, бейпил, тынч турмушту камсыз кылууну көздөгөн. Арпанын аягы Кептештен тартып, Түз Белден ары Чатыр-Көлдүн күнгөй, тескейинде, Жылдыз Көл, Үзөнгү Куушка чейинки Ак-Сай өрөөнүндө көчүп-конуп жүрүүчү ал башкарган черик уруусу бир чети чек арачы сымал жашоо кечирген, өмүр сүргөн. Көрөгөч көсөм Ажыбек баатыр иш жүзүндө бул тараптагы кыргыздын жер чегин бөлүп, болочок чек арага негиз салгандай туюлат. Дал ошол доордогу болжолдуу чек ара азыркы учурда көз каранды эмес Кыргыз Республикасын Кытай Эл Республикасынан ажыратып турганы анык.

Экинчиден «адам шери» Ажыбек баатыр көз каранды эместик үчүн күрөштүн уюштуруучусу жана дасыккан жол башчысы болгон. Үчүнчүдөн, ал XIX к. орто ченинде Ала-Тоо аймагында болуп өткөн орчундуу окуялардын кайнаган чордонунда жүрүп, кыргыз элинин ошол доордогу саясий тарыхында олуттуу роль ойногон. Ошондуктан анын ысмы Улуттук баатыр катары жалпы калайыктын эсинде түбөлүк сакталып калды.

Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаев «Инсан өзүнө таандык өзгөчө, жалпы катардан бөлүп көрсөткөн сапаттарынын аркасында этникалык массивди баш коштурууга, анын күчүн топтоштурууга жана динамикалык абалда турган пассионардык энергияны ошол инсан тарабынан аныкталган максаттарга багыттоо менен, этникалык түзүлүшкө ырааттуу мүнөз берүүгө жөндөмдүү» [36]. — деп жазат. Ажыбек баатырды да ушундай инсандардын катарына эч кылчактабай кошууга толук негиз бар.

ТИРКЕМЕ

1. Акаев А. Кылымдар кыйырынан — кыргыздын келечегине // Кыргыз Туусу. 3-4-сентябрь, 2003-ж. 5-бет.
2. Бартольд В.В. Киргизы. Исторический очерк.// Избранные произведения по истории кыргызов и Кыргызстана: Составление, доп. коммент. и предисловие О.Караева. — Б.: Шам, 1996, 235, 237-беттер.
3. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы: Тарыхий очерктер (1-китеп). — Б.: Учкун, 1993, 165-175-беттер.
4. Валиханов Ч.Ч. Записки о киргизах.//Собрание сочинений в пяти томах. Т.2. — Алма-Ата: Гл.ред.Каз.сов.энц., 1985, 77-78-беттер.
5. Солтоноев Б. Аталган эмгеги, 2-китеп. 182-бет.
6. Үсөйүн-ажы. Кыргыз санжырасы. //Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт. 2-том/Түзгөн Кеңеш Жусупов. — Б.: Кыргызстан, 1992. 85-бет.
7. Кыргыз санжырасы./Башкы ред.К.Жусупов. — Б.: «Ала-Тоо» журн.ред., 1994. 115-бет.
8. Дыйканбаева Б. Ажыбек баатыр баяны.// Тенир Тоо. 7-июль, 2001-жыл, 6-бет.
9. Джамгерчинов Б. Присоединение Киргизии к России. — М.: Изд.соц.-экон.литературы, 1959. 90-бет.
10. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы. Жооптуу редактору: академик А.Ч.Какеев. — Б.: АРХИ, 2003, 222-бет.
11. Джамгерчинов Б. Очерк политической истории Киргизии XIX века (первая половина). — Ф.: Илим, 1966, 48-49-беттер.
12. Бокоев К. Ажыбек улуттук баатыр.//Кыргыз туусу.11-13-декабрь, 2001-жыл, 6-бет.

13. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И-1, оп.27, д.717, 12-13-барактар.

14. Ошондо эле, 11-барак.

15. Ошондо эле, д.900, 1-барак.

16. Ошондо эле, оп.29, д.177, 3-барак.

17. Валиханов Ч.Ч. Аталган эмгеги, 41,44,83,89-беттер.

18. Валиханов Ч.Ч. [Кашгарский дневник I] // Собрание сочинений в пяти томах. Т.3 – Алма-Ата: Гл. ред. каз. сов. энц., 1985. 33-бет.

19. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. – Б.:Илим, 2001. 504-бет.

20. Туркестанский сборник. Т.16. – СПб., 1869. 112-бет.

21. Ошондо эле, 110-бет.

22. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И-75, оп.1, д.52, 6-барак.

23. «Ормондун хан көтөрүлүшү» / КР УИА Кол жазмалар кору. № 278 к.ж.; Джемгерчинов Б. Киргизы в эпоху Ормон хана (Из истории феодально-родовых войн киргизов в XIX в.) // Труды ИЯЛИ. Вып. 1. 1944 – Ф., Кир Фан, 1945. 118-119-беттер; Жолдошев Р. Ормон хан баяны. // Аалам, № 9, (25) 1992. 4-бет; Абрамзон С.М. «У истоков манапства» // Советская Киргизия, 1931 г., 1 апреля. 3-бет; Ормон хан илимий эмгектерде жана архивдик материалдарда: Жыйнак. – Кошумчаланып 2-чи бас. – Б.:Кыргызстан, 2002. 208-6.

24. Үсөйүн-ажы. Кыргыз санжырасы. // Кыргыздар..., 2-китеп. 92-93-беттер.

25. КР УИА Кол жазмалар кору. № 172-кол жазма. 19-20-беттер.

26. Ошондо эле.

27. Джемгерчинов Б. Киргизы в эпоху Ормон хана... // Труды ИЯЛИ. Вып.1, 120-бет.

28. Кыргыз санжырасы ./Башкы ред.К.Жусупов..., 113-бет.

29. Атокуров С. Кыргыз санжырасы. – Б.:Кыргызстан. 1995. 86-бет.

30. Усенбаев К.У. Ормон хан. – Б.: «АЛЛ – Пресс», 1999. 68-бет

31. Джемгерчинов Б. Присоединение Киргизии к России, 115-бет.

32. Валиханов Ч.Ч. [Кашгарский дневник I] // Собрание сочинений в пяти томах. Т.3. 359-бет.

33. Аристов Н.А. Аталган эмгеги, 505-бет.

34. Бабабыз Кошой жердеген Ат-Башы XXI кылымдын босогосунда / Түз.А.М.Салымбеков, К.С.Бокоев. – Б.: Чеч-Дөбө коомдук фондусу, Учкун АК, 2001. 145-бет.

35. Бокоев К. Ажыбек баатырдын ашы жана Калча бийдин күлүгү. // Теңир Тоо, 23-август, 2003-жыл. 4-бет.

36. Акаев А. Кыргыз мамлекеттүүлүгү жана «Манас» элдик эпосу. – Б.: «Учкун» АК, 2002 . 555-бет.

Глава III. КЫРГЫЗДАРДЫН БИР БӨЛҮГҮНҮН РОССИЯГА БЫК АЛЫШЫ ЖАНА УЛУУ ИНСАНДАР

§ 1. Боромбай Бекмурат уулунун коомдук – саясий ишмердиги

Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаев баса белгилегендей «XVIII-XIX кылымдардагы кыргыз башчылары алысты көрө билген жана билимдүү адамдар болгондуктан, аймакта жүрүп жаткан тышкы күчтөрдүн күрөшүн даана көрүп турушкан. Алар уруулар аралык чыр – чатактарды басуу сыяктуу жергиликтүү маселелер менен гана чектелбестен, өз элдеринин келечеги менен байланышкан милдеттерди чечүүгө да аракеттенишкен, сырттан күчтүү колдоо болбосо өз мамлекеттүүлүгүн куруу максаты күн мурун ойрондолуп калаарын бабаларыбыз айкын түшүнүшкөн»[1].

XIX к. 40-50-жж. кыргыз элинин коомдук-саясий турмушунда көрүнүктүү роль ойногон улуу инсандардын бири Боромбай Бекмурат уулу. Ал XIX к. экинчи чейрегинде аркалык кыргыздардын эң ири Бугу уруу бирикмесинин чоң манабы болгон. Аны калк ичинде көбүнчө Боромбай бий деп аташчу. Анткени ал, Ормон Ниязбек уулу 1842-ж. Көтмалдыда (Азыркы Балыкчынын башындагы Карасазда же Орто-Токойдо) хан көтөрүлгөнгө чейин жана андан кийин да хандыкка караштуу өзүнчө административдик-аймактык бирдиктин жеке башкаруучусу катарында 1858-ж. көзү өткөнгө чейин бийлик жүргүзгөн. 1855-ж. Бугу уруу бирикмеси Россиянын карамагына өткөндө орус бийлиги анын мурдатан бери алып жүргөн «чоң манап» деген мансап-мартабасын тааныган. Ал атакка кошумча Россия армиясынын подполковниги аскер даража-наамы ыйгарылган.

Тагай бийдин 9 муундагы урпагы Боромбай Бекмурат уулу [2] болжолу 1789\90-жж. туулган. Анын ата-бабалары Белек бий, Алдаш бий, Бекмурат (Меңмурат) бий XVIII к. биринчи жарымында калмак чапкынынын натыйжасында Арка кыргыздары Фергана, Гиссар, Гулябга сүрүлгөндө, карайлап качкан калкынын башында турушкан. Кийинчерээк кыргыз уруулары артка – Ала-Тоого кайта баштаганда, адеп Кетмен-Төбөгө келгени бугулар болгон. Алардын ал кездеги жол башчысы Белек бий калмактар менен тынчтык ма-

миле түзүп, элдин турмушу онолуп калк арасында кадыр-баркы артат. Кетмен-Төбөнүн ойдуң жерлерине аштык (арпа, буудай, таруу) айдатып элинин турмушун тезирээк ондоого кам көргөн. Акырындап анын атак-даңкы алыска тарагандыктан азып-тозгон качкын кыргыздар аны караан тутуп, башпаанек издеп туш тараптан агылып келе башташат [3]. Ал эми байыркы Ата-Журту Ысык-Көлгө алар XVIII к. 70-жж. кайтып келишкени белгилүү. Россиялык ири окумуштуу саякатчы Петр Петрович Семенов-Тянь-Шанскийге бугунун чоң манабы Боромбай Бекмуратов биздин Көлгө келгенибизге 71 жыл болду дегенине караганда ал окуя 1774-ж. туура келет [4]. Бугулар Ысык-Көлгө кайра көчүп келгенде, аларга Бийназар бий Алдаш уулу (Белек бийдин небереси) жетекчилик кылган [5]. Көп өтпөй Бирназар бий өз элинин атынан Цинь империясынын борбору Пекинге барып, императордун салтанаттуу кабыл алуусунда болгон жана андан белек алган. Кийин XIX к. 20-жж. бийлик Бирназар бийдин атасы бир, энеси бөлөк бир тууган иниси Бекмураттын уулу Боромбайга өткөн эле.

Боромбай жаш чагынан өтө татаал, опурталдуу окуяларды өз көзү менен көрүп, алардын айрымдарына өзү да катышып абдан такшалганы талашсыз. Ага замандаштары — өз доорунун чыгаан инсандары — Ормон хан, Жантай, Медет датка, Жангарач, Ажыбек датка, Алымбек датка ж.б. таасир этишкени анык. Ошондой орошон журт башчылары менен бирге оош-кыйышы көп оомалуу-төкмөлүү учурда жашап эл, жердин бейпилдиги, коопсуздугу жана келечеги үчүн тарыхый кырдаалга жараша эч нерседен жалтанбай кам көрдү. Анын калк үчүн кара жанын карч уруп кам көргөнү кийинки коомдук-саясий ишмердигинен даана көрүнүп турат.

Башка ири уруу бирикмелеринин жол башчылары сыяктуу эле XIX к. 30-жж. ага жалпы кыргыз элинин кийинки тарыхый тагдырына, өсүп-өнүгүү өнүгүнө таасир эте турган талылуу маселелердин тамырын тартууга, аларды кыргыздардын пайдасына чечүү үчүн баш оту менен киришип, бүткүл күч кайратын, акыл-эсин жумшоого туура келди. Бул кыргыз-кытай, кыргыз-кокон, кыргыз-казак, кыргыз-орус мамилелери жөнүндөгү маселелер. Ошону менен бирге уруу бирикмелеринин ортосундагы алигиче аягы суюла элек чыр-чатактар дагы анын көңүлүн өйүгөн. Анткени айрыкча Бугу уруу бирикмеси мекендеген стратегиялык мааниси зор ажайып кооз кең аймакка көптөгөн өлкөлөр көз арткан. Алсак, Күнгөй менен Тескейден бийик чеп-коргондой асман тиреп Ала-Тоо курчаган Ысык-Көл ойдуңуна түндүк-чыгыш тарапта Чоң Ордо (Улуу Жүз) казактары, түштүк-

батышта Кокон ханы, чыгышта Цинь Кытайы кызыккан [6]. Бул өрөөндө өз таасирин эртелеп таркатууга XIX к. башынан тартып Россия империясы умтула баштайт. Батыш Сибирдеги орус бийлиги жана көпөстөрү ошол кезде Кытай аркылуу Индия менен соода жүргүзүүнү негизги стратегиялык багыт катары караган. Мун үчүн Тенир-Тоо аркылуу өткөн жолду өздөштүрүү керек эле [7]. Айтор аталган аймак билинбей ар түрдүү өлкөлөрдүн түпкү кызыкчылыктары кайчылашып чиеленишкен бекем түйүнгө айланат.

XIX к. биринчи жарымында Ысык-Көл өрөөнүн негизинен кыргыздардын үч чоң уруу бирикмеси: бугу, сарыбагыш жана саяктар жердешчү. Бул ойдунду аталган уруулар кыштоо, көктөө жана күздөө катары урунуп, суусу мол жайык жерлерге эгин эгишчү. Орок орулуп, түшүм жыйналганча жайлоого, чымын-чиркей, көгөн малдын тынчын албай турган салкын капчыгай, төрлөргө көчүшчү. Чокон Валихановдун жазганына караганда бугулар Ысык-Көл өрөөнүнүн түштүк-чыгыш тарабында, Жыргалаңдан тартып Аксуу менен Кызыл-Сууга, Жууку, Барскоонго чейин ээлик кылышкан. Айрыкча Жыргалаң суусунун боюндагы көк жайыктар, Көл жээгиндеги түздүк чөп көп өскөн мыкты жер болгондуктан кышында мал кар тээп оттошу үчүн коруп сакташкан [8]. Ч.Валиханов 1856-ж. Ысык-Көлгө келгенде, Аксуу менен Жууку суусуна чейинки кыргыз айылдарын кыдырып ар кандай пайдалуу маалыматтарды жыйнап, көбүнчө жергиликтүү элдин уламыш, баяндарын жана тилин изилдеген. Ага кыргыздын тарыхына байланыштуу кызыктуу маалыматтардын кыйласын Боромбай бий өзү айтып бергени маалым.

Боромбай кеп-сөздү баалай билген, нукура элдик каада-салттарды, адат-наркты бекем сактаган. Өзү да кыргыздын макал-лакап, нарк, нускасын, нускалуу накыл, насаат сөздөрүн айта жүрчү. Санжыра, уламыш, баяндарды кары- жаш экенине карабай жакшылап үйрөнүүгө үндөгөн, орундуу сүйлөгөнү, жупуну жашоосу, жүргөн-турганы, кылган иши, кулк-мүнөзү, жада калса турган турпаты менен да башкалардан кескин айырмаланып элине үлгү болгон. Анын айткандарына ж.б. кабарларга таянып Ч.Валиханов кыргыздардын Түштүк Сибирден көчүп келгендиги жөнүндө окумуштуулардын арасында И.Э.Фишер менен А.Левшин аркылуу тарап орун алган ойдун чындыкка дал келбесин, калпыс экендигин баса белгилеген.

Боромбай Чокан Валиханов менен маек курган учурда Бугу уруу бирикмесинде элдин пикири чоң мааниге ээ болуп, ар дайым эске алынарын баса белгилеген. Бул анын коомдук көз караштарын-

да демократтык элементтер үстөмдүк кылгандыгынан кабар берет. Ал ири уруу бирикмесинин бийи болгондугуна карабастан, карапайым калктан анчейин айрымаланбай, алар сыяктуу эле жупуну жашачу. Анын күндөлүк турмуш-тиричилиги туралуу кызыктуу маалыматтар Ч.Валихановдун эмгегинде өтө арбын. «Абыдан бай алардын манабы Боромбайдын ак өргөөсү — деп жазат аталган окумуштуу, бош тургандай туюлат, керегенин жанында топтолгон кийиздер, бухаралык жөнөкөй кездемеден капталган жууркандар жыйылып турат, алардын кырында кытайлык шайыдан жасалган жаздыктар жатат. Жыгач сузгу, чөмүчтөр, кымыз толо куюлган чаначтар, жергиликтүү усталар колго жасаган аяк, табактар, казандар көрүнөө жерден орун алган. Үй ээсинин зайыбы, улгайган байбиче койдун терисинен жасалган көрпө көлдөлөңдө олтурат. Спарталыктардыкындай турмуш жана боз үйдөгү боштук кыргыздар өздөрү айткандай, алардын байыркы адаты» [9].

XIX к 40-жж. Боромбай башкарган Бугу уруу бирикмесинин курамында 10 миң түтүн калк турган [10]. Ал эми кезинде капитан наамына арзыган Качыбек Шералиндин 1855-жылы 30-октябрда чоң ордонун (Улуу Жүз) казактары менен Бугу уруу бирикмесинин башкаруучусу, Ала-Тоо округунун приставы подполковник М.Д.Перемышльскийге жазган катындагы кабарга караганда Бугу уруу бирикмеси 16 миң түтүндөн турган [11]. Айта кете турган нерсе бул бирикменин карамагына бугулардан тышкары көп сандаган башка уруулар да карачу. Бул тууралуу 1849-ж. Жети-Өгүздөгү азыркы Чырак айылы жайгашкан жерде туулган, кийинки катсабаттуу санжырачы Талып Молдо (Байболот уулу, 100 жашка чыккан) мындай деп жазат: «Ар бир уруу урук-урук, айыл-айылга, «чоң-айыл», «кичи-айыл» (курама) болуп бөлүнөт. Маселен, бугу өз ичинен арык, белек, тынымсейит болуп үч урукка бөлүнөт. Бул үч урук да алда нече атага, айылга бөлүнөт. Булардан тарагандардын кимиси болсо да бугу уруусунун ичинде өзүлөрүн тең ата санашат. Бугу уруусунун ичинде бугуга курама болгон бир нече уруктар бар. Маселен, дөөлөс, саруу, конурат, торок, отуз уул, эстек, кызыл сакал ж.б.» [12].

Боромбай бийдин дагы бир башкаларга үлгү болоорлук асыл касиети — калкты чоң урук, кичи урук, курама урук деп эч качан бөлүп-жарбай, баардыгына бирдей журт атасы катары адилет мамиле кылууга аракет жасаганы жана акыйкат болууга, калыс башкарууга далалат кылганы. Ошондуктан аны алыс, жакын дебей чоң, кичине урук, айылдар жапырт сыйлап, айтканын айткандай так ат-

карышкан жана коомдук тартипти сактоого, адат-наркты, мыйзамды бузбоого умтулушкан. Н.Аристов дагы Бугуну XIX к. бир нече уруулардын курамасынан куралган татаал этностук бирикме катары карайт. Анын эсеби боюнча XIX к. 90-жж.(1893-1894-жж.) Бугу уруу бирикмесинин калкынын саны 15 111 түтүнгө, же 75,5 миң кишиге жеткен [13].

Бугу уруусунун Ысык-Көл ойдуңундагы ээлиги башка аймактардан көп жагынан артыкчылык кылган. Биринчиден, чоң, кичине жана курама уруктар жайгашкан аймактар бийик тоолор менен тосулбай, бөлүнбөй туташ тургандыктан ич ара үзбөй карым-катнаш жүргүзүүгө ыңгайлуу болгон. Экинчиден, Каркыра, Кеген, Текес, Сырт, Сары Жаз, Нарындын башындагы жайлоолору анчейин алыс эмес жанаша чөлкөмдө турган. Үчүнчүдөн, жайлоого көчкөндө басып өтүүчү жолдору, ашуу-белдери да абдан оңтойлуу эле. Кең-кесери жана жолоочуларга толук ыңгайлуу Санташ кайкысы жана анын күн батыш тарабындагы Түптөн тартып Кегенге чейинки көптөгөн жапыс ашуулар аркылуу ойдуңдан жайлоого, андан кайра ойдо калган жатакчыларга каттоо оной болгон. Текес менен Сыртка каттоо да кыйынчылыкты туудурган эмес. Жууку капчыгайынын төрүндөгү ашуу жана Барскоон капчыгайындагы Денгиреме коктусу аркылуу Сырт жайлоосуна эч кыйналбай-кысталбай аз убакытта ашып өтүшчү. Төртүнчүдөн, Беделдин бели, Жууку аркылуу бугулардын айылын аралап Кытайга, андан ары Индияга Батыш Сибирден Россиялык көпөстөр тез-тез каттап турушу үчүн ыңгайлуу кыска кербен жолу өткөн. Бешинчиден, бугулар көп сандаган өзөн-суулар агып өткөн өздөрүнө таандык тар капчыгайларда, кокту, колоттордо чачкынды айылдарга чачырап жайлап, күздөгөнүнө карабастан дыйканчылык кылуу жана кышкысын мал кыштатуу муктаждыгы аларды Көл кылаасындагы кеңири өрөөнгө, жазда кош чыкканда эгин эгилчү даркан талаага, чөп чабынды, аңыз жерлерге бардык капчыгайлардан кайтып келүүгө мажбурлачу.

Мындай географиялык шартка көптөгөн майда бийлер менен бийлиги айкалышкан жалгыз чоң манап ылайык келген. Ошондуктан Боромбай Бугу уруу бирикмесинин манаптарынын ичинен жападан жалгыз өзү толук үстөмдүк кылуучу абалга ээ болот. Бугунун башка манаптары иш жүзүндө ага тен ата болуп, алдынан кыя өтө алышкан эмес [14].

Бугулардын айрым айылдары жайында жайлоого чыкканда Текес өзөнүндөгү кытайлык кароолдордун чегинен тартынбай эч тоскоолдуксуз өтүп Иле дарыясынын башаты башталган Музарт-Да-

ван тоолоруна чейин көчүп барышчу. Чыгышта алар Кулжадан Аксуга кетчү жолго чейин жете келишээр эле. Ал эми аталган жол боюнда кытайлыктар 18 чек ара бекетин курушканы белгилүү. Алардын ичинен 4 чек ара бекети Музарт-Даван тоолорунда жайгашкан болчу. Бийик тоолуу Сырт өрөөнү менен Сарыжаз алардын небактан берки жактырган жайлоосу болгон [15]. Чектеш жайлоолордо тынч жайлаш үчүн бугунун белек жана арык уруктарынын өкүлдөрү Кулжадагы кытайлык бийликке – цян – цзюнга (генерал-губернатор) тартуу алып барышчу. Кээде Кытай императорунун атынан кыргыз бийлерине чиндер, тебетейдин төбөсүнө тага турган кымбат баалуу түстүү таштар ыйгарылчу. XIX к. 30-жж. чейин жылыга ыңгайы келгенде кытай аскер отряды «чек араны кыдырып көз салуу» деген шылтоо менен Түпкө чейин келип салык жыйнап кетип турган. Андай отрядга адатта Өлөт дивизиясынын генералы кол башчылык кылган [16].

Дегеле ар түркүн өсүмдүктөргө бай, тоосунда карагай, кайың, тал, теректер жыш өскөн чер-токою арбын Ысык-Көлдүн Тескейинде аштык айдап жан багуу үчүн зарыл шарттардын баардыгы бар эле.

Көл жээгиндеги булун-буйткалуу жерлер кээде табыгий чеп коргондун ролун ойночу. Маселен, Сарыбулак менен Күрмөнтү сууларынын куймасындагы аралча айланасы сормо саз менен курчалып, бөлөк-бөтөн кишилер оной менен өтө алгыз өзүнчө эле бекем чеп болгон. Ага бир гана Күрмөнтү суусунун куймасы, Керсенгир өткөөлү аркылуу өтө алышчу. Дал ошол аралчага 1854-ж. ич ара кагылышуу учурунда бир айылдын эли жашырынып талоондон аман калган [17]. Саз аралай агып өткөн Карабаткак өзөнүнүн Көлгө куйган жери да өзүнчө табыгий чеп сыктуу эле. Бул аймактарда тоолор Ысык-Көлгө өтө чукул турчу. Ысык-Көлгө тескей тарабынан Жыргалаң, Үч-Аксуу (Түргөн-Аксуу, Керегеташ – Аксуу жана Арашандуу Аксуу), Каракол, Ырдык, Челпек, Жети-Өгүз, Кызылсуу, Жууку, Чычкан, Тегирменти, Жаргылчак, Тамга, Тосор, Коңур-Өлөң, Ала-Баш, чыгыштан Түп, батыштан Көтмалды өзөн-суулары куйчу.

Ысык-Көл өрөөнүн бир нече маанилүү кербен жолдор кесип өтчү. Алардын бири Жууку жана Кызылсуу аркылуу Кашкарга чейин кеткен, кийинкиси Көлдү айланып өтүп Көтмалдыга алып барчу, үчүнчү жол Керсенгирди ашып Күнгөйдү көздөй уланган. Жайлоолору, Көл кылаасындагы кыштоолордон анчалык алыс эмес отун-суусу мол карагайлуу капчыгайлардагы күздөө, көктөөлөрү, айдарымдуу салкын төрлөрү малга, жанга жайлуу эле. Табияттын андай артыкчылыктары ал аймакты жерде-

ген Бугулардын бардар бай жашоосуна өбөлгө түзгөн. Алсак, XIX к. 50-жж. Бугу уруу бирикмесине караштуу айылдарда кыйла күн жүргөн казактар айткан кабарга караганда алардын жылкысынын саны 100 миңден ашып, төөлөрү 10 минге, уйлары 50 минге, койлору 500 минге жеткен [18].

Көчмөн мал чарбачылыгынан тышкары алар небактан бери эле жер иштетип дыйканчылык кылууну да мыкты өздөштүрүшкөн. Аксуудан тартып Барскоон капчыгайына жана Чычкан суусуна чейинки Ысык-Көлдүн тескей бетиндеги көргөндүн көзүн тойгузаар көк жашыл ойдуң жерлерди эгин эгилген даркан талаалар ээлеп жаткан. Ал аянттарга ар жыл сайын Бугу бирикмесине кирген уруу-уруктар 15 миң кап буудай, арпа жана таруунун үрөнүн себишчү.

Көл кылаасында кышкысын анчейин катуу суук болчу эмес. Кар ноябрдын аяк ченинде түшүп, март айынын башында эрип кеткендиктен аба-ырайы жылдын көпчүлүк учурунда жылуу болгон. Ал эми өтө төмөн ойдуң жерлерге кар майдалап чанда гана жаачу. Жаан-чачын көбүнчө жазында жаагандыктан жерди жумшартып койчу. Ошондуктан мындагы кыргыздар негизинен мал кырылып калчу башка табияты татаал аймактардан айрымаланып жутан кабары жок бардар жашашкан. Мал, жандуу байлары да бөлөктөргө караганда арбын эле [19]. Орто байлардын 1000-2000 ден кою, жүздөгөн төөлөрү, ири мүйүздүү малы жана жылкылары болгон [20].

Аймакта дыйканчылыктын кеңири кулач жайышында жана өнүгүшүндө, аны өнүктүрүүдө айрыкча Бугу уруу бирикмесинин жол башчысы Боромбай бийдин өзү жер иштетүүнү колго алып, башкаларга үлгү болгону кызык.

Түздөн-түз анын көрсөтмөсү боюнча жана көзөмөлдүгү астында Жууку өзөнүнүн боюндагы көк жайык өрөөнгө тал, чырпыктан, теректен кашаа тосмо тосулуп, бак-дарактар тигилген, бакча-чарбак курулган. Тегерете курчалган тал, теректен тышкары мында жүзүм, өрүк, алма, шабдаалы, алмурут (ашпурт) ж.б. мөмө-чөмөлөрдүн көп сандаган көчөттөрү отургузулуп, аларга катарлаш аянттарга ар түркүн жашылча, жемиштерди айдашкан. Кийин алар дүпүйгөн токойго айланып, берекелүү түшүм бергени белгилүү [21]. Бул тууралуу Боромбай Бекмуратов, Качибек Шералин, Мураталы Бирназаров ж.б. 1855-ж. 18-июлда Улуу Жүз казактары менен Бугулардын башкаруучусу, Ала-Тоо округунун приставы подполковник М.Д.Перемышльскийге жөнөткөн катта мындай деп жазылган: «Көл менен Жууку суусунун боюнда биздин да эки

коргонубуз бар, эки кашаабыз б.а. бакчаларыбыз, чарбактарыбыз бар, аларда өрүктөр, алмалар жана жүзүмдөр бутак жайып өсүп чыкты. Коон, дарбыздар жана башка жемиштер дагы жакшы өсүп, бышып калды» [22].

Жууку суусу Көлдү көздөй агып өткөн ойдундуу түзөн жерге эгин эгилип, мында Боромбай бийдин кыштоосу жайгашкан. Жууку капчыгайы аркылуу Кашкарга жана Коконго эл аралык мааниси бар кербен жолдору өтчү. Капчыгайдан агып чыккан өзөндүн он жээгине Бугу уруу бирикмесинин башкы башкаруучу манабы Боромбай Бекмурат уулу 1843-ж. Кызыл Үңкүр деп аталган чеп коргонду курган. Анын максаты капчыгайдагы кербен жолу аркылуу Кашкарга каттаган соодагерлердин коопсуздугун коргоо жана коңшулардын кокусунан кол салуусунан коргонуу эле. Коргондун ичине 10 боз үй батып, мындагы кампага жылыга оруп жыйналган кызыл-эгиндин (арпа, буудай, таруу) түшүмү сакталчу. Ошол кара жол аркылуу Кашкарга жана башка калааларга сапарга чыккан кербендер Боромбайга ар түрдүү кымбат баалуу белектерди тартуулап, аларды коштоп жүрө турган жана барымтачылардын, каракчылардын кол салууларынан коргошу үчүн куралдуу жигиттерди сурап алышчу. Анан калса Жети-Суу чөлкөмүнөн башталып Кашкарга багыт алган бардык кербен жолдору Санташ ашуусу аркылуу өтүп, андан соң Боромбай курдурган Кызыл-Үңкүр коргонуна такалып кесилишчү. Боромбай бий ал жолдор аркылуу соодагерлердин өз товарларын арабага жүктөп Кызыл-Үңкүр коргонуна чейин ашуу-белдердин баардыгын бейкапар басып өтүшүн камсыз кыла алган. Андан ары алардын жүгүн төөгө жүктөп, жигиттерди кошуп берип узатып коюшчу [23].

Боромбайдын демилгеси менен Ысык-Көлгө куйган ар кайсыл өзөн, суулардын секиден шаркырап аккан жерине кыргыздар 25 суу тегирмендерин курушкан [24]. Анын бул сыяктуу ишмердиги элинин жашоо-тиричилигин жакшыртуу, турмушун оңдоо үчүн кам көргөн жол башчынын камбылдыгынан кабар берет.

Боромбай бийдин карамагындагы кыргыз айылдарын аралап өткөн Ташкент, Анжиян, Фергана, Самаркандык, Кашкарлык, Кулжалык, Россиялык көпөстөр, соодагерлер ага ар түркүн белектерди беришип, чек арадагы ашуудан өткөзүп, соода-сатыктан түшкөн мал-мүлкүн Кулжага, Турпанга ж.б. калааларга чейин коштоп баруу үчүн жигиттерди сурап алышканы тууралуу маалыматтар элдик санжырада да көп кездешет [25].

Бөлөк Улуу инсандар сыяктуу эле Боронбай бий дагы кыргыз элинин эгемендигин, көз каранды эместигин көздөгөн. Башкаларга баш ийбей, Бугу уруу бирикмесинде өзү жеке бийлик жүргүзүү боюнча кээ бир аракеттерди жасаганына карабастан, ал түпкүлүгүндө жалпы кыргыз элинин биримдигин, ич ара ынтымагын чындоого умтулгандарды жактап, бирдиктүү мамлекет түзүү идеясын колдогон. Буга анын Ормон хандын мамлекеттик саясатына карата мамилеси күбө. Тарыхый малыматтар далилдеп тургандай ал 1842-ж. Ормон Ниязбек уулун хан көтөрүү салтанат-аземине өз ыктыяры менен катышкан. Ал кезде аны Аркалык кыргыздардын ханын көтөрүү үчүн жол башчылар топтолгон жыйынга келүүгө жана макул болууга эч ким мажбурлаган эмес. Анткени кыргыздын мыктыларын өзүн хан көтөрүүгө аргасыз кылууга Ормондун али артыкча аскер күчтөрү, мүмкүнчүлүктөрү да жок эле. Алардын баардыгы Кокон хандыгынын үстөмдүгүнөн кутулууну жана эгемендикти жарыялоону эңсеп, өз алдынча кыргыз хандыгын түзүү үчүн өз эрки менен чогулушканы анык. Бул эч ким, эч качан жокко чыгара албай турган тарыхый чындык. Атүгүл, буга чейин эле Боронбай бий Ормон менен туугандык байланыштарды бекемдөө максатында кудалашуу демилгесин көтөргөнү белгилүү. Биринен бири эч жеринен кем эмес эки көсөм жол башчынын кудалашканы тууралуу айтылуу Тилекмат Акенин урпагы эл ичинде сакталып калган аңыз кептерге таянып мындай деп жазат: «Бугу уруусунун ханы Боронбай Бугу эли менен бир тууган Сарыбагыш элинин бир туугандыгын бекемдеш үчүн, Ормондун кызы Гүланданы (туурасы Кулан – Ө.Т.) баласы Өмүрзакка куда түшөт. Ормон хан кызын бергиси келбей, аталаш карыясы Калыгулга кенешет. Калыгул сүйүнүп, Боромбайды кубаттап, Ормонду кудалашканга көндүрөт. Боронбай келин алып, кулдук уруп астына келип, туугандашкандан кийин Ормондун көңүлү көтөрүлөт» [26]. Боронбай башкарган Бугу уруусу кыргыздын Саяк, Солто, Черик ж.б. чоң, кичине уруулары менен кыз алып, кыз берип сөөк жаңыртып турушкан. Алсак, кезинде Бугунун чоң бийи Бирназар бий Черик уруусунун бийи Боорсок бийдин уулу Сары бийдин Турна (Актамак), айрым малыматтар боюнча Күмүшай деген кызына куда түшүп, уулу Нанжебести үйлөндүргөн [27]. Ошондо Актамак ала кеткен Сары бийдин кичи аялы Топчудан (Айжаркын) төрөлгөн атасы черик Жылкыайдар, анын уулу Тилекмат кийин Бугунун даанышман жол башчылары катары даңкы чыкканы маалым. Ал эми 1856-ж. кеч күздө Ысык-Көлдөгү Бугулардын айылына Чериктерден элчи катары Мамажан чечендин иниси Бабанын уулу Кумач Атамбек келгенде Боронбай аны меймандостук менен ка-

был алат. Элчи кайтаарда ошол жылы жазында көзү өткөн айтылуу Ажыбек баатырдын ордун баскан Черик уруусунун жаны жол башчысы Ажыбектин иниси Турдукени, уулу Абдраманды келерки жылы «экөө тең Көлгө келсин, экөө келе албаса бирөө келип мени менен кудалашып достошуп кетсин» [28] — деп салам айттырат. Элчилер кеткенден кийин Боронбай элинин кадыр-барктуу адамдарын, карыяларын чогултуп «чериктен келген элчисин кайра жандырдым. Ал жаз жарып, күн жылыганда баатырларын алып келмек болду. Кудалашып дос, кур чалышып куда болуп элибизден тандап кыз берели... Биз Ала-Тоонун аркы жагында, черик берки жагында. Биз чий менен туурдуктай чың ажырабас элбиз. Жамандашпай өтөлү» - деп акыл айтат. Көп өтпөй Бугу манаптары ошол кенеште айтылган сөз боюнча Боронбайдын Алтын деген кызын черик Тоймат уулу Турдуке бийге күйөөгө беришкени белгилүү [29].

Боронбай бий Солто, Кушчу, Саруу бирикмелеринин чоң бийлери Жангарач бий, Бүргө баатыр, Ажыбек датка ж.б. менен да өз ара байланыштарды үзбөй жакшы мамиледе болгон. Ал өзү жашаган замандын талабына жараша иш жүргүзгөн акылман жана чебер саясатчы, кылдат дипломат болгон десек аша чапкандыкка жатпайт. Боронбай ар дайым мезгилдин өктөм талаптарына ылайык өз ишмердигинин өнүгүн өзгөртө алган, келечекти көрө билген көрөгөч касиети, ийкемдүү саясаты менен кескин өзгөчөлөнүп турат. Бугу уруу бирикмесинин ээлиги кыргыз жеринин чыгыш тараптагы чет жакасында, бөлөк элдер, өлкөлөр менен чектеш жайгашкандыктан ага айрым бир жылдарда алар менен мамилени тез арада жөнгө салуу үчүн өз бетинче аракет жасоого туура келген.

XIX к. 20-30-жж. Ысык-Көлдө бир эле учурда үч мамлекеттин өз таасирин таратууга, мүмкүн болсо үстөмдүгүн орнотууга умтулуусу даана байкалат. Андай максатты көздөгөн өлкөлөр Цин империясы, Кокон хандыгы жана Россия империясы эле. Канатташ жашаган Улуу Жүз казактарынын хан, султандары да Или дарыясы тараптан кыргыздарга кысым көрсөтүп, жайыт, жер талашып, жүздөгөн, миңдеген төрт түлүк малын айдап кетип турушкан. Бул жылдарда ири уруу бирикмелеринин ортосундагы чыр-чатактар да али тыйыла элек болчу. Коңшулаш уруулар менен кайра-кайра кайталанган кагылышуулардын натыйжасында Бугулар дагы көптөгөн азап-тозокторго кабылып, оор жоготууларга дуушар болушкан. Андыктан алар башкалардын запкысынан кутулуунун айла-амалын издөөгө аргасыз болушкан. Ошондо аларга Цин империясы менен Кокон хандыгына караганда кыйла алыс турган Россия мамлекети менен ынтымак түзүп, ымала кылуу ылайык көрүнгөн [30].

Айта кете турган нерсе, Совет доорунда жазылган илимий эмгектерде Россия менен жакындашууга кыргыздардын орустарга караганда көбүрөөк кызыккандыгы тууралуу ой пикир басымдуулук кылган. Ал эми Россия империясынын аймактагы, айрыкча Ысык-Көл өрөөнүндөгү түпкү максаттары, стратегиялык кызыкчылыктары анчейин толук ачылбай келген. Бул өнүттө өз мезгилинде ири тарыхчы А.Хасанов эч айбыкпай, калыстыктан тайбай абдан адилеттүү ой-пикирлерин, тыянактарын жазып кеткени белгилүү. Чындыгында Кыргызстанда, адегенде анын эл аралык соода үчүн абдан мааниси зор өнүрү — Ысык-Көлдө өз үстөмдүгүн орнотууга орус мамлекети кыргыздардан эч кем эмес кызыккандыгын эстен чыгарбай көңүлгө бек түйгөнүбүз жөн. Ошондуктан адегенде Батыш Сибирдеги орус бийлиги Ысык-Көлдүн чыгыш тарабы аркылуу өтүүчү кербен жолун ээлеген Бугулар менен мамиле түзүү боюнча демилге көтөргөн десек чындыкка дал келээри талашсыз.

Бул өнүттө А.Акаев мындай деп жазган: “Кыргыз башкаруучуларынын Россияга кайрылуусу өз уруулары менен уруктарын кырылуудан сактап калуу үчүн аргасыздан жасалган кадам болгон деген пикирлер да аз эмес. Алардын кайрылууга аргасыз болгондугу күмөн туудурбайт. Ошол эле убакта мен кыргыз башкаруучуларынын Россияга кайрылуулары алардын жергиликтүү жеке кызыкчылыктарынан улам гана келип чыккан деген пикирлерге макул эмесмин. Кептин төркүнү бүтүндөй кыргыз элинин тагдыры жөнүндө болгон. Биздин ата-бабаларыбыз терең ойлонуп, алысты көрө билишкен”[31].

XIX к. башында Ирбиттен чыгып Кулжа шаары менен Кашкарга чейин кетчү кербен жолу Жети-Суу, Или өрөөнү жана Ысык-Көлдүн Тескейиндеги ашуулар аркылуу өткөн. Жол жүрүп бара жаткан Россиялык көпөстөрдүн соода кербендерине кээде ээн жерлерден каракчылар кол салып, бар байлыгын талап алышчу. Ушундай кол салууларга байланыштуу Россиянын Кашкар менен соода байланыштары убактылуу үзүлүп калган [32].

Батыш Сибирден Орто Азияга, Чыгыш Түркстанга жана Индияга бара турган орус көпөс-соодагерлеринин коопсуздугун камсыз кылуу үчүн Улуу Жүз казактары менен кыргыздарды Россияга каратуу зарыл эле. Дал ушундай максатта Батыш Сибирдеги аскердик администрация казактар жана Ала-Тоолук кыргыздар менен карым-катнашты күчөтүү боюнча алгачкы кадамдарды жасай баштайт. Албетте, Россия сыяктуу күч кубаттуу зор өлкө менен соода-сатыкты өнүктүрүүгө, алака-байланыш кылууга кыргыздар да кызыкканы анык.

Эки тараптан тең болгон умтулуу XIX к. биринчи чейрегинде кыргыздын өтө чоң Бугу уруу бирикмеси менен орус мамлекетинин ортосунда элчилик байланыштардын калыптана башташына өбөлгө түздү. Бул процесстин 40-50-жж. андан ары тереңдеп, акыры бугулардын Россияга биротолө ык алышында жана анын курамына киргизилишинде Боромбай бий активдүү роль ойноду. Буга белгилүү өлчөмдө мурдараак башталган Цин империясы менен Кокон хандыгынын үстөмдүгүнүн орноо коркунучу, алардын запкы көрсөтүүлөрү түрткү болгон. Ошондой эле ошол кездеги эң татаал тарыхый кырдаал, канатташ жашаган казак султандарынын зордук-зомбулуктары, XIX к. 20-30-жж. коншу уруулар менен мамиленин начарлашы жана ич ара чыр-чатактардын ырбашы Бугу уруу бирикмесин алгачкы учурда алыскы Россия менен жакындашууга, кийин абалы ого бетер оорлоп тышкы саясий кыйын кырдаал түзүлгөн кезде, аргасы түгөнгөндө калканч издеп ага кайрылууга мажбур кылды.

Мында Россиялык көпөстөрдүн бугулардын айылдарында активдүү түрдө жүргүзгөн иш аракеттери, «үгүт-насааттары» да өз таасирин тийгизбей койгон жок. Себеби, биринчиден бугулардын арасында алар атайын тапшырманы аткарышып өз өлкөсүнүн кызыкчылыгын коргошкон, жергиликтүү элди кызыктырган жалаң жакшы кабар таратышкан, экинчиден көпөстөр өздөрүнүн коопсуздугун түбөлүк камсыз кылууну көздөшкөн. Эгерде элет эли, бөтөнчө эл аралык соода-кербен жолу кесип өткөн стратегиялык мааниси терең аймакты ээлеген, «тогуз жолдун тоомунда» турган бугулар эртерээк Россиянын курамына кирсе көпөстөр үчүн абдан пайдалуу болмок.

Ошондуктан Сибир тилкесинин начальниги генерал Г.И.Глазенап XIX к. экинчи он жылдыгында орус көпөстөрүн Ысык-Көл өрөөнүнүн күн чыгышындагы Бугу айылдары аркылуу удаа-удаа үч ирет соода кербенин жөнөтүүгө көндүрөт. Алсак, адеп 1811-ж. ташкендик Миркубан Ниязов менен казандык татар Абдулгазы Умаровдун, ал эми 1812-ж. Семипалатинскиде соода кылган А.Юсупов, С.Курбанбакиев ж.б.[33] көпөстөрдүн, 1813-ж. кайрадан М.Ниязовдун дагы бир кербени Ысык-Көл тарапка бет алганы белгилүү [34]. Орус бийликтери ошол кербендер аркылуу Бугу уруу бирикмесинин бийлерине эки тараптуу алака-байланыштарды түзүү, Россиялык соодагерлердин коопсуздугун камсыз кылуу жөнүндө өтүнүч катты жиберет.

1813-ж. октябрдын аягы-ноябрдын башында (31.X) Ысык-Көлгө жете келген жүз башы Старковдун 70 казак-орус аскери коштоп

жүргөн М.Ниязовдун кербенине Шерали бий менен Ниязбек бий жылуу мамиле кылып, сый урмат көрсөтүшөт жана алардан туяк пул (пошлина-бажы) албай Кашкарга чейин узатууга убада беришет. Кербендин курмында губерниялык катчы А.Л.Бубенов да бар эле. Ага жол боюндагы жергиликтүү калкты Россияга көмөк көрсөтүүгө имерүү боюнча атайын тапшырма берилген жана Г.И.Глазенаптын аталган катын тапшыруу милдети жүктөлгөн [35].

Бугулар А.Л.Бубенов алып келген катка жооп иретинде Г.И.-Глазенаптын атына кат жызып, анда «алар көпөстөргө кысым көрсөтмөк түгүл, ар дайым колдоо көрсөтүшөөрүн, жакшылык каалашарын жана каалаган жерине чейин жеткиче коштоп барышаарын» билдиришкен [36].

1813-ж. кеч күздө (21-ноябрь) Шералы бийдин уулу Качыбек, Ниязбек бийдин уулу Жакыпбек баш болгон Бугу элчилери Семипалатинскиге жол тартышат. Элчилер 1814-жылы 5-январда Семипалатинск чебине жете келип, Батыш Сибирдин генерал-губернатору Г.И.Глазенаптын расмий кабыл алуусуна катышышканы маалым. Кыргыз элчилери өз эли орустар менен соода-сатык кылууну каалашарын, азиянын өлкөлөрүнө аттап өтө алгыс алардын аймагы аркылуу коңшу өлкөлөргө Россиялык соодагерлердин бейкапар өтүшү үчүн кам көрүп, көмөктөшүүгө даяр экендигин айтышкан жана өздөрүн Петербургга жиберүүнү өтүнүшкөн. Бирок Г.И.Глазенап ошол кезде орус падышасынын ордо шаарда жок экендигин шылтоолоп элчилердин өтүнүчүнө макул болгон эмес.

Орус төрөсү Россия мамлекети кыргыздар менен карым-катнашты жакшыртууну көздөөрүн билдирип, императордун атынан Качыбекти кызыл сызмага кыстарылган алтын медаль менен сыйлап, Жакыпбекке каухар таш чөгөрүлгөн кымбат баалуу шакек тартуулаган. Ошондой эле генерал-губернатор элчилерге аскердик капитан наамын, атайын алардын аты-жөнү жазылган кылычтарды ыйгартууга убада берип үмүттөндүргөн. П.А.Словцовдун жазганына караганда 1814-ж. Омскиге Шералы бий менен Ниязбек бий келип, алар капитан чиндери, бири алтын медаль, кийинкиси алтын жалатылган кылыч (оправа) менен сыйланышкан [37]. Бул тууралуу В.В.Бартольд мындай деп жазат: «1814-ж. Шералы бийдин уулу Койчибек Сибирдин генерал-губернатору Глазенапта болгон... жана кербендердин өтүшүнө көмөк көрсөткөндүгү үчүн «капитан чинин, алтын медаль менен кылыч алган» [38]. Кайра Ата-Журтка, Ысык-Көлгө кайтканда алар бугулардын бийлерине Батыш Сибирдеги орус бийлигинен жаңы кат ала келишкен эле [39].

1814-ж. Ысык-Көлгө биринчи жолу жоон топ орус кишилери келет. Аларды дагы кыргыздар мээримдүү, меймандостук көрсөтүп кабыл алышкан[40].

XIX к. 20-жж. башынан тартып Бугу уруусу менен Батыш Сибирдеги падышалык администрациянын ортосунда кат-кабар алышуу, элчилерди жиберүү аркылуу саясий байланыштар кайрадан жандана баштайт. Андай каттарда орус бийлиги Россиялык кербендерди кыргыз жеринен эч тоскоолдуксуз өткөрүп жиберүүнү жана алардын коопсуздугун коргоону суранышкан. Ал эми кыргыздар болсо күч кубаттуу орус мамлекети менен ынтымак түзүүнү, кокондуктар ж.б. коңшулар кол салса андан жардам алууну каалашарын жазышкан. Кыргыз-орус мамилелеринин 20-жж. бара-бара тереңдеп тамыр жайышына Ысык-Көлгө көбүрөөк келе баштаган Россиялык соодагерлердин активдүү ишмердиги да түрткү берди. Алардын айрымдары бугулардын айылдарын кыйла жыл аралап, алардын бийлерин ачыктан-ачык эле эч нерседен айбыкпай Россияга ык алууга, бөлөк өлкөлөргө, бөтөнчө Кокон хандыгына караганда артык көрүп ага жан тартууга ынандырышкан. Натыйжада бугулардын жаны элчилиги 1821-ж. андан соң 1824-ж. Омскиге жөнөтүлгөн болчу[41].

1824-ж. Семипалатинскилик көпөс С.Поповдун кызматчысы (приказчиги) казандык татар Файзулла Сейфуллин, Семипалатинскиде жашоочу ишимдик мешанин П.А.Пиленков менен казак султаны Галий Адилевдин төлөнгүтү Уйсунбай Шукуров бугу уруусунун үч уругунун (желден, арык-тукум жана белек) бийлерин өздөрүн орус букараларыбыз деп таанууга жана ушул максатта Россияга элчилерди жиберүүгө көндүрүшкөн[42].

Акылбек бий Олжобай уулу (арык-тукум), Алгазы бий Шералы уулу (белек), Алымбек бий Жапалак уулу баш болгон элчилер (12 миндей түтүн элдин атынан) 1824-ж. 16-декабрда Семипалатинскиге, 1825-ж.5-январда Омскиге жете келишет. Омскиде элчилер 25-майга чейин жүрүп, Омск областынын начальниги С.Б.Броневский аларды кабыл алганда ага бугунун жогоруда аты аталган үч уругунун бийлеринин катын тапшырышкан. Кийнчэрээк элчилерди Батыш Сибирдин жаны генерал-губернатору П.М. Капцевич кабыл алат. Элчилер алып келген катта коңшулар менен кагылышууларда Бугу уруусуна калканч болуп колдоо көрсөтүү өтүнүчү жана Россиялык кербендерди Кашкарга жана Аксууга чейин коштоп барууга бугулар даяр экендиги жөнүндө жазылган[43].

Батыш Сибирдин генерал-губернатору падыша өкмөтүнүн атынан кыргыздарга Россиянын көңүлү түз экендигине элчилерди

ишендирип, ар бирине шакек ж.б. баалуу белектерди тартуулайт. Мындан тышкары кыргыз бийлерине атайын кат жазып, алардан Ысык-Көл аркылуу Кашкарга өтүүчү россиялык соода кербендерин коргоону жана чек арага чейин узатып турууну суранган[44]. Анын сунушу боюнча көп өтпөй Акылбек бий, Алымбек бий Александр сызмагына кыстарылган алтын медаль менен сыйланат. Аларды кайра элине жеткирип келген орус элчилерин жакшылап тосуп алганы үчүн Жапалак Кутлин да алтын медалга арзыган эле[45].

Элчилер 1825-ж. 25-майда элине кайтканда Караталдагы Улуу Жүз казактарынын Уйсун уруусунун айылдарына чейин 120 казак-орус аскерин ээрчиткен подполковник Шубин, андан ары Ысык-Көлгө чейин хорунжий Нюхалов 60 казак-орус аскери менен узатып барат. Алар менен бирге орус бийлигинин маанилүү милдеттер жүктөлгөн расмий өкүлү катарында Омск гарнизондук полкунун дарыгери Ф.К.Зибберштейн (теги поляк) келген болчу[46]. Ал өзүнүн күндөлүгүндө Кашкарга кетчү кербен жолу, Ысык-Көлдүн табияты, Бугу уруусунун саясий абалы, турмушу, коңшу өлкөлөргө карата алардын мамилеси, бийлери ж.б. тууралуу так маалыматтарды жазган. Анын жазганына караганда 1824-ж. августта алар келген кезде Бугу уруусуна караштуу айылдарга Кокон ханынан элчилер келип кыргыз бийлерин Мадалы хандын бийлигине өз эрки менен баш ийүүгө үндөп, атүгүл талап кылып жатышкан. Бирок, Ф.К.Зибберштейн баса белгилегендей өз элчилери орус аскерлеринин коштоосунда кайтып келгенине шерденген, Россиянын күчүнө, колдоосуна ишенген Олжобай бий менен Жапалак бий алгачкылардан болуп Кокон ханынын талабын четке кагып, баардык уруктардын башчыларын Батыш Сибир генерал-губернаторунун өтүнүктөрүн аткарууга, ынтымак-ымала кылууга жана ага ыраазычылык билдирген каттарды жөнөтүүгө көндүргөн[47].

Айта кете турган нерсе, ушул окуялардын баардыгы, Бугу уруусунун бийлеринин дипломатиялык ишмердиги бугулардын болочок чоң бийи Боромбайдын көз алдында өткөн. Ал улуу муундагы бийлерден, чыгаан коомдук-саясий ишмерлерден, өзүнө чейинки бугулардын мыктысы, чоң бийи Бирназар бийден көп нерсени, биринчи кезекте эл башкаруунун татаал сырларын, элчилик өнөрдү үйрөнгөн. Кыргызстандын чыгыш тарбындагы Цин империясына, Улуу Жүз казактарына чектеш эң четки чек ара аймагын ээлеген Бугу уруу бирикмесинин тышкы саясий, эл аралык абалы башкаларга караганда кыйла татаал, кыйыныраак болчу. Ошондуктан Боромбай акылман жол башчы сыпатында өзүнүн саясий багытын,

башкарган элинин өнүгүү нугун түзүлгөн кырдаалга жараша чукул өзгөртүп турууга аргасыз болгон. Ошондой болсо да чечүүчү учурларда жалпы кыргыз элинин кызыкчылыгын жогору коюуга, ынтымактан чыкпай эл биримдигин чыңдоого, көз каранды эместигин коргоого умтулганы талашсыз.

Бирок, кээде кээ бир тышкы жана ички кыянат күчтөрдүн бөлүп-жаруучу арамза аракеттери акырындап калыптанып бара жаткан ынтымакка доо кетирип, кыргыз коомуна зыянын тийгизбей койгон эмес. Буга Арка кыргыздарынын Кокон хандыгына көз каранды эместигин жарыялап, өз алдынча эгемендүү кыргыз хандыгын түзүп ооматы жүргөн Ормон хандан - жоолашар жоосу эмес кан кудасынан 50-жж. башында Боромбай бийдин оолактай баштоосу күбө.

Бугу уруусу жана анын жол башчысы Боромбай бий менен жакшы мамиле түзүп өз таасирине тартууга кезинде Чыгыш Түркстандык кожолор, Кокондук бектер да аракет жасашкан. Боромбай бий зарыл болгондо өзүнүн өтө ишенимдүү кеңешчи-элчиси, калкына кадыр-баркы бар кадимки Тилекмат акени Кашкар менен Кулжага, Кокондук бектерге, казак султандарына жөнөтүп, элчилик сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү аркылуу мамилени жөнгө салып турчу. Мындай талылуу маселелерди чечээрде ал ар дайым айланасына бугу уруу бирикмесине кирген уруулардын атак-даңктуу адамдарын жыйнап, кеңешме өткөзүп алардын кеп-кеңешин укчу, айткан сунуш, пикирлерин сөзсүз эске алчу. Алсак, бугудан Муратаалы, Чонкарач, Балбай баатыр, Качыбек, Тилекмат, Өмүр баатыр, Саяктан Садыр аке, Дөөлөстөн Сарт аке ошондой курама уруу ичиндеги кеңештердин туруктуу катышуучулары болгон[48].

Боромбай бийдин алысты көрө билген көрөгөч көсөмдүгү, элдин түбөлүктүү келечеги үчүн кам көргөн акылман жана дасыккан жол башчы катары касиети анын Россия менен карым-катнашты күчөтүүгө көбүрөөк басым жасаганынан даана байкалат. Ал ошол доордогу эл аралык абалга, күчтөрдүн тең салмактуулугуна жаңылбай туура баа бере алган жана Цин империясына, Кокон хандыгына караганда орус мамлекети күч-кубаттуу өлкө экенине акырындап көзү жеткен.

Анын Россия империясы менен алгачкы байланышы XIX к. 40-ж. биринчи жарымына туура келет. Ал кезде Ормон хандын демилгеси менен Кокон хандыгына көз каранды эместигин жарыялаган Аркалык кыргыздардын мамлекети жаңыдан гана түптөлүп жаткан болчу. Мамлекет башчысы катарында хан бийлиги да анчейин чыңдала элек

эле. Борбордук жана жергиликтүү мамлекеттик башкаруу органдары али калыптанып бүтө элек кезде бөлөк өлкөлөр менен мындай өз бетинче мамиле түзүү, ымала кылуу аракетин баардык эле элдердин, айрыкча көчмөндөрдүн тарыхында мурдатан болуп келген мыйзам ченемдүү көнүмүш көрүнүш. Монгол империясы, Хайду хандыгы, Алтын Ордо, Моголстан, XV-XVI кк. борборлошкон орус мамлекети түзүлүп жаткан учурда, XVI- XIX кк. Орто Азия, Казак хандыктарынын саясий тарыхында эки ача тенденция: биригүү жана обочолонуу (сепараттык аракет) аракеттери кээде айкалыша калып турганы белгилүү. Ошондуктан биз Боромбай бийдин коомдук-саясий ишмердигиндеги чукул өзгөрүүлөрдүн объективдүү өбөлгө, себептерин эске алганыбыз жөн.

Боромбай бий Батыш Сибирдеги орус бийлигине караштуу Аягуз округдук приказына алгачкы катын 1844-ж. жөнөткөн. Ал катты Омскиге татар соодагерлери менен бирге жөнөгөн кыргыз жигити жеткирет. Катта мындай деп жазылган: «Биздин волосто көп жылдардан бери соода иштери менен жүрүшкөн татарлардан Тархан Файзула Ногаев менен казандык Мухаммед Галим Тагиров бизди орус букаралыгына өтүүгө ынандырышты» [49]. Аталган каттан Бугу уруу бирикмесинин коңшу элдер, өлкөлөр менен тынымсыз байланыш жүргүзүп турганы жана алардын жол башчысы – Боромбай бийдин кылдат дипломат, чебер саясатчы, көп кырдуу кичи пейил жөнөкөй инсан экени сезилип турат. Буга анын ошол катындагы төмөнкү саптар күбө: «Мен улуу (өтө кыйын-Ө.Т.) адам болбосом да, жалпы элим сыйлап-урматташат жана мага ишенишет, Ташкендик (Кокондук – Ө.Т.) хан менен бекке белгилүүмүн, ошондой эле менин ысымым Кытай ханына да белгилүү, алардан тартуу-белектерди алып бактыга бөлөнгөм, бирок аттары аталган татарлардын күчтүү ынандыруусу боюнча биз Улуу Өкүмдар Императордун бийлигине өтүүнү эп көрдүк» [50]. Мындан тышкары ал 2 же 3 ардактуу бийлерден турган өз элчилерин Петербургга орус императорунун ак сарайына жөнөтүүнү өтүнгөн. Бул элчилик тууралуу Н.А.Аристовдун мындай деп жазганы бар: «1844-ж. августта бугу уруусунун манабы омскилик начальниктерден өз элинин өкүлдөрүн Петербургга, ордого орус букаралыгына кабыл алуу өтүнүчү менен жөнөтүүгө улуксаат сурады. Аны мындай аракетке ич ара чыр-чатактар жана орус татарлары тархан Файзулла Ногаев менен Мухаммед – Галим Тагировдун берген кеңеши түрткөн. Батыш Сибирдин генерал-губернатору 1845-ж. июлда кат жана тартуу белектер менен жооп берген.

Боромбай мындан кийин да орус аскер бийлигинин купулуна толуп бир нече ирет Батыш Сибир генерал-губернаторунан белектерди алган. Ага орус өкмөтүнүн атынан үч ардак чапан, кылыч ыйгарылган жана алтын жалатылган мөөрү болгон[51]. Болжолу, орус чек арасы өтө алыс болгондуктан букаралыкка кабыл алууга макулдук берилген эмес»[52]. Албетте Н.А.Аристов баса белгилегендей Россиянын стратегиялык кызыкчылыктарына дал келген мындай пайдалуу өтүнүчтү четке кагышына аралыктын алыстыгы башкы себеп болгону күмөн. Анын андан башка да бир катар олуттуу себептери болгон. Алардын айрымдарын падышалык администрациянын расмий документтеринен байкоого болот. Алсак, ал кездеги Батыш Сибирь генерал-губернатору П.Д.Горчаков борборго жөнөткөн билдирүүсүндө бугулардын сунушунан баш тартуунун себебин мындайча түшүндүрөт: «... Жапан Кыргыздардын өтө кадыр-барктуу Бийлеринин бири, Старшина Боромбай Бекмуратовдун Аягуз тышкы Приказына жиберген өтүнүчүнүн көчүрмөсүн жөнөтүп жатып буларды кошумча билдирем, мен өзүм тараптан аларды Россиянын карамагына кабыл алууга мүмкүнчүлүк жок деп ойлойм, аны иштиктүү чаралар менен колдоо үчүн мага ишенип тапшырылган Корпустун азыркы санынан кыйла көп аскер ыкмалары талап кылынат... ошондуктан элчилерди ошол өтүнүчтү жеткирүү үчүн Бийик тактыга (падышага – Ө.Т.) жөнөтүүдөн четтөөнү туура көрдүм» [53]. Бул маселеге кийинчерээк император Николай I да дал ушундай мамиле кылганы маалым.

Падыша өкмөтүн, өзгөчө Россиянын тышкы иштер министрлигин чочулаткан нерсе орус-кытай мамилелеринин курчуп кетүү коркунучу болгон. Айрым жогорку кызматтагы чиновниктердин оюна караганда бугуларды орус бийлигине баш ийдирүү сөзсүз кытай өкмөтү тарабынан кооптонууну туудурмак, ал алардын батыштагы ээликтерине чектеш жерлердеги орус аскерлеринин аракеттерине жана жылышына өзгөчө көңүл бөлүп көз салып турган [54]. Ошондуктан орус бийлиги Кытайга жанаша жайгашкан кыргыз жерин тез арада каратуудан айбыкканы анык. Анан калса бугуларга канатташ Улуу Жүз казактары али Россияга толук карай элек эле. Хан Кененин көз каранды эместик үчүн күрөшү эки ортодо кең аймакты кучагына алып, кыйла аскер бөлүктөрүн алагды кылып, миңдеген чакырым алыс жаткан Кыргызстанды карай алга жылышын кыйындаткан.

Арийне, бул мезгилде (XIX-к. 30-40-жж.) Цин империясы Россия үчүн анчейин коркунучтуу эмес болчу. Анткени Кытай европалык күч-кубаттуу өлкөлөрдүн колониалдык кол салууларына кабы-

лып өтө алсырап калган. Бирок, ошого карабастан орус мамлекети аны менен мамилесин начарлатууну каалаган эмес. Сыягы ушул кырдаал падыша өкмөтүнүн бугулардын өтүнүчүнөн баш тартуусунун башкы себеби болгон. Мында академик Б.Жамгерчинов таамай айткандай XIX-к. 40-ж. Жакынкы жана Орто Чыгышта англо-орустук карама-каршылыктардын курчушун эске алуу керек. Англиялык башкаруучу чөйрөлөр аталган чөлкөмдө Россиянын таасирин чектөөнү, Афганистандагыдай эле Орто Азияда да өзүнүн үстөмдүгүн орнотууну көздөгөн. Эки өлкөнүн ортосундагы атаандашуу, тентайлашуу Кавказда да ачык көрүнгөн. Ошондой оор тарыхый шартта Россияга белгилүү өлчөмдө «чыгыш маселесинде» чегинүүгө туура келди [55].

Мындай тарыхый шартта саясий тажрыйбасы мол, далай жолку курч кырдаалдардагы турмуштук сынактарда такшалган чыгаан жол башчы Россия менен мамилени чындоону артык көргөн. Ушундай айкын максатты алдыга койгон Боромбай бий 1848-1851-жж. кайрадан Батыш Сибир генерал-губернаторуна бир нече жолу кат жазып, эки тараптуу карым-катнашты тереңдетүү өтүнүчү менен кайрылат [56].

Бул кезде Улуу Жүз казактарын каратуу толук аяктап Россия империясынын ээлиги, Сибир – Иле чөлкөмү тараптагы чек ара тилкеси Ысык-Көлгө кыйла жакындап калган. Эми падыша өкмөтү кыргыздарды Россиянын курамына киргизүүгө камынып, чечкиндүү чараларды көрө баштайт. Буга Батыш Сибирь генерал-губернатору П.Д.Горчаковдун Боромбайдын кийинки каттары тууралуу Петербургга жөнөткөн билдирүүлөрү күбө. Алсак, граф Нессельродеге 1848-ж. 26-июнда жазган катында ал мындай деп белгилейт: «Сиздин Урматыңызга мен жапан кыргыздардын манабы Боромбай Бекмуратовдон алган каттын көчүрмөсүн жөнөтөм, ал элге өзүнүн өтө таасирдүүлүгү, соодагерлерге сылык-сыпаа мамиле кылганы жана орустарга берилгендиги менен белгилүү, азыркы учурда Ысык-Көлдө биздин бекемделип алышыбызга мүмкүнчүлүгүбүз жок экендигине карабастан... Боромбайды анын округ түзүү жөнүндө өтүнүчү өз мезгилинде (кезеги келгенде – Ө.Т.) чечилерине ишендиргенимди, ошону менен бирге анын аракеттерин колдоо үчүн ага кээ бир белектерди жибергенимди билдирүүгө милдеттүүмүн» [57]. Айта кете турган нерсе Боромбай бий өз катында орус генералынан мүмкүн болсо Ысык-Көлгө келип шаар курууну, тынчтыкты камсыз кылуу үчүн өзүнчө Диван (округ) түзүүнү суранган [58].

Ошол эле 50-ж. башында Ташкендеги Кокондук бектер дагы жашыруун Боромбайга атайын өкүлдөрүн жиберип, сүйлөшүүлөрдү

жүргүзүү үчүн анын өзүн чакыртканы маалым. Бирок Боромбай мындай сунушка макул болгон эмес. Кокондуктарга алардын түпкү максатын билүү үчүн өз ордуна Тилекматты жиберет[59]. Ошондой болсо дагы бугулар баштагы багытынан кайра тартпай кокондук аскерлер кол салса кармашууга камынышкан. Албетте, андай оомалуу-төкмөлүү учурда Россиянын чөлкөмдөгү аскердик администрациясы да жөн жаткан эмес.

1853-ж. жайында Батыш Сибирдин кийинки генерал-губернатору Г.Х.Гасфорд Чоң Ордонун (Улуу Жүз) казактарынын приставы майор М.Д.Перемышльскийге мындай деп көрсөтмө берген: «Россиянын букаралыгына кирүүнү каалашарын мурда билдирген Бугу уруусун башкарган манап Боромбай менен байланышыңыз, анын берилгендиги биз үчүн маанилүү, анткени ал бардык жапан манаптардын арасынан 15 миң түтүндү башкарган эн күчтүүсү... жана бугу уруусунун конуш – журттары аркылуу Кашкарияга кетчү башкы жол өтөт» [60].

Боромбай бий санаалаш бугу манап бийлери менен бирге 1853-ж. күзүндө Батыш Сибирь генерал-губернаторуна жаны кат жөнөтүп өзү башкарган уруу-уруктарын Россиянын букаралыгына кабыл алууну дагы бир ирет өтүнөт. Катта бугу уруусу «коңшулаш элдердин тынымсыз кол салуу коркунучуна кабылганы, күндүр-түндүр кайсыл бир тараптан кол салуудан чочулашканы» баса көрсөтүлгөн. «Кокон хандыгы Бугу уруусуна өзгөчө коркунуч туудуруп жатканы» [61] жазылган.

Бугу уруусунун чоң манабынын каты тууралу Россия империясынын тышкы иштер министрлигине 1853-ж. 21-ноябрда жөнөткөн катында генерал-губернатор Г.Х.Гасфорд мындай деп кабарлаган: «Манап Боромбай Бекмуратовдон жана бугу уруусунун башка ардактуу адамдарынан мен Россиянын букаралыгына аларды кабыл алуу жөнүндө өтүнүч (кат – Ө.Т.) алдым, аны Улуу урматтуу Сизге жөнөтүп жатам» [62]. Бугуларга канатташ жашаган казак төрөлөрү да тез-тез кол салып, тынчтык берген эмес[63]. Ушундай оор тагдырга кабылган бугу уруу бирикмеси орус бийлигине жогорудагыдай каттар менен кайрылууга мажбур болду.

Элдик санжырадан жакшы белгилүү болгондой 1853-ж. күзүндө ордо оюнунан чыккан таарынычтын натыйжасында Ормон хан менен Боромбай бийдин ортосундагы мамилеге доо кеткен эле.

Белек Солтоноевдин китебиндеги маалыматтарга караганда Боромбай бий Россиянын курамына кирүү тууралуу маселени эл менен

кенешип, элдин пикирин эске алуу аркылуу чечкен [64]. Бул жыйындын жүрүшүн ал абдан так жана ирээттүү баяндай алган. Анын жазгандарына таянсак, бугулар «Каркырада отурганда Боромбай элин, белек, майда белек, кыдык, саяк, бапа, арык тукуму, желдендин баш кишилерин жыйып алып» элинин келечек тагдыры, Россиянын карамагына өтүү жөнүндө кенеш курган. Алардын артынан айылдагы калган кишилер, жаш жигиттер, балдар курчап карап турушкан. Ата-бабалардан калган салт боюнча «ай туягыңа ак сарбашылың» деп жакшылыкка ырым кылып боз бээни курмандыкка чалышат [65]. Мында талкуулана турган маселенин өзгөчө маанилүүлүгү жана кабыл алынаар чечимдин жооптуулугу эске алынган [66].

Жыйында Боромбай бий элге мындайча акылдашаар сөз менен кайрылат: «бугу, сарыбагыш бир кылжырдын баласы, жети ата тууганы элек... Сарыбагыш менен кээде жакшы, кээде жаман жүрдүк. Акыры Ормонду өлтүрүп койдунар, ал себептен бугу, сарыбагыш кырылышып, көбү мал-башынан ажырап, кан төгүлүп... Эми кандай кылалы?... Биз Көлгө түшөлүк... Илгертен орус менен катышыбыз бар эле, орус деген түптүү, чон журт, калың эл, оруска карайлы, журт эс алып, оокат кылсын», - дегенде элдин баары мойнун жерге салып олтуруп, көпкө унчукпай калып, бир далайдан соң: «Мейлиңиз караса карайлы», - дешкен [67].

Акыры анын мындай аракеттери Бугу уруу бирикмесинин Россиянын курамына киргизилиши менен аяктады. Падыша өкмөтүнүн сунушу боюнча Боромбай бий жөнөткөн элчилер 1854-ж. 26-сентябрда Омскиге келгени белгилүү. Алар алып келген катта 12 манаптын мөөрү басылган болчу. Элчилердин башчысы Качыбек Шералин 1855-ж. 17-январда Омскидеги орус бийлигинин талабы жана мусулмандардын салты боюнча Бугу уруусу Россиянын букаралыгына өтө тургандыгы тууралу кепил катары Ыйык Куранды кармап ант берет. Батыш Сибир генерал-губернатору Боромбай бийдин калк ичиндеги кадыр-баркын эске алып, аймакта Россиянын таасирин таратуудагы эмгегин жогору баалап аны Бугу уруу бирикмесинин башкы манабы деп тааныган. Ошондой эле ага подполковник аскердик чин — наамы ыйгарылат [68]. Ага кийинки жылы дагы баалуу чылк күмүштөн жасалган белектер тартууланган [69]. Анткени ал Россияга ык алуунун башкы демилгечиси жана 50-жж. элчилик байланыштардын уюштуруучусу болгон. Боромбай бийдин бул өңүттөгү ишмердигине баа бергенде анын демилгеси ошол доордогу татаал тарыхый кырдаал менен шартталгандыгын, аргасыз жана туура чечим экенин эске алуубуз керек.

Боромбай бий өмүрү өткүчө уруулар аралык чыр-чатактардын чыгышына жол бербөөгө тырышып, өзү башкарган элди ар дайым сабырдуулукка, тынчтыкка үндөгөн, доо-талаштарды элдик адат-наркка таянып чечүүгө умтулган. Анын мындай асыл касиетине капилет кагылыш чыкканда ачууга алдырбай, Ормон ханга жалпы кыргыздын ханы катарында урмат-сый көрсөтүп аттап-тондоп ордо-айылына узатып коюу тууралуу алабарман баатырларга айткан акылы күбө. Ал түпкүлүгүн ойлоп, кыргыздардын бөөдө кыргызга кабылышын каалаган эмес. Бул жөнүндө кызыктуу маалыматтар Б.Солтоноевдун «Кызыл кыргыз тарыхында», көпчүлүк санжыраларда кездешет [70]. Кезинде Боромбай менен Ормонго академик В.В. Бартольд мындайча баа берген: «өзүнүн жеке сапаттары менен алдыга суурулуп чыккан Ормон жана Боромбай сыяктуу саналуу гана кишилер башкы жол башчылыкка жетише алышы, мында биринчиси эр жүрөктүүлүгү, жалтанбастыгы, экинчиси эң мыкты (замечательным умом) акылы менен таанылган» [71].

Ал эми Бугу уруусунун манаптары Боромбай Бекмуратов, Качибек Шералин, Мураталы Бирназаров жана Сарпек Саскин 1855-ж. 18-июлда өздөрүнүн мөөрүн басып Чоң Ордонун (Улуу Жүздүн – Ө.Т.) казактары менен бугулардын башкаруучусу, пристав, подполковник М.Д.Перемышльскийге жөнөткөн өтүнүчтө төмөнкүдөй кабар бар: «...биз өз өкүлүбүз аркылуу тынч жашоону, аны менен мамилени жакшыртууну, жакындашууну, туугандашууну каалап Ормондун ою менен болгонбуз; мында биз ага Каркыра өрөөнүндөгү биздин жайкы конуштарыбызга биз менен бирге келүүнү сунуш кылып, алардын малын ага кайтарып берүүгө, эгерде дооматы болсо кун төлөөгө, баардык иште ага биринчи жолду, эң жакшы чөп чабындыларды, жайыттарды, мыкты конуштарды берүүгө убада кылганбыз, бирок ал көнбөдү» [72]. Ошол эле катта Улуу Жүз казактарынын султаны Тезек төрөнүн бугуларга көрсөткөн аксымдыгы, зордук-зомбулуктары мындайча баяндалат: «Сиздердин султан Тезек өтө чоң күчкө ээ болду жана чоң адамга айланды, андан баардык казактар (казак-орустар – Ө.Т.) менен жапан кыргыздар корккон өндөнөт. Биз Тезек өзүн-өзү хан, султан, төрө жана хаким (башкаруучу) атап, ага ким каршы тура алатөө? – деп мактанганы жөнүндө бир айың кеп уктук...Ормон көз жумганга чейин эле биз султан Тезек биз менен катуу душмандашканын билдирип Ормонго досторчо кат жазганын укканбыз... Булардан тышкары Тезек бул жактан өзүнүн элчи-төлөнгүттөрүн жөнөтүп, башка жактан өзүнүн вазирлерин, Айтбузум-Саурук менен Тазабекти биздин үйүр-үйүр малыбызга көз са-

лууга (тартып алуу үчүн – Ө.Т.) көндүрдү. Бизди жактырбаганын билгизип... ал аларды биздин Көлдөгү аштыгыбызга алып келди жана аны атайлап малга тебетип жок кылды... Алар ээн калган жерибизге келип, калып калган жана адашкан малыбызды жыйырма жолу айдап кетишти... Эгерде султан Тезек, Саурук жана Тазабек чоң болсо, анда бизге жашоого болбойт. Биз Сизге (приставка – Ө.Т.) таазим этебиз жана калкалап калууңузду өтүнөбүз» [73]. Бул маалыматка атайлап басым жасап жатканыбыздын себеби айрым тарыхты сүйүүчү авторлор публицистикалык макалаларында тарыхый чындыктан четтеп, Тезек төрө Кенесарынын жортуулунун кайгылуу аяктаганы үчүн Ормон ханды кектеп, Боромбайды көкүтүп, ага колдоо көрсөткөн деген калпыс ойду кесе айтышууда [74]. Ал эми жогорудагы кабарга караганда Тезек төрө Бугу уруусу менен да көпчүлүк учурда жоолашып турган.

Тарыхый маалыматтар боюнча 1858-жылы Боромбай бий улайган чагында айыкпас дартка чалдыгып көз жумат. Өлөөр алдында үч күн ыр-санат түрүндө айткан анын керээзи эл арасында сакталып калыптыр. Анын төмөнкүдөй кээ бир саптарын эске сала кетүүнү эп көрдүк:

Аргымак жалын беш бөлүп,
Өргөнүн калат жигиттер.
Ар уруудан кошчу алып,
Ал дөбөгө бир чыгып,
Бул дөбөгө бир чыгып,
Айгуулашып куш салып,
Адырлуу жерден из чалып.
Жүргөнүн калат жигиттер,
Эрмектешип ырдашып,
Эзилишип сырдашып,
Күлгөнүн калат жигиттер.

Бүрмөчүгүн бүрмөлөп,
Термечигин термелеп,
Кемпирлер өткөн дүйнө ошол.
Кызгалдактай кылаңдап,
Кырмазыдай кылактап,
Кыздар өткөн дүйнө ошол.
...Ак тенге пулу каптаган,
Адырга малы батпаган,
Байлар өткөн дүйнө ошол.

Буулуккан ажал тез келди,
Боромбайга кез келди.
Муратаалы, Тилекмат,
Калың бугу элинди,
Башкараар болсоң кез келди,
Аргымактан жал кетсе,
Алмагы кыйын жал кайтып.
Азаматтан мал кетсе,
Келмеги кыйын ал кайтып.
Азирейил тооруса,
Калмагы кыйын жан кайтып [75].

Жогорудагы саптардан Боромбай бийдин жарык дүйнө, адам-зат коому, анын түбөлүктүүлүгү, мезгилдин өктөмдүгү, табият жана муундар ортосундагы байланыш, бийлик менен байлыктын түбөлүктүү эместиги, ар бир курактын кубанычы, жыргалы жана машакаты, убакыттын учкулдугу жана баа-баркы, жашоонун маңызы жөнүндө философиялык, коомдук-саясий көз-караштары менен турмуштук тыянактары чагылдырылганы талашсыз.

Ал дагы бирет өмүрүнүн акырына чейин жупуну жашаганын далилдеп чогулган элге «дыйканчылыкка көнгүлө, мал багып, бак тигип, жер казып, эгин айдагыла, жашоого ыңгайлуу Чычкан, Даркандан чыкпагыла. Жаны келген коңшу (орустар) менен ынтымакташып жашагыла, «башыма коргон урбагыла, ашыма ат чаптырып, калың кара сойбогула»- деп керээз айткан эле. Бирок аны терең урматтап ардактаган эли ата-бабадан калган каада-салтка сыйбаган мындай талапка көнгөн эмес. Ошондой кыжаалат учурда жандай көргөн жакын ырчысы, айтылуу Арстанбек Буйлаш уулу мукактанып каяша кылууга батынбай бугун ичине каткан элдин ажаатын ачып, намыскөй калктын оюн мындайча ырга кошот:

Оо, Боромбай абаке,
Журт башчысы сен элең,
Жомогун айткан мен элем,
Ат чаптырбас ашына,
...Сарбагыш, солто, саяктын
Кайсынысынан кем элең?
Калыс сөздү айтайын,
Көлдө сүзчү кеме элең,
Калк коргогон эр элең,
...Саябандуу бак элең,
Салтанаттуу жан элең.

...Баштап келип орусту,
Пааналаткан сен элеч,
Паашага жаккан эр элеч,
Бак тигип, эгин айда деп,
Жөнөкөй оокат кайда деп,
Кышы жылуу, малга жай,
Жери сулуу, данга бай,
Чычкан, Даркан жайла деп,
Кашкар жакка барба деп,
Айтып жүргөн сен элеч,
Айтардан мурун сөзүңдү
Алдын-артын ойлонуп,
Акыл сөзгө келгейсиң.
Калктын камын ойлонуп,
Канча жүрдүң толгонуп,
Кайгысын жеген сен элеч,
Казалын айткан мен элем.
...Адам өлсө, ый кылат,
Акылман өлсө, сый кылат...

Арстанбек айтарын айтып бүткөн соң, эл-журт өзүнөн бүтүм күтүп жаткандыгын түшүнгөн кыраакы жол башчы жылуу маанай менен жылмайып, калкына ыраазычылыгын билдирет[76]. Мында да Боромбайдын коомдук-саясий ишмердиги, көз караштары жана ар дайым калкы үчүн кам көргөн жетекчинин турмуштук принциптери ойчул акындын жан дүйнөсүнөн жаралган куюлушкан ылакап ыр түрүндөгү адилет баасынан байкалып турганы анык. Бул өмүр бою калкынын жакшы жашоосу, жаркын келечеги үчүн кара жанын карч урган акылман, аяр жол башчыга элдин берген баасы эле. Андан артык акыйкат баа болушу күмөн жана мүмкүн эмес.

ТИРКЕМЕ

1. Акаев А. Кыргыз Мамлекеттүүлүгү жана «Манас» элдик эпосу/ тарыхый иликтөө.-Б.: «Учкун» АК, 2002. 212-бет
2. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. В пяти томах. Том II.- Алма-Ата: Главн. ред. казах. сов. энцикл. 1985, 42-бет.
3. Белек Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхы. I китеп. – Б.: Учкун, 1993. 143-бет.
4. Аттокуров С. Кыргыз санжырасы. – Б.: Кыргызстан, 1995. 113-бет.
5. Семипалатинские областные ведомости, 1890 г., № 33.
6. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. В пяти томах. Том II.- Алма-Ата: Главн. ред. казах. сов. энцикл. 1985, 10 - бет.
7. Воропаева В., Джунушалиев Д., Плоских В. Из истории кыргызско-российских отношений (XVIII-XX вв): Краткий курс лекций и методическое пособие / Под ред. акад. А.Ч.Какеева. – Б.: Илим, 2001. 28 - бет; Рудов Г. Россия-Кыргызстан. Российско-Кыргызские отношения: История и современность./Отв.ред.академик В.М.Плоских. – Москва: Бишкек: Илим, 2001. 22 - бет.
8. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. В пяти томах, 11-бет.
9. Ошондо эле, 36,38 – беттер.
10. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д. 52. 7-барак.
11. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.3, оп.1, д.348, 32-барактын арты.
- 12.Талып Молдо. (Талып Байболот уулу). Кыргыз тарыхы,уруучулук курулушу. Түрдүү салттар. // Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт. 2-том. /Түзгөн К.Жусупов.- Кыргызстан, 1993. 515 - бет.
13. Аристов Н. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой орды и каракиргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований. – «Живая старина», год IV. – СПб., 1894, вып. III-IV. 443 - бет.
14. Туркестанский сборник. Т.49. 209-210 - беттер.
15. «Сведения о дикокаменных киргизах» (Доставлены от генерал-губернатора Западной Сибири). // Записки Русского географического Общества. Кн.V. – СПб., 1851, 141, 142, 148-беттер.
16. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений, 2-том, 85- бет.
17. Валиханов Ч.Ч.Собрание сочинений, 2-том, 14- бет.
18. Ошондо эле, 32- бет.
19. «Сведения о дикокаменных киргизах»./ Записки Русского географического Общества. Кн.V, – СПб., 1851, 150, 153-беттер.
20. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.3. оп.1, д. 348, 33-барак.

21. Валиханов Ч.Ч.Собрание сочинений, 2-том, 33- бет.
22. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.3, оп.1, д.348, 5- барак.
23. «Сведения о дикокаменных киргизах» //Записки Русского географического Общества. Кн.V, – СПб., 1851, 147-бет.
24. Ошондо эле, 144 - бет.
25. Ачикеев К.Ш. Тилекмат: Акылман башчы, даанышман кеңешчи, баатыр элчи:(Тарыхий очерк). – Б.:1998, 64 - бет.
26. Ошондо эле, 103-104-беттер.
27. Жусуп Мамай. Тилекматтын баяны. //Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, өнөр. 3-том. /Түзгөн К.Жусупов, – Б.: Кыргызстан – Сорос фондусу, 1995, 8 - бет.
28. Үсөйүн ажы. Кыргыз санжырасы. // Кыргыздар:санжыра, тарых, мурас,салт. 2-том, Түзгөн К.Жусупов. – Б.:Кыргызстан, 1992, 93-бет.
29. Ошондо эле, 93, 95 - беттер.
30. Джемгерчинов Б. Очерк политической истории Киргизии XIX века (первая половина). – Ф.: Илим, 1966, 23 - бет.
31. Акаев А. Кыргыз мамлекеттүүлүгү жана элдик «Манас» эпосу. – Б.: «Учкун» АК, 2002. - бет
32. Хасанов А.Х. Из истории Киргизии XIX века. – Ф.: Киручпедгиз, 1959, 27-бет.
33. Взаимосвязи киргизского народа с народами России, Средней Азии и Казахстана (конец XVIII-XIX в.). /Отв.ред. Лунин Б.В. – Ф.: Илим, 1985, 68- бет.
34. Плоских В.М. Первые киргизско-русские посольские связи. – Ф.: Илим, 1970. 22- бет.
35. Рудов Г. Россия-Кыргызстан. Российско-Кыргызские отношения: История и современность. / Отв.ред.академик В.М.Плоских. – М; Бишкек: Илим, 2001. 22- бет.
36. Плоских В.М. Первые киргизско-русские посольские связи, 44-45-беттер.
37. Словцов П.А. “Историческое обозрение Сибири”, кн.II, с 1742 по 1824 год, -изд.2., - СПб., 1886, 310- бет.
38. Бартольд В.В. Киргизы (Исторический очерк).-Ф., 1943. 68-бет
39. Өмүрбеков Т.Н., Чоротегин Т.К. Кыргыздардын жана Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхы (XVII-XX к. башы).- Б.: Кыргызстан, 1995. 45- бет.
40. Катанаев Г.И. Н.М.Потанин и его русские предшественники по разведкам в киргизских степях и Средней Азии. // Записки Сибирского отд. Императорского Русского Географического Общества, т. 38, посвященный Н.М. Потанину. - Омск, 1916. 198 – бет.

41. Коншин Н. Каракиргизская депутация 1824 года. // Памятная книга Семипалатинской области на 1900 год, вып. 4. - Семипалатинск, 1900. 71- бет.
42. Бартольд В.В. Киргизы. (Исторический очерк), 68 - бет
43. Хасанов А.Х. Аталган эмгеги, 28 - бет; Плоских В.М. Аталган эмгеги, 54-55 - беттер
44. Коншин Н. Аталган эмгеги, 72- бет
45. Кыргызстан - Россия (XVIII- XIX вв.): Сб. документов и материалов - Б.: Илим, 1998. 21-22 - беттер.
46. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. /Сост.доп. коммент.и предисловие О.Караева - Б.: Шам, 1996. 238 - бет
47. Исторический архив.- М., 1936. Т.1. 242-249 - беттер.
48. Ачикеев К. Аталган китеби, 79- бет.
49. Хасанов А.А. Из истории Киргизии XIX века, 33- бет;
50. РИТСА. Ф. СПб. Башкы архив. 1-7, оп.6. 1844-1863-жыл. д.1, 2-барак.
51. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений, 2- том, 85-бет.
52. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии, 478-479 - беттер.
53. РИТСА. Ф.СПб. Башкы архив. 1-7, оп.6. 1844-1863-жыл д.1, 3-барак.
54. Серебренников А.Г Туркестанский край. Сборник материалов по истории завоевания Туркестанского края. - Ташкент, 1914. 27-бет.
55. Джамгерчинов Б. Очерк политической истории Киргизии XIX века (первая половина), 112-бет.
56. РИТСА. Ф.СПб. Башкы архив. 1-7, оп.6. 1844-1863-жыл д.1, 11-12, 29 - барактар; РФ БМАТА. Ф.ВУА, отд.II, №6737, 1851 г.
57. РИТСА. Ф.СПб. Башкы архив. 1-7, оп.6. 1844-1863-жыл д.2, 10-барак.
58. Ошондо эле. д.1, 12 - барак.
59. РФ БМАТА. Фонд. ВУА, отд.II, № 6737, 1851 г.
60. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.2, д.21, 98- барак
61. РИТСА. Ф.СПб. Башкы архив. 1-7, оп.6. 1844-1863-жыл д.1, 47-барак.
62. РИТСА. Ф.СПб. Башкы архив. 1-7, оп.6. 1844-1863-жыл д.1, 43-барак.
63. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.3, оп.1. д.348, 4-5,33-барактар
64. Какеев А.Ч. Философская мысль в Кыргызстане: поиски и проблемы. - Бишкек : КСХИ, 1995. 32 - бет.

65. Белек Солтоноев. Аталган 2 - китеби, 43 - бет.
66. Какеев А.Ч. Аталган эмгеги, 33 - бет.
67. Белек Солтоноев. Аталган 2-китеби, 44-бет.
68. РИТСА. Ф.СПб. Башкы архив. 1-7, оп.6. 1844-1863-жыл д.1, л.57, 60; Джемгерчинов Б. Присоединение Киргизии к России, 144 - бет; Хасанов А.Х. Из истории Киргизии XIX века, 35-36-беттер.
69. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-715. Оп.1.д.17, 182-183-барактар.
70. Белек Солтоноев. Аталган 2-китеби, 20 - бет; Кыргыз санжырасы. /Башкы ред. К. Жусупов... -Б.: Ала-Тоо журн. ред-ясы, 1992. 120-бет; Ачикеев К. Тилекмат, 108-бет.
71. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана., 252-бет.
72. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.3, оп.1.д.348,3-барак
73. Ошондо эле, 3-4-барактар.
74. Акматалиев А. Ормон хандын өлүмү жөнүндө Алыкеден калган баян. //Ормон хан илимий эмгектерде... 185-189 - беттер.
75. Кыргыздар, 2-китеп, 94-95 - беттер.
76. Арстанбек:Ырлар./Жыйнакты түз. басмага даярдаган Б.Кебекова. - Б.: КЭ Башкы ред., 1994. 108-112 - беттер.

§ 2. *Жантай жана Жангарач көсөм жол башчылар*

XIXк. 40-60-жж. кыргыз элинин саясий тарыхында олуттуу роль ойногон улуу инсандардын катарына Жантай жана Жангарач бий кирет.

А.Акаев таамай баса белгилегендей, «Жантай Ала-Тоодогу кыргыз урууларынын өтө таасирдүү жетекчилеринин бири болгон. Анын ошол кезде кыргыз мамлекеттүүлүгүн түзүү үчүн жасалган аракетте ролу зор болгон. Уруулар ортосундагы чыр-чатактардын келип чыгышы, ал ич ара кагылышууларды күчөткөн тышкы факторлор ошол мезгилде кыргыздардын мамлекеттик биригүү планынын үзгүлтүккө учурашына алып келген».[1]

Жантай Карабек уулу болжолу 1794-жылы туулуп 1868-ж. көз жумган. Өз атасы Карабек, чоң атасы Атаке бий, түпкү бабалары Манап бий, Түлкү бий, Тынай бий XVII-XIXкк. биринчи чейрегинде Ала-Тоолук кыргыздардын арасында атагы чыгып эл бийлешкен. Атаке бий кезинде бөлөк кыргыз бийлери менен бирге калмак баскынчыларынан, казак ханы Абылайдын чапкынынан эл, жерди коргогон. Кийинчерээк, 1785-ж. ал Россия сыяктуу күч кубаттуу чоң өлкө менен ынтымак-ымала кылуу, эки тарап үчүн пайдалуу мамиле түзүү максатында аркалык кыргыздардын атынан өз элчилерин Санкт-Петербургуна жөнөткөнү белгилүү. Атаке баатыр салган ошол чыйыр жолду 62 жылдан кийин элдик оозеки чыгармаларда «хан» Жантай аталып калган анын небереси улады.

Жантай XIX к. экинчи чейрегинде кыргыздардын коомдук-саясий турмушуна активдүү аралашып, 30-жж. аягы 40-жж. башында сарыбагыш уруу бирикмесинин бир канаты тынайлардын чоң манабы катары бийлик жүргүзө баштайт.

Кыргыздын башка ири уруу бирикмелериндей эле сарыбагыштар да курама уруу-уруктардын бирикмеси болгондуктан Жантай бийдин карамагында сарыбагыш тынайлардан тышкары абыла, азык, жетиген, моңолдор, жантай, эшим, өзүк, чечей, чертике, чагалдак, калмак, кытай ж.б. уруктар турчу [2]. XIX к. 50-жж. ага караштуу айылдар Ала-Тоонун (Александр тоо кыркасынын) түндүк тарабындагы, б.а. Чүй суусунун эки жагындагы өрөөндө, Боом капчыгайы менен Токмоктун ортосунда жана Чоң Кемин менен Кичи Кеминде көчүп-конуп жүрүшчү[3]. Алардын ээлиги Улуу Жүз казактарынын конуш-журттары менен чектеш болгондуктан көбүнчө ошолор менен мал барымталашып кагылышып, кыргыз урууларынын ортосундагы ич ара чыр-чатактардан оолак болушкан. Бийик

тоолор менен курчалган Кемин өрөөнү табыгый бекем чептин милдетин аткарып, жоонун капыстан кол салуусун кыйындатчу. Жердеген жеринин табиятынын андай артыкчылыгына таянган Жантай алгачкы учурда Ормон хан менен тең ата тууган катары мамиле кылууга умтулган. Чүй өрөөнүн төрүндөгү Жантайга караган айылдарга жанаша жана Шамшынын аркы бетинде - Кочкордо Темир, Болот уруктары - негизинен черикчилер жашачу. Каштек суусунун төмөн жагы, Жылгын Башынын (Токмоктун) айланасы, Үч-Котур, Кара-Коңуз, Бийчеке, Эки-Карабулак, Жаны-Арык, Үч Талды-булак, Кызылсуу, Шамшы, Бурана, Кегети, Соготу өзөн, суулары аккан жерлер жалпы сарыбагыштардын ээлигинин күн батыштагы чеги эле. Жайкысын жайлоого аталган өзөн, суулардын төрүндөгү анчейин алыс эмес салкын капчыгайларга, бийик тоолордун арасындагы кокту-колотторго чыгышкан.

Бийчеке өзөнүнөн тартып Кара-Коңуз өзөнүнө чейинки Чүй суусунун эки тарабынан аккан өзөн суулардын боюндагы көк жайык суусу мол жерлерге, кокондуктар курган Токмок чебинин тегеретесиндеги кенири ойдуңга, Суук дөбөнүн этегиндеги Чүйдүн он жээгине чейинки түзөн жерге аштык айдашчу[4].

1864-ж. күзгө жуук Чүй боорундагы кыргыздар толугу менен Россияга каратылгандан кийинки эсеп боюнча (А.И.Макшеевдин эсеби, 1867-ж.) мындагы сарыбагыштардын саны 6300 түтүндү түзгөн [5]. Арийне, бул эсепке али Россияга каратыла элек Үмөтаалынын карамагында турган 5000 түтүн сарыбагыш кирген эмес.

Сарыбагыштардын күн батыш тарабында Ыргайты, Ысык-Ата сууларынан тартып Чалдыбар суусуна, Меркеге чейинки Чүй өрөөнүнүн чордону менен этегин Солто уруу бирикмеси ээлеген. Алардын айрым топтору Таластын башын жердегени белгилүү. Ч.Валихановдун жазган маалыматына караганда солтоолордун жалпы саны сарыбагыштардан да, бугулардан көптүк кылып 20 миң түтүндү түзгөн. Бирок Кокон хандыгы XIX к. 20-жж. караткан кезде жана 50-жж. экинчи жарымында кайрадан кокондуктардын таасири күчөгөндө 1500 түтүн үчүн гана салык төлөшкөн [6]. Алардын жайлоолору менен кыштоолору Чүй суусуна куйган өзөндөрүн этеги менен төрлөрүндө, тоо арасындагы, Талас суусунун башатындагы чоң капчыгайларда жайгашкан. Бөлөкбай, Талкан уруктарынын кыштоолору жана эгин эккен талаалары Пишпек чебине жакын жашыл жылга, көк өтөктөрдөн, Кара-Балта, Ак-Суу, Сокулук, Аламүдүн, Ала-Арча сууларынын боюндагы ойдуңдардан орун алган.

Ал эми “Жунгария очерктери” аттуу эмгегинде жогоруда аталган автор “солтолор өтө жоокер уруу, 15 миңдей түтүн, Таласта жана Чүй суусун бойлоп кокондуктардын Пишпек чебине жакын көчүп-конуп жүрүшөт” деп баса белгилейт [7]. 60-жж. Ала-Тоону аралаган падышалык аскер отряддарынын биринин башчысы полковник Полторацкий солтолорго мындайча мүнөздөмө берген: “Чүйлүк кара-кыргыздар Пишпекке чейинки анын чыгышын ээлеген сарыбагыштарга жана Пишпектен Чалдыбарга чейинки батышын жердеген солтолорго бөлүнөт. Солтолор Чүйдүн аркы тарабындагы кыргыздардын саны өтө арбын уруусу. Алардын азыркы жол башчысы аксакал карыя Жангарач абдан тасирдүү адам” [8].

Чындыгында эле **Жангарач Эшкочо уулу** XIX к. 40-60-жж. ошол замандын өктөм талаптарына жараша эл башкарып, кыргыздын да-сыккан акылман жол башчыларынын бири катары калайыкка аттын кашкасындай таанылган. Ал болжолу 1801-1802-жж. туулуп 1864-ж. 63 жашта курагында көз жумган. Белек Солтоноевдин маалыматы боюнча Жангарач Ормон хандан 10 жаш кичүү болгон [9]. Анын ата-бабалары Талкан бий, Кошой бий, Жамансарт бий, Түлөберди бий ары жагын айтпаганда дагы, XVII-XVIII кк. калмак чапкынынан бери карай кыргыздын эгемендиги, эркиндиги жана тендиги үчүн кыл чайнаган чечкиндүү күрөштөрдө атагы чыккан сырттандары, кыран жол башчылары эле. Бабалардан калган каада-салт, нарк-нусканы мыкты билүүсү, бала кезде алган өрнөктүү таалим-тарбия, жаш чагынан талылуу окуяларга аралашып топтогон турмуштук бай тажрыйба көргөн-өскөнү жакшы зээндүү туяк-тукумду баралына келгенде кадыр-барктуу чоң манап мансабына ээ кылганы анык.

Кенесары 1845-ж. кыргызга адеп кол салаарда “кыргыз деген калай журт экен, баатыры ким? Жоого кайрат кылаары ким? Четтеги турган эл кандай экен барып билип, сынап кел”- деп дубана кейпин кийген тыңчы-сынчысын кыргыз айылдарына жашыруун жөнөтөт. Ошондо кыргыз жерин кыдырып кыйындарын сындаган өчөшкөн жоо хан Кененин сынчысы бекеринен Жангарачты “баатырлыгы жана сыпайылыгы, акылы бирдей экен”[10] деп ханына мактап барбаса керек. Атүгүл ал жөнүндө Улуу Жүз казактарындагы орус приставы полковник М.М.Хаментовский «жапан кыргыздардын арасында чоң кадыр-баркы бар манаптар Жантай менен Жангарачты өзүбүзгө тартууга аракеттенсек бизге пайдалуу болот эле, ал эми алардын кийинкиси айрыкча акылдуулугу менен даңктуу» [11] - деп жазган.

Солто уруу бирикмесине таандык кең аймак – Сары Өзөн Чүй жеринен табыгый-климаттык шарттары башка өрөөндөрдөн кыйла

артыкчылык кылган, суусу мол дыйканчылыкка абдан ыңгайлуу эле. Ошондуктан өрөөндө байыркы доордо, орто кылымдарда жашаган калктардын көбү небактан бери эле аштык айдап жан сактаган. Чарбачылыктын бул түрү XIX к. орто ченинде солтолордо да жакшы өнүккөнү көптөгөн тарыхий даректерде жазылып калган. Алсак, Түркстан жыйнагына киргизилген макалалардын биринде Чүй өрөөнүн мекендеген кыргыздардын чарбасы, турмуш-тиричилиги тууралуу мындай кабар бар: «... алардын байлыгы койлордон, мүйүздүү малдан, жылкылардан жана төөлөрдөн турат. Мындан тышкары, алар эгин эгүү менен да, айрыкча солтолор көбүрөөк алектенишет. Буудай, таруу, арпа жана тамеки айдашат» [12].

Айта кете турган нерсе сарыбагыштардын бир канаты менен солтолор Чүй өрөөнүндө жанаша жашагандыктан алардын өз ара ар тараптуу карым-катнашы барган сайын тереңдеп, этносаясий жактан карапайым калк уламдан улам жакындаша берген. Аймакта болуп өткөн орчундуу окуяларга ар дайым бирге катышып, эл тагдыры чечилчү урунттуу учурларда бири-бирине өбөк-жөлөк болуп үзөңгүлөш жүрүшкөн. Эң башкысы ата-бабалардан мураска калган ыйык жерди чет жерлик баскынчылардан коргоо үчүн күрөштөрдө бирге болушкан. Алардын Жантай, Жангарач сыяктуу жол башчылары Ата-Журттун көз каранды эместигин көздүн карегиндей сактоого, айкашса ал жетпес жоонун кол салуу коркунучу пайда болгондо аны талоондон, элди бейкүнөө кыргындан аман алып калууга биргелешип аракет жасашкан, ага айла-амал издешкен. Ошондуктан Чүйлүк сарыбагыштар менен солтолордун XIX к. 40-жж. кийинки тарыхий тагдырлары окшош болуп, саясий жактан бир нукта өнүктү.

Атүгүл алардын замандаш чыгаан инсандары Жантай менен Жангарачтын ушул өнүттөгү көп кырдуу ишмердиктеринен, даанышман жетик жетекчилик касиеттеринен да көптөгөн окшоштуктарды байкоого болот. Аталган эки көсөм жол башчынын элине кылган эмгегин ажыратып, бирин-экинчисинен бөлүп эки башка кароо да кыйын. Бул тарыхтын өзү жараткан мыйзам ченемдүү көрүнүш десек эч кандай апырткандыкка жатпайт. Албетте мындай жагымдуу көрүнүштөр жалпы кыргыз урууларынын этностук жана саясий баш кошуп биригүүсүнүн, ич ара аралашуусунун (консолидациясынын) ого бетер күчөшүнө, ички биримдигинин бекемдешине оң таасир эткени шексиз.

Кыргыз элинин бөлөк Улуу инсандары сыяктуу эле Жантай бий менен Жангарач бий дагы ири уруу бирикмелеринин, уруу-

уруктардын ортосундагы ынтымакты чындоону, өз ара доо-талаш, чыр-чатакты тыюуну, ички биримдикти бекемдөөнү көздөшкөн.

XIX к. 40-жж. башы ченде Ормон Ниязбек уулу аркалык кыргыздардын көз каранды эместигин жарыялап өз алдынча мамлекетин түзүү жөнүндө демилге көтөргөндө Жантай менен Жангарач аны ак дилден колдоп чыгышып активдүү жардам беришкен. 1842-ж. Арка кыргыздарынын чоң манаптары чогулган топ жыйында мамлекеттүүлүк маселеси талкууланганда жана анда Ормонду хан көтөрүүдө дал ошол эки бий чечүүчү рол ойношкон. Атүгүл жаңыдан түзүлгөн кыргыз хандыгынын өкүмдары сыпатында Ормонду хан көтөрүүнү жыйынга келген элге Жантай сунуш кылган. Жангарач бул сунушту жактырып Ормонду хан көтөрүүгө макул экендигин, анын хандык бийлигин тааный тургандыгын билдирген. Кийин ага Солто уруу бирикмесин хан бийлигинин атынан башкаруу милдети жүктөлгөн. Бирок Ормон хан Жангарач бий бийлеген Солтонун ички иштерине кийлигишкен эмес [13]. Башка ири уруу бирикмелеринин башчылары менен бирге аталган эки манап мезгил-мезгили менен чогулуп мамлекеттик маанилүү маселелерди талкуулай турган Чоң Кеңештин мүчөлөрү болгону шексиз. Болгондо да Жантай анын башында турган [14].

Жантайдын жана Жангарачтын бүткүл коомдук-саясий ишмердигинен көрүнүп тургандай, алар кырдаалга жараша кыргыз элинин түпкү кызыкчылыгына ылайык көз караштарын өз убагында өзгөртө алган, чөлкөмдө жана эл аралык мамиледе күч кимдер тарапка ооп бара жатканын алдын ала көрө билүүгө көсөм жетекчилик дарамет-кудурети жеткен, калкынын саясий өнүгүү өнүгүн убагы келгенде ийкемдүү түрдө оор жоготууларсыз туура нукка бура билген кылдат жана сак саясатчылар болушканы талашсыз.

Кыргызстанга көз арткан өлкөлөрдүн баардыгына: Кокон хандыгына, казактын хан, султандарына, Цин империясына, Россия мамлекетине карата мамилелеринде да алардын ар дайым кыргыз элинин келечегин ойлоп, ан үчүн кам көрүшкөнү, көпчүлүк учурда туура чечим кабыл алып турушканы даана байкалат. Айрыкча XIX к. 40-жж. өз алдынча кыргыз хандыгын түзүү аракетиндеги алардын ээлеген орду, хан Кененин чапкынынын маалындагы ишмердиги, кыргыз-кокон, кыргыз-кытай, кыргыз-орус мамилелерине карата көз караштарындагы кескин өзгөрүүлөр буга күбө. Адилеттик үчүн айта кете турган нерсе, Кенесары Касымовдун басып алуучулук жортуулдарына каршы кыргыз элинин көз каранды эместик үчүн күрөшүн уюштуруудагы Жантай менен Жангарач бийдин ролу,

синирген эмгеги алигиче жетиштүү денгээлде объективдүү ачылып бериле элек.

Ошол окуялар баяндалган илимий эмгектерде, көпчүлүк адабий чыгармаларда жана массалык маалымат каражаттарында жарыяланган популярдуу мүнөздөгү макалаларда негизинен айкаштын акыркы этабындагы Ормон хандын аскердик өнөрүнө басым жасалып, аталган инсандар анын далдасында кала беришүүдө. Ал эми көптөгөн тарыхый даректер хан Кененин аскерлери менен алгачкы кагылышуулардын учурунда, кийинки чечүүчү кармаштарды тезирээк камылга көрүп убакыттан уттурбай чукулунан уюштурууда Жангарач менен Жантайдын кылган кызматы зор экенин тастыктап турат. Ошондуктан биз 1845-1847-жж. Кенесары Касымовдун жортуулдары буга чейин жалпы жонунан айрым авторлор тарабынан жакшы чагылдырылганына карабастан, жогорудагы эки жол башчынын жеңишке жетишүүдөгү ээлеген ордун жана анык ролун ачып бериш үчүн ага кайрадан кайрыла кетүүнү эп көрдүк.

Арийне ар бир тарыхый окуянын, кубулуштун жана тарыхтын жандуу жаратманы - Улуу инсандын оң жана терс жактары, мүнөзү, кыял-жоруктары болгон сыяктуу эле Кенесары Касымовдун кыймылына да эки ачалык, оош-кыйыштуу кош көрүнүш мүнөздүү. Ал казак эли үчүн улуттук баатыр, эркиндик, көз каранды эместик, казак хандыгын калыбына келтирүү үчүн колониалдык үстөмдүккө каршы күрөштүн уюштуруучусу. Дээрлик 10 жылга (1837-1847) созулган боштондук күрөштө согуштук күч-кубаты жагынан кыйла артыкчылык кылган орус аскерлеринен жеңилип акыры Жети-Сууга сүрүлгөн хан Кене кыргызга кыргын салганда анын кыймылы кескин түрүн өзгөрттү.

Ала-Тоодогу анын мыкаачылык кан төгүүлөр менен коштолгон аракеттери анык баскынчыл согуштун мүнөзүнө ээ болгон. Андыктан ал канкор баскынчы, таш боор залым хан катары кыргыз элинин эсинде калды.

Айтылуу Абылай хандын небереси Кенесары Касымовдун жетекчилиги астындагы казак элинин улуттук-боштондук кыймылынын өтө жогорулаган учуру - туу чокусу 1841-1845 жж. туура келет. Бул жылдары ал буга чейин Касым ханды, бир тууган агалары Саржан менен Эсенгелдини өлтүрүп өчөгүшкөн жоосуна айланган Кокон хандыгына да каршы күрөшөт. Кезинде Кенесары өзү да Кокондуктарга туткунга түшүп бир жылга жакын Ташкентте зынданда жаткан [15]. Бирок канчалык кайратынан жанбай калкынын эркиндиги үчүн чечкиндүү күрөш жүргүзгөнүнө карабастан анын кыймы-

лы акырындап алсырай баштайт. Мунун эң башкы себеби таймашкан күчтөрдүн тең эместиги эле. Падышалык Россиянын мыкты курал-жарагы бар, согуштук даярдыгы шайма-шай регулярдуу аскерлерин карапайым калктан куралган хан Кененин элдик кошууну толук жеңе алмак эмес. Күрөш абдан күч алган кезде анын «аскеринин» саны араң 20 миң кишиге жеткен [16]. Буга хандын кээ бир кетирген кемчиликтери (саясий ийкемсиздиги, тынч жаткан айылдарды ылгабастан талап тоноосу, акыл калчап иш кылбай, ачууга, эмоцияга, жендирүүсү ж.б.) кошул ташыл болду. Албетте мында биз жаңылбаган эч бир тарыхый инсан жок экенин эсте тутканыбыз жөн.

Падыша аскерлеринин кысымынын барган сайын күч алышынын натыйжасында 1845-ж. Кенесары Орто Жүздөн сүрүлүп, Сары — Аркадан:Көкчөтоо, Иргиз менен Тургай сууларынын боюндагы кен жайыктан Улуу Жүздүн ээлигине Жети-Сууга журт которот. Ошол жылы Батыш Сибирдеги орус аскерлери Жеты-Кунгур өзөнүндөгү Кенесарынын 30 айылын талкалап оор сокку урган болчу [17]. Бул ирет ал Улуу Жүз казактары менен кыргыздарды өз тарабына тартып, алардын жардамына таянып күрөштү уланта берүүнү көздөгөн. Бирок аксым хандын анчейин терең ойлонулбаган одоно зыяндуу аракеттери, оркойгон жаңылыштыктары акыры анын жол башчылыгы астындагы боштондук кыймылынын кайгылуу аякташына алып келди.

Кенесары өзүнө караштуу айылдары менен бирге 1845- ж. июль айынын аягында Жыланшык суусунун боюндагы конушунан Сарысууга, ал эми августтун башында андан ары жогорулап Кокуй-Көлгө өтүүнү ойлоп Чүй суусун көздөй көчөт. Көп өтпөй анын айылдары кыргыздарга чектеш Чүй жана Талас сууларынын этегинен орун алган болчу. Бул тараптагы Сегиз-Сай, Сарала жана Айна-Көл жайыктарында негизги күчтөрү жайгашат [18]. Ага чейин ал алдын ала Чоң Ордонун дулат уруусунун султаны Рүстөмгө өз өкүлдөрү аркылуу кат жөнөтүп кандай мамиле кылаарын сураган. Ал ансыз да тар аймакка көп сандаган айылдардын көчүп келиши ага жагымсыз болоорун, анан калса анын (Кенесарынын — Ө.Т.) тентек желдеттери адатынча сөзсүз тартипсиздик, каракчылык кылаарын айтып жактырбаган жооп берген.

Адегенде мындагы казактардын көбү Кенесарынын бийлигин тааныгылары келген эмес. Хан Кене алардын жол башчыларына элчилерин жиберип сүр көрсөтүп, өзүнүн бийлигин таанууну талап кылган. Акыры Жети-Сууну жердеген Таластан Илеге, Балкаш көлүнө чейинки Улуу Жүз казактарынын (албан, суан, жалайыр, шапрашты,

ботпай, дулат уруу-уруктарынын) айрым бий, султандары ага белек тартуулап аргасыз баш ийишет. Алардын арасында жакын туугандары, Аблай хандын урпактары - Али султан менен Суюк султан, дулатчымыр уругунан Байзак датка, Белькожо бий менен Медеу-бий, сейким уругунан Худайберген датка, ботпай уругунан Сыпатай баатыр менен Андес баатыр, шапрашты уругунан Саурык баатыр, дулаттардын башчысы Рустем султан бар болчу [19].

Ошондой эле элчилерин 1845-ж. күзүндө Сары Өзөн Чүйдү мекендеген солто, сарыбагыш ж.б. кыргыз урууларынын манаптарына жөнөтүп, алардан да багынып берүүнү талап кылган. Ошону менен бирге жогоруда айтылгандай 1845-ж. күзүндө кыргыздарга жиберген элчилери аркылуу Кенесары кыргыздардан салык (зекет) төлөөнү жана аны хан катары таанууну талап кылган. Ала-Тоолук кыргыздардын Ормон хан башында турган Жангарач, Жантай ж.б. бий, билермандары айгышкан аксым хандын мындай акыйкатсыз талабына адегенде акараат айтып четке кагышкан.

Белек Солтоноевдин жазганы боюнча элчи башы Жангарач, Жантай, Тынай, Төрөгелди ж.б. кыргыз манаптарына хан Кененин мындай сунушун айтып келген: «Орус деген көп эл, беттешкен жоосун талкалап жеңип, каптаган селдей болуп, Эдил – Жайыкты кечип, Оролдон өтүп, Сараркада сансып жаткан калын казакты алып, Эртиштен чыга Илеге жакындап калды. Аркадагы Ала-Тоо, Иле, Чу бойлоруна тезинен ат кояды... кыргыз-казак эзелден эл четинде, жоо бетинде көбүнчө... жакшылык-жамандыгыбыз... тең, мал-жаныбыз аралас эл эдик. Биригип жоого каршы күтүнөлү, ... мен элчимин, хандын буйругун айттык, эгерде бирлешмесенер сендерге көп күч келер, Кененхандын тапсырганы осы сөз» [20]. Элчинин сөзүн уккан соң кыргыздар биз баш аягыбызды чогултуп, кенешип жооп айталы - деп, элчилерди жөнөтүп жиберген. Ошону менен бирге жогоруда айтылгандай 1845-жылы күзүндө кыргыздарга жиберген элчилери аркылуу Кенесары кыргыздардан салык (зекет) төлөөнү жана аны хан катары таанууну талап кылган [21].

Хан Кене айтканына көнбөгөн кыргыздарды жазалоо үчүн Чүйдүн аягындагы Кызыл Тал тоосуна келип жортуулга камынат. 1845-ж. күзүндө Таластагы кушчу, саруулар анын аскерлеринин жолун тороп жоого катуу каршылык көрсөттү. Таң аткандан күүгүм кирип күн батканга чейин созулган салгылашууда кыргыздарга кушчу Бүргө баатырдын уулу Калча бий кол башчылык кылды. Кан төгүлгөн катуу кармашта акыры кушчу, саруулар жеңилип 700 киши туткунга түшөт. Алардын арасында Калча бий да бар эле [22]. Кенесары кыргыз-

дардан чочулап Калча бийди жана анын жигиттерин кийинки жылы ат көөлүгү менен аман эсен туткундан бошоткон.

Ошондогу женишке шерденген жоо көп өтпөй Кара-Балтадан тартып Мерке, Олуя Атага чейин жайлап жаткан солтонун жайыл уругунун конуш-журтуна Жалпак Төбө тараптан кирип Акыр Төбөдөн кол салат. Бирок, бул ирет эки тараптын күчү бирдей болгондуктан Кене хандын колу айкашта женишке жетише албай артка кайтат. Алардын чегинип кетүүсүнө белгилүү өлчөмдө казактардын Олуя Атаны жердеген дулат уруусунун төрөсү султан Рүстөмдүн кыргыздарга жан тартып жардамдашканы себеп болгон [23].

1846-ж. эрте жазда Кенесарынын кол алдындагы айылдары Чүйдүн аягынан Иле дарыясынын оң тарабындагы өрөөнгө көчүп келип мындагы уйсун, дулат, чапрашты жана албан уруу-уруктарына таандык конуш-журттарга конот. Буга чейин хан Кененин кошуундары Сары-Өзөн Чүйдү жердеген Солто уруу бирикмесине караштуу айылдарга кол салып женилип калган. Албетте солтолордун ошол кездеги жол башчысы Жангарач бий душманга каршы күрөштү уюштурууга чечкиндүү киришип, элинин башында турганы, жеңишке жетишүүдө чечүүчү роль ойногону талашсыз. Болжолу март - апрель айында өткөн бул айкаш тууралу архивдик даректе (1846-ж. 2-майдагы) мындайча кабар жазылып калган: «Касымов жапан кыргыздардан ал өзүнүн казак талоончулары менен аларга кол салганда талкаланып калганы бизге белгилүү болду, ал жерде ал тараптан бир нече жүз киши өлтүрүлдү, алардан ал, Касымов жеңгендердин күчү менен (аталган кыргыздардын) Чоң ордонун жогоруда айтылган жерлерине жана волосторуна чегинип кетүүгө мажбур болду» [24].

Кенесарынын 1846-ж. кышындагы кыргыз айылдарына уюштурган баскынчыл жортуулдары тууралуу дагы бир тарыхый даректе (Султан Сугур Кангазиндин билдирүүсүндө) мындай деп айтылат: «Жалмамбет (чикли-назар уругунун бийи – Ө.Т.) Кенесарынын айылдарында жүргөн мезгилде (1846 ж. жазына чейин) акыркы жапан кыргыздарга өткөн кышта (болжолу 1846-ж. январь-февраль айларында – Ө.Т.) 2 миң кишини барымта кылганы жиберген, бирок оор жоготууга дуушар болгон, алардын теңи гана аман кайтып, калганы кырылган, алардын арасында Султан Карабай ж.б. аттары мага белгисиз султандар бар эле» [25]. Оор жоготуулар менен аяктаган ошол жортуулдардан кийин Жети Сууга келген орус аскерлеринен чочулаган хан Кене май айынын башында Иле өрөөнүнөн Көк-Сууга көчүп, Султан Суюкка караштуу уйсундардын арасындагы

Май Төбө жана Курункей-Жайлоодон орун алат [26]. Аягуз приказынн ага султаны Булен Шаңхаевдин кабарына караганда марттын башында «бир ат сүйрөгөн замбиреги бар есаул Казачининдин 100 казак-орус аскери Аягуз тышкы округуна караштуу волосторду козголончу султан Кенесары Касымовдун талоончул казактарынын кол салууларынан коргоо максатында жана сактык үчүн Жети-Сууга жөнөтүлгөн» [27]. Мындан тышкары 1846-ж. жаз-жай айларында Батыш Сибир генерал-губернатору П.Д.Горчаковдун буйругу боюнча Каркаралыга, Улуу Тоого, казак талааларына 3 офицер, 200 казак-орус жана жүз башылар Карбышевдин, Ерыкаловдун казак-орус аскерлери (март-июль) келген.

Ал эми Жети-Сууга есаул Нюхалов башкарган курамында 8 урядник, 150 атчан казак-орус, атчан артиллерия взводу, 1 обер-офицер, 4 унтер-офицер жана 75 жөө аскери бар кошумча күчтөр келип, Кызыл-Агачка жайгашат. Октябрда Аягузга Карбышевдин 125 казак-орус аскери да жиберилет. Бул отряддардын башкы максаты 1846-ж. чейин Россиянын букаралыгына өткөн казак айылдарын, волосторун, соода кербендерин Кенесарыга караштуу казактардын кол салууларынан коргоо, Жети-Суудагы бейпилдикке көз салуу жана бул аймакка көтөрүлүшчүлөрдүн жортуулдарына алдын ала тоскоолдук кылуу болгон [28].

Абалы кыйындай баштаганын байкаган Кенесары хан эми кайрадан кыргыздарга элчи жөнөтүп, элдешүүгө, айбат көрсөтүп коркутуп-үркүтүү аркылуу алардан жардам алууга аракет кылат. Ушундай максатта алдын ала ал Калча бий баш болгон 200 кыргызды туткундан бошотот. Кенесарынын 1846-ж. апрель-май айларындагы аракеттери жөнүндө Сибир казактарынын чек ара начальниги генерал-майор Вишневский князь Горчаковго ошол жылы 8-июнда жөнөткөн билдирүүсүндө мындай деп жазат: «Ишенимдүү малыматтар боюнча козголончу Кенесары чындыгында эле жапан кыргыздар тарабынан аларга (жортуулга – Ө.Т.) келген учурда талкаланды жана таланып-тонолду жана ал жактан Чоң ордонун кыргыздарына (Улуу Жүздүн казактарына – Ө.Т.) чегинип кетти, азыр алардын ортосундагы Кара-Тоодо көчүп-конуп жүрөт, ал жерде айла-амал, айлакерлик менен көпчүлүктү өз пайдасына имерүүгө үлгүрдү ... Жапан кыргыздарга болсо алар менен тынчтык жөнүндө келишим-шартнама түзүү үчүн Кенесары жакында Султан Галийдин өкүлдөрүн кошуп өзүнүн элчилерин жиберди, бирок андайлар алигиче кайтып келе элек» [29].

Анын элчилери Ормон менен Жантайга, Жангарачка ж.б. маңаптарга алып келген (болжолу 1846-ж. май айы) атайын катта мын-

дай талаптар бар эле: «Менин мында келишимдин максаты жоолашуу жана кан төгүү эмес, казактар менен кара-кыргыздардын күчтөрүн бириктирүү, аларды Кокондон бөлүп чыгуу жана жалпысынан кокондуктардын кысымынан куткаруу. Бирок эки ортодо кээ бир жагымсыз иштер болуп кетти. Эми биздин ортолорубузда болуп өткөндөрдүн баардыгына мен салават (кечирүү, доо-талаштарды токтотуу – Ө.Т.) жарыялайм жана силердин эссиздигинерди кечирем. Менин кек сактабаганымды Калча-бий менен анын эки жүз жигитин аман-эсен мен эркиндикке чыгарганымдан көрө аласынар. Ушул катты алган соң жүрөгүңөрдөн сестенүү менен шектенүүнү чыгарып салгыла жана баш ийгендик салтын сактоо жана ошентип жогорку деңгээлде бак-таалайга батуу үчүн мага келгиле, андан кийин силер үйүңөргө кайтасынар.

Эгерде бул сунуш силерге жакпаса жана силер жоолашуудан баш тартпасаңар, анда өзүңөр өз тагдырыңар үчүн жооп бергиле. Эгерде менин кишилеримден кимдир-бирөө күнөөсүз өлтүрүлсө же эгерде кичинекей бала ыйлай турган болсо да күнөө силерде болот» [30].

Ормон хан элчилер алып келген каттын мазмуну менен калайыкты тааныштыруу, аны талкулоо үчүн уруу башчы чоң манаптарды кеңеш-топко чакырат. Элдик санжырадагы кабарга караганда ал кеңешке Жангарач, Жантайдан тышкары саяктардан Медет, Алыбек, Черикчи баатырлар, бугудан Боромбай, Балбай менен Өмүр баатырлар, чериктен Ажыбек баатыр, сарыбагыштан Төрөгелди, Адыл, Түлөберди, Калпак баатырлар, Ормонбек менен Субанбек, солтодон Тынаалы, Төкөлдөш, Күрпүк, Жетикашка, Чыңгыш, саруудан Ажибек, кушчудан Бүргө баатыр ж.б. келишкен экен. Кеңеште Ормон хандын Кенесарыдан 10 жаш улуулугу эске алынып «хандык бийликти улуу эмеспи, Ормонго ыйгарганыбыз оң, ал эми калган иштерди Кенесары өзү каалагандай тейлесин» деген чечим чыгарып, элчилерге ошондой ортозаар жооп беришкен [31]. Кеңештин аягында алар эгерде хан Кене жогорудагыдай жоопко муюбай кыргыздарга кол сала турган болсо урушка даяр болуу тууралуу өз ара макулдашат.

Албетте мындай жоопко Кенесары көнмөк эмес. Натыйжада анын сан миндеген (10 мин) аскерлери солтонун жайыл, талкан, бөлөкбай жана сарыбагыш-тынай айылдарына кол салып, адам чыдагыс мыкаачылыктарды кылат. Жети-Сууга жөнөтүлгөн есаул Нюхаловдун 1846-ж. 27 августта Батыш Сибир генерал-губернаторуна жазган катындагы кабарга караганда «андан бир аз мурдараак (болжолу июль-

август айларында – Ө.Т.) Кенесары 4 миң аскери менен Иле дарыясынан өтүп жапан кыргыздардын сарыбагыш жана солто урууларын талап-тоногон жана өтө мол олжо-буйлалуу кайткан» [32]. Канатташ казактарга конуш-журттары жакын жайгашкан солтолордун ахвалы өтө оор болчу. Алар сөзсүз айгышкан жоонун алгачкы соккусуна кабылмак. Буга жогорудагы окуялар күбө. Солтонун жол башчысы Жангарач баатыр мындай коркунучтун жакындап келе жатканын мурдатан эле алдын ала баамдай алган.

Ушундай оор кырдаалда Жангарач бий демилгени колго алып, Кенесарынын кайра-кайра уюштурган жортуулдарынан жапа чеккен четтеги солто уруу-уруктарын бөөдө кыргындан аман алып калуу үчүн кам көрүүгө бел байлайт. Анын сунушу боюнча солтолор чогулуп «казак-кыргыз бир тууган элбиз, урушпай жарашалы» дешип Чынынын уулу Тынаалы бийди, Үкү бийдин уулу Байтеректи Кенесарыга элчиликке жиберет. Элчилер «чаар атка жолборстун терисин жаап казактын ханына тартуу» алып барышкан [33]. Бирок эч шылтоо таппай жортуулга даяр турган хан Кене Жангарач жиберген элчилердин «элдешип эл болуп туралы» деген сунушун четке кагат. Бул ирет ал бөлөкбай-төкөлдөш уругунун жигиттеринин болгондо да хандын жылкысына тийип барымта кылгандарын шылтоолоп, атүгүл Тынаалы бийдин өзүн жол көрсөтүүгө мажбурлап кыргыз айылдарына жаңы чапкын баштады.

«Жапан кыргыздар - деп жазат Н.А. Середа, - жоокер эл, ошондуктан аларды женүү кокуй-көлдүктөрдү женгендей женил болбоду. Бул кыргыздардын эр жүрөктүгү жана алар жашаган жердин ойтоосу Кенесары үчүн өтө көп тоскоолдуктарды жаратты. Күрөштүн кыйынчылыгы Кенесарынын чектен чыгара кыжырын кайнатты... Кенесары өзүнүн бүткүл күч-кайратын жапан кыргыздардын өз алдынчалыгын жок кылууга сарптады..., жанылып кемчиликтерди кетирди, бир нече жолку ийгиликтүү кагылышуудан кийин жапан кыргыздар Кенесарыга шашылыш чабармандарды жиберип ага өздөрүнүн багынганын жана аны хан катары таанышарын билдиргенде, өз ийгиликтерине сыймыктанып кекирейген текебер жана кекчил хан алардын баш ийип багынганынан пайдаланууну каалабастан жапан кыргыздарды тукум курут кылып кыраарын, тамырын кыркарын жарыя кылды жана ага келген элчилерди кыйнап өлтүрүп андан ары жылып жөнөдү»[34]. Кенесары 1846 –ж. Чүй менен Иленин аралыгына көчүп келгенден кийин кыргыздарга дембе-дем кол салып турганын, алар айласы кетип ага элчи жибергенин, Кенесары ал элчини кармап калганын кезинде Мейер да баса белгилеген [35].

Жогорудагы маалыматта айтылгандай Кене хан Жангарач бий жөнөткөн элчилердин айрымдарын өлтүрүп салганы, алардын каны менен туусун кандаганы элдик санжырадан жакшы белгилүү. Ошондой жол менен ал кийинчерээк Жаманкара баатыр жана Болот баатыр баш болгон солтонун 13 элчисин да мыкаачылык менен жок кылат. Аларды казактын уйсун уруусуна кирген шапрашты уругунун башчысы Шоорук аркылуу жарашалы деп алдап чакыртып алганы маалым. Бул жөнүндө Ормон хандын 1847-ж. октябрда Сибир казактарынын чек аралык начальниги, генерал-майор Вишневскийге жазган катында мындай деп айтылат: «чапрашты уругунан Саврук – кочька (Шоорук – Ө.Т.) биздин 12 кишини элчилик сыпатында чакырып алып, аларды Кенесарыга өлтүрүүгө өткөрүп берди. Алардын ичинен башчысы Жаманкара –баатыр аталган, бөлөгү - Бердикожонун уулу Болот баатыр эле; ошол мезгилден бери ал (Шоорук – Ө.Т.) Кенесары менен бирге жортуул жасап, өлтүрүлгөндөр үчүн кун төлөп бизди канаатандыра элек» [36].

Кенесары Тынаалы бийди зордоп жол көрсөттүрүп келип кол салганда өзгөчө сарыбагыш-тынайлар орду толгус жоготууларга учурап жабыр тарткан эле. Четки айылдын башчысы Калпак баатыр Мамбет, Түлөгабыл деген инилери менен бирге душманга катуу каршылык көрсөтүп, атышып жатып курман болот. Анын денесинин 19 жерине ок тийгенин Белек Солтоноев өз эмгегинде баса белгилеген. Таш боор хан Кененин өз ханынан кем калбаган канкор жигиттери катын-бала, кары-картандарды аябай, боюнда бар аялдардын кардын жарып, баласын мууздап толорсугунан керегенин башына илип кетишкен, өңдүү-түстүү, сулуу келин-кызды олжо кылышкан. Кан күйгөн ошол кармашта тынайлардын Ормонбек, Суванбек баатыр баштаган көптөгөн эр жигиттери жоонун сан миңдеген аскеринен тайманбай салгылашып жүрүп көз жумушту. Согуш бир нече күнгө созулуп Төрөгелди башкарган сарыбагыштын черикчи уругунун айылдарына чейин уланган. Бул согушта акырындап казакка караганда кыргыздын саны арбып, «3 миндей эр-азамат айкашка катышып, көпчүлүгү солто болгон» [37]. Аларды Жангарач баатыр акыл калчап ынтаа коюп, уруштун жүрүшүнө ылайык тийди-качты, толгомо, чулгама жана ит урушу сыяктуу көчмөндөргө мүнөздүү эзелки ыкмаларды колдонуп башкарып турду.

Ушул согуштан кийин Жантай бий демилге көтөрүп жакын тууганы Кубат уулу Калыгулду Кенесарынын ордосуна элчиликке жөнөтөт. Бул кезде хан Кененин айылдары Чүй суусунун оң жээгиндеги (түндүк тарабындагы) Жейрен-Айгыр, Курти (Калыгуту Кайка

Таш – Ө.Т.), Ыргайты колоту, Узун-Агач жана Каргалы өзөн сууларынын бойлорундагы көк өтөктүү ойдун жерлерде кыргыздарга жана жайгашкан [38].

Калыгул казактардын айылында элчи катары бир нече күн жүрүп элчилик сүйлөшүүлөрдү эптүүлүк менен жүргүзүп, текебер хандын ачуусун убактылуу тарката алган. Адегенде ал Кенесарынын Ноорузбай баш болгон жакын туугандарынын, жан жөкөрлөрүнүн тилин таап, көңүлүн алып жайгарып салган. Буга анын тубаса элчилик касиеттери: терең акылы, аярдыгы, ийкемдүү иш-аракети, чукугандай сөз тапкан чечендиги, кепти кезеги келгенде эч сүрдөбөй, жалтанбай таамай айта алгандыгы түрткү болгон. 1895-ж. Белек Солтоноев Калыгулдун өзүнө жолугуп ошол окуяларды андан оозмо-ооз жазып алган. Анын жазганына караганда «Кубат уулу Калыгул өзү өтө чечен, токтоо, жалган сүйлөбөс, кайраттуу киши болгон». Ал тууганы Жантайдын атынан «кыргыз-казак эл болуп туралы, Кенехандын кенешинен көп алыстап кетпейли» деген убаданы берген. Ошондой эле кандай да болбосун тынчтыкты камсыз кылуу максатында «казак, кыргыздын жоосу болсо биргелешип жоолайлы, өзүбүз эл болуп туралы, чоң кенешибизди Кенеханга салып анын айтканынан чыкпайлы»-деп казак ханы, төрө, султандары менен макулдашкан болчу [39]. Бирок жаалы күчтүү, ачуусу чукул Кенесары хан убадага турган жок. Көп өтпөй ал кайрадан кыргыздарга каршы жаңы жортуулга камынат.

Кыргыз-казактардын 1846-ж. күзүндөгү элчилик сүйлөшүүлөрү тууралуу орус чиновниги Сухомлиновдун Аягуз тышкы округдук приказына 1846-ж. 1-ноябрда жазган кабары бар: «Козголончу султан Кенесары Касымов өз талоончуларын туш-тушка талап-тоноо үчүн жөнөтүүсүн токтотпой жатат... Мурда ал тарабынан талкаланган каракыргыздар андан тынчтыкты суранууда, бирок алигиче эч кандай жооп берген жок» [40].

Ошол кезде Жети-Сууга келген орус аскерлери Кенесарыны куугунтуктоо боюнча кошумча чараларды көргөн эле. Алсак, 1846-ж. сентябрдын аяк ченинде аймактагы күчөтүлгөн аскер отрядынын начальниги есаул Нюхалов Иле дарыясынын оң, сол жээгин жээктетип анын төмөнкү агымын көздөй Кенесарынын турган турагын издетип күчөтүлгөн кошуундарды жөнөтөт. Жүрүшкө Россия букаралыгына өткөн казактар да тартылган эле. Арбын аскер ага каршы чечкиндүү жүрүшкө аттанганы тууралуу кабар жеткенде айылы Иленин куймасында турган (жайды жайлата) Кенесары шашылыш Иленин сол жээгине алдын ала даярданып камыштан жана кара-

гайдан жасалган чакан калкыма паром, кайыкчалар менен сүзүп өтөт. Чоң дарыяны ат, төөсү кечип өтүп, баш аламан чөлдү кесип Чүйгө качып жөнөгөндө ал кыйла малынан, мүлкүнөн ажырады. Ошондой оор жоготууларга карабастан хан Кене Чүй өрөөнүнө келип бир аз тыныгып аяк-башын жыйган соң кайрадан «Ала-Тоонун этегинде эгин эккен эгинчилерге орок оруп жатканда капилеттен кол салды. Душмандан бир канча эсе аз экендигине карабастан кыргыздар жан аябай кармашып жатып 200 киши курман болуп, дагы ошончосу туткунга түштү» [41]. Бирок кыргыздар көз каранды эместик үчүн күрөштү токтотпостон ого бетер чыйралып, алдыда боло турган чечүүчү кармаштарга камынышат. Бул тууралу есаул Нюхалов 1846-ж. 5-октябрдагы билдирүүсүндө мындай деп жазган: «жапан кыргыздар Кенесарыдан анын кол салгандыгы үчүн өч алууну көксөп жана орус отрядынын жакындап жылып келе жатканын угуп, иштин чоо-жайын, абалын билүү үчүн султан Галийге (Галий Адилев – Ө. Т.) өздөрүнүн адамдарын жибершти жана азыр, анын Чүйгө кеткенине байланыштуу аны талкалоо үчүн өтө чоң массага топтолушууда. Алардын мындай ой-максатын колдоп кубаттоо үчүн мен алардын эң таанымал белгилүү бийлерине, бугулар Боромбай Бекмуратов менен Ажыбай Шералинге, сарыбагыш - Ормон Ниязбековго жана солто - Жангарач Эшкожинге кат жиберип, алардын жана орус өкмөтүнүн душманы катары Кенесарыны жайлап салууга аларды чакырдым» [42].

Кенесары кыргыз айылдарына буга чейинки дагы бир жортуулун 1846-ж. августтун аяк ченинде уюштурган. Бул ирет анын 3 миң аскери Чүйдүн башындагы айылдарга бүлүк салат [43].

Ал эми жүз башы Абакумовдун 1846-ж. 12-ноябрда Жети-Сууда аракеттенген орус отрядынын начальниги есаул Нюхаловго жазган рапортундагы кабарга караганда октябрдын аягы - ноябрдын башы ченде Кенесарынын айылдары Иледен ары жана ошондой эле Чүй суусунан да алысыраак Аккамыш аттуу конушта, айрым алдынкы айылдары Аныракайда (Кенес Анархай) турган. Ал Иленин төрүнө көчүп барууга орус отрядынан коркуп батына алган эмес. Чүйгө болсо кыргыздардан чочулап жакындап барууга батына албай алар менен элдешүүгө баардык каражаттарды колдонуп аракет жасаган. Адегенде анын андай айла-амалына азгырылган кушчу уруусу аны менен куда-сөөк болуу үчүн Кене хандын уулуна ак-өргөө жана 4 төөгө жүктөлгөн мүлк-себи бар байдын кызын тартууламак болушат. Бирок кийинчерээк бөлөк кыргыз уруулары мындай сунуш-демилгени жактырбай четке каккандыктан жана хан Кененин убадага тур-

баган туруксуздугунан шекшиген кушчулар андай адашкан ойдон кайра айнып кетишкен [44].

Ошол жылдын декабрь айынын башына карата Кенесарыга Улуу Жүз казактарынын көп сандаган чымыр, жаныш, сары уйсун жана сейкым уруу-уруктары кошулуп, ага караштуу калктын саны 20 миң түтүнгө жетет. Кошумча күчкө ээ болуп эрдемсиген хан Кене эми Ысык-Көлдүн күнгөйүндөгү Ала-Тоонун батыш тарабынан жана Ак-Өлөңдөн тартып Кемин, Чүйдүн башына чейинки кыргыз кыштоолоруна чапкын уюштурат. Чүй өрөөнүн өзүнүн туруктуу турагына айландырууну көздөп бул аймакта Ит-Кечүү чебин Кокондуктардан тартып алып, аны чындап кайрадан куруга киришкен[45]. Султан Камбар Аланов есаул Нюхаловго жазган катында баса көрсөткөндөй «Кенесары кышы бою кара кыргыздар менен кагылышып турган... кара кыргыздардын көптөгөн айылдарына кол салып алардын көп кишисин өлтүргөн жана жайнаган малын олжо кылган» [46].

Кенесарынын 1846-жылкы кайра-кайра кайталанган кандуу жортуулдарынын учурунда Жангарач жана Жантай Сары-Өзөн Чүй менен Кеминди мекендеген Солто, Сарыбагыш ж.б. уруу-уруктардын көз каранды эместик үчүн күрөшүнүн башкы уюштуруучулары болгонуна тарыхый даректер күбө. Андай далилдүү даректердин бири Жантайдын дал өзүнө таандык. Анын 1847-ж. 9-майда Омскидеги орус бийлигине элчи Сартай Жантемир уулу алып келген катында мындай маанилүү маалыматтар бар: «...Чүйдүн жээктеринде көчүп-конуп жүрүүчү Карабек уулу Жантай менен бизге келген султан Кенесара үч жылдан бери душмандардан болуп калдык. Өткөн жылы биздин айылдарды кыйратышты жана жүз чабендестерибизди өлтүрүштү, бирок бизди кудай колдоп, куралданып, султан Бокенин жол башчылыгы астында алардын 4000 кишисин жайладык» [47]. Ушул маалыматка үндөш кабар Жантайдын ошол эле жылы октябрда Сибир казактарынын чек ара начальнигине жазган катында кайталанат. Анда «...кантик менен Кенесарыга каршылык көрсөтүүдө бизден көп эле чыгым чыкты: биринчиден, козголоңчу Кенесары өзүнүн 7 миң жоокери менен бизге кол салган кезде, менин ошончо ага-тууганым, эрендер курман болду, андан кийин бизди кудай колдоду жана ошондо 7 миң жоонун көбүн жайладык, бирок Кенесары качып кутулду...» [48] деп айтылат.

Жогорудагы тарыхый даректерден даана көрүнүп тургандай хан Кененин жортуулдарынын маалында Жантай бий ар дайым калкы-

нын камын жеп, Ормон хан келгенге чейин күрөштүн башында турган. Ал алдын ала чечүүчү кармаштарга камынууда кан кудасы Жангарач бий менен байма-бай байланышып кеңешип турган. Көбүнчө айылдары Чүйдүн чордонунда жана этегинде, Кенесарынын ордосуна жакын жайгашкандыктан жоонун чапкындарына адегенде кабылган Жангарач бий дагы, жоо жакындаган сайын Ормон ханга, Жантайга, Боромбай бийге «кош ат менен, чабармандарын чаптырып» [49] шашылыш кабар жеткирчү.

Жангарач бийдин да баскынчы хандын үстүнөн жалпы кыргыздын женишке жетишүүсүндө эмгеги зор. Айрыкча аксым хандын акыркы чапкынынын алдында ал элин бөөдө кыргындан сактоо максатында алдын ала алгылыктуу аракеттерди жасап калайыктын алкоосуна арзыган, акылмандыгы, көсөмдүгү менен элдин көзүнө көбүрөөк көрүнүп кадыр-баркы арткан.

Биринчиден, ал аягы Кара-Балтадан Олуя-Атага чейин жайлаган солтолорду душман жете алгыс тоо арасындагы буктурмага ыңгайлуу тар капчыгайларга, бийик төрлөргө көчүрүп, Аламүдүндөн Буранага чейин жигит жыйат [50]. Ал эми 1847-ж. эрте көктөмдө башталган чечүүчү айкаштын алдында Жангарач солто айылдарынын жоон тобун Кегетиден тартып Токмоктун үстүнө тоо этегине кондуруп, айрымдарын Кичи Кемин, Чоң Кеминге бет алдырып көчүрүп жиберет.

Экинчиден, өзү топтогон жигиттери менен Токмоктон 8 чакырым күн чыгыштагы Оро башы деген жерде жоону тосуп [51], кармаш башталганда эрлерин эрдикке үндөп-сүрөйт, туу түбүндө туруп «каратал» деп ураан чакырып түздөн түз майданда кол башчылык кылат.

Үчүнчүдөн, мурдатан коңшулаш жашап ынактарча достошуп, сыйлашып жүргөн казактын ботбай уругунун башчысы Супатай баатыр менен алдыртан жашыруун сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн. Ал кийин чабуул башталганда ынак досу Жангарачка атайлап киши жиберип «досум капа болбосун, мен барбасам элимди Кенесары чаба турган, анын колуна аралашкан болуп кетип бара жатам, ыгы келсе жардам берермин», - деп салам айттырат. Жангарач келген элчи кайра кайтканда «Супатай досума айта бар: Олуя-Атадан Меркитег чейинки жерди берейин, аркадан (Сары Арка – Ө. Т.) келген Кенесары кетип калат, анан экөөбүз эле калабыз, жоолашып жүрбөйлүк, бизге жардам берсин» [52] - деп ынтымакты ыдыратпай чындоого үндөгөн. Буга Супатай бий макул болуп кийинчерээк согушта колунан келишинче көмөк көрсөттү.

Төртүнчүдөн, душмандын аскерине суу жеткирбей жүдөгүш үчүн Жантай жана жакын тууганы Чыңгыш менен кенешип, онтойлуу жайык жерден Чүйдүн суусуна таш салып бөгөп, сууну Кызыл Суу, Шамшынын, Кең-Булундун оюн көздөй бурдурган [53].

1847-ж. эрте жазда Кенесары хан кыргыздарга каршы акыркы жолу жортуулга аттанат. Бул кезде анын ички, тышкы саясий абалы кыйла кыйындап, оорлоп кырдаал кыргыздардын пайдасына оогон эле. Кыргыздар чөлкөмдөгү орус генералдары менен байланышып кармашка камылга көрүүгө, абалын чындоого үлгүрүшкөн болчу. Орус генералдары Ормон хан, Жантай, Жангарач жана башкаларды элин чечкиндүү күрөшкө көтөрүүгө үндөп, ыңгайы келгенде куралдуу колдоо көрсөтүүгө убада беришет. Албетте орус бийлигинин мындай мамилеси кыргыздарды кыйла шердентти. Анан калса 1847-ж. алгачкы айларында «Аягуз округунан Жети-Суу аймагына 1 офицер 10 урядник, 200 казак-орус жана 1 фельдшер 2 замбириги менен Копал өзөнүнө келип есаул Абакумовдун карамагына өтөт» [54].

Буга чейин ал кокондуктардын Мерке чебин бир нече күн камап жатып, чептеги бек Мухаммед-Али «кызыл ооз» аттуу аргымагын, кымбат балуу белектерин тартуулаган соң Бишкек чебин көздөй жөнөгөн болчу [55]. Бишкектин беги Алишер ага жарытылуу каршылык көрсөтө алган эмес.

Ал эми түпкүлүгүндө өз өлкөсүнүн кызыкчылыгын көздөгөн генерал-майор Вишневский кыргыздарга жан тарткан түр көрсөтүп Батыш Сибирдин генерал-губернаторуна жөнөткөн билдирүүсүндө (1847-ж. жазындагы рапорту) мындай деп жазат: «Козголоңчу султан Кенесары жаз келээр замат жапан кыргыздар менен чабышууга камынууда, мен... жапан кыргыздарды башкаруучу башкы бийлерге... кат жазып Кенесарыны мүмкүн болсо айылдары менен жок кылууну сурадым жана алар ошондой аракет кылышса, анда... эгерде жергиликтүү шарттар мүмкүнчүлүк түзсө, ал тараптан биздин отряддын күчү менен колдоо көрсөтүшү үчүн есаул Нюхаловго кабарлап коюну сунуш эттим, натыйжада есаул Нюхаловго жапан кыргыздардан элчи катары татар Мухамед Галим кат алып келди, анда ал эмне жарлык жарыяласа баарына ишенишээрин билдиришкен, андан есаул Нюхалов жапан кыргыздар Кенесарыга каршы жан аябай катуу каршылык көрсөтүүгө жана өздөрү кырылууга же аны талкалоого чечим чыгарышканын билди, бирок Чоң Ордонун кээ бир урууларынын казактары кыргыздарга душмандык кылып Кенесарынын талоончуларына кошула баштагандыктан есаул Нюхалов, уйсундардын (юсуповцев) Кенесарыга кошулуусуна жол

бербеш үчүн жүз башы Абакумовдун кол башчылыгы астында казак-орустардын чон партиясын чектерди кыдыруу сыяктантып Каратал суусунун аркы тарабына жөнөттү» [56]. Кенесарынын кайгылуу аяктаган ошол жортуулу тарыхый даректе (1847-ж. 13-апрель) мындайча баяндалган: “Кенесары февраль айында же марттын башында жыйырма миң жоокери бар чоң кошуун менен кыргыздарга басып кирди, алардын волостун кыйратты, бирок кагылышуу учурунда кыргыздар аны, иниси Ноорузбайды жана аталаш туугандары Худайменде менен Ержанды кармап (туткунга түшүрүп – Ө. Т.) алышты, ал эми анын чаң-тополоң түшкөн колун толук талкалап салышты. Бул жөнүндө кабар жеткенде, ага жакын көчүп жүргөн төлөнгүттөрүнүн (чарбалык кызматчылары – Ө.Т.) баары туш тарапка качып жоголушту» [57].

Мурунку жылдардагы хан Кене уюштурган жортуулдардай эле 1847-ж. кан күйгөн кармаштын алгачкы күндөрү элдин тагдыры үчүн негизги жоопкерчилик өзүнөн өзү Ормон хандын эң жакын кишиси, башкы кеңешчиси Жантайдын мойнуна жүктөлгөн. Себеби ал кезде Ормон хандын ордосу Ысык-Көлдүн күнгөйүндөгү Байсоорунда тургандыктан жоонун кыргыз жерине кирип келгени тууралуу кабар ханга кечирээк жеткен. Жантайдын жазган катындагы так тарыхый маалымат боюнча Ормон хан уруш башталгандан 3 күндөн кийин Жылгын Башыга келип жалпы кыргыз жигиттерине кол башчылык кылуу милдетин өз колуна алат. Ага чейин Кара Конуздан Оро Башыга чейин жер жайнап жыйналган кыргыз колун Жантай башкарып, бир канатын Жангарач менен Чыңгыш тескеген.

Алар Хан Кене кыргызга аттанаарда “узун кулак” тыңчылары аркылуу анын жаңы жортуулга камынып жатканы туралуу кабар алып турушкан. Андай кабардын чын-төгүнүн билиш үчүн Жантай жакын тууганы Кожоян менен уулу Ысабекалыны Чалдыбарга чалгынчы кылып жөнөткөн. Булар Кенесарынын камылгасы жөнүндө анык кабар алып кайткандан кийин Жантай менен Жангарач элине жоого каршы курал-жарагын камдатып бир катар даярдык көрүүгө үлгүрөт. Жылгын Башыда турган Жантайга кабар келгенде ал сарыбагыш-тынайларды Шамшынын төрүнө көчүргөн, черикчилер болсо Берикташтын алдынан көчүп Шамшынын, Кызыл Суунун бөксөсүнө конот.

Жаңы жортуул учурунда хан Кененин аскерлеринин мыкаачылыгы, таш боордугу ого бетер күчөдү. Алар бул ирет кыргызды кызыл уук кылып чаап, тып-тыйпыл кырып тукум курут кылабыз, катуудан казанын, жумшактан күлүн гана калтырабыз деп

кекенип келишет. Анын адам чыдай алгыс андай кара мүртөздүгүнө Н.А.Маев мындайча таамай мүнөздөмө берет: “Мында, Чүйдүн аркы тарабында, Май-Тоонун тоолорунун этегиндеги колотто 1847-ж. белгилүү султан Кенисары Касымов, Аблай хандын небереси өлтүрүлдү. ... Баардык катуу, атүгүл өтө таш боор чараларына карабастан, ал өз бийлигине эркиндикти сүйгөн кара кыргыздарды багындыра албады. Кенисарынын таш боордуктары анын душмандарын ого бетер карартып өчөштүрдү. Кенисары террорду колдонуп жүрөктүн үшүн алгысы келген; ал атүгүл көзү өткөн маркумдарды да аяган жок. Токмокко жакын жерде (Бишкек менен чаташтырган – Ө. Т.) кыргыздардын баатырлары Канай менен Исса-ходжанын (Эшкожо – Ө.Т.) көрүстөндөрү бар; Кенисары мүрзөлөрдөн алардын өлүктөрүн каздырып алды жана баштарын кесүүгө буйрук берди” [58].

Албетте анын дене бойду дүркүрөткөн, акыл-эси ордундагы адамдын дити барбаган, дегеле караманча салтта жок жосунсуз жоругу кыргыздардын кыжырын кайнатып, улуттук аң сезимин, ар намысын ого бетер ойготту.

Эл арасында айтылып калган санжыра, баяндарга караганда Кенесары жаңы чапкынды баштаганда көчмөн калктардын эзелки согуштук искусствосуна мүнөздүү аскердик ыкмага ылайык колун үч канатка бөлгөн. Оң канатка бир тууган иниси атактуу Ноорузбай баатыр кол башчылык кылып, сарыбагыштардын Жантай башында турган тынайлар менен черикчи (бул уруш учурунда Төрөгелди жок эле) уруктарын көздөй бет алган. Сол канатка хан Кененин агасы Саржан султандын уулу Эржан төрө кол башчылык кылган. Анын колу Жангарач баштаган солтолордун кошуундарын беттеп чабуул баштайт. Ал эми ортодогу ички аскерин өзү башкарып Жылгын Башы, Бурананы бет алып жөнөйт. С. Закиров түзгөн “Кыргыз санжырасы” боюнча Кенесары оң канатка Эржан төрөнү, сол канатка Ноорузбайды кол башчы кылып дайындаган [59]. Анын аскеринин жалпы саны салгылашуулардын алдында 20 миң кишиден ашкан [60], анын ичинен 1500 жоокери мылтык менен куралданып, 2 замбиреги бар болчу [61].

Жол боюнда жолуккан бирин-серин айылдарды, кары-картан, катын-баланы алар эч аябай талап-тоноп, жырткычтык менен кыйнап өлтүрүп улам ичкери карай илгерилей беришкен эле. Баскынчылардын жан кейиткен кесепети тууралу дагы бир тарыхый даректе мындай деп жазылган: “Козголоңчу султан Кенесары жапан кыргыздарга каршы аракеттенип (аттанып – Ө. Т.), адегенде чон

ийгиликке ээ болду жана 1000 ден ашуун боз үйдү кыйратты, атүгүл бала чаканы да аябады жана алардын чегине тереңдеп кирип барды, бирок анын кылык-жоруктарына кекенишкен жапан кыргыздар жалпы көтөрүлүш жасашты жана Ормон бийдин жетекчилиги астында жыйналып Кенесарынын иниси Худайменде жетектеген Кенесарынын саны 5000 кишиге жеткен биринчи кошуунун талкалап салышты, анын өзүн (Худаймендени – Ө.Т.) туткунга түшүрүштү жана кийин өлүм жазасына тартышты”[62].

Кенесарынын колу менен кыргыз кошуундарынын ортосундагы 10 күндөн ашуун убакытка созулган негизги салгылашуулар Токмоктун түндүк-чыгыш тарабында, ал чептен 4 чакырым аралыктагы Чүй суусунун сол жээгинде (бир чакырым ары) Кекиликтин Сеңиринде, Май-Төбөдө, Кара-Конуз өзөнүнүн төрүндө жүрдү. Дал ушул жерди хан Кене оорук кылып, жортуулда түнөчү жол чатырын тиккен, туусун орноткон. Кыргыздар акырындап Токмоктон 8 чакырым күн чыгыш тараптагы Оро Башыга чогулат. Жоо келгенге чейин Жантайдын колу Жылгын Башыда (Токмоктун үстү), Жангарачтын колу Кекиликтин Сеңирине тушташ Чүйдүн оң жээгине (айрым малыматтар боюнча Текеликтин Сеңири, Токмоктон 4 чакырым түндүк-чыгышта), Оро Башыга жыйналган эле. Кабар жеткенде Кочкор, Жумгал, Суусамырдан, сарыбагыштын - Борукчу, Эсенгул, Надырбек уруктарынын, саяктардын жиберген жигиттери Шамшы ашуусун ашып жардамга келген[63]. Көп өтпөй барган сайын саны арбыган кыргыздар касташкан душмандын колун үч жагынан курчап алат. Күн чыгыш тараптан Ормон хан жөнөткөн сарыбагыш - Эсенгул уругунун, саяктардын жана аларга Жангарач кошкон солто-талкан уругунун жигиттери, түндүгүндөгү бөксө тоо тараптан Жангарач башкарган солтонун талкан уругу, күн жүрүш түштүктөн, Чүй суусу тараптан солто – бөлөкбай, Жантай баштаган тынайлар менен черикчилер жана Жангарач көп солтонун колунан жардамга бөлгөн бөлөкбайлар жоону эки жакка жылдырбай камап турду. Арттан азык-түлүк, жардамга кошумча кошуун келбей душмандын аскерлери күндөн-күнгө алдан тайып алсырай берди. Анын үстүнө кармаш кызыган кезде жүз башы Абакумов менен есаул Нюхалевдин алдын ала атайлап жөнөтүлгөн казак-орус аскери Кенесары күткөн кошумча күчтөр өтө турган жолду тороп, Улуу Жүздүн уйсун, жалайыр урууларына ачыктан-ачык тоскоолдук кылган.

Ал эми кыргыздар мунун тескерисинче убакыт өткөн сайын уламдан-улам күч алып, жоого оңолгус оор соккуларды уруп чети-

нен талкалап кирет. Анткени кыргыздар жапа тырмак жоого каршы аттанып, үйдө найза сайганга, кылыч чапканга, союл көтөргөнгө, жараган жан киши калган эмес. Алардын малын аялдар багып, тамагын аялдары жеткирип турган. 15 жаштан баштап, 60 жашка жете эркектери согушта болгон[64].

Эрегишкен эки тараптын ортосунда кармаш өтө күчөгөн кезде Ормон хандын өз туусун көкөлөтө көтөргөн көп аскер менен мылтык атып ок чыгарып, керней үнүн ай-талаага жаңыртып келиши кыргыздардын көңүлүн көтөрүп, кайратын арттырды. Деминдем, күчүнө-күч кошулган кыргыздар эми Ормон хандын буйругу боюнча жоонун колун бириндетип жапырып чулгап, ит урушун салып туш-туштан чабуул койду. Ошондой душманды жапыруунун биринде Жангарачтын кошууну Эржан төрөнү колго түшүрөт. Аны айтылуу жетикашкадан Андаш баатыр (же Жоосейит-бөлөкбай) аттан ыргыта сайган экен. Ошондо Ноорозбай 3 миң жоокери менен Эржан төрөнү куткарууну көздөп Жангарач башында турган солтолорго чабуул коюп, алардын катуу каршылыгына кабылганда аргасыз артка чегинет.

Акыры тез-тез кайталанган кармаштарда көп жоготууларга дуушар болуп, алсырап айласы куруган Кенесарыны Ормон хан курчоого алганда анын аскеринин жарымы, жан-жөкөрлөрү түн жамынып, карөзгөй ханды таштай качканы маалым[65]... Алардын айрымдары Ормон хан, Жантай, Жангарач менен алдын ала жашыруун жең ичинен сүйлөшүп макулдашып алган эле. Алсак дулат Рүстөм султан менен ботбай Сыпатай бий, чымыр Байзак кыргыздар менен ынтымак-ымала кылып, өз жигиттерин кыргындан аман алып калышкан. Хан Кенеге кошулган Улуу Жүз казактары убадандан айнып-тайып баш аламан кача турган болгондо “Сыпатай баатыр астыртадан Жангарачка киши чаптырып: - Аргын, торгойдон башка кол калган жок. Бүт качып кетишти”[66], - деп Кенесары хандын абалы начар экенин билдирет.

Бул жөнүндө кийинчерээк Жангарач бий, “Рүстөм султан Супатай бий Алибеков менен аскерин алып, Кенесарыны эмне кылсаң өзүң бил деп кетип калышты”[67], - деп жазган. Буга кошумча далилди Жантайдын 1847-ж. май, октябрь, 1848-ж. сентябрь айларында жазган каттарынан жолуктурабыз. Ал каттардын биринчисинде жакын тууганы манап Сартай экөө мындай деп баса көрсөтүшкөн: “...Ушул жылы, үч ай салгылашып, кайрадан кудайдын кудурети менен Кенесары, Ноорозбай, Ержан жана Худаймендени 3400 кишиси менен кармап алып, аларды жайладык... Дулаттар

биздин душмандарыбыз болуп алышты, бирок алардын ортосунда (арасында – Ө.Т.) биздин ынак досубуз бар, ал Кенесарынын душманы Сыпатай бий, ал эми кыргыз урууларынан – Жантай бий, Жангарач жана Ормон (ынак достор – Ө.Т.).

Дулаттар Кенесарыны кемсинткени үчүн элдин тынчын алууда, биздин агайын-тууганыбыз Төрөгелдини эки кичүү инибиз менен бирге жана 1000 жылкыбызды кармап алып чидер, кишен салышты. Ошондуктан падышадан үч агайын-тууганыбызга жакшылык кылып жардам берүүсүн ушул кат менен Копал приказындагы башкы начальникке жиберилген Сыпатай бий аркылуу өтүнөбүз. Бул бий биз менен биригип душмандарды кууп чыгууга көмөк көрсөттү.

Сиздерге ык алган бийлер Жантай, Жангарач жана Ормонго 40 миң түгүн эл карайт” [68].

Ал эми анын экинчи катында мындан да тагыраак маалыматтар бар. Анда “...экинчиден, үстүбүздөгү 1847-ж. ал кайрадан бизге басып кирген кезде ага каршы аттанып чыгып, аны үч күн бою эч жакка чыгарбай курчоодо камап турдум. Ошол учурда Рүстөм султан менен Супатай бий Алибеков аскерин алып артка кайтып кетишти, Кенесарыны эмне кылсаң өзүң бил дешти. Биздин агабыз Ормон аны көргөн жок, анткени акыйкатында ал арт жакта калган. Козголоңчу Кенесарыны болсо менин Калча аттуу кишим кармады жана мага ал тууралу биринчи кабарлады. Андан кийин ал, Кенесары жүз көрүшүүнү өтүндү жана аны куткаруу үчүн соодагерлерден талап алган тангак-тангак дүнүйө, мүлк жүктөлгөн 60 төөнү сунуш кылды, бирок мен анын көп элдерге кыянаттык кылганы үчүн, ошондой эле кыйынчылык көргөндөргө бейпилдикти жана жыргалчылыкты ыроолоо үчүн, айтылган байлыкка азгырылбай, аны тындым кылдым, ошону менен өкүмдарга (падышага – Ө.Т.) кызмат кылдым. Андан соң менин тууганым Калыгулга башын, ага мөөр басылган катты кошо берип, генерал мырза-Сизге алар кабарлашсын үчүн Рүстөм султан менен Супатай бийге жөнөттүм” [69].

Андан аркы окуялардын жүрүшү II главада Ормон хандын тышкы саясаты каралганда кыскача баяндалды. Андыктан кайрадан ага кайрылуунун зарылдыгы жок. Тек гана женишке жетишүүдөгү Жантай менен Жангарачтын салымына басым жасоону туура көрдүк.

Архивдик маалыматтарга карганда кыргыздар качкан жоону кубалап урушканда, хан Кенеден тышкары анын инисин, эки уулун жана 15 тей султанды колго түшүргөн [70]. Иниси Ноорозбайды Жантайдын жигиттери Дайырбек менен Калча Атамбек уулу колго түшүрүп, Кудайменде султанды Жангарачтын жакын тууганы Чын-

гыш баштаган солтолор туткундайт. Ак койлуу (сейким) уруусунун төрөсү Баеттин уулу Кудайберген датканы да Жантайга караштуу тынайлардын абыла уругунан чыккан Аалы аттуу жигити кармап келген. Чымыр Байзак алдын ала Ормон хан менен макулдашып, анын айтканы боюнча аскерине текши ак көйнөк кийгизип түнкү кыргындан сактап калат.

Россиянын коркунучтуу душманы, артынан сая түшүп куугунтуктаган орус аскерлеринен запкы жеп Казакстандын эң четине камалган «козголоңчу» Кенесарынын кошуундарын Кекиликтин Сенириндеги салгылашууда талкалап, өзүн жана жакын жан-жөкөрлөрүн жайлагандыгы үчүн орус өкмөтү өзүнүн буга ынтызар, ыраазы экендигин билгизип Ормон ханга подполковник аскер чинин, мактоо баракчасын, алтын медаль ыйгарган. Ошондой алтын медаль менен дагы 12 киши сыйланат[71]. Алтын медалга жана мактоо баракчасына Жантай менен Жангарач, Калча, Калыгул Кубат уулу, Кожобек жана башкалар арзыган эле.

Кийинчерээк, XIX к. 60-жж. Ала-Тоого келген орус чиновниктеринин бири Жантайдын ошондогу синирген эмгегин мындай деп эскерет: «биз Чүй өрөөнүнө түшкөн кезде (1867-ж. июлда) отряддын начальнигин (полковник Полторацкийди) сарыбагыштардын чоң манабы Жантай тосуп чыкты. Георгий сызмагындагы алтын медаль менен мандайындагы бүтпөй калган терең жарааттын тагы, тырык Жантайдын орус өкмөтүнө өтөгөн эмгегине жана анын белгилүү козголоңчу Кенесары Касымов менен күрөштөгү эрдиктерине күбө болду»[72].

Ошентип, Бишкектен күн чыгышта Кара-Суунун боюндагы Калпак баатырдын айылына капилеттен кол салуу менен башталып, Кара-Конуз - Оро Башынын ортосунда, Май-Төбө, Кекиликтин-Сениринде уланган катуу кармаштар кайрадан Мыкандын кара сазында кыргыздардын толук жеңиши менен аяктады. Мүрзөсүнө ыйык мазардай өткөн-кеткен адамдар сыйынган касиеттүү маркумдардын көрүн ачып, сөөгүн чачып айбандарча арбагын козгогон көркоолордун сөөгү дал ошол тушта кыйла жыл жерге жашырылбай агарып чачылып жатканы али элдин эсинде. Мындай тарыхтын мыйзамы, оор жазасы каны кызуу адамдарга чоң сабак экени шексиз.

Жантай менен Жангарачтын коомдук-саясий ишмердигинин кийинки этабы XIX к. 40-жж. аягы 60-жж. орто ченине туура келет. Бул мезгилдеги алардын иш-аракеттерине да жалпы жонунан окшоштук мүнөздүү. Эки Улуу инсан тең тарыхый шартка, ички жана тышкы

саясий кырдаалдын өзгөрүшүнө жараша ийкемдүү иш жүргүзүштү. Эң башкысы эл-жердин эркиндиги, көз аранды эместиги үчүн баардык аракеттерди жасоо керек экендиги алардын көнүлүнүн борборунда болгон. Бирок биримдиги анчейин бекем эмес бирдиктүү жана борборлошкон өз алдынча мамлекетти биротоло акыр-аягына чейин түзө албаган, чачкынды эл күч-кубаттуу өлкөлөрдүн кысымына канчалык айбат кылып каршылык көрсөткөнү менен акыры ага туруштук бере алмак эмес. Ошондуктан калайык калкты бөөдө кыргындан сактоо үчүн кыргыздардан алда канча күчтүү мамлекеттер менен ынтымак-ымала кылууну, керек болсо кепке-эпке келип багынып берүү аркылуу тынчтыкты, бейкуттукту камсыз кылууну артык көрүшкөн. Арийне кыргыз жол башчылары мындай көсөмдүктү байыртадан эле көрсөтүп келишкени белгилүү. Алсак, тээ хундардын доорунда, түрктөр күч алганда, кийин кыргыз өлкөсүнүн чегине монголдор жакындап келгенде да эптүүлүк менен эзелки элдик дипломатияны колдонуп, чапкыга аскер ордуна элчилерден бөгөт коюшкан. XIX к. орто ченинде түзүлгөн оор абалдан да ошондой жол менен чыгууга туура келди.

XIX к. 50-жж. башынан тартып Ала-Тоо аймагында Кокон хандыгы менен Россиянын теңтайлашуусу күч алат. Бул кезде Кокон хандыгында ички бийлик талашкан күрөштөр убактылуу тынчып, кандайдыр бир деңгээлде саясий туруктуулук калыптанган. Натыйжада кокондук бектер аркалык кыргыздардын арасында өз таасирин таратууга, үстөмдүгүн кайрадан орнотууга умтула баштайт. Кенесарынын кыймылы кыйрагандан кийин Кыргызстанга кыйла жакындап келген орус аскерлери да келечекте кереги тиер кыргыз манап, бийлери менен мамилени чындап онтойлуу учурду күтүп турду.

Белгилей кете турган нерсе Кокон хандыгы дагы каалаган максатына жетиш үчүн биринчи кезекте Пишпек чебине жакын жашаган кыргыз уруу бирикмелеринин жол башчылары Жантай жана Жангарач сыяктуу кадыр-барктуу манаптарды өз тарабына имерүүгө умтулган. Кызыгы, теңтайлашкан эки тарап тең кыргыздарды бири-экинчисине ыраа көрбөй кызгануу менен мамиле кылышкан. Кокондук бектер дагы, орус төрөлөрү дагы кыргыз жол башчыларын коркутуп-үркүтүүлөр менен бирге ар кандай айла амалдарды колдонуп, алардан кымбат баалуу тартуу белектерди аяган эмес. Кыргыз манаптары дагы элинин түпкү кызыкчылыктарын эч эстен чыгарбай аталган эки өлкөгө карата кырдаалга жараша мамиле кылышты. Айрыкча кендирди кескен ич ара чатактын айынан Ормон хан көз жумгандан көп өтпөй, 40-жж. башынан тартып калыптана баштаган бирдиктүү кыргыз хандыгы кыйраган кыйын кырдаалда,

бугу-сарыбагыш жаңжалы жалпы калайыкты алсыратып ички биримдикке, ынтымакка доо кетирген кезде элдин мындан аркы тагдырын чечээр, өсүп-өнүгүүсүнө он таасир этээр туура жол тандоо вазипасы өзүнөн өзү дал ошондой билермандарга жүктөлгөнү талашсыз. Ошондуктан аларга мурдагыдан да аяр, кылдат болууга, абдан сак саясат жүргүзүүгө туура келди.

Жогоруда баяндалгандай Жантай жана Жангарачтын Батыш Сибирдеги орус бийлиги менен мамиле түзө баштоосу XIX к. 40-жж. туура келет. Ошол жылдары, тагыраак айтканда 1847-1848-жж. Жантай орус генералдарына 3 ирет кат жазып, алардан он жооп алган. Ал каттардын мазмунунан Жантайдын жалаң кыргыз элинин кызыкчылыгын ойлогону, Ата-Журт үчүн кызмат кылганы даана байкалып турат [73]. Андай каттардын бир нечесин Батыш Сибирдеги орус бийлигине Жантай 1850-1851-жж.да жөнөткөн [74]. Жантайдын ошол каттарынан көрүнүп тургандай Жангарач орус аскер адамдары менен байланыш түзүүдө Жантайдын ою менен болгон.

Орустар менен байланыш түзө баштаган кыргыз жол башчылары 50-жылдардын башында Чүй өрөөнүндөгү Кокондук чептерге кол салып турушту. Алсак, 1850-ж. жайында Жети-Сууга келген орус аскерлери Таучубек чебиндеги Кокондук аскерлерге каршы жөнөгөндө кыргыздар буга чейин алсырап калган Пишпек чебине чабуул коюшкан [75]. Албетте андай жортуулдарга Жангарач менен Жантай жетекчилик кылганы анык.

Жантай менен Жангарач жалпы кыргыз элинин биримдигин, ич ара ынтымагын чындоого көп күч жумшаган. Өзгөчө Ормон хан көз жумгандан кийинки карапайым калк ичинде кан төгүүлөргө жол бербөө боюнча алардын аракетин өзүнчө сөз кылууга арзыйт. Дал ушундай максатта Жангарач кудасы Жантай баш болгон сарыбагыш-тынайлардын аттуу-баштуу 60 кишисин, манаптарын кыз узатуу тоюн шылтоолоп чакыртып алып, аларды бугу-сарыбагыш чатагына катыштырбоого аракет жасаганы белгилүү [76].

Дегеле Ормон хандын көзү өткөндөн кийин Жантай Аркалык кыргыз манаптарынын арасынан өтө кадыр-барктуусуна айланган. Ошондуктан орус бийлиги Жантай менен жакшы мамиледе болууга умтулган. Атүгүл андан Россия букаралыгына өткөн бугу уруу бирикмеси менен сарыбагыштардын ортосундагы чабышты токтотууну өтүнүп атайын кат менен кайрылышат. Алсак, 1855-ж. сентябрда Улуу Жүз казактарындагы пристав М.М.Хоментовский Жантайга атайын кат жөнөткөн. Ал катта мындайча өтүнүч бар эле: «Ак ниет кенеш берүүчү, досторун калкалоочу, душмандар менен кар-

машта эр жүрөк, арстан билек, жолборс жүрөк, урматтуу манап Жантай Карабековго көптөн көп таазим этип, эсенчиликти, бактаалайды жана жыргалчылыкты каалайм.

Абдан ардактуу манап! Мага Ормондун бугу уруусу менен урушу жөнүндө ушак-айыңдар угулууда. Ормон өлгөндөн бери... сиз менин оюмча сарыбагыш уруусунун башчысы болуп калдыңыз жана ошондуктан сизге жакшы сөздөр менен кайрылам; сиз биздин букарабыз эмессиз жана мени угууга милдеттүү эмес экениңизди билем, бирок туура кенешти уккан жана ал жөнүндө жакшылап ойлонгон да акылсыздык эмес. Буга чейин көп кан төгүлдү жана бугулар көп азап чекти... Туура жүргөн жана таза жүргөнү менен менин урматтоомо арзыган адам катары мен сизге ак ниет кенеш менен кайрылам... Эгерде аны аткарасыңыз, Кудай сизди колдоп, кур койбойт. Менин сөздөрүм жөнүндө ойлонуп көрүңүзчү» [77].

1860-ж. август айында, Токмок жана Пишпек чептерин ээлөө үчүн келе жатып Кара-Коңузга токтогон орус аскерлерине Жантай өз уулун жиберип алар менен мамилени жакшыртууга аракет жасаган [78]. Өз кезегинде орус офицерлери Жантай жана Жангарачтын ишенимине кирүүгө көп күч жумшашкан. Буга архивдик даректер күбө. Алсак, андай документтердин биринде Батыш Сибирдин генерал-губернатору Ала-Тоо округунун начальниги подполковник Перемышльскийге мындайча көрсөтмө берген: «Кыргыздардын солто уруусунун таасирдүү кишилери Жангарач жана башкалар менен байкатпай акырындап жакындашууңузду өтүнөм» [79].

Жантай өзү башкарган эли менен бирге 1862-ж. Россия букаралыгына өткөн жана ага 1867-жылы подполковник аскердик чини ыйгарылган. Кийинки жылы ал көз жумат. Жангарач бий 1864-ж. көз жумган. Бул кезде солто уруусундагы бийлик анын жакын тууганы Байтик баатырдын колуна өткөн.

Жыйынтыктап айтканда кыргыздын чыгаан инсандары өз мезгилине ылайык өмүр сүрүп, калкынын келечеги жана Ата Журттун бейкуттугу үчүн кам көрүп жүрүп дүйнөдөн өтүшкөн. Улуу инсандардын ысмын урпактар эч качан унутпайт.

ТИРКЕМЕ

1. Акаев А. Кыргызская государственность и народный эпос «Манас» - Б: АО «Учкун», 2002. 199 – бет.
2. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. В пяти томах.Т.II. -Алма-Ата: Глав.ред.казах.сов.энцикл. 1985, 41,87-беттер.
- 3.Туркестанский сборник. Т.49. - СПб., 1873. 207- бет.
4. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений ..., Т.2. 84- бет.
5. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае. 1867. // Записки Русского географического Общества, по отд. статистики. Т.1. - СПб,1968. 43-бет.
6. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений ..., Т.2. 42- бет.
7. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений ..., Т.3. 352- бет.
8. Туркестанский сборник. Т.16. - СПб., 1869. 322- бет.
9. Белек Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхы. 1-китеп, 198- бет.
10. Ошондо эле, 202- бет.
11. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И-715, оп.1, д.17, 59 - барак
12. Туркестанский сборник. Т.16. - СПб., 1869. 323 - бет
13. Абрамзон С. У истоков манапства. // Советская Киргизия, 1 апреля 1931 г. 2- бет.
14. Белек Солтоноев. Аталган 1- китеби, 196 - бет.
15. Султаны Кенисары и Садык. Биографические очерки султана Ахмета Кенисарина. Обработано для печати и снабжено примечаниями Е.Т. Смирновым. – Ташкент: Типо-литография С.И. Лахтина, 1889. 3- бет.
16. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.374, оп.1, д.2909, 203-барактын арты.
17. Ошондо эле. Ф.4, оп.1, д.2333, 247- барак.
18. Ошондо эле. Ф.4, оп.1, д.2327,111,113,121- барактар; д.2333, 53-барак.
19. Султаны Кенисары и Садык, 5 - бет.
20. Белек Солтоноев. Аталган 1-китеби, 203- бет.
21. КР УИА кол жазмалар фонду, № 172 кол жазма. 3-7 беттер; / Большевик Казахстана, 1939, №8, 52 - бет.
22. АристовН.А. Усуни и кыргызы или кара-киргызы: ... 484 – бет.
23. Белек Солтоноев. Аталган 1 - китеби, 202 - бет; Бала Айылчы санжырасы. // Кыргыз санжырасы, 195-бет; Закиров С. Кыргыз санжырасы, 129-бет.
24. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.374, оп.1, д.2902, 26-барактын арты, 41-барак.
25. Ошондо эле, Ф.4, оп.1, д.2378, 136-137- барактар.
26. Ошондо эле, ф.374, оп.1, д.2902, 37- барак.

27. Ошондо эле, д. 2902, 25- барак.
28. Ошондо эле, ф. 374, оп.1, д.1710, 98-100-барактар; д.2909, 118-барак.
29. Ошондо эле. Ф.374, оп.1, д.2902, 42-барак.
30. Султаны Кенисары и Садык, 17- бет.
31. КР УИА кол жазмалар фонду, №172 кол жазма, 19-20 - беттер.
32. Казакстан Республикасынын БМА.Ф.374, оп.1, д.2902, 105-барактын арты, 113- барактын арты.
33. Бала Айылчы санжырасы. // Кыргыз санжырасы, 195-бет; Белек Солтоноев. Аталган 1-китеби, 203-бет.
34. Серета Н.А. «Бунт киргизского султана Кенисары Касимова». // Вестник Европы, 1871 года, №8, 688-689-беттер.
35. Мейер. Киргизская степь Оренбургского ведомства. - СПб, 1865, 62-бет.
36. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.374, оп.1, д.2920, 47- барак.
37. Белек Солтоноев. Аталган 1-китеби, 206-бет.
38. Султаны Кенисары и Садык, 15-бет.
39. Белек Солтоноев. Аталган 1-китеби, 208-бет.
40. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.374, оп.1, д.2902, 170-барактын арты.
41. Ошондо эле, 125-барак.
42. Ошондо эле, 126-барак.
43. Ошондо эле, ф.4, оп.1, д.2378, 137-барак.
44. Ошондо эле, ф.374, оп.1, д.2902, 187,191-барактар.
45. Ошондо эле, д.2909, 203-барактын арты.
46. Джемгерчинов Б.Очерк политической истории Киргизии XIX века (первая половина), 91-бет.
47. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.374, оп.1, д.1921, 4- барак
48. Ошондо эле, д.2920, 40 - барак.
49. Бала Айылчы санжырасы. // Кыргыз санжырасы, 196-бет.
50. Закиров С. Кыргыз санжырасы, 130-бет.
51. Белек Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхы, 2-китеп, 5-бет; Бала Айылчы санжырасы.//Кыргыз санжырасы, 196-бет.
52. Закиров С. Аталган китеби, 131-бет.
53. Белек Солтоноев, Аталган 2-китеби, 8-бет; Бала Айылчы санжырасы. //Кыргыз санжырасы, 196-бет.
54. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.374, оп.1, д.1890, 7-барак.
55. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-киргызы, 484-бет.
56. Өзбекстан Республикасынын БМА.Ф.105, оп.1, д.8, 61-барак.
57. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.374, оп. 1. д.1770, 5-барактын арты.

58. Маев Н.А. От Ташкента до Верного. // Туркестанский сборник. Т.52. 347- бет.
59. Жолдошев Р. Ормон хан баяны. // Аалам, № 10-11 (26-27) 1992, 4-бет; Закиров С. Кыргыз санжырасы, 131 – бет.
60. РФ БМАТА. Ф.38, оп.8, д.20, 11 - барак.
61. Султан Кенесары Касымов в борьбе с каракиргизами (1845-1847). // Русский Туркестан, 1900, № 2, 4-октябрь.
62. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.105, оп.1, д.8, 61-барак; Серебренников А.Г. Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания, 1847 г., документ №61; - Ташкент, 1914, 108-109-барактар; Усенбаев К.У. Ормон хан, 63-бет.
63. Белек Солтоноев. Аталган 2-китеби, 5-бет.
64. Ошондо эле, 8,13-беттер.
65. Султаны Кенесары и Садык, 21-бет.
66. Бала Айылчынын санжырасы. // Кыргыз санжырасы, 196 – бет.
67. Коншин Н. К истории Степного края, вып.1, 1903, 106 - бет.
68. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.374, оп.1, д.1921, 4,4-барактын арты.
69. Ошондо эле, д.2920, 40-41 – барактар.
70. Ошондо эле, д.1890, 8 – барак.
71. Венюков М.И. Очерки Заилийского края и Причуйской страны //Записки Русского географического Общества. - СПб., 1861 года, кн.4, 93-бет.
72. Остен-Сакен Ф.Р. Поездка в Занарынский край летом 1867 года // Известия Русского географического Общества. - СПб., 1869 года, кн.5, 130 – бет.
73. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.374, оп.1, д.1921, 4-барактын арты; д.2920, 40-41-барактар; РИТСА. Ф.СПб. Главный архив. 1-7, оп. 6, 1844-1863. д.1, 18-23-барактар.
74. РИТСА. Ф.СПб. Главный архив. 1-7, оп. 6. 1844-1863, д.1.28-30-31-барактар.
75. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75. оп.1, д. 51, 1-барак.
76. Джамгерчинов Б. Очерки политической истории Киргизии XIX века. – Ф.: Кыргызстан, 1966. 42-бет.
77. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.И.-3. оп.1. д. 348, 13-барак.
78. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.75, оп.1, д. 51, 28-барак.
79. Ошондо эле, 94-барак.

§ 3. Байтик Баатыр чыгаан жол башчы

XIX к. экинчи жарымында кыргыз элинин саясий тарыхында олуттуу роль ойногон Улуу инсандардын бири Байтик Баатыр Канай уулу. Ал болжолу 1820-ж. жарык дүйнөгө келип 1886-ж. 66 жашка келгенде көз жумган. Ал эми санжыра изилдөөчү илимпоз С.Закировдун далилдөө боюнча Байтик Баатыр болжол менен 1890-1810-жж. туулган. Анын ата-бабалары – Солтонун сырттандары: Чаа, Талкан бий, Кошой бий, Жамансарт, Түлөберди, Канай бий XVII-XVIII кк. бөлөк уруу жол башчылары менен бирге жалпы кыргыз элинин намысын коргоп, көз каранды эместик үчүн күрөштүн башында турушкан. Арийне мындай тектүү үй-бүлөдө төрөлүп, көптү көргөн көсөмдөрдүн арасында, жакшы чөйрөдө чоңоюп-торолуу анын жаш чагынан чыйрак чыгышына, чыгаан инсанга ылайык кулк-мүнөзүнүн калыптанышына түздөн-түз таасир этпей койгон жок.

Адамзат тарыхында Улуу инсандардын бала чагы оор сыноолорго, кыйынчылыктарга, кысталыш турмушка туш келген учурлар, тарыхый окшоштуктар көп эле учурайт, кээде андай паралеллер бирин-бири кайталап тургандай туюлат. Алсак, Александр Македонский, Чыңгыз хан, Амир Темур, Петр I дагы ханзадалар же ак-сөөк тектүү тукумдан экендигине карабастан оной-олтон эңсеген атак-даңк, кадыр-баркка, мансап-мартабага жана өкүмдарлык такты менен таажыга ээ боло калган эмес. Ушул жагынан алганда болочок баатыр жол башчынын бала чагы белгилүү өлчөмдө Россия империясынын алгачкы императору Петр I нин өспүрүм кезиндеги окуялар менен окшошуп кетет.

Байтик эл арасында айтылып калган санжыра-баяндарга караганда Канай бийдин үчүнчү, кичи аялынан – токолуна күзгө жуук орок оруу маалында Ала-Арчанын этегиндеги жайык жердеги аштыктын четиндеги айылда төрөлгөн. [1] Күздүн күнү эгин орулуп, бооланып, байтик кылып кургасын деп боолорду топтоп койгондо Канай жайлоодон түшүп, жатакка келсе токолу жаныдан төрөгөн экен. Аялы баланы ороп-чулгап, Канайдын алдына алып келип: - Баатыр, балаңызга ат коюп бериңиз, - дейт. Канай эки жакты карап, байтик болуп турган эгиндерди көрүп: «Баландын аты – Байтик болсун», – дептир [2]. Айткандай эле касиеттүү атасынын оозуна кыдыр даарып сала бергенсип кийин ал бала кызылына кырман толгон байтик кылып бооланган эгиндей берекелүү берешен, жоомарт, эл үчүн эч нерседен жалтанбай тикесинен тик турган камкор жол башчы болду.

Байтик төрөлгөндө энесинин боз үйү жанаша тигилген жатакчылардын айылы Бөлтөк, Бас Бөлтөк бөксө тоолорун жарып өткөнсүп ортосунан агып өткөн Ала-Арча суусунун боюндагы, аталган бөлтөктөрдүн кезигесинде ойдуң жерде, түзөндө турчу. Ал айылды аралай өйдө-төмөн жолоочулар өтчү кара жол болоор эле. Ошондогу жалгыз аяк кара жол азыр ар түркүн автомобилдер тынбай туш-тарапка чубаган дангыр жолго айланды, баатырдын киндик каны тамган үркөрдөй үч-төрт үй турган жерде калдайган Байтик айылы өсүп чыкты.

«Болор бала башынан» – дегендей Байтик бала чагынан эле зээндүү тың, абдан чыйрак, өтө шок чыгат. «Тестиер болуп беш-алты жашка чыккандан тартып торпок үйрөтүп минип, ага үртүктөп таардан жабуу жасатып жабуулап, ээр токуп, торпоктун мурдун тешип чүлүк тагып ноктолоп үйрөткөн. Чоноё түшкөндө канатташ айылдардын, жалгыз үйлүү жатакчылардын, кедей-кембагалдардын өзү теңдүү балдарын чогултуп, торпок жарыштырып, чыгып келе жаткан торпокту «канайлатып» ураан чакыртып сүрөткөн. Балдардын санын кыркка жеткирип, аларды кырк жигит атка кондуруп эки бөлүп, «канай», «күнтуу» дегизип балбан күрөш, оодарыш, эр (найза) сайыш ж.б. элдик оюн-зоокторду уюштурган».[3]. Жеңгендерге атайын байге коюп баарына кадимки кол башчылардай башкөз болгон. Анын мындай «кылык-жоруктарын» кийин атасы Канай угуп, Байтиктин энесин салбар аял атаганын койгон болчу.

Айтмакчы, эл оозунда айтылып калган санжырага караганда Байтиктин энеси Таластын башындагы кушчу уруусунан чыккан кара торунун сулуусу болуптур. Ага ашык болгон Жусуп молдо аттуу аалым чалыш талант-шыктуу, өнөр билимдүү жигит 200 беттен ашык жалаң тунук сүйүү, ыйык махабат, арман ырын жараткан экен. Ай чырайлуу, нур жүздүү ашкан сулуу чүрөктү Солтонун билерманы Канай бий Бүргө баатырга кадыр салып, чоң каада-салт менен алган – деп айтылат элдик уламыш-баяндарда [4]. Анын андай адамды кумарлантаар азгырмалуу сулуулугу кийин айгак болуп, салбар атка кондуруп өзүнө зыяны тийген окшобойбу.

Айтмакчы Петр I дагы Россиянын падышасы Алексей Михайловичтин кичи зайыбынан төрөлгөн баласы болуп, 1682-ж. агасы туяк-тукумсуз Федор Алексеевич көз жумганда тактыны улуу аялдын баласы, агасы Иван менен бирге мурастаган. Ошондо Петр болгону 10 жашта эле. Ошондуктан падышалык бийликти аталаш, энеси бөлөк эжеси Софья Алексеевна колго алып, 1689-ж. чейин өлкөнү башкарган. Ал эми ар нерсеге шыктуу, дилгир жана ишмер

жаш падыша аскердик оюндарга берилип алагды болуп, илимге жана кол өнөрчүлүккө өтө кызыккан. Бийликти жанындай көрүп самаган таш боор эжеси эртелеп ага каршы козголоңдорду уюштуруп көзүн тазалоону көздөгөн. Петр аскердик оюндарга абдан берилип, дворян жана карапайым курбалдаштарынан аскердик полкторду туурап өз полкторун түзгөн. Кийинчерээк алар Преображенск жана Семенов полкоруна, падышанын өтө ишеничтүү таянычына айланганы белгилүү [5]. Жогорудагы айтылгандардан даана байкалып тургандай Байтиктин мүнөзү көп жагынан XVII к. аягы – XVIII к. башындагы орус падышасынын кыялына окшоп кетет.

Албетте Байтиктин өспүрүм кезиндеги жылт эткен эрдиктин белгилери көчмөн турмуш ыңгайы, кыргыздардын кылымдардан бери келе жаткан каада-салты менен тыгыз байланыштуу экенин эстен чыгарбаганыбыз эп. Анткени көчмөндөр ар дайым балдарды тестиер чагынан оор турмушка, кыйынчылыктарга моюн бербеген чыдамкай болууга, барга көппөй, жокко чөкпөй, келечектен күдөр үзбөөгө үйрөткөн. Жада калса кыргыздын элдик оюн-зооктору да атаандашып теңтайлашкан аскердик-прикладдык мүнөздө болуп, көбүнэсе согуштук өнөргө машыктырган. Буга байыркы ата-бабалардан калган эң башкы – Ордо оюну күбө жана ал ишенимдүү далил боло алат [6].

Акылман ак-сөөк жол башчылар балдарын карапайым калктан бөлбөй, эл арасынан көп нерсени көрүп-билүүгө, мал-мүлктүн баркына жетүүгө үндөгөн, олуя чалыш кемеңгер карыялардын акылга нарк, нарк-нускалуу кебин угуп, алардан үлгү, таалим-тарбия алууну талап кылган. Атүгүл айрымдар балдарына өздөрү мал багуу өнөрүн, дан багуунун сырын үйрөтүп, ысык-суукка бышып, ачтокко көнсүн деп аттын кулагы менен тең ойногон чабендес жылкычыларына кошуп такшалткан. Кадимки айтылуу Канай бий дагы артында калган тукум-туяктарына ушундай тарбия берүүнү көздөгөнү шексиз. Анан калса феодалдык чыр-чатактардын аягы али суюлбай, туш-туштан өчөшкөн жоонун кол салуу коркунучу жоюлбай турган ошол опурталдуу заманда ар бир улан эң биринчи кезекте жоо-жарагы шайма-шай, душмандын жолун тороого жарактуу жокер болууга даяр турушу керек эле.

Байтиктин балалык чагы Чүй боорунда Кокон хандыгынын үстөмдүгү жаңыдан орной баштаган мезгилге туш келди. Кокондук аскерлердин XIX к. 20-30-жж. алгачкы баскынчылык жортуулдары, Солто айылдарындагы зордук-зомбулуктары анын көз алдында өткөн. Кокондуктар Сары Өзөн Чүйдөгү башкы чеби – Пишпекти Солто

уруу-уруктары жайгашкан аймактын чордонуна куруп, 40-жж. башында Аркалык кыргыздар көз каранды эместигин жарыялап, Ормонду хан көтөргөнгө чейин аксым бектери ар түркүн салыктарды салып, күч колдонуп кысым көрсөтүп турган. Уруулар ортосундагы ич ара чатактар, кандуу кагылышуулар, агайын-тууган арасындагы доо-талаштар дагы баралына келгиче ага чоң сабак болгону шексиз.

Өзүнөн кыйла жаш улуу кыргыздын чыгаан журт башчылары: Боромбай бий, Ормон хан, Жантай, Алымбек датка, Жангарач бий жана башкалардын калкына кылган кызматы, эрдиктери жана даанышмандыктары тууралуу уккандары, көргөн-билгендери көкүрөгүнөн түнөк таап, анын кийинки ишмердигине өрнөк, уютку болду. Айрыкча акылман, жандай көргөн жакын тууганы Жангарачтын саясий бай тажрыйбасы ага кыйла таасир эткен.

Атасы Канай бий да далай жыл Солто уруу бирикмесин солк эттирбей башкарып, атак-даңкы оң менен солго, алыс-жакындагы коңшу элдерге дайын эле. Байтик 15 ке келгенде атасы көз жумуп, бийлик аталаш агасы Жангарач бийге (Канайдын бир тууганы Эш-кожонун уулу) өтөт. Жангарач бий айылындагы тири карак балдарга, жаштарга жакшы таалим-тарбия берүүгө, элине эш-тутка болууга дарамет-кудурети жеткидей идиректүү жигиттерди алгыр куш, алыска чуркаар аргымак, ач буудандай таптоого атайлап аракет жасоодон аянган эмес. Ал агасы Канай бийдин уулу Байтиктин намыскөй, өжөр, беттегинен кайра тартпаган өткүр, ак болоттой курч жана эр жүрөк бала экенин мурдатан эле байкап жүргөнү анык.

Байтик эртелеп эс тартып, жетилип 14-15 ке келген кезинде шоктугу күчөп эрдиги, эч нерседен тайманбастыгы элине көбүрөөк билине баштайт. Кадимкидей жигит курап теңтайлашкан замандаштарына сүр көрсөткөн, каадалуу журттун жол башчылары сыңары, эпке-кепке келбей терс аяктык кылып каяша айткандардын, каршылык көрсөтүп касташкандардын катыгын берген. Анын катаал өкүмдарларга гана таандык мындай мүнөзүн баамдап байкаган казактын кадыр-барктуу, көптү билген көрөгөч көсөм бийи Кудайберген Байтиктин кыялына, көк жалдыгына суктанып, буюрса жаш уландын келечеги кең экенин алдын ала көрө билип, ага аруу тилек айтып ак батасын берген экен [7]. Канткен менен диний көз караштар үстөмдүк кылган ошол доордо элдик ырым-жырым, каада-салтты бек сактаган Канай бий улам барган сайын эл оозуна көбүрөөк алына баштаган баласына көз тийбесин деп чочулап 1835-ж. Байтикти Таластагы туугандарына, таякелерине жөнөтөт [8].

Ошондон көп өтпөй ал өзү көз жумган. Бирок, көпчүлүктүн назары түшүп, көп нерседен үмүттөндүргөн ал аскар зоодой өбөк-жөлөгү атасынан ажыраса да «атанын уулу» деген нарк-насилди көкүрөгүнө түйүп, оор жоготууга моюн сунуп мөгдүрөбөй ого бетер чыйралат.

Таласка келгенден кийин ал Таластын башы Караколдо Сатылган деген агасынын айылында туруп, жигиттик курагы ошол жакта өткөн. Өз оокатына өзү тын, эч кимге жемин жедирбеген жээнге, кеп-сөздөн да, кармаштан да алдырбаган эр жигитке Таластык таякелери, басыз, кушчу, мундуз, саруу, кытай урууларынын мыктылары жакын агайын-туугандарча жакшы мамиле кылышкан. Атүгүл алардын аттуу-баштуу адамдарынын балдары, жалындаган жаш жигиттери, баатыр атагына ээ боло баштаган Байтик менен ынтымак түзүп ымала кылууга, керек болсо достошууга умтулушкан. Жоокерчилик жогору бааланган ошол доордун адат-мыйзамына ылайык ыраак жактардагы алыскы айылдарга аттанып барып барымтага жылкы тийгендерди, чектеш жерден жоо чаап көп мал айдап келгендерди, кагылыштардан, чабыштардан аман-эсен олжобуйлалуу кайткандарды эл «баатыр» деп атачу. Ошондой эрдиктерди тез-тез жасап, сан миң жылкылуу казак султандарынын, бай, бийлеринин малын айдап келип жарды-жалчыны олжого марытканы үчүн Байтик бат эле «баатыр» атагына арзыйт. Аны калк ичинде көбүнчө Канайдын уулу – Кара Байтик (сыягы XVIII к. казактын чанкулу уруусунун баатыр башчысы Кара Байтиктин эрдигин эскерип төлгө кылышса керек. Дегеле кара деген сөз кыргызда улуу, чоң, кубаттуу ж.б. мааниде колдонулган.), баатыр Байтик деп атап, октон-чоктон кайтпаган, жоодон тайманбас жалын жүрөк көк жал баатырлыгын даңазала кылышкан.

Бул жерде биз «Баатыр» наамынын маани-маңызына кайрыла кетүүнү эп көрдүк. Алгачкы кыргыз тарыхчыларынын бири Белек Солтоноев өзүнүн «Кызыл кыргыз тарыхы» аттуу эмгегинде баатырды алты түргө бөлүп [9] мындай деп жазат: «Кыргызда «Баатыр алтоо, бай төртөө, кедей сегиз, бий жалгыз, кул тогуз» деген эски макал бар... Кыргыз кандайды баатыр деген? Кыргызда баатыр алты даражага айрылат». Андан аркы анын чечмелеп жазганына караганда баатырлар: 1. «Адам шери» - биринчи баатыр; 2. «Кара көк же көк жал»; 3. «Илекор баатыр»; 4. «Жеке баатыр»; 5. «Ээрчиме баатыр»; 6. «Айласыз баатыр» деп аталып, бири-биринен айрымаланган [10]. Мындай баатырлардын бардыгы жоокерчилик заманда ойрот, калмак ж.б. жоого каршы согушта көрсөткөн эрдиктери үчүн ошондой атак-даңкка арзышкан.

Ал эми XIX к. орто ченине карата, Байтик жашаган заманда жогоруда саналган баатырлардын түрүнүн мааниси көп жагынан өзгөрүп кеткен болчу. Эми Баатыр даражасы көбүнчө ири уруу бирикмелерин башкарган жол башчыларга, Улуу инсандарга гана бийгарылып калган. Бирок баатыр наамы орто кылымдардагы түрк-монгол элдериндегидей атадан балага мураска калчу эмес. Андай атакка ээ болуунун негизги шарты элине эмгек өтөө, калайык калкынын келечегин ойлоп камкордук кылуу эле. «Көчмөн турмушта өзүнүн акылы, жөндөмү, мүнөзү, иш-аракеттери менен таанылып, элдин элегинен өткөн зор кадыр-барктуу инсандар гана баатыр аталышчу. Канайдын тогуз уулунун арасынан жалгыз гана Байтик-баатыр даражасына татыктуу болгон» [11].

Байтик Баатыр жаш кезинен улууга урмат, кичүүгө ызаат көрсөтүп кадыр-барктуу кишилерди колго алууга аракет жасаган. Ушундай максатта ал ошол кезде он, солго кирген баардык кыргыз урууларына, атүгүл Коконго чейин баркы бар, саруу уруусунун бийи айтылуу Ажыбек датканын ишенимине кирип, анын уулу Нурак менен акиреттик антташкан жан кыйышпас дос, Олуя-Аталык казактардын кадыр-барктуу кишиси Керим датка менен куда болот. Ажыбек датканын акыны, ырчысы жана манасчысы Балык ооз Байтик Баатыр акыры анын баркына жетээрин сезип такай жанында жарчысы сыяктуу жандап жүрөт. Ажыбек кезинде Кокон хандыгынын такты, таажысынын тагдырын чечкен окуянын уюштуруучусу болгону белгилүү. Бул тууралу Ч.Валихановдун мындай деп жазганы бар: «1842 [жылы] Омар-хандын уулу Мадалы ханды Бухара эмири Насрулла-хан өлтүрүп, Кокондо өз наместниктерин дайындаган. Алим хандын (Хаджи бий менен чаташтырган – Ө.Т.) жапан тоолук кыргыз аялынан төрөлгөн уулу Шир-Али, өспүрүм кезинде эле өзүнүн таятасына, саруу уруусунун бийи Ажыбийге кеткен жана баардыгы унуткан ал тынч көчмөн турмушта күн өткөргөн. Тоолук жапан кыргыз кызына үйлөнүп, ал Сарымсак, Малабек, Худояр аттуу үч уулдуу болгон. Мадали-хандын өлүшү менен Омар хандын тукуму үзүлдү;... Шир-Алиде үмүт (хандык бийликке ээ болуу – Ө.Т.) пайда болду... көтөрүлүш чыгар замат Шир-Али кокондуктардын арасына келди»...[12]. Таланттуу жазуучу Төлөгөн Касымбеков «Сынган кылыч» тарыхый романында тарыхый чындыкты ийине келтире көркөмдөп жазгандай ханзаада Шералини каада көрсөтүп кастарлап багып, 1842-ж. хандык тактыны ээлөөгө ак бата берип жөнөткөн дал ошол Ажыбек бий эле. Шералини хан көтөрүүдөгү Ажыбек датканын ролу аталган бул адабий

чыгармада мындайча сүрөттөлөт: «Наркы 1842-жылдын жайы... Шерали ээн жайытта оттоп жүргөн мал сыяктуу бейгам болчу... Кулундарды байлап бүтөрдө ага жигит келди:

- Шерали, датка атам чакырып жатат, жүр! – деди шаштырып... Оң босогосуна узун шырык орнотуп ак туу сайылган чоң өргөө. Бүт Таластын кадырман карылары, жакшы чыкма мырзалары он эки канат кең өргөөгө толуп отурушуптур. Төрдө карала кымкап жамынып отурган Ажыбай-даткадан башкасы орундарынан дүрүлдөп тура калышып, Шералинин саламын алик алышты. Бул эмнеси? Эч качан мындай ызатты көрбөгөн, көрөм деп эч качан көксөбөгөн бечара Шерали апкарый түштү... Ажыбай датка жай сүйлөдү. ... – Хажы бий менен Нарбото бий атасы бир, энеси башка биртууган болучу. Эки биртууган батышпай, Хажы бий көбүнчө Чаткалда тагаларын жамынып жүргөн. Биз менен сөөк жаңыртып, сенин энэнди ушу Таласта алган. Ошо Нарбото бий өлгөндө ариетине барып, анан ошол бойдон ордодо кала берген болучу. Ошентип, эч капарсыз ордодо жүргөн убагында... кайран сөөгүбүздү Алим-хан күм-жам кылып салды. Бул иш 1223-жылы (1808-ж.) болду. Ошондо мен да ордодо элем. Жигиттеримди ээрчитип, карындашымды коштоп, сени өңөрүп алып, түн катып ордодон чыгып кеттим... Мына быйыл жазда Бухаранын амири Насрулла-батыр-хан капилеттен кол салып, Мадали-хандын колун Кокон шаарынын жанында кыйратып таштап Коконго кириптир... Жетим элең жетилдин, карып элең онолдун. Эми замандын кезмети сага келди. Аттан эми. Багыңды Насрулла-батыр-хандын колунан талашып ал. Талашпасан так жок, күтүнбөсөң бак жок, жарыгым... Учур деген бир келет. Мына учур келди... Бүт Аксы, бүт Талас, Чаткал азыр сенин колунда... Жолуң ачылсын. Аталардын арбагы колдосун. Омийин!... – деп, сөөктүү, арык колдорун жайып бетине бата тартты.

Эртеси күнү Нүзүп Ажыбай датка кошуп берген жетимиш жигит менен Шералини алып, түн катып Кара-Буура ашуусу аркылуу Аксы багытына ашып кетти» [13].

Дал ошол 1842-жылы Аксы, Чаткал, Таластык Нүсүп бий баш болгон кыргыз бийлеринин чечкиндүү аракетин аркасында Шерали Кокондо такты, таажыга ээ болгон соң, Аркалык кыргыз бийлери Ормонду хан көтөрүшкөн. Айрым маалыматтарга караганда Ормонду хан көтөрүү салтанат-аземине Ажыбек датка уулу Нурак жана жакын жан-жөкөрлөрү менен бирге катышкан [14]. Эл оозунда айтылып калган санжыра-баянда Ажыбек датка Кененсары хандын

кыргыз жол башчыларына жөнөткөн катын талкуулоо үчүн Ормон хан жыйнаган жыйын-топко да келгени айтылат [15].

Албетте аяш атасы Ажыбек датка активдүү аралашкан андай окуялардан Байтик кабардар болгону шексиз. Кырдаалдын мындай кескин өзгөрүшү Байтик баатырдын демине-дем, күчүнө-күч кошуп, кайратын арттырган, аны ого бетер курчуткан. Ошондуктан ал Талас тараптагы кыргыздардын арасында Кокон хандыгынын саясий таасирин сактап калууну көксөгөн Олуя-Ата, Чымкент, Ташкент бектерин анчейин тоготпой калган болчу. Алсак, ал Чымкенттин улугунун сөйкө салып кудалашкан келини, айдай сулуу Аккызды озунуп тартып алып, Бүтөш деген агасынын бой жеткен уулу Байсабага нике кыйдырган. Кийин бул чатакка Ташкендин беги кийлигишет. Бирок ал Байтиктин жалтанбаган таамай айткан так кесер жоопторуна таң калып, Баатыр купулуна толуп жана кыргыздардан чочулап Аккызды кайындарына кайтарып берүүгө «күнөкөрдү-кылмышкерди» көндүрүү менен гана чектелген [16]. Андан көп өтпөй, болжолу, 1845-1846-жж. Байтик Баатыр түрдүү себептер менен мурда барып Таласта туруп калган 100 дөн ашуун түтүн солто, сарыбагыштарды ээрчитип Таластан Чүйгө кайтат. Ал кезде Аблай хандын небереси Кене хандын кыргыз жерине, Сары Өзөн Чүйдү жердеген сарыбагыш, солто айылдарына алгачкы баскынчылык жортуулдары башталып калган эле. Белек Солтоноевдин жазганы боюнча 1847-ж. Токмокко жакын Оро-Башыдагы салгылашуунун учурунда Ноорозбайдын минген аргымагы Кызыл оозду (Меркенин беги тартуулаган – Ө.Т.) «солто Байтиктин мергени бутун сый аткан» [17]. Бул кабардан көрүнүп тургандай Байтик Баатыр Солто уруусу топтогон кошуундун курамында хан Кененин акыркы чапкынын маалындагы кармаштарга катышканы анык. XIX к. 40-50-жж. Солто уруу бирикмесин Жангарач бий башкарып тургандыктан жана ошол согуш учурунда солтонун кошуундарына жалпы жонунан кол башчылык кылгандыктан аты чыга элек айрым башка баатырлардай эле Байтиктин ысмы аталбай, аты чыкпай көбүнчө далдада кала берген.

Биздин оюбузча Байтик Баатырдын өмүр жолундагы жаңы баскычтын, анык жол башчы сыпатында коомдук-саясий ишмердигинин башталышы XIX к. 50-жж. орто ченине туура келет. Болжолу 1854-1855-жж. аралыгында жайында ал кыргыздын дагы бир атакданктуу инсаны Жантай менен жакындашуу максатында Кеминге келип бир айга жакын жүргөн. Жангарачтын кан кудасы Жантай анын келгенин жактырып жакшы кабыл алган жана жайды-жайла-

та меймандап сый көрсөткөн. Жангарачтын эрке кызына куда түшүп күйөөлөткөн Жантайдын уулу Шабдан ал убакта 13-14 жаштагы улан болгону маалым [18]. Ормон хандын оң колу сымал эң жакын кеңешчиси Жантайдын ошол кезде ооматы жүрүп, барган сайын эл арасында кадыр-баркы артып бараткан. Ошону туура байкаган баамчыл Байтик бир ай бою Жантай менен кыргыз элинин тагдырына түздөн-түз тиешеси бар ар кыл түйүндүү маселелер боюнча оюн ачык айтып аңгемелешип, анын купулуна толгон, купуя сырын эч жашырбай кеңешип көңүлүн алган. Ал кездеги абыдан талылуу көкүрөктү өйүгөн көйгөйлүү маселелер: кыргыз урууларынын ич ара ынтымагы, биримдиги, эгемендиги жана көз каранды эместиги, көкөйгө тийген Кокон хандыгына, Цинь империясына жана орус мамлекетине карата мамиле жөнүндө маселелер эле. Экөөнүн ортосундагы сөз негизинен ошолор жөнүндө жүрүп, көкүрөктү өйгөн ойлор козголгон. Жаштарында 20 жылча чоң айрыма болгонуна карабастан Жантай менен Байтиктин көз караштары көп жагынан, бөтөнчө маектешүү жалпы кыргыз элинин келечек тагдырына такалганда буйдалбай төп келгени шексиз. Бекеринен Жантай ашкан күлүк аргымак аты Көк Шалкыны Байтик Ала Арчадагы айылына кайтаарда эч аянбай ага тартуулабаса керек. Сыягы, Байтик Көк Шалкынын өз колуна тийгенин төлгө кылып, жакшылыктын жышааны катары кабыл алгандай туюлат. Чындыгында эле дубандан чыккан сайгүлүк Көк Шалкы аш-тойлордо алдына ат чыгарбай Байтик Баатырдын баркын ого бетер көтөрүп, оомат алып келди. Баштатан башкаларга олжосун таратып көнгөн жоомарт жол башчы байгеге тийген көп малды жарды-жалчыга бөлүп берип көргөндүн көөнүн тойгузган. Акыры атына Жыламыштагы солто Карбоз уругунан чыккан Ботокандын ашында агасы Жангарачтын көзү түшүп кызыкканда кылчактабай «Көк Шалкыны кара шалкы алса мал ээсин тааптыр» — деп аргымакты байгеге тийген малды кошо журт атасы кадырман жол башчыга сыймыктануу менен тартуулаганы эл ичинде эмдигиче айтыла калып жүрөт. Ошондо инисинин пейилинин кендигине ыраазы болгон, келечекте Солтону башкарууга жарагыдай эр мүнөзүн, курч кыялын мурдатан байкап жүргөн Жангарач ичтеги сырын, кубанычын жашыра албай алкап, эргип бата бериптир. Ата салтын бек сактаган, нарктуу аганын идиректүү инисине келкели келгенде урпактарга чоң сабак болгудай ишеним көрсөткөнүн Ава Такырбашев мындайча баяндайт: «... Жангарач... ордуан туруп, эки колун жайып: - Байтик, артыңдан киши куубасын, алдыңдан душман тоспосун, сунган найза

жетпесин, сууруган кылыч өтпөсүн, башынан бакыт кетпесин, кууган адам жетпесин! Мына солтонун бийлиги, эки тизгин бир чылбыры өзүндө болсун! Оомийин! — деп, Жангарач баатыр бата кылды. Үй ичи-тышы чуркурашып бата беришти. Ыракматын айтып, Байтик баатыр аттанып жөнөп кетти.

Жангарач баатырдын жанында отурган бир жакын жигити: — Ээ жарыктык, бир тай үчүн неге мынча эридиниз. Байтикке бийликти бердиниз? — деген экен. Анда Жангарач баатыр: — Меники эми бүттү. Байтиктин арааны ачылды. Бактысы башына келип турганда, ал да өз элин өзү бийлесин — деп, кайра да бата кылып, обдулуп ордуна туруп, сыртка чыкты... Бийлик ошентип Байтикке өттү. Той тойлонуп, ырым-жырым болуп, Байтикти баатыр деп аташат» [19]. Бул болжолу 1859–1860-жж. туура келет. Ошондон тартып Чүй боорун мекендеген солто, саяк уруу-уруктарынын бийлиги акырындап Байтиктин колуна топтолуп, жашы алтымышты таяган, турмуштук, саясий тажрыйбасы бай Жангарач бий анын даанышман, акылгөй кеңешчисине айланат [20]. Анын дагы бир жандай көргөн жакын адамы, акылдашар курдашы айтылуу манасчы Балык ооз ырчы эле. Аны Таластан Чүйгө кайтканда аяш атасы Ажыбек даткадан атайлап кадыр салып сурап алган. Элдик санжырадагы башка бир кабарга караганда Байтик Чүйгө келгенден бир нече жыл өткөндөн кийин жигиттерине 5 төө жетелетип жиберип Балык оозду чакырткан [21]. Кыйла жыл Таласта жүрүп кытай, кушчу, саруу урууларына алынып калган Балык ооз алардын Ажыбек датка баш болгон мыктыларын кыя албай жүрүп, акыры ажыраш аяк берип көчө турган болгондо жабыла узаткан элге мындай деп ыр менен ыраазычылык билдирген экен:

Чалкайып жаткан Кең Талас,
Жердеген экен Эр Манас
Жерин менен аман бол!
Калба, Койлон, Күркүрөө,
Малга жакшы жер экен,
Малың менен аман бол!
Топурак Бел, Шыбак Бел,
Тооң менен аман бол!
Кызыл Адыр, Эчкилүү,
Кырпаң менен аман бол! ...
Кулжа көөдөн, кең чалбар,
Казактын журту аман бол!
Ат сурасам төө берген,

Ажыбек атам аман бол!
Суу сурасам бал берген,
Суусар энем аман бол! [22]

Арийне, «алтын жаак, жез таңдай», «ак таңдай» төкмө чон акындын, улуу манасчынын ою терең, максаты бийик баатыр курдашынын айтканына көнүп санаалаш болгону, үмүтүн актаганы, «шарапаты» тийип Байтиктин зоболосу ан сайын көтөрүлгөнү талашсыз.

Байтик Баатыр бийликке аралашкан сайын өз мойнуна кооптуу учурда өтө жооптуу милдет жүктөлгөнүн сезип, элинин кийинки тагдырын ойлоп, ан үчүн кам көрө баштаган. Ушул максатта ал Кокон ордосундагы окуялардан, Жети-Суунун ичкери жагын көздөй улам илгерилеп жылып келе жаткан орус аскерлеринин аракеттеринен кабар алып турган.

1857-ж. кыргыз урууларынын бир бөлүгү Кудаяр хандын аксымдыгына каршы көтөрүлүшкө чыкканы белгилүү [23]. Буга Ташкенттин кушбеги Мырза-Ахматтын кыргыз, казактарга көрсөткөн кордугу, чектен чыккан зордук-зомбулуктары түрткү болгон. Ошол жылы Ала-Тоолук кыргыздардан күчкө салып көп салык жыйноо үчүн Олуя-Атага кокондуктар 2000 дей аскер топтогон болчу [24]. В.Наливкиндин жазганына караганда Мырза-Ахмат таш боордугу жана ач көздүгү боюнча Кудаяр хандан эч кем калган эмес [25]. Кокондук бектер хан салыкты бир аз азайтканына карабастан көтөрүлүш кийинки 1858-ж. да уланган. Эми көтөрүлүш Кыргызстандын түндүгү менен түштүгүн кучагына алып, ага Улуу Жүз казактары да активдүү катышкан. Албетте, Сары Өзөн Чүйдө дүрт этип от алган бул кыймылга Солтонун жылдан жылга абройу артып бара жаткан баатыры Байтиктин аралашканы, элдик күрөштүн жетекчилеринин бири болгону айтпаса да түшүнүктүү.

Айта кете турган нерсе, айрым кокондук бектер Байтик Баатыр менен мамиле түзүп, анын көңүлүн алууну көздөшкөн. Маселен, Кокон хандыгынын Пишпек сепилиндеги Рахматуллага (1861-1862-жж.) чейинки бектери менен кээде Жангарач жана Байтик ымала кылып турган. Айрыкча 1858-1860-жж. Пишпек чебинин беги Атабек менен Байтик Баатыр жакындашып кеткен. Чүйдөгү бардык иштерин Атабек Байтик Баатыр аркылуу бүткөрүп, татаал маселелерди да ага таянып чечип турган. Атабек өзү 1842-ж. Шерали хан менен Коконго кошо барган кыргыздардан болгон [26]. Пишпек чебинде дарбазанын бет маңдайындагы кудуктун жанында Атабек-датканын ак өргөөсү тигилип турчу. Анткени тоолуктардын насилинен жаралган

бекке кокондуктардын ыш жыттанган ыплас, кир тамына караганда бабалары байырлаган көчмөндөрдүн көзгө сүйкүм турагы артык көрүнгөнү анык [27]. Кудаярхан бийлик кылган жылдарда Атабек хандын эң жакын жан-жөкөрлөрүнүн бирине айланып сарбаздардын кол башчылыгына дайындалат. Кокон ханы бөлөк калааларга сапарга чыкканда орлодогу мамлекеттик маанилүү иштерди агасындай урматтап ишенген Атабекке тапшырчу [28]. Кийинчерээк, 1864-ж. чейин Атабек Олуя-Ата чебинин беги, 1865-ж. Кудаяр хан үчүнчү ирет ордону ээлеп бийликке келгенде, Атабекти миң башылыкка көтөргөн.

Белгилүү болгондой, XIX к. 50-ж. аягында Ала-Тоо аймагында өз үстөмдүгүн биротоло орнотуу үчүн Кокон хандыгы менен Россиянын ортосунда тентайлашуу абдан күч алган эле. 1860-ж. карата мындай атаандашуу өтө курчуп жогорку чегине жетет. Эми Батыш Сибирдеги орус бийлиги Жети-Суу чөлкөмүндөгү Кокон хандыгынын таасирин толук жоюуга, тез арада кокондуктарды сүрүп чыгып Россиянын курамына каратууга ачыктан ачык аракет жасай баштаган болчу. Орус генералдары бул максатка жетиш үчүн биринчи кезекте кокондуктардын Чүй өрөөнүндөгү чептерине тез арада чабуул коюп талкалоо керек деген чечимге келишкен эле. Батыш Сибир генерал-губернатору Г.Х.Гасфорддун ою боюнча «мындай ачык кол салуу ишти эң жок дегенде эч кандай шектенүүлөрсүз алар үчүн ийгиликтүү чечмек» [29].

Айтмакчы, өз кезегинде бул кезде Кокондук бектер да жөн жаткан эмес. Бул өңүттө 1860-ж. февраль айында жазылган архивдик даректе мындай кабар бар: «Чүйдүн аркы тарабында кокондуктар абдан чоң аскердик даярдыктарды жүргүзүшүүдө. Пишпекке бир кыйла толуктоо келди... Ошол эле учурда кокондуктар көп сандаган жардамчы каражаттарды (күчтөрдү – Ө.Т.) жыйнашууда. Өлүм жазасы менен коркутуп жапан тоолук кыргыздардын жана чүйдүн аркы тарабындагы дулаттардын ар бир үйүнөн жакшы багылган жана жортуулга мингенге жарактуу бирден ат талап кылышууда. Ташкентте чоң аскер жыйноо дайындалды... Аскерге азык-түлүккө чүйдүн аркы тарабындагы уруулардан ар бир бийден зекеттин эсебинен тышкары минден кой талап кылынууда. Чогултулган койлордун бир бөлүгү Ит-кечү, Пишпек, Мерке жана Олуя-Ата чептерине калтырылып, калганы Ташкентке айдалат деген сөз айтылууда. Кокондуктар мындан тышкары өз чиновниктерин жапан тоолук кыргыздардын баардык айылдарына аларды өздөрүнүн ханына букара кылып кармап туруу максатында жөнөтүштү, ошон үчүн чиновниктери өз өкүмдарынын Россия менен согуш чыкса жардамдашаары туу-

ралуу убадасын берген Бухаранын эмири менен союз түзгөндөн тартып күч-кубаттуулугу өзгөчө күчөгөнү жөнүндө ойду таркатышууда»... [30]. Ушундай кырдаалда кыргыздардын абалы кыйындап, кыйчалыш учурда пайда болчу кайчылаш жолдорго такалды. Байтик баатыр сыяктуу жол башчылар акыл калчап туура жол тандап, элинин мындан аркы өсүп-өнүгүү багытын келечеги кеңирээк нукка буруусу керек эле.

Ормон хандын кайгылуу өлүмүнөн кийин өз алдынча, көз каранды эмес мамлекет түзүү идеясы кыйраган кыргыздар жаңыдан түзүлгөн эл аралык кырдаалда, геосаясий абал Россия империясынын пайдасына кескин өзгөргөн учурда акырындап күч кубаттуу өлкөгө ык алууга аргасыз болгон. Батыш Сибир генерал губернатору XIX к. 60-жж. башынан тартып кошумча чараларды көрүүгө чечкиндүү киришкен. Анын мындай аракеттери Ала-Тоо округунун начальниги жана Улуу Жүз казактарынын приставы Г.А.Колпаковскийге жөнөткөн көрсөтмөлөрүнөн көрүнүп турат. 1860-ж. 11-апрелдеги ошондой көрсөтмөсүндө ал буларды буйруган: «... Сизге пишпектин коменданты менен ар кандай кат алышууну токтотууну сунуш кылам, анткени бул иште куралдын күчү акыркы далил болуп калаары ачык көрүнүүдө. Атабек атын атаган Кокон ханы өзү... Чүйдүн оң жээгиндеги жерлер эми талашсыз орустарга таандык экенин, демек жана андыктан бул мейкиндиктеги кыргыздар Орус падышасынын букаралыгында жана калкалоосунда турушканын, анын эсебинде Ысык-Көлдүн эки жээги да бар экенин түшүндү...

Бул маселени болочокто чечүүгө киришкенде... биз кокондуктарга эч кандай душмандык аракет жасабай тургансып түр көрсөтүңүз жана айың кеп таратыңыз, бирок биздин бийликке караштуу жерлердеги ар дайым өз букараларыбызды колдой турганыбызды, мун үчүн керек болсо душманды жарык дүйнөнүн (ааламдын) 1/3 бөлүгүн... ээлеген Россиянын бүткүл күчү менен басып коёрун билсин»... [31].

Жогорудагы тарыхый деректерден даана көрүнүп тургандай 1860-ж. карата Кокон хандыгы менен Россиянын ортосундагы Аркалык кыргыздар жана аларга гана таандык ата-бабалардан калган ажайып кооз жер үчүн тирешүү чегине жеткен. Кызыгы тентайлашкан эки тарап тең жергиликтүү элдин түпкү кызыкчылыктарын ойлоп, ага кам көргөндөй түр көрсөтүшкөн жана алардын жол башчыларынын эч кимиси менен кенешпей, кыргыздардын сыртынан тон бычышкан.

Алсак, 1860-ж. июль айына карата кокондуктар Чүй өрөөнүнө 5 миңге жакын аскерин топтойт. Алар аймактагы орус бийлигине караштуу четки чеп Кастекке чабуул коймок. Көп өтпөй ошол айдын орто ченинде аталган чептин айланасында кокондук аскерлер менен орус отряддарынын ортосунда алгачкы майда кагылышуулар болуп өттү. Чүй тарапка келген орус аскерлерине бул кезде полковник Циммерман кол башчылык кылган [32]. Россиянын Башкы штабынын Иленин аркы тарабындагы крайдагы аскерлеринин кол башчысы полковник А.Э.Циммерман Сибир корпусунун командиринин көрсөтмөсүнө ылайык 1860-ж. 5-июлда Верный чебинен аткычтар ротасы, үч казак-орус жүздүгү жана 2 жеңил замбирек менен чыгып, 8-июлда Кастек чебине жете келген. Мындагы гарнизондун 200 аскери бар болчу [33]. Кастектин жанындагы кармаштардын учурунда Байтик Баатыр Кокондуктар тарабында салгылашууларга катышат. Себеби ал убакта жогоруда айтылгандай Солто айылдары жайгашкан аймакта кокондуктардын көп сандаган аскери топтолуп кыргыз манаптарына сүр көрсөтүп, алардан көмөк көрсөтүүнү талап кылышкан. Атүгүл айрым бийлер менен кадыр-барктуу манаптарды Пишпек чебинде убактылуу аманат катары кармап турушкан [34].

Бирок Жеренайгырдагы салгылашуулардын жүрүшүндө кокондук кошуундар замбиректин огунан катары кыйла суюлуп Токмок жана Пишпек чептерине чегинип кетет. Алардын башында Ташкендин кушбеги Рустамбек парваначи, Мерке чебинин беги Алишер датка менен Пишпек чебинин беги Атабек датка турган. Айрым маалыматтар боюнча 9-июлда Кастек чебине чабуул койгон арасында кыргыздар бар Кокон колунун саны 3000 ге жеткен. Аларды замбирек менен аткылап жатып араң токтотушкан. Кийинки бир архивдик маалыматка караганда Ташкендин кушбеги Рустам бек менен Атабек датканын кол алдында 7000 ден ашуун аскер бар эле [35]. Көп өтпөй Мала-хан Олуя Ата аркылуу бул тарапка Ташкенттин жаңы беги Канаат-Ша кол башчылык кылган кошумча кошуундарын жөнөтөт.

Буга каршы орус бийлиги да шашылыш чара көрүп, касташкан жоосу менен чечүүчү кармаштарга камынган. Ушул максатта Батыш Сибирдин генерал-губернатору Г.Х.Гасфорд Г.А.Колпаковскийге төмөндөгүдөй көрсөтмө бергени белгилүү: «мен аларды (кокондуктарды – Ө.Т.) биздин чектерге тоготпостон кирип келишкени үчүн жана алар менен бирге кол салууга катышкан же аларга шарт түзгөн чүйдүн аркы тарабындагы кыргыздарды жазалоо зарыл деп эсептейм жана ошондуктан... аскерлерди эс алдырып алып,

ысык азайганда, (аба салкындаганда – Ө.Т.) жана эгин жыйноо аяктаганда, сиздин оюнуз боюнча жетиштүү отряд менен Токмок чебине жылууну жана аны ээлеп, кыйратууну... суранам. Эгерде мүмкүнчүлүк түзүлүп калса Пишпекти да ээлесениз, анда бул абдан пайдалуу болмок...» [36].

Акыры андай мүмкүнчүлүк да көп узабай түзүлүп, август айынын аяк ченинде аталган эки чепти ээлеп алуу үчүн орус аскерлери жаңы жүрүшкө чыккан болчу. Полковник А.Э.Циммерман жетектеген бул жүрүшкө «18-19-августта Верный чебинен чыгып Кастекти көздөй Чүй суусунун аркы тарабында согуштук аракеттерди жүргүзүү үчүн жөнөгөн эки эшелон катышты. Анын курамында Сибир линиясынын №8-батальонунун, бирден аткычтар взводу менен №9-батальондун 3 ротасы, 4 казак-орус жүздүгү, №21-жеңил атчандар артиллериялык батареясынын взводу жана ракеталык команда бар эле» [37]. Сибирдин өзүнчө аскер корпусунун командири Г.Х. Гасфорд полковник А.Э.Циммерманды адегенде Токмок чебин талап-тоноого жана таш талканын чыгара талкалоого, андан соң ыңгайлуу шарт түзүлсө Пишпекти да кыйратууга милдеттендирген.

Орус аскерлери 26-августта Кара-Конуз туштан Чүй суусун кечип өтүп Токмокко жете келип, чептин башчысынан багынып берүүнү талап кылат. Ошол эле күнү кечинде замбирек менен бир нече жолу аткылоодон кийин Токмок чебиндеги кокондук сарбаздар эч кандай каршылык көрсөтпөй, талапка макул экендиктерин билдиришти. Токмок чебиндеги гарнизондо адегенде 200 киши болсо, алардын ичиндеги кыргыздар орус аскери келгенде кетип калган соң 70 ке жетпеген сарбаз гана калган. Мындан тышкары кокондук 20 аскер өз бетинче чепти таштап качып кеткени маалым [38].

Ал эми 30-августта полковник А.Э.Циммермандын отряды Пишпек чебине жете келип, кокондук сарбаздардын катуу каршылык көрсөтүүсүнө кабылышат. Алар чепке жакындап келген орус аскерлерин замбирек менен озунуп аткылай башташкан. Бирок эки тараптан замбирек менен аткылашуу 31-августта кечке маал Атабек датка жана Алишер датканын багынып берүүсү менен аяктады. Пишпек сепилинде ошол кезде аскерлерден тышкары базар, мечить, (бассейн) көлмөсү бар саябандуу бакча, товар ж.б. сактоочу кампалуу 70 дүкөнү бар кербен сарай (мейманкана), соодагерлер менен чепте жалгыз-жарым жашаган кишилер үчүн турак жайлар болгон экен [39].

Пишпек чебинде сарбаздар менен чиновниктерден тышкары Ташкенттик жана Маргаландык көпөстөр, майда соодагерлер турчу. Алардын азыраак бөлүгү үй-бүлөлөрү менен сепилдин ичинде,

көбүрөөгү (саны 120 га жакын) Пишпектин күн батыш тарабында жайгашкан өрүкзарлуу ж.б. мөмө-жемиш бак-дарактуу чарбактын арасында тигилген боз үй-өргөөлөрдө жана жалпак тамдарда жашашчу. Пишпек менен Токмокту жана айланадагы кыргыз айылдарын ар кандай зарыл буюм-тайымдар, эмеректер (товарлар) менен жабдыган дүкөнчүлөр чептин ичкери тарабындагы кире бериштеги ирегедө, дарбазанын оң жана сол жагында жайгашкан. Сепилге жакын жердеги көптөгөн айдоо аянттарына келгин өзбектер аштыктын жана жашылчанын ар түрдүү сортун айдашчу. Пишпек чебинен батышта, андан болжолу 1 чакырым алысыраак аралыкта өрүк ж.б. дарактар, мөмө-жемиш бактары дүркүрөп өскөн токойчо-чарбак да бар эле [40].

1860-ж. 5-сентябрда Пишпек чебин талкалоо башталып, ага 600 киши тартылган жана 7 күнгө созулган [41]. Орус аскерлеринин Токмок менен Пишпекке ушул жортуулдарынын маалында алардын артыкчылыктарын өз көзү менен көргөн жергиликтүү калкан төгүлөөр кагылышка катышпай бейтарап, опурталдуу окуядан окчун турду. Албетте далай жолу жоонун жолун тороп машыккан эл капилеттен жоо кол салып калса каршылык көрсөтүүгө алдын ала камылга көрүп кыргындан сактанышкан. Ошондой болсо да орус кошууну бир ирет, 1860-ж. 2-сентябрда Аламүдүн капчыгайынан чыга келген жоон топ солтолорду (400 гө жакын киши) көргөндө, алардын мындай аракетин душмандык катары кабыл алып, есаул Бутаков менен корпустук командирдин адъютанты поручик барон Врангель баштаган 200 казак-орусту жана казак султаны Тезектин кошуунун кыргыздарга каршы аттандырат. Мыкты куралданган бул кошуундар кыргыздарды мылтык менен аткылап тоону көздөй сүргөн. Ойдо жок жерден күтүүсүздөн болгон кагылышууда окко учкан бир казак жоокеринин куну үчүн кийин Байтик башкарган кыргыздардан 200 жылкы жана 6 тогуз айып өндүрүлгөн [42].

Токмок жана Пишпек чептерин орус аскерлеринин ээлеп алышы албетте Байтик баатыр сыяктуу кыргыз жол башчыларына таасир этпей койгон жок. Бирок көп өтпөй орус аскерлери Верныйга кайтып кеткендиктен кырдаал кокондуктардын пайдасына өзгөрө баштады. Октябрь айынын алгачкы аптасында Чүй өрөөнүнө Канат Шаа 12 миң аскер менен келип кыйраган чептерди кайрадан калыбына келтирүүгө киришкен. Ал Жангарач менен Байтик башында турган солто уруусунан жардам иретинде 500 ат, ар бир айылдан эки каптан таруу жана Пишпек чебин калыбына келтирүү иштерине 1000 киши берүүнү буйруган. Мындан тышкары алардан

куралдуу жигиттерди Кокон кошууна кошууну талап кылат. Кыргыз манаптары аталган талаптарды аткарууга аргасыз болгон [43]. Ошондо кокондук 12 миң аскери бар чоң кошуундан тышкары Канаат Шаа казактар менен Чүйлүк кыргыздардан 4 миң жигит жыйганы маалым [44]. Бирок Кокондук кол башчынын туура эмес аракеттеринин жана Алымбек датка экөөнүн ортосунда пикир келишпестиктин натыйжасында 19-22-октябрда Узун-Агачта өткөн салгылашуу жыйынтыксыз аяктады. Мындагы салгылашуу убагында Султан Салыктын маалыматы боюнча замбиректин огунан 700 киши курман болгону маалым [45]. Узун-Агачтагы окуяларга биз Алымбек датканын ишмердиги изилденген бөлүмдө кененирээк токтолууну эп көрдүк.

Канаат-Шаа Узун Агачтагы оор жоготууларга дуушар кылган салгылашуулардан кийин Чүйгө кайтып келип кыштап калат. Көп өтпөй кыш келип, калың кар түшүп сууктун күчөшү жана азыктүлүктүн түгөнүшү анын кошуундарын ого бетер жүдөттү. Алымбек датка болсо тез арада Анжиянга кайткан эле. Кыйынчылыктарга: сөөктөн өткөн ызгаарга, ачкалыкка чыдабаган кокондук сарбаздар менен аттар кырыла баштаганда алар четинен бириндеп Олуя-Ата, Ташкенди карай кача баштаган [46]. Канаат-Шаа мында 1862-ж. март айына чейин туруп, Мадалы хандын тактан кулатылгандыгы жөнүндө кабар алганда шашылыш Кудаяр ханга тогуз кишиден чабармандарын чаптырып хан бийлигин кайтарып алуу үчүн Ташкенге чакырып, өзү да ошол калаага жөнөгөн [47]. Менимче В.Наливкин жазган бул маалымат анчейин так эмес сыяктанат. Айрым кабарларга караганда Канаат Шаа мында эки ай турган жана Пишпектен 1860-ж. декабрдын аягында кетип, экинчи ирет 1861-ж. жазында Ташкенттен Олуя-Ата аркылуу Пишпекке чоң кошуун менен кайрадан келгени айтылат [48]. Ушул келишинде ал Чүйдө кармалып калып, ордодогу окуялардан четте калышы мүмкүн.

1862-ж. март айынын алгачкы күндөрүндө Алымкул, Кыдырбек, Шадман-Кожо, Кудайназар-датка, Дуст-Мехтар жана Мад-Ибраим-Мирза-башы түн ортосунда капилеттен ордого жашыруун кирип Мала-ханды уйкуда жатканда тындым кылышкан. Эртеси таңкы азанга аралаш алар Мала-хандын аталаш иниси, Сарымсакбектин уулу (Шерали хандын небереси) Ша-Мурадды хан жарыялашат. Бул окуяларда негизинен кыргыз-кыпчактардан чыккан мамлекеттик ишмерлер, ордо кишилери чечүүчү роль ойноду. Андан көп өтпөй Канаат Шанын чакыруусу боюнча 200 кишинин коштоосунда Ташкенге келген Кудаярды мындагылар хан катары кабыл алышат

[49]. Бийлик талашкан бул күрөштөр Кокон хандыгын абдан алсыратып, акыры Бухара эмиринин кийлигишүүсү аркасында Кудаяр хандын жеңиши менен аяктады. Бирок, Алымбек датка, Алымкул ж.б. жол башчылык кылган кыргыздар кыргыз-кыпчактар Кудаяр ханга каршы күрөштү токтотушкан жок. Атүгүл алар Коконду ээлеп алуу үчүн кайрадан жаны жортуул уюштуруп, чечкиндүү аракет жасашкан. Ошондо Бухара эмири көп аскер ээрчитип Кудаярга жардамга келип иш жүзүндө Кокондо өз бийлигин орноткону белгилүү. Ошого карабастан калайык калк күрөштөн баш тартпай, ого бетер чыйралып күч алып, ханга караштуу аскерлерге сокку уруп, Наманган, Маргалаң, Ходжент ж.б. калааларды убактылуу каратып алууга үлгүрүшөт. 1862-ж. августтун аягы - сентябрдын башы ченде, кыймыл кыйла жеңиштерге жетишкен кезде күрөштүн жол башчылары баардык кыргыз урууларына атайын кат жүзүндөгү чакырыктар менен кайрылышкан. Алар кыргыздарды Кудаяр ханга баш ийбөөгө, кокондук чептердеги кошуундарга кол салууга жана жек көрүндү ханды жактаган жергиликтүү бектердин, бийлик өкүлдөрүнүн көзүн тазалоого үндөшкөн [50]. Мындай чакырыктар буга чейин Пишпектин 1861-ж. берки жаны беги Рахматулланын ач көздүгүнөн, жосунсуз жана кыянат кылык-жоруктарынан көңүлү калган Байтик баатырга ж.б. кыргыз мыктыларына таасир этпей койгон эмес. Буга орус бийлигинин да алдын ала кыргыз манап, бийлерин өз тарабына тартуу максатында көргөн чаралары кошул-ташыл болду. Орус офицерлери Кокондуктардан озунуп, 1860-ж. эле кыргыздарга жогорудагыдай чакырык менен кайрыла баштаганы маалым.

Маселен, 1860-ж. сентябрь айында, Пишпек чебин орус аскерлери ээлегенден кийин Иленин аркы тарабындагы крайдагы аскерлердин кол башчысы полковник А.Э.Циммерман Чүй өрөөнүн мекендеген кыргыз, казактарга жана кокондуктарга атайлап даярдалган саясий маанидеги үгүттөө, үндөө баракчасын жөнөтөт. Анда мындайча үгүт-насааттар айтылган: «... орус отряддары мурдагы шартты бузуп Чүйдөн өтүүгө жана орустар менен биздин бийликтеги кыргыздарга (казактарга – Ө.Т.) кол салууга батынган сарттарды жазалоо үчүн келгендигин жапаң тоолук кыргыздар менен дулат кыргыздарына (казактар – Ө.Т.) кабарлайм... Азыр алар Кас-текке келип өздөрү биздин өлкөдө бейпилдикти бузушту жана кийинчерээк алардан зекет жыйноону шылтоолоп аларды талап-тоноо үчүн акыры кыргыздарды бизге каршы душмандык аракеттерге тартууга умтулушту, ошол эле учурда орустар алардан зекет албайт жана өтө күч кубаттуу Орус Падышасы ар дайым алардын ээн эркин

жана тынч көчүп-конуп жүрүүсүнө өзгөчө көз салып көмөк көрсөтөт. Сарттардын жогоруда айтылган наадандыктары бизди кокондуктардын чептери Токмок менен Пишпекти элөөгө жана алардын күлүн көккө сапырууга түрттү жана биздин өкмөт жапан тоолук кыргыздар менен дулаттар алсыз сарттарды таштап, өздөрүнүн пайдасы жана жакшы жашоосу үчүн биздин Улуу Падишахтын ишенимдүү букаралары болуп алышаарына үмүт кылат, ал болсо өзүнүн букараларынын бейпилдигинен бөлөк эч нерсени каалабайт жана алардан эч нерсе талап кылбайт» [51].

Албетте буга чейин Кокондук хан, бектерден кордук көрүп, көптөгөн салыктарынан тажаган, XIX к. орто ченине карата зор аймакты каратууга үлгүргөн алыскы Россия империясынын анчейин айрымаланбаган колониалдык саясатынан, ажайып кооз жерине келгиндер суктанаарынан али кабары жок энөө элет эли бул сыяктуу көңүл жубатчу убадалардан көп нерсени күтүп, жакшылыктан үмүт кылышкан. Бирок баардыгы эле алар ойлогондой болбогонуна кийинки тарыхтын өзү, кыргыздар кабылган окуялардын андан аркы өнүгүшү күбө.

Байтик баатырдын Кокон хандыгына карата көз карашынын, мамилесинин кескин өзгөрүшүнө 1861-ж. башы ченде Канаат Шаа Ташкенге кайтаарда Пишпек чебинин беги болуп дайындалган Рахматулланын адат, мыйзамга, каада-салтка жат иш-аракеттери себеп шыкак болгону шексиз. Белек Солтоноевдин жазганына караганда «Рахматулла Пишпекке бек болуп турганда кыргыздан зекетүшүр, олпоң (улфан – Ө.Т.) жана башка салыкты баштагыдан көбөйтүп ала баштаган» [52]. 1859-ж Пишпек чеби жөнүндө Ала – Тоо округунун акиминин (начальнигинин) алдындагы коллеждик каттоочу (регистратор) Бордашевскийдин сурамжылап топтогон маалымат-баянына ылайык сепилдеги «250 жөө аскер-сарбаздар менен 150 атчан аскер-сипайлар чептин айланасында көчмөн Жапан тоолуктардын Ордосундагы Солто уруусунун эсебинен азыктанышчу, алар биякка 500 батманга жакын ак буудай жана таруу берип турушчу. Булардын баардыгынан тышкары хандын казынасынын эсебине Пишпекке жыл сайын 200 пудга чейин күрүч ташып келишчү» [53]. Кыргыздар Токмоктогу 70 сарбазды да буудай, таруу жана күрүч менен жабдып турган. Көбүнэсе алар үчүн азык-түлүктү Жантай менен Төрөгелдиге карашуу сарыбагыштардан алышчу [54]. Мында биз Кокондук элбеги, ылгалылар жылыга салыктын башка түрлөрүн: кой зекет (1/40), түтүн зекет, үшүр, битир да жынап алышканын эске алсак, элеттиктердин оор абалын жана эркин-

дикти эңсеп жаны күрөшкө көтөрүлүүсүнүн себебин элестетүү анчейин деле кыйын эмес.

Алишер, Атабек даткалардан ач көздүгү, адепсиздиги жана ыйманга сыйбаган жүрүш-турушу менен айрымаланган Рахматулла Пишпектин бектигине дайындалгандан кийинки эки жылга жетпеген аз убакытта Ала-Тоолук элге аксымдык кылып, ар-намысты ар дайым жогору койгон жол башчыларынын намысына тийип, нааразычылыгын күчөткөн. Айрыкча Пишпекке жакын жайгашкан солто айылдарына көбүрөөк кысым көрсөтүп, ачыктан-ачык зордук-зомбулук кылып, атүгүл алардын атактуу чоң манабы катары алыс-жакынга танылган Байтик баатырдын баркына жетпей, бузуку булганыч турпаты, айбан чалыш мүнөзү менен анын каарына калган.

Арбын хан салык, аскери үчүн азык-түлүк алганы аз келгенсип Рахматулла коргондун тегеретесиндеги аштык айдалган корук жерге кокустан мал жакындап жайылып келсе, эгинди, чабынды чөптү тепседи деп ээсине кордук көрсөтчү, жалган жалаа жаап шылтоолоп камап коюп бербей кой, козу алчу. Эшкожонун Шоорук деген кенже уулу мал-жандуу ашкан бай болгондуктан, Пишпектин беги анын байлыгына көз артып, ар кандай айла-амалды колдонуп бат-бат сойгонго кой, күч-унаага өгүз, ат көөлүк мингичке жылкы суратып жигиттерин жиберчү. Кийин анын инилери Көкүм менен Чойбекти да тим койбой алардан тогуз чаар ат алып араң жаны тынганы маалым.

Барган сайын байлыкка марып, оңой оокатка ык алган зордукчул терс кыялдуу текебер бек жазга жуук туут маалында Байтик баатырдын 300 тубар бээси сепилге жакын көк жайыкка суу бойлоп ылдыйды көздөй түшүп келсе мурдагы дос-тамырлыгына карабай каматып коёт. Бир нече күндөн кийин Көкүмдүн кийлигишүүсү менен бошотулган бооз бээлердин көбүнүн кулун салышы, жаңыдан телчигип келе жаткандарынын кырылышы Байтиктин көңүлүн ого бетер сууткан эле. Анан калса абийирсиз датка молдодон окуп билим алсын деп коргонго койгон Байтиктин Байсал аттуу өндүү-түстүү баласына асылган [55]. Албетте анын мындай адамкерчиликке жатпаган, акыл-эстүү кишиге, аттуу-баштуу адамга жат кылыгы кыргыздардын кыжырын кайнатып, бүйүрүн кызытты. Ошондуктан Байтик баатыр эли менен кеңешип, көпчүлүктүн сунушу боюнча жек көрүндү бекти өлтүрүп өч алуу жөнүндө чечим чыгарган. Мун үчүн ал Рахматулла датканы жайлоого конок болуп, сый көрүп кетиниз деп мейманга чакырат. Бирок биринчи чакырганда далайды башынан өткөргөн кыйды бек сепилден алыс кетүүдөн чочулап, шектенип Байтиктин айылына барган эмес. Бирок ал өчөшкөн жоосун өлтүрүү үчүн өтө жашыруун камылга көрүүдөн айныбай, оңтойлуу

учурду сабырдуулук, чыдамкайлык менен күтөт. Акыры андай ыңгайлуу кырдаал түзүлүп, кексе бектин кезеги да келип жетти.

Опурталуу ошол 1862-ж. августтун аягы - сентябрь айынын алгачкы аптасында Байтик баатырдын айылдары алыскы тоо арасындагы жайлоодон ойго, Чүй өрөөнүнө түшүп, [56] Пишпек чебинен 7-8 чакырым батыш тараптагы анчейин алыс эмес Акчий, Кемел, Шарпылдак аттуу колотторго конот. Адегенде ал Кокондук бекти айласын таап, айылына келүүгө көндүрүш үчүн анын эң жакын жан-жөкөрү Абылгазы миңбашы менен мамиле түзөт. Ошондон соң баламды сүннөткө отургузам деген жасалмалуу жалган той өткөрүүнү ойлоп тапкан. Бул ирет Рахматулла Байтиктин айылы сепилге жакын жайгашкандыктан кыргыздардан анчейин чочулабай тойго барууну туура көргөн. Аны тойго барууга Байтиктин өтүнүчү боюнча Абылгазы миңбашы көндүргөн болчу. Рахматулла той ээсине арнап «бир жээрде, бир тору аргымакты алтын дилде жабдыктап, упчундап жетелетип алып, кырк киши сарбаз, тынай менен солтодон зекет жыйуучу Кудайкул элбеги... жана Рахматулланын катчысына жигит болуп жүргөн сарыбагыш кыргызы... Кожобек Бармен уулу менен 20 киши (кыргыз жигиттери – Ө. Т.) – бардыгы 60 киши болуп, ... жээрде кашка айгыр минип келген» [57]. Байтик баатыр айылындагы кадыр-барктуу адамдары, карыялары менен бирге меймандарды жайдары кубангандай түр көрсөтүп шандуу тосуп чыгып, аларга арнап тигилген ак өргөөлөргө киргизишет. Алар ичте сый көрүп жатканда сырттагы Байтиктин жигиттери сарбаздар минип келген аттардын оң жаккы үзөңгүлөрүн билгизбей кесип салышкан. Байтик баатыр «мурда камдап койгон беш жүз жигитти – Бөлөкбай Корчу баатырга башкартып, өзүнүн Байгазы, Көкүм деген туугандарын кол башчы кылып кошуп берет. Көкүм Байтиктин Керкашка аргымагын минип бөгөттө турат» [58]. Той кызыган маалда мурдатан даяр турган жигиттер Байгазы аркылуу Байтик берген белги боюнча Рахматуллага, сарбаздарга капыстан кол салып катуу кармаш башталат. Кагылышта сарбаздардын көбү өлүп, аман калганы Рахматулланы эптеп атка мингизип ортого алып, курчоодон куткарууга далалат кылышкан. Курчоодон кутулуп чыгып Пишпекти көздөй качып жөнөгөн бекти ак сур атчан Көкүм кууп жетип найза менен ыргыта сайып өлтүрөт. Ошондо далыга урулган найзанын учу датканын жүрөгүн аралап өтүп, эмчектен чыга түшкөн экен.

XX к. 50-жж. кыргыздын санжырачы аксакал карыяларынан кийинчерээк ири илимпоз катары калайыкка таанылган А.Хасанов жазып алган аңгемелердеги кабарга караганда Рахматулланы азыркы «Майский» айылы жайгашкан жерде солтонун атактуу баатыр-

лары Дулат, Көкүм жана Чойбек тосуп туруп курчап алып, найза менен сайып өлтүрүшүптүр [59]. Андан соң солтонун жигиттери Пишпекке жете келип чепти бир нече күн камалашат. Бирок куралчан 600 дөй сарбаз коргогон чеп-коргонду басып алууга дарманы жетпесин түшүнгөн Байтиктин кошууну аркаттык сарттарга чабуул коёт. Бул тууралу өзүнчө Сибир корпусунун кол башчысы генерал А.О.Дюгамелдин 1862-ж. 19-сентябрда Россия империясынын согуш министри Д.А.Милютинге жөнөткөн билдирүүсүндө мындай кабар бар: «(Жапан тоолук кыргыздардын солто уруусунун пишпектик комендант Рахматулланын зордук-залимдигине жана алык-салыктарына ансыз да кыжырданган манабы Байтык, аны 60 киши сарбаздары менен өз айылына тойго алдап чакырып алып, аран качып кутулган жалгыс сарбаздан башка алардын баарын өлтүрүп салды. Рахматулланы жана сарбаздарды тындым кылгандан кийин Байтиктин айылдары Пишпекке көчүп келишти жана көп сандаган тополоң топтор менен бул чепти курчап алышты. Гарнизон дарбазаны бекитти жана коргонууда...

Пишпекти курчаган учурда анын дубалдарынын алды жагында ушул жылы биздин чектерден Чүйдүн аркы тарабына чыгарып жиберилген аркаттык сарттар деп аталгандар бар эле. Жапан тоолук кыргыздар аларга кол салып, 50 миңдей баш малды айдап кетишти, бүткүл мүлкүн талап-тоношту жана алардын аялдары менен балдарын туткунга алышты. Аркаттык сарттар деп аталгандар Ташкенден жана Бухарадан чыккандар, көптөн бери кыргыз (казак – Ө.Т.) талааларынан орун алышкандар. Кийинчерээк алардын кээ бирөөлөрү чет өлкөлүк меймандардын атын жамынып Семипалатинскиге отурукташты; үйүр-үйүр төөсү бар жана товарларды ташып жеткирүүнү өз мойнуна алган башкалары (кербенчилер – Ө.Т.) өздөрүнүн үйүрлөрүн тоюттандыруу үчүн тоюткору мол жерлерди издей башташты жана андай жерлерди Аркат жана Альджан тоолорунан (Сергиопол менен Копалдын ортосу) таап, ошол жакка жайгашышты... 1854-жылга чейин, качан сарттар өздөрүнөн контрабандачыларга жай (притон) таап берип жана ниети бузук кишилерди жашырып жаткандыгы тууралу шектенүү туулганда, андыктан аларга же биздин букаралыкты кабыл алуу жана көрсөтүлгөн жерлерге отурукташуу же өз Ата Журтуна кайтуу сунуш кылынган... Быйылкы жаз келгенде аркаттык сарттардын 168 үй-бүлөсү, биздин букаралыкты кабыл алууну каалабагандар катары жетиштүү кошуундун (конвойдун) коштоосунда Чүй суусунун аркы жагына чыгарып салынды» [60]. Айта кете турган нерсе

генерал А.О.Дюгамель бул билдирүүнү Ала-Тоо округунун акими Г.А.Колпаковскийдин 1862-ж. 3-сентябрда ага жиберген кабарына таянып жазган.

Ал эми Н.А.Аристов кыргыздар жөнүндө эмгегинде колдонгон расмий маалымат боюнча Ташкенттен, Кокон менен Бухаранын башка шаарларынан чыккан аркаттык сарттар 60 жылга жакын убакыт Иртыш менен Аягуздун аралыгындагы Аркат, Альджан, Кандыгатай жана Керегетас колотторундагы казактын эски конуш-журттарында жашап, Иртыштан Ташкент, Чугучак жана Кулжага кетчү соода жолунда кербендерге турак менен ат, төө — унаа, араба таап берип турушкан, ошондой эле өздөрү да канатташ көчмөндөр, Чугучак, Семипалатинск жана Петропавловскинин ортосунда соода-сатык кылышчу... 1858-ж. жазында алардын 184 үй-бүлөсү жолго чыгышат. Пишпекке жеткенде аркаттык сарттар ушул жерде биротоло орун-очок алууну чечишкен. 1862-ж. күзгө жуук Байтик кол салганда 905 киши туткунга түшкөн [61].

Дагы бир айта кете турган нерсе, Байтик баатыр алдын ала сарыбагыш уруусунун ошол кездеги өтө таасирдүү манабы Жантай менен кеңшип, кокондуктарга каршы күрөштө бирге болууга, Пишпек, Токмок чебине бир учурда чабуул коюуга макулдашкан. Байтик Пишпекти курчаганда Жантай убадасына бек туруп «Токмок сепилиндеги сарбаздарга кол салып, аларды туткунга түшүрдү жана чепти ээледи» [62].

Ушул уруштардын учурунда Байтик баатыр жеке өзүнүн кыргыз жигиттери менен женишке жетише албасын сезип жана Кокон ханынан кошумча аскер күчтөрү келээрин ойлоп чочулап Верныйга бир тууганы Сатылганды жөнөткөн. Ал агасынын атынан Ала Тоо аскер округунун акими полковник Г.А.Колпаковскийге Рахматулланын өлтүрүлгөнүн кабарлап, Пишпек чебин ээлеш үчүн андан жардамга аскер, замбирек сураган.

Арийне, небактан бери Орто Азиянын ичкери жагына жылууга, Россия ээлигинин бул тараптагы Сибир жана Сыр-Дарыя чек ара тилкесин бириктирүүгө камынып жаткан орус бийлиги өздөрү үчүн өтө пайдалуу өтүнүчкө көпкө күттүрбөй оң жооп берди.

Айрыкча 60-жылдардын башынан тартып аталган маселе Оренбург жана Батыш Сибир генерал-губернаторлорунун көңүлүн өйүп, алардын сунуш-талабына ылайык борбордо Өзгөчө комитеттин кеңешмесинде кайра-кайра каралган. Иленин аркы тарабындагы чөлкөмдө чек ара тилкесин алга жылдыруу, өзгөртүү тууралуу Өзгөчө комитеттин 1861-ж. 29-июнда чыгарган чечимин Россиянын импе-

ратору жактырган. Эми чөлкөмдөгү орус генералдары Кокон ээлигине эки тараптан: Батыш Сибирден жана Оренбург жактан чабуул коюга камына баштаган. Ушундай максатта 1862-ж. башы ченде Жети-Сууда 19 рота жөө аскер топтолгон. Бул кошуун мурунку жылдагы орус аскеринен эки эсе көптүк кылчу. Ошол жылы апрель-май айларында А.О.Дюгамелдин көрсөтмөсү боюнча Г.А.Колпаковский Кастектен Меркеге чейин Пишпек чебин жандап өтүп, кокондуктарга сүр көрсөтүп алагды кылуу максатында жүрүш уюштуруп Ала-Тоону аңтарып иликтеп чыгат. Ошондо Шиш-Төбө, Чалдыбар, Аксу чебиндеги сарбаздар чегинип кетип, Меркедеги кокондук кошуун багынып берген эле. Батыш Сибир генерал-губернатору ыңгайы келсе 1862-ж. күзүндө Пишпекти кайрадан ээлеп алууга даярдык көрүп жаткан болучу. Анын мындай оюн, аракетин падыша өкмөтү, Россия Империясынын согуш министри да колдоп, эки тараптан чабуулду күчөтүү жана эки тилкени эң кеч болгондо 1863-ж. же 1864-ж. кошуу жөнүндө көрсөтмө берген. Демек Байтиктин өтүнүчү шылтоо гана болгон, орус бийлиги окуянын ушундай өнүгүшүн чыдамсыздык менен күтүп жаткан. Сары Өзөн Чүйгө, Пишпек чебине ж.б. чептерге жаңы жортуул уюштуруу небак чечилген маселе болчу.

Ошондуктан полковник Г.А.Колпаковский улуксаат сурап кайрылганда генерал Дюгамель Пишпекке тезинен жүрүшкө чыгууга, аны басып алып талкалоого буйрук берет.

Сары Өзөн Чүй бооруна жаны жортуул үчүн Г.А.Колпаковский шашылыш «Верныйда ар биринде орто эсеп менен 150 төмөнкү чиндеги жөө аскери бар 8 ротадан, эки казак-орус жүздүгүнөн, № 2-батареянын жеңил атчандар дивизионунан жана тоолордо колдонулчу замбирекчилер взводуна турган ири отрядды топтойт. Отрядды окчунураак жерден калкалап аракет жүргүзүү үчүн ага салмагы жарым пудга барабар 7 сайы кыска замбирек (мортир) менен 6 фунтук калибрлүү 3 кагорлук атма курал (замбирек), ошондой эле кыйгап атчу ракеталар (нарезные или навесные?) кошулган. 35 күнгө жеткидей гүлазыгы жана ок-дарысы бар бул отряд 5-октябрда Кастектин алдына жыйналып, эртеси 6-октябрда Г.А.Колпаковский менен капитан Проценко башкарган эки колоннага бөлүнүп Чүйдү көздөй жылат. 13-октябрда ал эки колонна Пишпекке жакындап келип, сепилдин күн батыштагы бет маңдайынан 2 чакырым алыстыктагы Аларча суусунун боюнан орун алат [63].

Орус кошуундары Пишпекке жакын жерге жайгашкан кезде алардын акимине Байтик баатыр солто уруусунун билерман чон

манабы, жол башчысы сыпатында атайлап келип жолугушуп өз ой-максатын ага ачык айткан. Генерал А.О.Дюгамелдин Россия Империясынын согуш министрине 1862-ж. 16-ноябрда жөнөткөн билдирүүсүнө караганда «полковник Колпаковский ага сылык-сыпаа, жакшы мамиле жасап, биз Чүйлүк кыргыздарды сарттардын кысымынан, эзүүсүнөн (зордук-зомбулуктарынан, зулумдугунан) биротоло куткаруу үчүн келдик, андыктан Пишпек тез арада ээленет жана кыйратылат деп кулактандырган» [64].

Чындыгында эле, сепилди камалоо иштери 13-октябрда кечке жуук башталып 24-октябрда орус аскерлеринин жениши менен аяктаганы белгилүү. Бирок дээрлик 12 күнгө созулган камалоонун учурунда сепилдин Төрөкул баатыр башы башында турган өлөрман коргоочулары коргонду арга түгөнгүчө өжөрлөнө коргоп катуу каршылык көрсөтүштү. Алардын эрдиги, жогорудагы билдирүүдө мындайча сүрөттөлөт: «гарнизон иш жүзүндө абдан ишкердик менен коргонду; баардыгынан дарамет, күч-кубат, тапкычтык жана кээ бир өнөрлүүлүк байкалып турду, күндүзү кыйратылгандар дайыма түнү бою ондолуп, жаңы далдалануучу жайлар, керектүү нерселер жасалып жатты, биздин кылган ишибиздин жүрүшүнө жараша жаңы көзөнөктөрдү (амбуразура) көзөп, тешиктерди (бойница) тешип, замбиректерди жылдырып жатышты, душмандарда ракета да пайда болду. Ал аз келгенсип, кокондуктар болуп көрбөгөндөй чечкиндүүлүктү көрсөтүштү: 16-күнү таң эртен... биздин ишке тоскоолдук кылуу жана контр.чабуулга өтүү максатында чептен капыстан 100 гө жакын киши чуркап чыгып аңга жашынып жерди ойю (траншея) башташты. Ушундай аракеттерине караганда камалоонун акыркы мезгилинде өтө катуу коргонушарын күтүү керек эле. Андыктан снаряддар жетишпей калбасын деп полковник Колпаковский Верныйдан жаңы толуктоолорду (ок-дары – Ө. Т.) талап кылды» [65].

Коргондун коргоочуларынын жоолашкан жоосуна өжөрлөнүп катуу каршылык көрсөткөнүнө, кан-жанын аябай кармашканына кыйла снаряд сарпталып, өтө көп ок-дары коромжу болгону күбө. Орус аскерлери салгылашуулардын аягына чейин 2051 снаряд, 68 ракета атып, 31879 ок чыгарган [66].

Кокондук сарбаздар багынып бергенден эки күндөн кийин, 26-октябрда Г.А.Колпаковскийдин кошууну Пишпектин коргонун талкалоого киришет. Отряддын жоокерлеринен тышкары бир жумага созулган бул ишке Байтик баатыр күнүгө 500 киши жиберип турду [67]. Атүгүл, айрым тарыхый даректерге караганда «Пишпекти орус аскерлери камап турган кездеги баардык учурда кыргыздардын солто

уруусунун манаптарынын эн таасирдүүсү Байтык Канаев жана ушул уруунун башчысы деп эсептелчү Жангарач, манап Корчу, сарыбагыштар Жантай менен Кудаярдын балдары ж.б. алардын лагеринде жүрүшкөн» [68]. Отряд 2-ноябрда Пишпектен жөнөп 10-ноябрда Верныйга кайтып келет.

Байтик баатырдын бул сыяктуу кылган кызматын өз кезегинде полковник Г.А.Колпаковский жогору баалап, ага эмгегине ылайык мамлекеттик мартаба-мансап, сыйлык ыйгартууга аракет жасайт. Эл ичинде таасири күчтүү кыргыз манабына көп создуктурбай татыктуу белек тартуулоону, сый-урмат көрсөтүүнү көздөгөн Ала Тоо округунун акими Батыш Сибирдин генерал-губернаторуна сунуш кылган болчу. Анын ушул өнүттөгү Байтик баатырдын салымы тууралуу өтүнүч катында (1862-ж. 19-ноябрь) төмөндөгүдөй адилет ойлор айтылган: «Аталган манап Пишпектин алды жагына отряд келгенге чейинкидей эле, чепти курчап турган учурда дагы өзүн абдан алкоого арзыгыдай алып жүрдү жана аракетчилдиги, берилгендиги менен сиңирген эмгегине жараша сыйлыкка татыктуу болду. Манап Байтыкты акыйкат сый көрсөтүп кызыктыруу үчүн жана аны бизге тартуу максатында мен... ага Сиздин атыңыздан сыйлык катары менде бар материалдан тигилген 1-даражадагы баркыт чапан берип жибердим... Байтыктын аракетчилдиги, берилгендиги жана сарттарга ачык душмандыгы адаттагыдан ашып түшөрүн кошумчалоо менен мен аны чапан менен сыйлоо жетишсиз деп ойлойм, ошондуктан Улуу Даражалуу Сизден аны моюнга илинүүчү Анна сызмагына кыстарылган чоң алтын медаль менен сыйлоону (өкмөткө — Ө. Т.) сунуштоонузду суранам» [69]. Генерал А.О.Дюгамель бул өтүнүчтү толук колдоо менен бирге Россия Империясынын согуш министри Д.А.Милютинге жөнөткөн Байтик Канаевге сыйлык ыйгаруу жөнүндө сунуштамасында (1863-ж. 5-январдагы ходатайствосу) Пишпекти камалоо жана каратуу учурундагы чын пейилден кылган кызматын, аскерлерди азык-түлүк үчүн мал, боз үйлөр жана мингидей унаа ат менен жабдып турганын, чепти ээлеген соң аны талкалоого көп көмөк көрсөткөнүн, мун үчүн күн сайын 500 кыргызды жибергенин баса белгилеген [70]. Башка бир маалымат боюнча Пишпек сеңилин кыйратуу иштерине солто жана сарыбагыш урууларынан 400 киши тартылат [71].

Байтик Баатыр Пишпек чеби кыйратылгандан көп өтпөй ноябрдын орто ченинде Таластык кыргыздардын Олуя-Атадагы Кокондук төрөлөргө каршы кыймылына да жигердүүлүк менен катышат. Алардын манаптары менен Байтик баатыр мурдатан эле биргелешип, күрөшкө көтөрүлүү жөнүндө макулдашууга үлгүргөн болчу. Ошондо

Олуя-Атаны ээлеп алуу үчүн, 500 кыпчак жана манап Сарымсак жетектеген кыргыздын багыш уруусунан миң киши жортуулга чыкканы маалым. Шаарды ал кагылышууда 2 миң аскер колдогон. Алардын катуу каршылык көрсөтүүсүнө кабылган кыпчактар менен багыштар Байтик баатырга ж.б. солто жана сары багыш манаптарына шашылыш кабар айттырып, кыймылга катышуу үчүн чакырышкан [72]. Албетте алдын ала алар менен сөз бекиткен Байтик баатыр убанданы унутпай көтөрүлүшчүлөргө көмөк көрсөткөнү талашсыз. Кыймылдан кыйла күн илгери, Пишпек чебинин айланасындагы чечүүчү кармаштардын маалында ал Г.А.Колпаковскийге бул сепил кулаар замат Мерке менен Олуя-Атага жөнөөрүн ачык айткан эле [73].

Кийинки 1863-ж. май айындагы Г.А.Колпаковскийдин Чүй өрөөнү аркылуу Олуя-Ата тарапка жасаган жортуулунун маалында Байтик баатырдын жигиттери (40) Мерке чебине кол салып, кокондук сарбаздарды сепилден сүрүп чыгышат. Салгылашуунун жүрүшүндө коргондогу кошуундун башчысы, 3 сарбаз көз жумган [74]. Бирок 1864-ж. чейин Байтик кокондуктардан биротоло кол үзгөн эмес. 1863-ж. кеч күздө Мерке чеби кайрадан кокондуктардын карамагына өткөндө Алымкул аталык Ташкент беги Нурмухаммед, Олуя-Атанын беги Атабек кыргыз манаптарынын «мурдагы күнөөлөрүн» кечиришкенин билдирип алар менен ымала кылуу максатында каттарын, үндөөлөрдү жөнөтүшөт [75]. Маселен, Атабек датка Байтик баатырга төмөндөгүдөй дубай салам жазылган кат жөнөткөн: «Ардактуу Байтик менен Байгазыга... ..Сиздер Кудайберген датка аркылуу жиберген кат менин колума тийди, анын мазмунуна мен абдан курсант болуп куштарландым (абдан ыраазы болдум)... Ал эми Рахматуллага кайрылсак, анда ал өзүнүн мыйзамга каршы иштери үчүн мерт болду жана кудайдын каарына калып татыктуу жазаланды. Сиздердин каттагы түшүнүктүү кабарлар көп ырахат ыроолду (кубаныч алып келди), алар улуу ханга жана миңбашыга айтылды, ошондуктан чоң сыйлык аласыңар» [76].

Албетте кокондуктар менен кыргыздардын манаптарынын мамилесинин белгилүү өлчөмдө жакшырышы жана оңоло башташы кыйла жылдардан бери кыргыз жеринде өз таасирин таратууну, үстөмдүгүн орнотууну эңсеп аларга атаандашкан орус бийлигин чочулатпай койгон жок. Андыктан жансыздар аркылуу бул жөнүндө кабар жеткенде акырындап аймакта улам илгерилеп жылып келе жаткан орус генералдары андай манаптарды сөзсүз жектеп, өгөйлөшмөк.

Анан калса 1864-ж. башында Олуя-Атага Ташкент беги Нурмухаммед келип Талас, Чүйдү мекендеген кыргыздар жана казак би-

лермандары менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн. Мындагы кенешке солтолордон Жангарач, Маймыл, Тынаалы катышкан [77]. Кийинчерээк кокондук бектер Байтик менен убактылуу ынтымак түзө алышты. Олуя-Атадагы окуялардын ошондой нукта өнүгүшү орус бийлигин чечкиндүү чара көрүүгө түртпөй коймок эмес.

Академик В.В.Бартольддун жазганына караганда ошол эле учурда «Байтик баш болгон солтолордун бир бөлүгү Кокондуктарга зекет төлөөдөн баш тартып Ала-Тоо округунун акими менен карым-катнашты уланта берген» [78]. Ушундай оош-кыйыштуу, оомалуу, төкмөлүү учурда кыргыздар менен Россиянын курамындагы казактардын ортосунда адаттагыдай эле мал барымталаган майда чатак чыкты. 1864-ж. февралда солто манаптары, Байтиктин жакын туугандары: Көкүм менен анын уулу Чойбек, иниси Сатылган Улуу Жүз казактары дулат уруусунун 50гө жакын айылдарына кол салып мал мүлкүн талап-тоношот. Талоонго кабылган казактардын таламын талашуу максатында Чоң жана Кичи Кемин сууларын изилдеп-иликтөө ишин калкалоону шылтоолоп Колпаковский көп өтпөй Токмокко войсковой старшина Бутаков баштаган 200 казак-орус аскерин шашылыш жөнөтөт. Ал айлакерлик менен Байтик жана солтонун, сарыбагыштардын бир нече таасирдүү манаптарын Токмокко чакыртып алып Верныйга айдаткан болчу [79]. Аларды кийинчерээк кыргыздардын нааразылыгын пайда кылбаш үчүн куткарууга туура келди.

Алматыда «ак үйлүү аманат» сыяктуу абакта жатканда Байтик баатырдын көп нерсеге көзү жетип, Россия империясынын күч кубаттуу, келечеги кең өлкө экенине ого бетер ынанган. Эң башкысы ооматы жүрүп турган орус бийлигине каршылык көрсөтүүнүн кажети жоктугун түшүнүп, мындан аркы элинин тагдырын ошол мамлекет менен байланыштырууну, өз өлкөсүнүн өсүп өнүгүүсүн оңтойлуу нукка бурууну туура көрдү. Акыйкаттык үчүн айта кете турган нерсе анын мындай аракетин, чечими анык Улуу инсандын алысты көрө билген көсөмдүгүнөн кабар берет.

Элинин түпкү кызыкчылыгын ойлоп, мүдөө-тилектерин аркалаган жол башчы бекеринен 1864-ж. майда полковник М.Г.Черняевдин Олуя-Атага жортуулуна өз эрки менен катышпаса керек. Ал Верныйдан 1864-ж. 1-майда 2500 аскер менен Олуя-Атаны көздөй жөнөп, Кастек, Токмок аркылуу 16-майда Пишпекке жакындап келген кезде анын кошуунуна Байтик жана Корчу өз жигиттерин ээрчитип кошулган болчу [80]. Бул жортуул

Сибир жана Сыр-Дарыя чек ара тилкелерин бириктирүү аракетинин башталышы эле.

Дал ошол жолку жортуулдан тартып, жеңиштүү аскердик жетекчилиги үчүн генерал наамына арзып, зоболосу көтөрүлгөн М.Г.Черняев ж.б. орус офицерлери, чиновниктери Байтик баатырга көбүрөөк көңүл бөлүп, бөлөк манаптарга караганда бөтөнчө урмат көрсөтүп, аскердик даража, мамлекеттик сыйлыктарды ыйгара башташат. Атүгүл 1872-ж. 31-октябрда «Туркестанские ведомости» гезитине анын ишмердигин баяндаган «Байтик баатыр» аттуу макала жарыяланган. Анда баатырды өз көзү менен көргөн автор анын өтөлгөлүү өмүр жолуна тиешелүү төмөнкү так маалыматтарды жазган. «Кара кыргыздардын солто уруусунун манабы (манап-султандын наамына барабар келген наам) Байтик Канаяев, Канай манаптын уулу - белгилүү баатыр, ачык айтканда алп, мурда Кокондун бийлигинин тушунда эле коңшулаш кыргыз урууларына, ал эле эмес сарттардын чептерине да кол салып... Байтик өз жигиттери менен кара кыргыз манаптарынан биринчи болуп кызмат кылуу сунушу менен келгенде генерал Черняев баш болгон орус жетекчилигинин ага көңүл буруусунун аркасында бүткүл Жапан тоо-таштыктардын ордосунда Үмөтаалы менен бирдикте зор таасирге ээ болуп, офицердик наамга (адегенде поручик, кийин капитан – Ө. Т.), медалдарга, ардак чапандарга татыктуу болгон жана акырында 1867-жылдын январында Орто Азия элдеринин өкүлдөрүнүн курамында кара кыргыздардын солто, саяк, сарыбагыш, багыш, кушчу, саруу, куттук-сейит ж.б. урууларынын атынан эң жогорку ак сарайга (орус падышасынын ордосуна – Ө.Т.) өкүл катары барган. Байтик бул баруусунда үчүнчү даражадагы Ыйык Станислав ордени жана каухарлар чөгөрүлгөн шакек менен сыйланган.

Ансыз деле ага баш ийген солтонун манаптары түгүл кара кыргыздардын бөлөк урууларынын манаптарынын арасында Байтиктин Петербургдан келгенден соң ого бетер даңкы чыккан... Байтик азыр 50 гө чыкса керек. Ал узун бойлуу, кең далылуу, уккулуктуу коңур үндүү, өткүр көздөрү, жайкалган чоң кара сакалы бар, баскан турганы салабаттуу, келбети келишкен адам» [81].

Ал эми «Московские новости» газетасына Орто Азиялык өкүлдөрдүн Москвага келиши мындайча сүрөттөлөт: «Түркстан областынын элдери Улуу даражалуу императорго өз букаралык маанайларын билдирүү үчүн Петербургга өкүлдөрүн жиберешкен... бардыгы 17 киши шайланган. Москвага алар жекшембиде келишти...

Өкүлдөр Москвага эки айда жетишти. Каарман генерал М.Г.Черняевдин кол башчылыгы астында орус аскерлери Түркстан областына кошуп алган Олуя-Ата шаарынан бизге берилгендигин иш жүзүндө далилдеген эки кыргыз кошо келди. Алардын бири миндеген түтүн Дуулат уруусунун бир бөлүгүн башкарган майор даражасындагы Кудайберген, ал эми экинчиси генерал М.Г.Черняевдин жүрүшүнө катышкандыгы үчүн поручик наамын алып, кара кыргыз урууларынын бирин башкарган Байтик эле. Россиянын, анын шаарларынын көрүнүшү өкүлдөргө зор таасир калтырды: алар ... өтө кызыгуу менен Москваны көрүштү, анын зангыраган үйлөрү, ыңгайлуу жашоо шарттары аларды таң калтырды. Кремль аларды абдан ыраазы кылды, падышанын жашаган жерин көргөндө өздөрүнүн абдан таң калып сүйүнүшкөндөрүн тышка чыкканча билгизбей араң чыдашты. Шаар турмушунун баардык жактары аларды өтө кызыктыргандыктан, котормочу аркылуу көп нерселерди сурап, кызуу сүйлөшүштү. Шейшембиде алар Петербургга жол тартышат...» [82]. Ушул кабарга үндөш маалымат «Голос» гезитине да басылганы маалым [83]. Айтмакчы ал 1867-ж. Түркстанда административдик-аймактык бөлүштүрүү жүргүзүлүп Жети-Суу облусу түзүлгөндөн кийин Токмок уездинин начальнигинин кичүү жардамчысы кызматына дайындалат жана ага капитан наамы ыйгарылат.

Аркалык кыргыздарды Россия империясы толук караткандан кийинки алгачкы жылдарда Байтик баатыр бул мамлекеттин өзүнө чоочун мыйзамдарына көнбөй, көчмөн турмуштун адат, нарктарына ылайык иш жүргүзүүнү, ич ара доо – талаштарды, таарыныч чыр-чатактарды аларга таянып чечүүнү уланта берген. Албетте анын мындай мамлекеттик жол-жобого жат коомдук ишмердиги жаңы бийликке жаккан эмес. Акырындап аймактагы падышалык чиновниктер Байтиктин бийлигин чектөөгө, эл арасындагы таасирин азайтууга аракеттенишкен, атүгүл айрым жылдары кетирген кемчиликтери үчүн кодулап жазалашкан учурлар болгону белгилүү.

Маселен, 1867-ж. Кетмен-Төбөнү жердеген саяктардын чакан уругунун 100 түтүнүн (токмок уулу) башкарган манап Жусуп саяктардын чоң манабы Рыскулбектен бөлүнүүгө умтулуп, акыры андан 100-200 киши менен качып чыгат да Байтиктен жардам сурайт. Ал Байтикке караштуу айылдардын арасында жашап туруп, бир катар даярдыктарды көргөн соң, ошол эле жылы 4-5-июлда Рыскулбектин айылдарына кол салып, 400 жылкысын айдап кетет [84]. Саяктардын билермандары буга намыстанып, жана бул Байтиктин кыл-

ганы деп эсептеп Алабелден Суусамырга көчкөн. Ал жерден манап Рыскулбек Байтиктин Таластагы таякелери менен кайындарынын айылдарына жортуул уюштуруп, алардын сандаган малын айдатып алган [85]. А.Хасанов 50-жж. эл арасынан жазып алган кабарга караганда Байтиктин бир зайыбы Асануулу уругунун баш манабы Асандын кызы эле [86]. Кокусунан башталган алгачкы кагылышууларда жигиттери жеңилип, бешөө чыгымга учурагандан кийин Байтик 700-1000 жигит кураган болчу. Аларга кушчу жана саруу урууларынан жыйналган жигиттери кошулуп, кошуундун жалпы саны 4 миңге таяган. Черүүлөрдүн чечүүчү айкашы Таластын башы Беш Ташта жүрүп, Рыскулбектин жеңилиши менен аяктайт.

Кармашта анын айылдары талоонго кабылып, мал-мүлкүнүн көбүнөн ажырайт, 15 кишиси мерт болот. Кызыгы ошондо ал дагы 50 жаштан өйдөлөп, Байтик менен бир куракта болгон экен [87]. Натыйжада Кетмен-Төбөлүк саяктардын чоң манабынын арыздануусу боюнча кылмышты тергөө иши козголуп, Байтик баатыр Олуя-Атадагы абакка камалды. Орус бийлигинин көрсөтмөсүнө ылайык чабышып чатакташкан тараптардын бири-бирине койгон дооматтарын талдап териштирүү үчүн манап, бийлер топко жыйылган. Топтун иши узакка созулуп, талаш-тартыш токтобой туюкка кептелген кезде Верныйдан 1867-ж. аяк ченинде Ташкентке кайтып бара жаткан Түркстандын адепки генерал-губернатору К.П. фон Кауфман Олуя-Атага кайрылып, Байтиктин буга чейинки сиңирген эмгегин эске алып ага кичирим берээрин топко чогулган элге өзү жарыя кылган [88].

Байтик баатырдын ийгиликтерине ичи тарыган көз карашы тайкы айрым манаптар кийинки жылдары дагы аны жаманатты кылып, ээлеген кызматынан четтетүү, орус чиновниктеринен оолактатыш үчүн ар кандай ушак-айыңдарды таратышып, жалган жалааларды жабышкан. Байтик баатыр орус бийлигинен кол үзүп, али каратыла элек алыскы аймактарга - Нарындын төрүнө же Кокондун чегине көчүп кеткени жатыптыр деген эч кандай негизи жок айың-кепти ойлоп табышат анын атаандаштары [89]. 1868-ж. жайында ал дагы бир жалган жалаанын негизинде Токмоктун түрмөсүнө түшөт. Бул ирет аны менен каршылашкан манаптар Байтиктин атынан Кашкар чөлкөмүндө жаңыдан түзүлгөн Жети шаар мамлекетинин бакдөөлөтү Якуббекке кат жазышкан. Катта ал Россияга каршы көтөрүлүш баштаары жана Кашкарлыктар тарапка өтөөрү айтылган. Байтик баатырды каралаган бул кат негедир Токмок уездинин начальнигинин колуна тийгени өзүнөн өзү түшүнүктүү. Ак ийилет, сынбайт дегендей,

мурдатан мамилеси жакшы Г.А.Колпаковскийдин кийлигишүүсү аркасында катка тиешеси жок экени такталган соң Байтик баатыр акталып, анык күнөөлүү кишилер сот жообуна тартылган [90].

Байтик баатыр тарыхий маалыматтар боюнча 1886-ж. 5-мартта 66 жашка келген кутман курагында пайгамбар жаштан өткөрө жашап дүйнөдөн кайтат. Артында калган балдары Байсал баш болуп, кезинде атагы алыс-жакынга даңаза болгон Атанын азанын арбагы ыраазы болгудай денгээлде ардактап көтөрүп зыйнатын кылышкан. Анын Байсал, Ташмат, Абдрахман, Сулайманкул, Аман, Осмоналы, Сыдык деген уулдары болгон [91]. «Тулпардан калган туяктар» маркумдун ашын ошол жылы күзүндө берип, ашта 400 ашкан күлүк аргымак алыскы аралыктан байгеге коё берилип, Байтиктин Керкашка бууданы марага биринчи келиптир. Ашты Байтиктин уулу Байсал башкарып апасы Апар байбичеден акыл сурап турган экен. Байтиктин калкына кылган кызматы сыяктуу эле эне менен баланын мындай мамилеси да урпактар үчүн чоң сабак дээр элек.

Байтик баатырдын ишмердигинин негизги маани-маңызы анын кыргыз элинин биримдигин, ынтымагын чындоо үчүн чечкиндүү аракет жасагандыгында. Ал эл аралык саясий кырдаал кыйла өзгөргөн доордо жашагандыктан мезгилдин өктөм талаптарына жараша ишмердигинин өңүтүн өзгөртүп турган. Кыргыз элинин түпкү кызыкчылыгына шайкеш келген түбөлүгү түз иш аракеттерди жасагандыктан анын ысмы элдин эсинде Улуу инсан катары унутулбай сакталып кала бермекчи.

ТИРКЕМЕ

1. Такырбашев А. Баатырдын балалык чагы жана таанылышы // Байтик Баатыр. Байтик Баатырдын 175 жылдыгына карата чыгарылган китеп-гезит. 1996-жыл. 6-бет
2. Закиров С. Кыргыз санжырасы. 149-бет.
3. Такырбашев А. Аталган макаласы.
4. Закиров С. Кыргыз санжырасы, 150-151-беттер.
5. История СССР с древнейших времен до наших дней. В двух сериях в двенадцати томах. Первая серия. Т. III. - М.: Наука, 1967. 121-126-беттер.
6. Белек Солтоноев. Кыргыз тарыхы. / Жооптуу ред. академик А. Ч. Какеев. - Б.: АРХИ инновационных исследований, 2003. 13-15-беттер.
7. Беделбаев А. Байтиктин коомдук – саясий ишмердүүлүгү. // Байтик Баатыр... китеп-гезит, 4-бет.
8. Ошондо эле.
9. Какеев А. Ч. Философская мысль в Кыргызстане: поиски и проблемы, 31-бет.
10. Белек Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхы. Тарыхий очерктер. 2-китеп. - Б.: Учкун МК, 1993. 182-183.
11. Молдокасымов К. Тагдыр буйткасынын курмандыгы. // Zaman Кыргызстан. 18-октябрь 1996-жыл, 8-бет.
12. Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений, том II. 321-бет.
13. Касымбеков Т. Сынган кылыч: Тарыхый роман. - 2-басылышы. - Ф.: Кыргызстан, 1979. 43, 45, 49-50, 51, 53-беттер.
14. КР УИА Кол жазмалар кору. №278-кол жазма, 36-39-беттер.
15. Ошондо эле, №172-кол жазма, 19-20-беттер.
16. Закиров С. Кыргыз санжырасы, 151-153-беттер.
17. Белек Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхы. 2-китеп, 7-бет.
18. Закиров С. Кыргыз санжырасы, 157-бет.
19. Такырбашев А. Аталган макаласы, 11-бет.
20. Бартольд В. В. Киргизы. Исторический очерк. // Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. 245-бет.
21. Жакыпбеков Ж. Байтик Баатыр. // Кыргыздар... 3-том, - Б.: Кыргызстан – Сорос фондусу, 1995. 76-бет.
22. КР УИА кол жазмалар кору, № 250-кол жазма.
23. Джамгерчинов Б. Присоединение Киргизии к России, 120-бет.
24. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф. И.-105, оп. 1, д. 18, 93-барак.
25. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства, 187-бет
26. Молдокасымов К. Аталган макаласы.
27. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф. И.-75, оп. 1, д. 51, 16-барак.
28. Алибеков М. Домашняя жизнь последнего кокандского хана, 88-бет.

29. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-105, оп.1, д.23. 11-барак.
30. БМАТА. Ф. 1441, оп.1, д.76. 205-206-барактар.
31. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.И. — 3. оп.1, д.33, 16-барак.
32. Джамгерчинов Б. Присоединение Киргизии к России, 190-191-беттер; Очерки политической истории Киргизии XIX века. (вт.пол.) 446-б.
33. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.51, 23-барак.
34. Ошондо эле, 13-барак.
35. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.51, 23-24-барактар.
36. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-105, оп.1, д.23. 134-б.
37. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.И.-3, оп.1, д.50. 32-б.
38. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.51, 30-барак
39. Ошондо эле, 50-барак; Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-105, оп.1, д.24. 202-барак
40. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.51, 6,16-барактар; ӨР БМА. Ф.И.-105, оп.1, д.23, 115-барак
41. Джамгерчинов Б.Очерки политической истории Киргизии XIX века (вторая половина). — Ф.: Кыргызстан, 1966, 150-151-беттер.
42. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.51, 50-барак; ӨР БМА. Ф.И.-105, оп.1, д.24, 202-барак
43. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-105, оп.1, д.24. 106-б.
44. Пичугин П. Вторжение кокандцев в Алатавский округ в 1860 г. // Военный сборник, т.85, № 5. — СПб. 1872 г., 15-бет
45. Султаны Кенисары и Садык, 30-бет
46. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства, 191-б.
- 47.Ошондо эле, 193-бет
48. Перевод извлечений из Тарих-и Шахрухи муллы Нийаз — Мухаммада Хоканди. // Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып.1. — М.: Наука, 1973. 237-бет
49. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства, 193-бет
50. Джамгерчинов Б.Очерки политической истории Киргизии XIX века (вторая половина), — Ф.: Кыргызстан, 1966, 200-201-беттер
51. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И. 715, оп.1, д.24. 6-7-беттер
52. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы, 2-китеп, 52-бет
53. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.И.-3, оп.1, д.8. 18-барак
54. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.51. 4-барак
55. Хасанов А. Взаимоотношения киргизов с Кокандским ханством и Россией в 50-70 годах XIX века. — Ф.: Киргосучпедиздат, 1961. 22-б.
56. Джамгерчинов Б. Присоединение Киргизии к России, 246-бет
57. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 2-китеп, 53-бет
58. Закиров С. Кыргыз санжырасы, 159-бет
59. Хасанов А. Аталган эмгеги, 23-бет

60. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-715, оп.1, д.26. 281-282-барактар.
61. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы, 507-508-беттер.
62. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-715, оп.1, д.26. 282-барак.
63. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.51. 57-барак.
64. Ошондо эле, 58-барак.
65. Ошондо эле, 62-барак.
66. Ошондо эле, 68-барак.
67. Ошондо эле, 68-барак; Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И. -715, оп.1, д.26. 334-барак.
68. «Русский Туркестан, сборник, изданный по поводу московской политехнической выставки», вып. 3. — СПб., 1872 года, рапорты полковника Колпаковского от 16 и 26 октября 1862 г. за № № 86 и 93.
69. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-715, оп.1, д.26. 332-барак.
70. Ошондо эле, д.26, 30-барак.
71. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.И.-3, оп.1, д.513, 173-барак.
72. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-715, оп.1, д.26. 345-барак.
73. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-715, оп.1, д.26. 345-барак.
74. Хасанов А. Взаимоотношения киргизов с Кокандским ханством и Россией в 50-70 годах XIX века,. 24-бет.
75. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.И.-3, оп.1, д.513, 149-150-барактар.
76. Ошондо эле, оп.1, д. 513, 149-150-барактар.
77. Ошондо эле, д. 652, 3-барак
78. Бартольд В.В. Аталган эмгеги, 247-бет.
79. Ошондо эле, 247-бет.
80. Джамгерчинов Б.Очерки политической истории Киргизии XIX века (вторая половина), 241-242-беттер.
81. Хорошхин А. «Байтук-батур (рассказ из кара-киргизской жизни, 1867)» // «Туркестанские ведомости», 31 октября 1872 года, № 43 .
82. «Московские новости», 1867 г., № 52.
83. «Голос», 28 август, 1867 г.; Туркестанский сборник. Т.2, 75-б.
84. «Туркестанские ведомости», 1872 года, № 43.
85. «Туркестанские ведомости», 1872 года, № 43.
86. Хасанов А. Аталган китеби, 31-бет.
87. Хорошхин А. Сборник статей касающихся до Туркестанского края. — СПб., 1876. 21-бет.
88. Аристов Н.А. Аталган эмгеги, 508-бет.
89. Туркестанский сборник. Т.116. — СПб., 1876. 25-бет.
90. Хасанов А. Аталган китеби, 32-бет.
91. Байтик Баатыр... китеп-гезит, 1, 12-беттер.

эле өз уруусу Адигиненин Баргы уругуна баш-көз болуп, уюштургуч жоомарт бий катары таанылат [6]. Бир чети буга атасынын жер жайнаган төрт-түлүк малы, ак эмгек, таман-акы маңдай тер менен жыйган мүлкү, айткан акылы өбөлгө болсо керек.

Асан бийдин айылы эки чоң суунун кесилишиндеги азыркы Гүлчө кыштагы орун алган тушта турчу. Айтмакчы Алай өрөөнү стратегиялык жактан мааниси зор аймак эле. Андагы ашуу бел аркылуу Чыгыш Түркстандын ири шаарларын көздөй Орто Азиялык, Россиялык көпөс, соодагерлер үчүн ыңгайлуу кыска кербен жолу өтчү. Бул жөнүндө XIX к. орто ченинде орус авторлорунун (жер чалуучулары) мындай деп жазганы бар: «Сыр-дарыянын түштүк тарабында көчүп-конуп жүрүүчү кара-кыргыздар жоокерчилик мүнөзү менен айрымаланышат, андыктан өздөрүнүн көз каранды эместигин эле сактап калбастан, азыркы убакта хандыкта үстөмдүк кылуучу таасирге ээ болушту. Түштүк кыргыздардын Коконго карата башкы мааниси алардын Кашкарга алып баруучу тоодогу өткөөлдөрдү ээлеп тургандыгында. Ушул абал кокондук хандарды кымбат баада алардын ыктыярдуу букаралыгын жана көмөгүн сатып алууга мажбур кылат, себеби антпесе, аларга душмандык мамиле Кокондун Кашкар жана Кытай менен бардык карым-катнаштарынын тез арада үзүлүшүнө алып келмек» [7]. Мында түздөн-түз Асан бий, Алымбек датка башкарган Алайлык кыргыздар тууралуу айтылып жатканын баамдоо анчейин деле кыйын эмес.

Ал кезде Алай өрөөнүн негизинен адигине, мунгуш, ичкилик уруулары мекендешчү. Ч.Валихановдун жазганына караганда Фергана өрөөнүндөгү Маргалаң жана Ош шаарларына жакын жайгашкан алардын эгин экчү айдоо жерлери боло турган, жайкысын Оштон Коконго чейинки тоолордо да көчүп жүрүшчү. Бул кыргыздар өзбектер менен бирдей укуктардан пайдаланышчу, кокондук атчан аскерлерде кызмат өтөшчү, ал эми алардын уруу башчылары ордодо жана аскерде маанилүү мансаптарды ээлешчү [8]. Алайдын төмөнкү этегин ичкиликтер жайлашкан. Алардын кыштоосу Маргалаң уездинде, Үч-Коргон менен Мин-Дөбөнүн аралыгында жайгашкан. Ичкиликтердин бир бөлүгү, наймандардын жана тейиттердин айылдары Дароот-Коргонго жакын, Алтын-Дара, Көк-Суу капчыгайларында, ошондой эле Кичи Алайда кыштачу.

XIX к. 70—жж. Л. Костенконун болжолдуу эсеби боюнча Адигине уруусунун жалпы саны 3145 түтүндү (15725 киши), Мунгуш уруусунуку 1225 түтүндү (5125 киши) түзгөн [9].

Ичкиликтердин саны 9000 түтүнгө жакындап, 45 000 кишиге жеткен. Өрөөндө баардыгы болуп болжол менен 15 000 түтүн, т.а. 75 000 киши жашачу [10].

Алай өрөөнү маанилүү кербен жолдору кесип өткөн аймак болгондуктан жергиликтүү калктын чыгаан жол башчылары, иш билги чарбачыл кишилер коңшулаш элдер, өлкөлөр менен ар кыл карым-катнаштарды, алака-байланыштарды ишке ашырып турушкан. Алымбек датканын атасы Асан бий бул жагынан эч кимди алдына салбаган чоң соодагер да болуптур. Ал Алай аркылуу өткөн кербен башчылар, көптөгөн көпөстөр менен кеңешип, алыс-жакын өлкөлөрдүн калкынын ал-жайы, базар баасы, саясий абалы, башкарган башчылары, кербен жолдору ж.б. жөнүндө кабар алчу. Мезгил-мезгили менен өзү дагы Кашкарга, Афганистан, Индия, Түркияга чейин каттап турганы тууралуу кабар эл арасында эмдигиче айтылып келет. Асан бий уулу Алымбекти ошондой алыс сапарга аттанганда ар дайым жанына ала жүрүп эл, жер тааныткан, көөнө тарыхы, маданияты бар өлкөлөрдөн көп нерсени үйрөткөн, киндик кан тамган ыйык жер Ата Журттун, мал-мүлк, байлыктын баркын билгизген. Бала чагынан көптү көрүп, көп нерсеге көзү каныккан Алымбек эрте жетилип, эрдиги, акылынын тунуктугу, камбылдыгы менен элге алынды. Анан калса анын жаштыгы дагы чөлкөмдөгү олуттуу окуяларга туш келген.

Алсак, XIX кылымдын 20-жж. Алайдын оң капшытындагы Кашкар аймагында кожолордун кыймылы кулач жаят. Кожолор династиясы моголдордон кийин, XVI к. аягынан тартып 1758-ж. чейин Чыгыш Түркстандын ири шаарларын башкарууга активдүү катышкан дин ишмерлери эле. Бул династияны Накшбандия сопучулук жамаатынын башчысы Махдум-и Аззам (1461-1543) негиздеген. Акырындап саясий бийликти колго алган аталган диний агымдын XVII к. өтө таасирдүү өкүлү кашкарлык Аппак кожо болчу. Алар карапайым карангы калкты ар кандай айла-амал, ыкмаларды колдонуп өздөрүнүн «ыйыктыгына», башкача айтканда Мухаммед пайгамбардын тукумдары экендигине ынандырышкан. Алар ата-бабаларын төртүнчү халиф — Алиге такап, диний жана граждандык бийликке ээлик кылышчу. Чыгыш Түркстанда Цинь империясынын үстөмдүгү орногондон кийин кожолор (200) Кокон, Бухара ээликтерине журт которушат.

Кожолордун козголоңуна жол бербөө максатында Цинь бийлиги 1813-ж. Кокон ханы менен дипломатиялык сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт. Цинь элчилери тартуу белектерге таянып Кокон ханын кожолордун

үстүнөн катуу көзөмөлдүк кылууга көндүрөт жана анын акысы үчүн жыл сайын өз өкмөтүнөн 200 жамбы (ямбы, кытайча юань – бао – байлыктын булагы деген сөздөн келип чыккан., кайык сымал уютулган сүйрү күмүш, XIX к. 1 жамбы 1,8 кг. барабар болгон) төлөп тураары тууралуу убадалашат [11].

Жогоруда айтылгандай Кокондо туруп калган мурдагы Кашкарлык өкүмдар кожолордун бири Сарымсак кожонун уулу Жангир кожо (1783-ж. туулган) биринчи жолу 1818-ж. Кокондон Алайга качып келип, жергиликтүү элден – кыргыздардан 500 жигит жыйноого үлгүргөн [12]. Бирок, анын Кашкар тарапка алгачкы жортуулунан майнап чыккан жок. Албетте ал кезде Алайлык кыргыздарды башкарган Асан бий, анын жашы 18 ге келген уулу Алымбек ошол окуялардан четте калмак эмес. 1822-ж. жайында Жангир кожо Ферганада эки жумага созулган жер титирөө учурундагы баш аламандыктан пайдаланып Кокондон качып чыгып экинчи ирет Алайга эч тоскоолдуксуз жете келет. Бул жөнүндө В.Наливкин өз мезгилинде мындай деп жазган: «Жер титирөөдөн кийинки чакчылекей – будун чандан пайдаланып, Жаангир-Төрө кайрадан качып чыкты жана бул жолу тоскоолдуксуз Алайга чейин жетти. Мында 2 жылдай кыдырып жашап жүрүп, ал акыры бир нече жүз алайлык кыргыздарды жыйнады жана алар менен Кашкарга багыт алды...

Жаангир Султан-Сатук-Багра-хандын мазарына (бул жерге Сеид-Аппактын сөөгү да коюлган) эптеп жетти жана ал жерден Хасан – кожону Кызыл-Сууга, андагы мусулмандарга кошумча күчтөр үчүн жөнөттү... 2 же 3 күн өткөн соң мазарга 5-6 миң Чоң-Багыш уруусунун кыргыздары келди, алар Жаангирдин келгени жөнүндө угуп, ага кошулууну каалашкан. Чоң-багыштардын артынан Хасан-кожо Кызыл-Суудан да толуктоо алып келди. Ошондо Жаангир-Төрө Кашкарга карай жылып, калаанын чет-жакасын ээледі, бирок Гульбахты (кашкар сепилин) узак убакыт ээлеп ала алган жок» [13].

Ушул тарыхий кабардан даана көрүнүп тургандай Жаангир кожонун кыймылынын алгачкы этабында Алай өрөөнүнүн эли анын башкы таянычы болгон. Кийинчерээк кыймыл Яркенд, Янгигиссар, Хотан шаарларын кучагына алып, ага 200 миндей киши катышат. Жаангир кожого Нарындын төрүн, Ак-Талаа, Ат-Башы, Тогуз-Торону жердеген саяк, басыз, черик урууларын бийлеген Атантай, Тайлак баатыр, Чыбылды бий, Ажыбек баатыр жигердүү колдоо көрсөтүшкөн. Ак-Талаадагы Куртка чебинде Жаангир кожого атайлап арнап там салынган [14].

Айта кете турган нерсе В.Наливкиндин маалыматындагы Кызыл-Суу дагы Алайдан агып түшчү дайра эле. Кызыл-Суудан экөө болуп, бири - чыгышка карай акканы аяк жагында Кашкар-Дарыя аталса, экинчиси - батыш Кызыл-Суу Аму-Дарыяга куйган [15]. Балким Кызыл-Суудан Жаңгир кожого кошумча күчтөрдү жыйнап келген Хасан кожо Алайлык Асан бий болуп жүрбөсүн. Атак-данктуу, колунда мал-мүлкү, казына байлыгы бар адамдардын Меке, Мединага зыяратка баруусу адатка айланган ал кезде Асан бий дагы андай мусулманчылык парзын аткарып «Ажы» (хаджи) аталышы, орусча Хасан Ходжа деп жазылып калышы да мүмкүн. Ал эми Азирети Алинин уулдары Хасан менен Хусейиндин атын кыргыздар өз тилине ылайык, айтканга оңой Асан, Үсөнгө айландырып алышканы белгилүү. Болбосо мурдатан көрүп-билип жүрбөгөн, эмгеги синбеген же Жаңгир кожодой көпчүлүккө таанымал даңазалуу ханзаада эмес бөлөк-бөтөн бирөөгө Кызыл-Суунун төрүндөгү кыргыздардын шашылыш кошуун топтоп бере салышы күмөн. Ан үчүн Асан бий сыяктуу ардактуу, урмат-сыйга арзыган адам болушу керек экени айтпаса да түшүнүктүү.

Айтмакчы, 1825-1827-жж. көтөрүлүш күчтөп басылгандан кийин Жаңгир кожо Алайга чегинген. Ошондо Жаңгир кожонун артынан түшкөн куугунчулар Алайга, Ош шаарына жакындап келген [16]. Демек анын кыймылы Алайда башталып, Алайда аяктаган деп айтууга толук негиз бар. Кызыгы дал ошол кыймыл күчөгөн кезде, 1826-1827-жылдарда, 27 жашка келип болуп-толуп, эр жетип турган Алымбекти Кокон ханы Мадали хан мамлекеттик кызматка тарткан [17]. Кандайдыр бир деңгээлде хандын мындай чечимине Алайлык кыргыздардын Жаңгир кожого такай колдоо көрсөтүүсү түрткү берип, шыкак болгон сыяктанат. Себеби ордо кишилеринин кеңеши, сунушу боюнча Мадали хан Чыгыш Түркстанда Кокон хандыгынын таасирин таратуу максатында Жаңгир кожонун кыймылын ачыктан-ачык колдогон. Алсак, 1826-ж. июнда Мадали хан 15 миң аскери менен жортуул уюштуруп, бир нече күн Кашкардагы Гүлбаг сепилин камап турган. Бирок Жаңгир кожо ага шектенүү менен мамиле жасап, андан окчун, өз бетинче күрөшүүгө умтулган. Натыйжада Мадали хан Кашкар калаасынын как ортосунан орун алган Гүлбаг чебин (цитадель) ала албай, аны 12 күн бою камалоо учурунда 1000 ге жакын кишисинен ажырап (чепке жакын жерге жашырылган окдары жарылып кеткенде), августтун аягында өз жерине кайтат [18].

Мадали хан Кашкарга 1830-ж. сентябрда жаны жортуул уюштурган. Бул ирет курамында Бухарадан атайын чакыртылган Жаңгир кожо-

нун иниси Мад-Юсуф-Хожо (Мухаммед-Юсуф-Кожо) бар Кокон колуна (40 мин аскер) Хак-кула менен Ташкен кушбеги Ляшкер миңбашы кол башчылык кылган. Көп өтпөй кокондук аскерлер Кашкар, Янысар, Яркенд жана Хотанды ээлеп, Аксууга чейин жакындап барат. Бирок Бухара эмиринин душмандык аракеттери күч алгандыктан Кокон ханы ноябрда кошуунун кайра чакыртып алууга аргасыз болгон. Ошондой болсо да тынымсыз көтөрүлүштөрдөн алсыраган, абалы начарлаган Цинь өкмөтү 1831-ж. жазында Коконго элчилерин жиберип тынчтык келишимин түзүүнү сунуш кылган. Кийин Пекинде уланган сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө Цинь империясы Кокон ханына бир катар укуктарды убада кылган. Алар төмөндөгүдөй укуктар эле: 1) Үч-Турфан, Кашкар, Янысар, Аксуу, Яркенд жана Хотан шаарларына чет өлкөлүк соодагерлер ташып келген товарлардан алынчу салык (пошлина) Кокон ханынын казынасына түшмөк; 2) бул салыкты жыйноо үчүн аталган шаарларда Кокон ханы дайындаган (арендалык негизде) ак сакалдар турмак. Алар өз өкүмдарынын саясий өкүлү катары эсептелчү жана административдик-чарбалык иштер менен да алектенишкен. 3) Алты шаарга келүүчү баардык чет өлкөлүктөр административдик жана коомдук тартипти сактоо (полицейлик) жагынан кокондук аксакалдарга баш ийишмек. Кокондуктар өз тарабынан кожолорго көзөмөлдүк кылууга жана өз ээлигинин чегинен чыгарбоого, эгерде качып чыкса камап коюуга милдеттенишкен [19].

Арийне, Алайдагы жана канатташ Кашкар аймагындагы маани-маңызы терең ал окуяларга Алымбек Асан бий уулу активдүү аралашкан десек аша чапкандыкка жатпас. Кокон хандыгы менен Чыгыш Түркстанды байланыштырган кара жол аралап өтүүчү Терек-Даван, Эркеч-Там сыяктуу бийик ашуу-белдери бар бул өрөөндүн бий-билермандары андай саясий процесстерге катышпай коё алмак эмес. Сыягы Мадали хан Алымбек датканы Коконго чакыртканда Жаңгир кожонун кыймылынын жана Кокондуктардын Кашкарга жогорудагы жортуулдарынын учурунда Алайлык кыргыздардын кылган «кызматын» эске алса керек. Албетте Кокон ханы Алымбекти колго алуу аркылуу ал башкарган кыргыз урууларын өз бийлигине биротоле имерүүнү көздөгөн. Ошондуктан көп өтпөй 1831-жылы ага расмий датка даражасы – Алайдын башкаруучусу мансабы ыйгарылганы маалым [20]. Өзүнүн өткүрлүгү, адамкерчилик касиеттери, адилеттиги, эл бийлөөгө шык-жөндөмү менен тез эле хандыктын калкына таанылып, өзгөлөрдөн өзгөчөлөнгөн айкөлдүк мүнөзү бар Алымбек датканы кийинки жылы, 32 жашта курагында Мадали хан Анжиян виластинин башкаруучусу, бегги кыз-

матына дайындайт. Аталган вилает ал кезде азыркы Өзбекстандын Анжиян областынын аймагын толук бойдон, Кыргызстандын Ош областынын басымдуу көпчүлүк бөлүгүн жана Жалал-Абад областынын бир бөлүгүн камтычу [21].

Анжияндын акимдигине дайындалган 1832-жылдан тартып Алымбек датканын өмүр жолундагы, коомдук-саясий ишмердигиндеги жаны этап башталды. Мурда бир аймактын калкын - Алайлык кыргыздарды гана бийлөө менен чектелген Алымбек датка эми бүткүл Анжиян аймагын башкара баштап, мындан ары Кокон хандыгынын мамлекеттик саясатына активдүү аралашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болду. Акырындап ал анык мамлекеттик түзүлүштүн атрибуттары менен башкы белгилерин, маани-маңызын, башкаруу системасын, өзгөчөлүктөрүн, аны башкаруу өнөрүн өздөштүрүп, хан бийлигинин жашыруун татаал сырларын үйрөнөт. Мындай саясий тажрыйбасынын барган сайын байышы анын дүйнөгө көз караштарында, айлана чөйрөгө, замандаштарына карата мамилесинде, жалпы кыргыз элинин келечек тагдыры тууралуу ой жүгүртүүсүндө кескин өзгөрүүлөрдүн болушуна шарт түздү. Ал Кокон хандыгынын коомдук-саясий, чарбалык турмушундагы кыргыздардын татыктуу ордун табууга, хан ордосундагы ролун көтөрүүгө көп күч жумшаган. Эң башкысы мүмкүнчүлүккө жараша ыңгайы келгенде кыргыздардын көз каранды эместигин камсыз кылууга, өз алдынча бирдиктүү жана түпкүлүктүү мамлекетин түзүүгө жол издеген. Буга анын айрыкча 1845-1861-жж жасаган иштери күбө.

40-ж. башына карата Алымбек датканын Анжиян вилаетинде эле эмес бүткүл Фергана өрөөнүндө кадыр-баркы аябагандай артып даңкы чыккан. 1842-ж. хан ордосундагы козголон, өзүнө мамилеси жакшы, бир кезде аны мамлекеттик бийликке тарткан Мадали хандын акыркы жылдардагы кетирген кемчиликтери жана тактыдан кулатылышы, хандыктын ички иштерине Бухара эмиринин кийлигишүүсү, Кокондогу көтөрүлүш ага чоң сабак болгону шексиз. Албетте өлкө тагдыры чечилээр опурталдуу ушундай учурда Алымбек датка кыйла жыл кыргыз ичинде жүргөн ханзаада жээн - Шералиге хандык бийликти тартып берген Аксы, Чаткал, Таластык таасири күчтүү кыргыз бийлеринин (Ажыбек датка, Нүсүп бий) тарабында турганы анык. Анан калса ал зайыбы Курманжанды өзү менен кошо Кокондогу ордого ала келип, Шерали ханга куттук айткан.

Бирок көп өтпөй Кокон хандыгында, бөтөнчө хан ордосунда кыпчак ак сөөктөрүнүн таасири күчөп, эң жогорку мансап-мартаба-

лар алардын колуна өтөт да, кыргыздар мамлекеттик кызматтардан четтетиле баштайт. Адегенде Шады-Шумдун кыйанат ушагы, жамандап жалган жалааларды жабуусу аркасында Нүсүп миңбашы бийик мансабынан ажырап, Маргалаңга акимдикке айдалат [22]. Эңсеген миңбашылык кызматты ээлеген соң Шады миңбашы 1844-ж. Нүсүптүн башын алдырып жаны тынды. Андан көп узабай кийинки жылы жайында козголоңчу кыпчактар менен кагылышта Шады миңбашы өзү өлүп, жеңишке жетишкен тараптын талабы боюнча Мусулманкул миңбашылыкка дайындалат. Мындан бир жыл мурда Мусулманкул Шахрихандын акими (Тарихи Шахрухиде кыпчак Кур-Оглы) кызматын ээлеген эле. Алымбектин ордуна Анжиянга кыпчак уруусунан чыккан Карым-Кул жөнөтүлгөн [23]. (К.Молдокасымовдун ою бонча Мусулманкул) Ордодогу миңбашылык орунду ээлер менен Мусулманкул баардык маанилүү кызматтарга кыпчактарды дайындап, байтакты баш калаадагы аскердин курамын өзгөртөт, ага көбүнчө кыпчактарды жыйат жана 1844-ж. аягында иш жүзүндө баардык мамлекеттик иштерди, бийликти толук өз колуна алат [24]. Ишенимдүү ордо кишилеринен андоосуздан ажыраган Шерали хан номиналдуу гана убактылуу хан аталып турду.

Албетте Шерали хандын мындай аргасыз кабыл алган чечимдери, жарыялаган жарлыктары бейкүнөө бийликтен четтетилген Алымбек датка сыяктуу кыргыздын лидер сырттандарынын, саясий ишмерлеринин кыжырдануусун, нааразычылыгын пайда кылбай койгон жок. Буга алык-салыктын арбышы да кошул-ташыл болду. Натыйжада 1845-ж. Ташкентте кыпчактардын бийлигине каршы башталган көтөрүлүшкө удаалаш Алай, Ош аймактарында жергиликтүү калктын кубаттуу кыймылы кулач жайды. Ага Алымбек датка баштаган Сейитбек датка, Болот датка жана башка кыргыз бийлери жетекчилик кылышкан. Көтөрүлүшкө адигине уруусунун баргы уругунан Алымбек-датка, кесек уругунан Сейитбек-датка, төөлөс уругунан Болот датка (Пулат) жетекчилик кылышканы автору дайынсыз «Миротул-фтух» («Жеңиштердин чагылдырылышы») жана кокондук автор Джунайид молдо Аваз Мухаммадинин калемине таандык «Тарих-и Джахан намаи» («Дүйнөнүн күзгүсү жылнамасы») аттуу ферганалык тарыхый булактарда баса көрсөтүлгөн [25]. Аталган булактардагы маалыматтарга караганда болгондо да түздөн-түз Алымбек даткага караштуу Оштун айланасын жана Алай өрөөнүн мекендеген кыргыздар көтөрүлүшкө чыгып, Ош менен ага жакын аймакты кокондуктардан тазалашкан. Кыпчак Мусулманкул тарабынан кысымга алынган

Алымбек датка ашыкча алык-салыктарга, зордук-зомбулуктарга каршы күрөшкө көтөрүлгөн кыргыздарга жол башчылык кылган жана өз айланасына абдан таасирдүү адамдарды, ири кыргыз урууларынын өтө кадыр барктуу бийлерин, даткаларын топтой алган. Ошол көтөрүлүш жөнүндө Кокондук тарыхчы Молдо Нияз Мухаммад мындай деп жазган: «Кыпчактардын жүрөгүнүн үшүн алган эси чыгып чочулоо жана тынчсыздандырган коркунуч мындай шарттан [дагы] келип чыкты, себеби Үч-Коргон менен Алайдын чек арасына чейинки [чөлкөмдү камтыган] Оштун айланасындагы кыргыздардын көтөрүлүшү жана Ошту курчап алып камалоо тууралуу маалыматтар Шахрихандын кыпчактарына чейин жетти, алар Мусулман-Кулга кабарлашты.

Ушул коркунучтуу кабарды уккандан кийин [кыпчактар], ташкенттеги иштерди таштап салып, кыргыздардын жолун тороого киришишти... Ошол эле күнү Мусулман-Кули Мухаммад-Назар Кур-Оглы Кыпчактын кошууну менен кошулууну каалады. Кур-Оглынын кошуунунун кыргыздар менен салгылашуусу кызыган кезде Рахматулла датка-мырза менен Сатыбалды датка Хоканди... Алайлык кыргыздар менен тил табышып сүйлөшүп алышып жана келишим түзүшүп Алим хандын уулу Мурат-ханды борборго таап келишти жана тактыга отургузушту, ал эми маркум Шир Али-ханды кыйналуунун суусундугун ичүүгө мажбурлашты» [26]. Кабардын аягында айтылгандай кыпчактарга каршы чыккан топтун жетекчиси Исфаранын акими кыргыз Сатыбалды датка менен Рахматулла-датка эрки бош, жалтак, чечкинсиз Шерали ханга каршы козголоң уюштурушкан. «Сатыбалды датка элдин атынан Оро-Төбөдө убактылуу жашап жаткан Мурад-бекке (Алим-хандын уулу) чакыруу катын жиберген». Ал адегенде Исфарага келип, андан соң Сатыбалды датка жана Исфаранын сипайлары менен бирге Коконду көздөй бет алат [27]. Аларга Алымбек датканын айтканынан чыкпаган Алайлык адигине, мунгуш, ичкиликтер топтогон чоң кошуун жардамга келет. Бул кезде Алай менен Оштогу кыргыздардын көтөрүлүшүн басканы Кокондун аскеринин көбүн баштап кеткен минбашы Мусулманкул кайра кайтып келе элек болчу. Козголоңдон бир нече күн илгери ал көтөрүлүштү аёосуз басууга үлгүрүп, колго түшкөн туткундарды Коконго жөнөтүп, өзү Ошто биротоле тартипти жөнгө салуу үчүн калып калган.

Мурад хан Кокондо хан жарыялангандан кийин Мусулманкул шашылыш кайтып келип ордону ээлеп, Шерали хандын бойго жете

элек 14 жаштагы кичүү баласы Кудаярды хан көтөрөт. Болгону 11 күн хандык бийлик жүргүзгөн Мурад-хан ошентип такты, таажыдан ажырады жана тындым кылынды. Эл арасында айтылып калган ылакап кеп боюнча бечара ханзаада «эн жок дегенде эки эле күн хандык бийликти жүргүзүүнү» дегдеп эңсеген экен. Эми Мусулманкул каршылык көрсөтөөр киши калтырбоону көздөп, тирүү жүргөн кээ бир ханзаадалардын көзүн тазалап, өлкөнү башкарууну регент сыпатында өз колуна алат. Ошондо Кудаяр хандын атасы бир, энеси бөлөк аталаш агасы Малабек жалгыс качып кутулган болчу[28] (Малабектин энеси Шералы хандын токолу, кыргыз кызы Соно-айым, Кудаярдыкы – хандын байбичеси, кыргыз кызы Жаркын айым эле).

Ошондой эле буга чейин кыргызга жээн Малабек менен жакындашып жакшы мамиледе жүргөн Анжияндын эски акими Алымбек датка зайыбы Курманжандын озунуп айттырган кабары боюнча адегенде Алайга качып ажалдан аман калган [29]. Кийинчерээк Мусулманкулдун көп кол топтоп куугун жөнөтөөрү жөнүндө кабар жеткенде кырсыктан, кыргындан алысыраак болуш үчүн Көгарт ашуусу аркылуу Нарындын төрүндөгү Ак-Талаа, Тогуз-Торо, Ат-Башылык агайин-туугандарына кетет. Бабасы Адигиненин бир тууганы Тагай бийден тараган онго кирчү моңолдор, сарыбагыш, саяк, бугу-тынымсейит, черик, солго кирчу басыз ж.б. уруу-уруктар Алымбек-датканы кубанып кучак жайып тосуп алышканы анык.

Нарындык кыргыздардын ага карата кандаш-туугандык туура мамилеси жөнүндө кызыктуу маалыматтарды Ч.Валихановдун эмгектеринен табабыз. Атактуу аалымдын «Кашкарга жана артка карай Ала-Тоо округуна кетчү жолдун баяндалышы» аттуу эмгегинде мындайча кыскача, бирок мааниси терең кабар бар: «Кыпчактардын мезгилинде (1845-1853-жж. – Ө.Т.) кыргыздардын уруу башчысы Алымбек-датка, азыркы кокондук вазир, кыпчактар менен жоолашып, Нарындын аркы тарабына (төрүнө – Ө.Т.) кеткен жана бардык кыргыздарды түгөл күрөшкө көтөрүп чыккан. Куртка курчоого алынып камалган, комендант (бек – Ө.Т.) – кыпчак сүйлөшүүлөргө чакыртылган жана чыккынчылык менен (сыягы мында автор «элчиге өлүм жок» деген эзелки элдик салттын сакталбай одоно бузулганын эске алса керек – Ө.Т.) өлтүрүлгөн» [30]. Ч.Валиханов дагы бир эмгегинде бул маалыматты андан ары тактап «1845-жылы, кыпчактардын убагында... Найман уруусунун Жапан тоо-таштык кыргызы Тилля, кыпчактарга нааразы болуп Тянь-Шанга качкан өзүнүн душманы Алымбек кыргыздын артынан сая түшүп, өтө кыска жол менен Терекке өтүп баруу үчүн Кызыл аркылуу

жигиттери менен чек арадагы кытайлык четки бекеттерге кирип келди» [31]... - деп жазат. Жогорудагы тарыхий так даректерден көрүнүп тургандай Теңир-Тоолук кыргыздар Алымбек даткага активдүү жардам беришкен. Ал Нарын аймагында да кыпчактардын үстөмдүгүнө каршы күрөштү токтотпой 1832-ж. Хаккула миңбашы курдурган чон чеп, Кокон хандыгынын негизги таянычы Куртканын Мусулманкул дайындаган бегин жок кылып, жаңы чечүүчү кармаштарга камынган. Кандайдыр бир дэңгээлде анын өз киши катары кабыл алынышына Анжиян вилаетин башкарып турган жылдардагы үзгүлтүксүз туугандык карым-катнашы, карапайым калкка каралашуусу элдин эсинен чыкпай, ыңгайлуу, жагымдуу шарт түзсө керек.

Теңир-Тоолук кыргыздар он чакты жылдан кийин, 1858-жылы Алымбек-датка ханзаада Малабекке хандык такты, таажыны тартып берип, ордодон орун алганда, андай жакшы кабарга абыдан кубанышкан жана кадимкидей жанданып жакшылыктан үмүт кылышкан. Алымбек датканын жетишкен жеңишине эрдемсип, өздөрүн өтө эркин сезип калган элеттиктердин коомдук турмушундагы, кыял-жоругундагы кескин өзгөрүүлөрдү Ч.Валиханов мындайча мүнөздөйт: «Акыркы убакта кыргыздар Коконду титиреткен козголдордон (чыр-чатак, баш-аламандыктардан) пайдаланып таптакыр (Коконго – Ө.Т.) баш ийбей калышты, чериктер Алымбек даткага өз өкүлдөрүн жиберип, ага алар Курткага баш ийүүнү каалабагандыгын айтышты жана Ат-Башы суусунун боюна аларды башкаруу үчүн өзүнчө коргон курууну суранышты; ал эми өкүлүн биз көргөн уруунун кыргыздары дагы санынын аздыгына карабастан өз эркинче болуп каалаганын кылышкан, себеби анжияндык баатырбашы (кол башчы) ушул уруунун кыргыздарынан эле. Дегеле кыргыздар Алымбектин жогорулоосунун натыйжасында көп ирет өз эркинче ээн баштык, тентектик кылышты»... Алымбектин жогорулоосу менен бирге кыргыздар анын калкалап калаарына ишенип тартипсиздикти улантышты. Чериктер...өз өкүлдөрүн жиберип өзүнчө бекти берүүнү өтүнүштү, бул өкүлдөр биздин алдыбызда эле келишти» [32].

Алымбек датканын 40-жж. экинчи жарымындагы коомдук-саясий ишмердигинин дагы бир өңүрү Кашкар тарапта кайрадан жанданган кожолордун кыймылы менен тыгыз байланыштуу. Акыркы жылдардагы Кокондогу ич ара бийлик талашкан күрөштөр, Кашкардагы аксакалдын бат-бат алмашуусу, кыргыздардын залим хан, аталык-миңбашы, аким, бектерге каршы көтөрүлүштөрү кожолордун жаңы кыймылына жол ачкан эле.

1847-ж. күзүндө Кашкарда кайрадан өздөрүнүн өкүмдарлыгын орнотууну эңсеген, андагы тактыга талапкер «ыйык» кожолордун бири Катта-Төрө (башкача айтканда Кожо-Төрө же Ишанхан-Төрө) өзүнө санаалаш кожолордон жана Ферганалыктардан, көбүнэсе кыргыздардан кошуун топтоп алып Кашкарга кирип барат. Жолдо Ош менен Алайдан ага Алымбек датка жана Кыдыр бий кошулуп, кыргыз кошуундарын топтоп беришет. Бул көтөрүлүш тарыхта «жети кожонун козгоолону» деген ат менен белгилүү, себеби ага Аппак кожонун тукумунан 7 киши катышкан. Алардын улуусу, көпчүлүк учурда Каттахан аталган Ишанхан-Төрө Кашкардын өкүмдөры жарыяланып, калгандары ага жакын калаалардын, кыштактардын акимдигине дайындалган. Бирок кыймыл ийгиликсиз аяктап, 1848-ж. январда кыш чилдеде Кашкарлык 20 миң качкын Терек-Даван ашуусу аркылуу Ферганага кайтат. Ашууда качкындардын көбүнүн колу, бутун үшүк алып, жаш балдар суукка тонуп же ачкадан өлгөн [33].

Дагы бир айта кете турган нерсе Кашкардагы кармаштардын жүрүшүндөгү жана кайра тарткандагы оор жоготуулар Алымбек датканын темирдей бекем эркин майтара алган эмес. Тескерисинче көптөн бери көкүрөгүн өйүгөн көйгөйлүү маселелер, элинин мүдөөтилектери ага тынчтык бербей жан-дүйнөсүн ээлеп алып, ого бетер чыйралтат. Дал ошол 40-жж. экинчи жарымында Алымбек датка ойлогон оюн ишке ашырууга, Алайлык жана Теңир-Тоолук кыргыз урууларынын баардыгынын башын бириктирүүгө бел байлап, өз алдынча мамлекет курууга аракет жасайт. Айрым маалыматтарга караганда анын мындай аракетине колдоо көрсөтүү жөнүндө Россиянын императору, Александр II өзүнүн чек арадагы генералдарына көрсөтмө берген экен [34]. Бирок ар кандай объективдүү себептерге байланыштуу андай аракеттен майнап чыккан жок. Ошондуктан XIX к. 50-жж. ордодугу окуялардан оолактап, чоң саясатка көп аралашкан эмес [35]. Буга белгилүү өлчөмдө 1852-ж. күзгө жуук (кеч күздө) Кудаяр хан Мусулманкул баштаган кыпчак төбөлдөрүнө кыйраткыч сокку ургандан [36] кийинки түзүлгөн кырдаал, убактылуу саясий туруктуулук, салыштырмалуу жакшы жагдай шарт түзгөн сыяктанат.

Алымбек датканын коомдук-саясий ишмердигинин туу чокусу XIX к. 50-жж. аягы – 60-жж. башына туура келет. Бул мезгилде ал Кокондогу бийлик талашкан күрөштөргө активдүү түрдө катышып, Малабектин хан көтөрүлүшүндө чечүүчү роль ойноду, мамлекеттик башкаруунун сырларын, ыкмаларын небак өздөштүргөн, саясий тажрыйбасы мол жетик жетекчи экенин көрсөтүп ордодугу эң жогорку

мансап-мартаба баш вазирликке чейин көтөрүлдү. Кокондук кошуундардын орус аскерлери менен Узун-Агачтагы кагылышууларынын учурунда Алымбек датканын дагы бир ирет абдан аяр, кылдат, сак жана такшалган кол башчы катары ажары ачылды, аскердик өнөрүнүн, талантынын бир кыры даана көрүндү. Өкүнүчтүүсү дасыккан мыкты мамлекеттик жетекчиге мүнөздүү таланты жаңыдан ташкындап турганда, шык-жөндөмү калайыкка байкала баштаганда, пайгамбар жашка келип акылмандыгы, даанышмандыгы ашып-ташыган чагында кечээки эле айрым жакшы санаалаштарынын каргашалуу ич күйдүлүгүнүн айынан, ич ара атаандашып бийлик талашкан кармаштын сааты тийип зыянга учурады.

Бул мезгилдеги Алай, Анжиян, Арка кыргыздарына Ала-Тоодой баркы бар, атак-даңктуу датканын кайрадан чоң саясатка кайтып келүүсү ханзаада Малабектин агасы Кудаярга каршы күрөшкө даярдануусу, камынуусу менен байланыштуу. Белгилей кете турган нерсе алардын көз караштары көп жагынан жакын болгондуктан 40-жж. тартып өз ара байланышты, жакшы мамилени үзбөй кабарлашып катташып турушкан.

Аталаш ага-ини эки бир туугандын ортосундагы чатактын башы 1853-ж. башталганы маалым. Кудаяр хан 1852-ж. октябрь-ноябрь айларында Мусулманкул миңбашыны жок кылып, бийликти толук өз колуна алгандан кийин бир туугандарына энчи бөлгөн сыяктуу айрым аймактарды башкаруу милдетин жүктөйт. Ошондо Малабек Ташкенттин, Сопубек Анжияндын (же Төрө-Коргондун), Султан-Муратбек Маргалаңдын беги кызматына дайындалган. Адеп Касым, кийинчерээк Шадман кожо миңбашылык кылды. Ошол эле 1853-жылы Кудаяр хандын динчилдердин таасирине өтө берилген туура эмес иштерине ордо кишилеринин арасында нааразычылык күчөгөндө Малабек агасына ачык каршы чыккан. Көп өтпөй алгачкы кагылышууда ал женилип калып Бухарага качат. 1855-ж. Кудаяр хан кайра-кайра кадыр-барктуу кишилерди жиберип, инисин жарашууга жана өз өлкөсүнө кайтууга көндүргөн болчу. Бирок агасы ага эч кандай мамлекеттик мансапты ыраа көргөн эмес. Тескерисинче Кудаяр хандын айланасында барган сайын айлакер, ач көз адамдар арбыйт, оңой оокатка, байлыкка кызыккан ошондой кишилер мамлекеттик маанилүү кызматтарга дайындалышат. Алтурмак жылдан жылга хан өзүнөн өзү өлкөнү башкаруудан оолактап оюн-зоокторго опсуз берилип, диний ырым-жырымдарга көбүрөк алагды боло баштаган. Албетте өлкө башчысынын мындай терс кылык-жоруктары, ордодогу жагымсыз жат көрүнүштөр эл арасында ар

кандай ушак-айындарды жаратты жана жаны козголондун уюштурулушуна алып келди. Бул тууралуу XIX к. 60-жж. орус авторлору мындай деп жазышкан: «...Андан кийин хан менен анын Ташкенди башкарган бир тууганы Малла-бектин ортосунда ажырым чыкты... Коконго чакыртылганда Мала-бек ал жакка келген жок, бирок тынчы кеткен курамаларга жол башчылык кылып, кошууну менен ханга карай жөнөдү. Салгылашууда женилип калып, ал багынды жана Кокондо эки жылга жакын жашады... Бир сапар кокондуктар күтүүсүздөн Малабектин качканын жана Ошто кара-кыргыздар менен кыпчактарды жыйнап жатканын таң калып угушту» [37].

Кезинде ушул кабарга үндөш маалыматтарды Ч.Валиханов да жазып кеткен. Анда мындай деп айтылат: «30-октябрдагы (1857-ж. — Ө.Т.) бир нече жолку жаңылыштыктардан соң... Малабек Коконду ээледі, ал эми Кудаяр хан Мырза-Ахмет (мурдагы Ташкенттин кушбеги, кийин миңбашы — Ө.Т.) менен Шадман-Урактын (Шадман-кожо, миңбашы — Ө.Т.) коштоосунда Ходжентке, андан ары Бухарага качты... Малабек Сеид — Багадур Магомет-Малехан аталып хандыкка бекиди...Өзүнүн жогорулоосунда жапан тоолук кыргыздарга милдеттүү ал алардын башчысы Алимбекти миңбашы кылууга убада берген; бирок эмдигиче жогорку вазирдин укуктарынан кадимкидей пайдаланганына карабастан (1858-ж. — Ө.Т.) [анын] ошол наамын расмий түрдө тааный элек. Адегенде кыргыздар көп укуктарды ыйгарып алууга үлгүрүштү... алардын таасири даана байкалып турат; көптөгөн маанилүү орундарды кыргыздар ээлеген» [38]. Ошол эле эмгегинин кийинки беттеринде автор жогорудагы маалыматтарга төмөнкүдөй толуктоолорду киргизген: «1858-ж. Ташкенттин башкаруучусу Мырза-Ахметтин кысымдары менен таш боордугуна кыжырданган кыргыз [кайсактар] ага баш ийбей калышты. Хан Малабекти Ташкентке ишти иликтөөгө жиберди... Хан Мырза-Ахметти...Коконго чакыртып, ошол замат миңбашы дайындайт. Бул Малабектин намысына тийди жана нааразычылыктын башталышы болду. Малабек хандын акыркы мезгилдеги жосунсуз жоруктарына... элдин нааразы экендигин билип, Кокондон жашыруун бир тууган иниси Сопубек башкарган Анжиянды карай жолго чыкты. Кудаяр ошол замат иштин жайын түшүндү Малабектин Коконго кайра кайтуусун суранып энеси Жаркын-Айымды, андан соң Хазретти жөнөттү, ал ага Карасуудан кууп жетти... Бирок Малабек көгөргөндөн көгөрүп таптакыр муйуган жок. Карасууга ал баардык кыргыздардын эң башкы уруу башкаруучусу Алымбек-датканы өзүнө чакырды» [39]. Ал эми «Жунгария очерктеринде»

автор «Азыркы Кокондук визир Алымбек-датка кыргыздардын адигине уруусунун бийи, ал өзүнүн кыргыздары менен азыркы хан Маланын Коконду ээлешине көмөктөштү» [40] – деп кашкайган чындыкты ташка тамга баскандай баса көрсөтөт.

Официалдуу орус бийлик өкүлдөрү да Кокон ордосундагы орчундуу окуяларга көз салып, кабардар болуп турган. Ошондой кыскача билдирүүлөрдүн биринде мындайча кабар бар: «Маллабек Бухара эмиринин жардамы менен (чаташтырылган – Ө.Т.) өз агасын ордодон кууп чыгып жана 1857-жылы ноябрда хан наамына жетишип хандыктын өзүндө эле эмес, атүгүл ар дайым ханга номиналдуу гана баш ийген коншу көчмөн уруулардын: кыргыздардын, кыпчактардын арасында да барган сайын көбүрөөк таасирге ээ болууда»...[41].

Кызыгы, мындан 2-3 жыл илгери, тагыраак айтканда 1855-жылы жайында Казакстанда жүргөн орус чиновнигинин Оренбургга жөнөткөн катында кокондуктардын Олуя-Ата сепилинен анчейин алыс эмес жерге орустардын чакан чеп курганы айтылып, «натыйжада Кудаяр хандын буйругу боюнча Ташкенттен айтылган курулушту курдурбай орустарга жолтоо болуш үчүн миңбашы Алимбектин кол башчылыгы астында 3 миңдей кишиден турган кошуун жиберилгени» [42] билдирилген. Алымбек датка көпчүлүк учурда парваначы наамын алып жүргөнү жөнүндө айрым илимпоздор акыркы жылдары маселе козгошууда [43]. Албетте жогоруда айтылган маалыматты жана жаңыдан козголгон маселени ынанымдуу даректердин негизинде ар тараптан дагы жакшылап тактоо зарыл.

XIX к. 80-жж. атайлап Кокон хандыгынын тарыхын баштан аяк ирээти менен жазууга көп күч жумшаган орус окумуштуусу В.Наливкин дагы Мала хандын бийликке келишиндеги Алайлык кыргыздардын ролун мындайча баяндаган: «Коконго кайтып келип, Кудаяр Ташкенттен Мырза-Ахматты чакыртты жана аны миңбашы кылды. Андан соң эмир Насрулла Оро-Төбөгө келип аны ээледі жана Ходжентти курчады. Ал эми Малля-бек жаңыдан башталган башаламандыктан пайдаланып, Кудаярды кулатууга киришти. Мырза-Ахмат козголоң тууралуу ханга астыртан айтып салды, бирок Малля-бек өз убагында маргаландын кара жолу боюнча качып кутулууга үлгүрдү. Хандын куугунчулары аны Ошко чейин натыйжасыз кууп барышты. Малла-бек Гүлчөгө келди жана Кудаярга каршы жардам сурап Асан-бийге кайрылды. Ал кезде жакын арадагы баардык кыргыздардын арасынан абдан чоң күч-кубатка ээ болгон Асан-бий

толук даяр экенин билдирди жана тез арада Малла-бекке бир нече жүз нөкөр жыйнап берди, алар менен ал Кара-Сууга жылды, мында элге чакырык менен кайрылды жана андан ары Анжиянга жөнөдү, ал жерден ага Кудаяр – хандын жек көргөн элдешкис душмандары кыпчактар агылып келе баштады... 1858-ж. башында ал Риштанга келди жана Ходжа-Ильгар колотунан орун алды» [44].

Ошондо Кашкар кыштактын капталындагы кармашта Малахан женип, Коконду 20 күн камап жатып ээлеп алат. Кудаяр-хан бул ирет эртелеп качкан бир туугандары Султан-Мурад жана Сопубектин артынан адегенде Ходжентке, андан ары Бухарага качып кутулган эле.

Жогорудагы тарыхий даректен көрүнүп тургандай, Алымбек датканын атасы атак-даңктуу Асан бий ал мезгилде али көзү тирүү сыяктанат. Малабек болжолу жашы 80ге таяп калган кадыр-барктуу карыяны каадалуу журт атасы сымал сыйлап, анын алыскы Гулчөдөгү айылына атайлап келип кенешсе керек. Балким, эң ишеничтүү адамы аска-тоодой атасы Алайда тургандыктан Алымбек датка эч камырабай төмөнкү, ойдогу Ош жана башка калаалардын калкынын камын жеп жүрбөсүн. Анан калса Ч. Валихановдун айтканына караганда ал Малабекке Алайдан кыйла алыс Кара-Сууда кошулуп жатпайбы.

Эң башкысы аталган даректердин дээрлик баардыгында Алымбек датканын 50-жж. аягында Кокон хандыгынын саясий турмушунда олуттуу роль ойногонуна, ордодогу Опол тоодой ордуна басым жасалып, атүгүл өтө кооптуу учурда вазирлик мансаптын машакаты көп жооптуу оор жүгүн көтөргөнү да ачык айтылган. Демек, бир кезде Анжияндын акимдигинен алынган Алымбек датка эми кайрадан келкели келип бийиктеп, ордодогу эң жогорку бийликке жеткени, дээрлик 4 жыл бою (1858-1862-жж.) хандыктын тагдырын чечип тургандыгы шексиз. Кыскасын айтканда Кокон ханы «ачса алаканында, жумса учунда» тургандай туюлат.

Айтор Алымбек датка Кокондо хан ордосунда жүргөн жылдарда өз элинин түпкү кызыкчылыктарын түк эсинен чыгарган эмес. Анын түздөн-түз кийлигишүүсү аркасында өлкөдөгү эң башкы мансап- мартабалар кыргыздын мыкты чыкмаларына ыйгарылган. Алсак, көп ирет кыйла эмгеги өткөн өз вазири Алымбек датканын сунуш-талабына ылайык Мадали хан кыргыз урууларынын чыгаан жол башчылары: Сейитбек датканы Ходжентке, Молдо Касымды Нау чебине койгон. Исфаранын акими Сатыбалды датка жана башка ордо кишилери да кыргыздар эле [45]. Айтмакчы, Мала хан адеп

тактыга отурганда Алымбек датканы Анжиянга аким кылган. Көп өтпөй ал баш вазирликке чейин көтөрүлдү. Кыргыз бийлеринин колдоосу аркасында гана Малабектин женишке жетишкени жана Коконду ээлегени орус чиновниктеринин борборго жазган каттарында да ачык айтылган [46].

Алымбек датканын акылман, алысты көрө билген көсөм, кылдат саясатчылыгы айрыкча 60-жж. башында даана көрүндү. Алигиче 1860-ж. Узун-Агачтагы уруштун учурундагы Алымбек датканын аскер башы катарында аракеттери тууралуу ар кандай ой-пикирлер айтыла калып жүрөт. Кокондук тарыхчы Молдо Нийаз-Мухаммад Хоканди аталган салгылашуунун ийгиликсиз аякташына «Алымбек Кыргыз менен Канаат-шах Тажиктин... жоолашуусу жана эрегишип тирешүүсү» себеп болду деп эсептеп, айкаш талаасынан «аскерин жана кыргыздарды алып чыгып кеткени, алар менен четке чыга бергени» үчүн Алымбекти айыптаган [47].

Тарых илиминде коммунисттик идеология, партиялуулук принциби, таптык тар көз караш үстөмдүк кылган Советтик доордо башка маселелерди изилдегенде ар кандай жасалмалуу тыянактарды чыгарууга жол берилгендей эле эл достугуна көлөкө түшүрбөй, шек келтирбей, анын тарыхый тамырларынын терендигин далилдөө урааны астында Алымбек датканын аталган кармаштан оолактап кетишинен орус аскерлерине жан тарткан аракетти издешкен, ошол мезгилдеги коомдук аң-сезимдин өсүп-өнүгүү өнүгүнө шайкеш түс берүүгө умтулушкан, ал турмак анын атын атагандан айбыгышкан [48].

Эгемендикке ээ болгон акыркы жылдарда адис окумуштуулар Алымбектин мындай чечиминин түпкү максаты Түштүк-Түндүк кыргыз урууларын бириктирип, кыргыздарды баш коштуруу, өз алдынча мамлекет уюштуруу, же Кокон ордосун толук ээлөө болучу», ал «орус армиясынын курал-жарагы, даярдыгы, тартиби, ж.б. жагынан артыкчылыктарын» эске алган деген ойлор айтылууда [49]. Албетте анык чындыкты табуу, буга чейин айтылган ойлордун чынбышыгына жетүү, төгүндөрүн аныктоо үчүн дагы далай изилдөөлөр, чымырканган эмгек талап кылынары бышык.

Менимче Алымбек датка өз башынан далай татаал окуяларды өткөргөн, көптү көргөн чебер дипломат, ийкемдүү саясат жүргүзгөн мамлекеттик ишмер экенин Узун-Агачта дагы бир ирет далилдеген. Алгачкы чакан кагылышуулардын жүрүшүндө мурдатан согуштук өнөрдү мыкты өздөштүргөн, кыйла такшалган кыргыз кол башчысы кызуу кандуулукка жол берген жок. Сабырдуулук кылып күчтөрдүн тең салмактуулугун тактап таразалады, каршылашкан тараптын ку-

рал-жарагынан, жоокерлеринин кулк-мүнөзүнөн, көңүл - табитинен кабар алып, айкаш өтөөр айлана-чөйрөнүн жер шартын иликтеди. Андыктан ал алдын-ала ачуу чындыкты туура аныктап, буга чейинки бөлөк согуштардан кескин айрымаланган алдыдагы бул айкаштын оорду толгус оор жоготуулар менен аяктаарына көзү жеткен. Ал Мала хандын тез өзгөрмө мүнөзүн, кекчил-шекчилдигин, хандыктын согуштук-техникалык мүмкүнчүлүгүнүн тардыгын, чама-чаркы чактыгын жакшы билчү. Көпчүлүк бөлүгү кыргыздардан турган кошуунун чечүүчү учурда майдандан четтеп, оолак кармап турушунун негизги себеби бөөдө кыргындан сактоо болгону айтпаса да түшүнүктүү эмеспи. Антпесе өрт чачкан замбирек менен мөндүрдөй жааган мылтыктын огу аларды анык тозоктун оту сымал апаатка кабылтмак. Өз учурунда бул түпкүлүгүн ойлогон туура чечим болгону анык.

Асыресе алысты көрө билген көсөм инсандын мындай чечимин Кокон ханы чыккынчылык катары кабыл алып, аны өлүм жазасына тартууга жашыруун бүтүм чыгарган.

1861-ж. февралда Мала-хан өлкөнү кыдырып сапарга чыгып, жолдо Анжиянга кайрылат. Адатта хандын андай жүрүшүнүн маалында ар аймактын калкы өлкө башчысы өкүмдарга өздөрүнүн арыз-армандарын, көңүл өйүгөн көйгөйлөрүн айтышчу. Алигиче Анжияндын акими болуп кала берген Алымбектин карасанатай душмандары (табып Хаким-Кукнар баш болгон) ошондой мүмкүнчүлүктөн пайдаланып ага жалган жалаа жаап, ханга ушакташкан. Ансыз да ачуусун ичке катып, ылайыктуу шылтоо таппай араң жүргөн Малахан эми шашылыш Кокондогу ордосуна кайтып, Диван-Паңсатка Алымбек датканы өтө коркунучтуу кылмышкер катары кармап келүүгө буйрук берет. Бирок ордодогу анын ынак кишилеринин бири жамандыктын жакын калганын кабарлоого үлгүрүп, Алымбек Гүлчөдөн ары качып кутулат [50]. Бир аз жыл мурда эле бийликке келээрде өтөгөн эмгегин эсинен чыгарып, каары жанбаган хандан эч кандай кечирим болбосуна Алымбек датканын көзү жетип көтөрүлүш баштоого бел байлайт. Көп өтпөй ал Алайдын аяк-башын жердеген адигине, мунгуш, ичкилик ж.б. урууларды түгөл күрөшкө көтөрүп чыга алды. Бирок күчтөр тең эмес эле. Кокондун дурус куралданган, жарак-жабдыгы арбын сарбаз, сыпайларына салыштырганда аз сандагы анын жигиттери хандын аскерлеринин кысымына туруштук бере алмак эмес. Буга көзү жеткен датка кийинчерээк Теңир-Тоонун ичкери жагына экинчи жолу конуш которот да убактылуу Нарындын төрүндө туруп калат. Ак –Талаа, Ат-Башы,

Нарын, Тогуз-Торону мекендеген саяк, сарыбагыш, моңолдор, тынымсейит, черик, басыз ж.б. кыргыз урууларынын жол башчылары, Үмөталы, Ажы, Осмон сыяктуу чоң манаптары ачыктан-ачык аны колдоорун билдиришкен жана карамагындагы калкы менен бирге ага кошулушкан. Натыйжада ал зор таасирге ээ болуп хан бийлигине каршы кубаттуу кыймыл баштоо кудуретине ээ болот. Анткени Ормонхандын көзү өткөндөн көп өтпөй ал түптөгөн өз алдынча кыргыз хандыгы кыйрагандан кийинки ич ара кагылышуулардан тажаган аркалык кыргыздардын түпкү мүдөө-тилеги менен Алымбек датканын ой-максаты төп келген болчу. Анын үстүнө 1860-ж. февраль-май айларындагы орус отряддарынын Кемин менен Ысык-Көлгө алгачкы жүрүштөрүнүн маалында Адыл баатыр колго түшүп, сарыбагыш манаптары Үмөталы, Ажы ж.б. ички Тенир-Тоого жана Таласка сүрүлгөн эле [51].

Кырдаал кыйындап кеткендиктен Мала-хан аргасыздан жоолашууну улантуудан айбыгып, Алымбек датка менен жарашууга ашыгат. Айлакер хандын элчилеринин айткан таттуу сөзүнө буга чейин далай жолу убадага турбаган улуктан жалкыган Алымбек датка ийиген жок. Алтурмак Мала-хан жиберген 40 элчинин өтүнүч кебин угуп кетирбей мейман туткун кылды. Акыры айласы түгөнгөн Кокон ханы Алымбек датканы колго түшүрүп келүү үчүн аркалык кыргыз айылдарына көп аскер жөнөткөн. Албетте аркалык агайынтуугандары датканы жалгыз таштамак эмес. Тоолук элет эли хандын аскерлерин тар капчыгайга камап талкалап, Алымбек датканы аман алып калышты [52].

Академик Б.Жамгерчиновдун жазганына караганда айрым ийгиликтерге карабастан Алымбек датканын абалы оор бойдон кала берген. Ал жалпы кыргыздардын бирдиктүү өз алдынча хандыгын кайра түзүүгө чара көрүп жол издеди. Ошондой асыл оюн аткарууга өз элинин мүмкүнчүлүгү аз, күч-кубаты жетишсиз экендигине көзү жеткендиктен ал Жети-Суудагы орус бийлиги менен байланыш түзүүгө аракет жасаган. Эгерде Кокон ханы катуулап кысып кирсе алардын жардамына таянууну көздөгөн жана дипломатиялык, саясий жактан колдоо көрсөтүүсүнөн үмүттөнгөн. Биз чоң окумуштуунун акыйкат айтылган тыянагына кошулуу менен, анын эч калети жок айныксыз чындык экенин баса көрсөтүүнү туура көрдүк. Кезинде өзбек тарыхчысы Х.Бабабеков дагы жогоруда аты аталган академиктин оюна окшош тыянакка келгени белгилүү [53].

Алымбек датканын андай аракети тууралуу Батыш Сибирдин генерал-губернатору О.А.Дюгамель борборго жөнөткөн билдирүүсүндө

мындай деп жазат: «Алымбек Ысык-Көл менен Кичи-Бухара (Чыгыш Түркстан – Ө.Т.) түздүгүнүн аралыгындагы Нарындын төрүндө көчүп-конуп жүрүүчү жапан тоолук кыргыздардын арасында калууну каалаган түрү бар жана алдын ала биз менен достук мамиле түзүп алып, ошол элдин көз каранды эмес башкаруучусу болгусу келген сыяктуу» [54].

Арадан көп өтпөй Мала-хан Бухара эмиринин жардамына таянып Заминге чейин жете келген Кудаяр хан жана Кокондун өзүндө жанданган коогалаңдар менен алагды болот да, Алымбекке каршы аракетин убактылуу токтотот. Ал эми карезгөй хандын кыянат кылыктарынан көнүлү калган Алымбек датка ыңгайлуу кырдаалды колдон чыгарбай пикирлеш ордо кишилери кыргыз Кыдыр, түрк Кудайназар кыргыз-кыпчак Алымкул менен бирге козголон уюштурду. Кокон тарыхчысы Молдо Нийаз-Мухаммад Хокандинин жазганы боюнча 1862-ж. 24-февралда Мала-хан тындым кылынып, өспүрүм бала Шах Мурад такка отургузулган, анын алдында регент - аталыктын милдетин Алымбек датка аткарууга киришкен [55]. Алымкул Анжияндын, Кыдыр Маргалаңдын, Кудайназар Намангандын беги мансабын алат. Шералынын небереси, Сарымсактын уулу Шах Мурат хан көтөрүлгөн бул окуяны В. Наливкин 1862 -ж. марттын алгачкы күндөрүнө туура келет деп эсептейт. Бул күндөр Алымбек датканын аброюнун асмандап көтөрүлгөн учуру, хандыктын саясий аренасында Алтын казыктай жылдызы жаркырап, балбылдап жанган акыркы жеңиши, бакытка балкыган убагы болчу.

Жыл айланбай козголон уюштуруу көнүмүш адатка айланган ошол опурталдуу заманда Алымбектин ооматы узакка уланмак эмес. Айткандай эле андан жарым жыл өтүп-өтпөй атаандаш аскер башы Алымкул Кыдыр менен Кудайназардын көзүн тазалап, акыры Коконго Чотон пансат менен Айдаркулду жиберип Алымбек датканы жайлаткан [56]. Кийинки жылы ал Мала-хандын уулу Султан Сеидди хан жарыялайт (1863-ж. июнь). Коогалаңдуу ошол күндөрдө Кудаяр хан Канаат Шаа менен Бухаранын эмиринин жардамы аркасында убактылуу Коконго кайтып келген эле. Баш адашкыдай чаташкан ошол карама-каршылыктар, өз ара теңтайлашуулар жана Алымбек датканын өлүмү жөнүндө Ала-Тоо округунун начальниги генерал Г.А. Колпаковский 1862-ж. 25-июлда Батыш Сибирдин генерал-губернаторуна мындайча кыскача кабар жиберген: «Кудаяр-хан бухаралык эмирдин колдоо көрсөтүүсүнүн аркасында женип, Малля ханды өлтүргөндөрдүн көбү өлүм жазасына тартылды, алардын ичинде

абыдан атак-даңктуу Алымбек дагы каратамандар тарабынан өлтүрүлдү» [57]. Демек Алайдан чыккан айтылуу датка, Анжияндын акими, Кокондун ири мамлекеттик ишмери, баш вазири атаандаштыктын айынан 1862-ж. жайдын толугунда, өзүнүн мүнөзүндөй табият толуп-ташыган убакта андоосуздан мерт болгон экен да. Бул да болсо бири кем дүйнөнүн күбөсү, тагдырдын айныгыс буйругу менен шыбагасыдыр.

Алымбек датка жалаң чоң саясат менен алектенбестен, элинин турмуш-тиричилигине ар дайым көз салып, чарбачылыктын ар кандай түрлөрүн өнүктүрүү үчүн жан үрөп кам көргөн, ишти ийине жеткире жасаган иш билги ишкер жана жетик жетекчи болгону талашсыз. Анын мындай башкаларда жок өзгөчө касиеттери айрыкча Ажияндын акими болуп турган жылдарда ачык көрүндү.

Ал Анжияндын акимдигине дайындалгандан кийин турагын Ошко которгон. Ошондуктан Ош шаары XIX к. 30-жж. тартып Анжиян вилаетинин иш жүзүндөгү анык баш калаасына айланып социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсү үчүн мүмкүнчүлүгү кеңейген. Алымбек датка бөтөнчө курулуш иштерине көбүрөөк көңүл бөлүп, Ошту Орто Азиядагы башка калаалардын эч биринен кем эмес көркөмдүү шаарга айландырууга аракет жасаган, өзүнүн байлыгын аянбай кыйла каражаттарын сарптаган. Антпесе кыргыздын кылымдарды карыткан байыркы шаары жеткиликтүү өнүгө албай өзгө шаарлардан четтеги алыскы айыл сымал артта кала бермек. Алымбек датка мына ушуну туура түшүнүп, калааны ар тараптан өнүктүрүүгө кам көрдү.

Бул өңүттө кызыктуу маалыматтар М. Эркебаевдин аталган илимий-популярдуу макаласында арбын [58]. Ошол кезде Ош шаарынын орто жеринен жогортодон төмөн көздөй албууттанып агып өткөн Ак-Буура дарыясы суу киргенде калаа калкынын ич ара карым-катнашын кыйындатчу. Андыктан аймактын акими адеп иш баштаганда эле Ак-Буурага көпүрө салууга киришет. Анын мындай демилгесин шаардыктар жапырт колдоп чыккандыктан кыска убакытта 9 көпүрөнүн курулушу аяктайт. Негедир ал бир иштин санын тогуздан кемитпөөгө умтулчу экен. Менимче ал ата-бабадан калган 7, 9, 40 эсебин ыйык туткан эзелки ырасмыны көңүлүнө бек түйүп, элдик салт сыңары сактаса керек.

Алымбек датканын алигиче элдин эсинде сакталып калган кийинки иши суу жетпеген дөңсөө, дын, кайрак жерлерге кыйгачтата арык тарттырып, суу чыгаруусу, ойдогу чөлгө каналдарды каздыруусу болду. Мааниси зор мындай ишти өзү колго албаса

калаанын барган сайын тез көбөйүп өрчүп бараткан калкын жана жанаша жайгашкан айылдарды өтө зарыл азык-түлүк, тамак-аш менен камсыз кылуу кыйынга турмак. Ошондуктан тез арада элди жыйып Ак-Буурадан капталдата туш-тушка 9 арыкты: Төлөйкөн, Жапалак, Жоош, Баргы (азыркы Жаннат арыгы), Баба (Увам арык), Анжиян, Сабай, Коңурат, Кыдырша арыктарын каздырып, ага жумшалган бүткүл чыгымды жеке өзү чыгарган. «Аракет кылса берекет» дегендей көп өтпөй көргөндүн көзүн тойгузаар көк жашыл жайыктар көбөйдү, аштык айдалган аянттар арбып элдин пейли кеңейди, жашылча-жемиш жер жайнап, мөмө-чөмөлүү бак-дарактары бой тиреп өскөн чарбактар бүрдөп өнүктү. Айтор Алымбектин заманында Анжиян - Ош аймактары көркүнө келип, адамга ырахат тартуулоочу гүлзарга айлангандай сезилген.

Адаттагыдай эле кырман толо жыйналган кызыл, жашылча жана мөмө-жемиштин түшүмү коромжуга учурабай үнөмдүү болушун көздөп, өзү каздырган арыктардагы суу шар аккан эңкейиш жерлерге тогуздап тегирмен, ак жубаз (шалы актаган), май жубаздарды (пахта ж.б. майын тарткан) курдурат. Ошту өзү көргөн бөлөк чоң шаарларга теңелгидей кооз, ирээттүү жана таза шаарга айландыруу максатында көчөлөрдү кеңейттирип түздөтүп таманына таш төшөткөн. Көчөлөрдүн четине жайкы саратанда ачуу тийчү күндүн ысык аптабынан калкалаар саябандуу чынарлардын көчөтүн тиктирет. Кийин көпчүлүктүн көз жоосун алган ошол дарактардын жанга жагымдуу жел аргы соккон көлөкөсүнө шаардыктар менен мында каттаган меймандардын бир нече мууну жан сергитип эс алды го. Атүгүл ал Оштон Анжиянга, Араван, Алай, Ноокат, Өзгөн, Кара-Сууга ж.б. жактарга кетүүчү кара жолдорду оңдопкону маалым [59].

Чарбалык иштерден жана шаар курулушунан тышкары Алымбек датка маданий-агартуу иштерине, айрыкча аймакта жашаган ар түркүн элдердин сабаттуулугун арттырууга, илим-билимди кеңири жайылтууга көп күч жумшап, андан эч нерсесин аяган эмес.

Ушул максатта ал өз доорунун талаптарына ылайык Ошто жана канатташ калаалар менен кыштактарда бир нече мечит, медреселерди курдурган. Алардын арасында XIX к. 50-жж. аягында Ак-Бууранын оң жээгинде курулган Ак Медресенин атагы алыс-жакын аймактарга тез тарап, диний мүнөздөгү илим-билимдин анык борборуна айланат. Аталган медресени курууга сарпталган каражатты да датка өз эсебинен чыгарган. Эл арасында айтылып калган кабарга караганда Ак Медресе архитектуралык сырткы

келбети, көркөмдөп-шөкөттөлгөн оймо-чиймелери, адамды суктандырган кооздугу жагынан Кокондогу хандын медресесинен эч кем калган эмес. Алымбектин медресеси дагы Кокондун башкы медресеси сыяктуу эле кызгылт түстөгү бышкан кирпичтен курулган. Анда дарскана, ханака (мугалим жашоочу бөлмө, үй-жай жана дервиштер, бечаралар үчүн чакан мейманкана – Ө.Т.), 28 худжра - бөлмөлөр боло турган. Ал бөлмөлөрдө үч мударис (насаатчы - тарбиячы) жана 80 ден 100 гө чейин окуучу жашачу [60]. Медреседе бардар байлардан башка кедей-кембагалдардын 120 баласы билим алган. Алардын баардыгына Алымбек датка көзү тирүүсүндө кайрымдуулук, камкордук кылып, кийим-кече, тамак-аш, акча-тыйын жана жатаканадан өксүтпөй жабдып турду.

Дарс окуучу дамбылда-мугалимдер дагы алыскы Бухара, Самарканд, Хивадан чакыртылган. Ошондой белгилүү аалымдардын бири Хаджимат-аалым Ак Медресенин алгачкы башкы мудариси болгон [61]. Окуучуларга диний мүнөздөгү билим бергенине карабастан Алымбек датка негиздеген бул медресе аймакта билимдүү адамдардын көбөйүшүнө, коңшулаш өлкөлөр, элдер менен маданий алака-байланыштарынын кеңейишине өбөлгө түздү.

Алысты көрө билген Алымбек датка Ак Медресенин күндөлүк муктаждыктарын биротоло чечүү, зарыл каражаттар менен түбөлүк камсыз кылууну көздөп, жетиштүү өлчөмдө айдоо аянттарын жана чөп чабынды жерлерди атайлап Ак Медресеге арнап бөлдүрүп, вакуф катары менчиктеп бекитип берген. Бул өңүттө өтө маанилүү архивдик даректерди кезинде академик В.М. Плоских таап, илимий коомчулукту тааныштырып алкоого арзыгыдай жакшы иш жасаган болчу. Андагы кабарга караганда Алымбек-датка 1859-ж. өзү курган медресеге болжолу 1660 десятина же 1825 гектарга жакын жерди менчикке садага катары берген [62]. Болгондо да ал жерлер медресенин менчигине вакф-авлод-мураска өтүүчү ээлик сыпатында өткөн.

Конкреттүү тарыхый маалыматтарга ылайык XIX к. 60-жж. башына карата Алымбек датканын карамагына 10 миң танап (1825 гектардай) жер тиешелүү эле. Анын ичинен 5 миң танап жер (915 гектардай) эгин ж.б. маданий өсүмдүктөр айдала турган аянттар болчу [63]. Кийинчерээк, 60-жж. биринчи жарымында Алымбек датка жана анын мурасчы балдары жаңы жерлерди сатып алып медресенин вакуфтук ээлигин кыйла кеңейтишиптир [64].

Бөлөк Улуу инсандардай эле Алымбек датка дагы өнөрлүү кишилерди сыйлап колдоо көрсөткөн, өз айланасына ар дайым чыгар-

мачыл адамдарды топтогон. Атүгүл айтылуу Молдо Нияз Алымбек датканын көмөгү аркасында Орто Азиянын ири шаарларына, Кашкарга чейин барган, кыргыз жеринин кыйырын, дээрлик баардык аймактарын кыдырган, датканын өтүнүч-сунушу боюнча кыргыз урууларынын ата-тегин иликтеп, санжырасын тактап жазып чыккан. Андыктан Алымбек датканы кыргыз элинин байыркы бай тарыхын изилдөөгө, илим-билимдин, маданияттын өсүп-өнүгүшүнө көрүнүктүү салым кошкон алгачкы агартуучулардын бири болгон деп айтууга негиз бар.

Тарыхий маалыматтарга караганда алп акын Арстанбек Буйлаш уулу 16 жаштагы жигит курагында Анжиянга барып Алымбек датканын жанында бир жыл жүргөн. Алымбек датка акындын оозунан ыр төгүлгөн тубаса таланттын, чебер комузчулугун жогору баалап, чоң сый көрсөтүп анын айтканын аткарган [65].

Айтылган ойлорду жыйынтыктап аягында айтаар сөз, Алымбек датка кыргыз элинин анык Улуу инсаны экени талашсыз. Анын коомдук - саясий ишмердүүлүгүнө көп кырдуулук, терең ойлонулуп жасалган иштер мүнөздүү. Ал алысты көрө билген көсөм жана акылман, абдан аяр сак саясатчы, кылдат дипломат, мыкты кол башчы болгон. Буга ал активдүү аралашкан опурталдуу окуялар күбө. Башка замандаш-атаандаш инсандарда жок өзүнүн артыкча касиеттеринин аркасында Алымбек датка адегенде Алайдын өкүмдары мансап-мартабасына, кийинчерээк Анжияндын акимдигине, акыры Кокондун баш вазирлигине чейин көтөрүлө алды.

ТИРКЕМЕ

1. Осмонаалы Сыдык уулу. Кыргыз, Шабдан тарыхы. //Кыргыз санжырасы, 160-бет; Тарих-и Шадмания. —Уфа, 1914. — 31-бет; Кыргызстан —Россия. История взаимоотношений (XVIII-XIX вв.). 157-бет; Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы, 2-китеп, 68-бет.
2. Кокандское ханство по новейшим известиям. //Военный сборник, № 7. - СПб., 1869. 89-бет.
3. Эркебаев М. Алымбек датка. //Кыргыздар. Т.3. 214-бет.
4. Омурзакова Т. Курманжан датка: Эпоха. Личность. Деяния. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. — Б., 1996. 3-бет.
5. Азиатская Россия. Иллюстрированный географический сборник. / Составители: А.Крубер, С.Григорьев, А.Барков и С.Чефранов. III издание, Т-ва И.Н.Кушнерев и К. - М.:Типо-литография Т-ва И.Н.Кушнерев и К, 1910. 235-бет.
6. Эркебаев М. Аталган макаласы, 215-бет.
7. Кокандское ханство по новейшим известиям, 423-424-беттер.
8. Валиханов Ч.Ч. Очерки Джунгарии //Собрание сочинений., т.3. 352-бет; Записки о Кокандском ханстве. Т.3. 315-бет.
9. Военный сборник. № 4, 1877, 372-373-беттер.
10. Хасанов А. Аталган эмгеги, 161-бет.
11. Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара или шести восточных городов Китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии) в 1858-1859 годах //Собрание сочинений, Т.3, 141-бет; [Черновой материал о восстании в Кашгаре в 1825 г.] //Собр.соч., Т.2, 320-бет.
12. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. - Казань, 1886. 125-бет.
13. Ошондо эле, 139-бет.
14. Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара..., 141-142-беттер; Описание пути в Кашгар и обратно в Алатавский округ // Собр.соч., т.3, 76-бет.
15. Азиатская Россия, 235-бет,
16. Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара..., 144-бет.
17. Абытов Б.К. Ош:факты, события и личности (новый взгляд на основе источников средних веков и нового периода) - Ош:2000. 149-бет.
18. Валиханов Ч.Ч. [Черновой материал о восстании в Кашгаре в 1815г.] //Собр.соч., т.2, 321-бет; [Черновой набросок о восстаниях в Кашгаре] // Собр.соч., т.2, 342-бет.
19. Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара..., 146-147-беттер; Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства, 143-бет.

20. Галицкий В., Плоских В. Старинный Ош. Очерк истории. - Ф.:Илим, 1987. 50-бет.
21. Абытов Б.А. Аталган китеби, 149-150-беттер.
22. Наливкин В. Аталган эмгеги, 154-бет.
23. Ошондо эле, 156-бет.
24. Джамгерчинов Б. Очерки политической истории Киргизии XIX века (первая половина), 69-бет.
25. «Миротул-фтух», «Тарих-и-Джахан-намаи»//Набиев Р. Из истории Кокандского ханства. — Ташкент, 1973. 33-бет.
26. Перевод извлечений из Тарих-и Шахрухи Муллы Нийаз-Мухаммада Хоканди//Материалы по истории киргизов и Киргизии. Выпуск I. — М.: Наука, 1973. 233-234-беттер.
27. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства, 161-бет.
28. Куропаткин А.Н. Кашгария. Историко-географический очерк страны, ее военные силы, промышленность и торговля. — СПб., 1879. 133-бет; Кун А.Л. Некоторые сведения о Ферганской долине.//Военный сборник, т.СVIII, №4, - СПб, 1876. 420-бет.
29. Ювачев И. Курбанджан-датха, кара-киргизская царица Алая // Исторический вестник. 1907, № 12. 964-бет.
30. Валиханов Ч.Ч. Описание пути в Кашгар и обратно в Алатавский округ //Собр.соч.,т.3, 78-бет.
31. Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара..., 187-бет.
32. Валиханов Ч.Ч. [Кашгарский дневник I] // Собр.соч., т.3, 30-34-беттер.
33. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства, 167-бет.
34. Боотаева Б. Кыргызы между Кокандом, Китаем и Россией. — Б.: Илим, 1995. 60-бет.
35. Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. Тарыхты үйрөнүүчүлөр үчүн. — Б.: Кыргызстан, 1997. 93-бет.
36. Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство. — Ф.: Илим, 1977. 164-бет.
37. Кокандское ханство по новейшим известиям //Военный сборник, №7 — Спб., 1869. 90-бет.
38. Валиханов Ч.Ч. Записки о Кокандском ханстве //Собр.соч., т.3, 318-бет.
39. Ошондо эле, 322-бет.
40. Валиханов Ч.Ч. Очерки Жунгарии // Собр.соч.,т.3, 352-бет.
41. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.105, оп.1, д.23.док.74.
42. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.4, оп.1,д.3688, 285-барактын арты.
43. Сапаралиев Д.Б. Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII до середины XIX в. — Б.:Илим, 1999. 137-бет.

44. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства, 188-бет.
45. Молдокасымов К. Алымбек датка – Кокондун баш вазири // Кыргыз Руху. 10,17-март, 1995-ж; Курманжандын көз жашы, 6-бет.
46. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.И.3, оп.1, д.83, 67-барак.
47. Перевод извлечений из Тарих-и Шахрухи Муллы Нийаз-Мухаммада Хоканди //Материалы по истории киргизов и Киргизии, 236-бет.
48. История Киргизской ССР: С древнейших времен до наших дней. В 5-ти томах. Т.2.-Ф.: Кыргызстан, 1986. 69-70-беттер; Галицкий В., Плоских В. Старинный Ош. Очерк истории. –Ф.: Илим, 1987. 52-бет.
49. Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы, 107-бет; Сулайманов Э., Кененсариев Т. Старинный Ош: путешествие в глубь истории. - КИАК КИ.- 1988. № 2. 76-бет; Өмүрбеков Т.Н., Чоротегин Т.К. Кыргыздардын жана Кыргызстандын жаны доордогу тарыхы, 109-бет; Чороев Т.К., Молдокасымов К.С. Кыргыздардын жана Кыргызстандын кыскача тарыхы.-Б.: Кыргызстан, 2001; Абытов Б.А. Ош: факты, события и личности, 153-154-беттер.
50. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства, 192-бет
51. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-715, оп.1, д.25, 329-барак; Джамгерчинов Б. Присоединение Киргизии к России, 183-184-беттер.
52. Өмүрбеков Т. Алымбек датка жана аркалык кыргыздар. // Все про Ош.: Вып.1: (Из материалов международной конференции «Ош на пороге XXI века: Из глубин истории в цивилизованное будущее». Ош 9-12 октября 1997 г.) - Ош., 1998. 64-65-беттер; Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-715, оп.1, д.25, 329-барак;
53. Бабабеков Х. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII-XIX вв.). - Т., 1990, 80-бет.
54. Өзбекстан Республикасынын БМА.Ф.И.-715, оп.1, д.25, 329-барак;
55. Бейсембиев Т.К. «Тарих-и Шахрухи» как исторический источник. - Алма-Ата: 1987. 161-бет
56. Султаны Кенисары и Садык, 95-бет
57. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.И.-3, оп.1, д.167, 4-барак.
58. Эркебаев М. Аталган макаласы// Кыргыздар. Т.3, 216-219-беттер
59. Абытов Б.К. Выдающиеся деятели г. Ош (досоветского периода)/ / Ош и Фергана: археология, новое время, культурогенез, этногенез/ Серия «Ош-3000 и культурное наследие народов Кыргызстана» Вып.4. -Б.: Мураc, 2000. 11-бет.
60. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-19, оп.1, д.34947, 3-барак; д.33514, 14-барак.

61. Плоских В.М. Вакф медресе Алымбека//Страницы истории и материальной культуры Киргизстана (Досоветский период).- Ф.: Илим, 1975. 42-43-беттер.

62. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-1, оп .12, д.647, 5-6-барактар: Плоских В.М. Вакф медресе Алымбека// Страницы истории..., 42-бет.

63. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-19, оп.1, д. 34947, 3-4-барактар; д.33514, 13-14-барактар

64. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-19, оп.1, д. 36602, 7-10-барактар; д.33337, 39-40-барактар; д.34947, 2-8-барактар; Плоских В.М. Вакф медресе Алымбека// Страницы истории...; Киргизы и Кокандское ханство, 198-205-беттер

65. Арстанбек: Ырлар. / Жыйнакты түз. басмага даярдаган. Б.Кебекова.- Б.: КЭ Башкы ред., 1994. 156-158-беттер.

§ 2. Аскер башы Алымкул Аталык Кокон хандыгынын анык окумдары

Элдик санжыра, баяндарда жөн гана Алымкул аталык аталып, ал эми жазуу жүзүндөгү тарыхий булактарда айтылгандай «Амир лашкар» - аскер башчы, «амирул умаро» - эмирлердин эмири эн жогорку мамлекеттик мансабына ээ болуп, кадимки Кокон хандыгын иш жүзүндө хан катары бир нече жыл бийлеп турган кыргыздын дагы бир Улуу инсаны молдо Алымкул Асан бий уулу. Анын өмүрү кыска болуп, болгону 37 жашка - мүчөл жашына караган күлгүндөй жигит курагында «жоо бетинде» окко учуп шейит кетсе да, артында калган урпактары унутпай, элине кылган тоодой кызматын, эрдиктерин эч качан эстен чыгарбай кылымдар бою сыймыктанып айта жүрөөрү анык. Чындыгында эле Алымкул аскер башы Кокон хандыгы ич ара бийлик талашкан тынымсыз күрөштөрдүн, эрки бош жана ач көз Кудаяр хандын өлкөнү баш аламан башкарган чолок саясатынын натыйжасында кыйрап жок болуу коркунучуна кабылганда жоопкерчилиги жогору өтө оор милдетти өз мойнуна алып, эч тайманбай, тайсалдабай элдин жүгүн көтөрдү. Ал ошонусу менен Улуу, улут сыймыгы. Аны биз эч нерседен жалтактабай, тартынбай эле өз мезгилиндеги иш билги чоң реформатор мамлекеттик жетекчи катары караганыбыз абзел. Болбосо Кокон хандыгынын тарыхында анчалык көп ишти, мамлекеттин түпкүлүгүн ойлогон олуттуу өзгөртүүлөрдү ага чейин кайсыл өлкө башчысы, хандардын кимиси жасады эле. Бекеринен Кокондун четки чепте-

рин, калааларын четинен каратып алууну көздөгөн жоосу М.Г. Черняев сыяктуу орус генералдары анын өз өлкөсүнүн коргонуу мүмкүнчүлүгүн күчөтүү, мамлекеттик жана аскердик тартипти чыңдоо өнүгүндөгү иштиктүү аракеттерин жогору баалап, аны Кокон хандыгынын «анык иш жүзүндөгү башкаруучусу», «табиятынан тубаса ишкер», чапчаң, кайраты күчтүү каршы жоо, кол башчы, «хандыктын алдуу-күчтүү, кайраттуу коргоочусу» - деп аташпаса керек.

Алымкул аскер башынын кыска бирок мааниси терең окуяларга бай өмүрүнүн урунттуу учурларын, мамлекеттик жана аскердик ишмердигинин негизги этаптарын чагылдырган ар түрдүү тарыхый булактар арбын. Алардын арасынан эң маанилүүсү аталыктын замандашы, ордодогу салтанаттуу аземдерди башкаруучу кызматкер (шыгавул) жана катчы (мунший) молдо Юнусжандын калемине таандык кол жазма. Шарттуу түрдө «Амир лашкар Алимкул тарихи» аталган бул кол жазма Өзбекстандын Илимдер Академиясынын Чыгыш тануу жана кол жазмалар институтунда сакталып турат. Аны өзбек окумуштуулары Р. Шамсутдинов менен П. Равшанов 1997-ж. араб жазуусунан азыркы өзбек жазуусуна которуп жарыялашкан. 1999-ж. ал кол жазма кыргыз тилинде жарык көрдү. «Алымкул Аталык» деп аталган бул тарыхый-булакнаамалык бейненин түзүүчүсү таанымал окумуштуу Т. Кененсариев.

Автор өзү айткандай кол жазма толук түрүндө 1902-ж. Алымкул аталыктын уулу Шермухаммад мырзанын суранычы боюнча жазылган. Ал коз жазмада баяндалган окуялардын көбүн өз көзү менен көргөнүн, көрбөгөндөрүн аскер башынын аты аталган баласынан сурап алганын ачык айтат. Айта кете турган бир жагдай, молдо Юнусжан өз эмгегинин кыскача вариантын XIX к. 80-жж. орто ченинде эле жазгандыгы. Анткени ошол кезде Сыр-Дарыя областтык статистикалык комитеттин анык мүчөсү Е.Т. Смирнов Ташкентти орус аскерлери басып алганга чейинки мезгилдеги Кокондогу окуялар жөнүндө тарыхый малыматтарды көбүрөөк чогултуу максатында калаадагы кат-сабаттуу адамдарга кайрылып, көргөн-билгендерин жазып берүүнү өтүнгөн. Ошондо Ташкенде жашап турган мурдагы Кокон бийлигинин учурундагы хан сарайдын катчысы молдо Юнус бул ишти аткарууга киришип, көп өтпөй он беттен кем эмес кыскача баян жазып келген. Е.Т. Смирнов кол жазманы өзбек тилинен орусчага которуп, өзү басмага даярдаган «Султаны Кенисары и Садык» аттуу султан Ахмет Кенесариндин биографиялык очеркине тиркеме түрүндө киргизет. Асыресе китептин негизги бөлүмүндөгү султан Садыктын Ташкентти Черняев тартып ал-

ганга чейинки аскердик ишмердиги тууралуу баянда да аскер башы Алымкулдун кол башылык өнөрүн даана көрсөтөөр кызыктуу кабарлар өтө көп.

Ушул жана башка тарыхый маалыматтарга караганда Алымкул 1829/1831-жж. Фергананын төрүндөгү Анжияндын Коргон-Төбө аймагындагы кыргыздын кыпчак уруусунун Таштак айылында туулган. Атасы Асанбай ошол айылдын айланасын жердеген кыргыз —кыпчактардын бийи эле [1]. Бул жердеги кийин канат-бутагы жайылып кенейип-чонойгон чоң кыштак азыр Насирдин Исановдун ысмын алып жүрөт. Аскер башы Алымкулдун агайин-туугандары, кийинки урпактары да азыркы учурда ушул айылда турушат. Ага жакын жайгашкан азыркы Коргон-Төбө кыштагы Өзбекстан Республикасынын Анжиян областындагы Жалал-Кудук районуна карайт.

Алымкул Аталыктын урпактары айткан кабарга караганда анын чоң атасы Эркул, бабалары Жамгырчы (Стамкул 2-аты) Калыгул, Эркесары, Кенесары, түпкү атасы Шырдакбек жеринен эл бийлеген тектүү тукум болгон. Энеси Шаарбан (Шахрбону биби) Кокон шаарынын түштүк тарабындагы тоолорго жакын кыргыздын Нойгут уруусуна тиешелүү Бужум - Баткен айылында мал-жандуу, айлана-тегеректеги элге кадыр-барктуу бардар үй-бүлөдө төрөлгөн. Ал жердин азыркы административдик-аймактык бөлүштүрүү боюнча Баткен районуна кирээри айтпаса да түшүнүктүү. Шаарбан апанын түпкү теги жогоруда айтылган урпактарынын эскерүүлөрүнө ылайык Жаңыл мырзага барып такалат [2].

Өз атасы Асанбайдын, таята, тагаларынын короо толо кой-эчкиси, үйүр-үйүр жылкысы, бадага кошкон саны оголе арбын уй-өгүздөрү боло турган. Анын жалгыс жатындаш бир тууган эжеси болуп, жетимдик мүшкүл иш башына түшкөн жаш бала чагында үйрүлүп түшүп канатына калкалап каралашкан. Анткени Алымкул эки жашка келгенде атасы Асанбай бий көз жуумп, энесинин колунда калган. Кийинчерээк аны менен апасын таякеси молдо Дос акун айылына — Бужум-Баткенге көчүрүп кетип, алты-жетиге толгончо каралашып, ага диний мүнөздөгү башталгыч билим берет. Ал өзү аймактагы абдан сабаттуу, билимдүү чоң молдо, такыба киши болчу. Көп өтпөй энеси экөөнү атасынын жакын туугандары ар-намысты ойлоп Анжияндын оң капшытындагы анчейин алыс эмес Таштак айылына кайра көчүрүп алышкан. Аймактагы байтакты чоң калаа Анжиян айылына абдан чукул тургандыктан идиректүү өспүрүм бала өзү каалап калаага каттап, Анжияндын Акмечит медресесинен эки жылдай окуусун

улантып билимин тереңдетет. Андан соң Коконго барып, ошол доордогу илим-билимдүү мугалимдердин бири Магзум Ажы мырза дамбылда Аяз Магзум уулунун колунда туруп, дагы көп окуп көптү билген, кат-сабатын андан ары байытып өнүктүрүп, илимди өздөштүргөн. Ал ангыча убакыт учкан куштай тез өтүп, 18 жашка чыкканда, бойго жеткен өрттөй өткүр жигит курагында бир тууган жездеси Тагайкул датка жанына алып баш-көз болот, таалим-тарбия берип аскер ишине аралаштырат, ар кыл өнөр үйрөтөт [3]. Ал кезде Коконду Кудаяр хандын кайнатасы Мусулманкул миңбашы-аталык тейлеп, кыпчак жана кыргыз-кыпчак урууларынын ооматы, келкели келип турган чак эле.

Адатта чыгыштан Кашкар аймагындагы Кызыл-Суудан тартып батышта Фергананын чордонуна чейинки чоң чөлкөмдү мекендеген кыпчак уруу-уруктары жоолашкан жоого жемин жедирбеген, жортуулга бышкан тубаса жоокер, намыскөй жана эркиндикти сүйө билген эр жүрөк эл келишкен. Үсөйүн ажынын жазганы боюнча ичкиликтердин сол канатына кирүүчү «кыпчактар негизинен кыпчак, найман, тейит, кесек деп төрт чоң урууга бөлүнүп, булардын ичинен да бир нече майда уруулар таралат. Кыпчак 7 урууга, Тейит 9 урууга, Кесек 12 урууга бөлүнүп таралат»[4]. В. Наливкин Ферганалык Кыпчак уруктарынын эң башкылары болуп бешөө: Кулан, Ульмас, Илятан, Яшик, жана Жети-Кашка эсептелерин баса көрсөткөн. Ошол эле сол канат ичкиликтердин нойгут уруусунун чакан топтору XIX к. орто ченинде тектеш «бир тууган кыпчактарга» коңшу, алардын батыш тарабында, Сох өрөөнүндө жашашкан [5].

Архивдик даректердеги маалыматтар боюнча XIX к. 60-70-жж. кыргыз-кыпчак уруу-уруктары Исфара, Сох аралыгында [6], Кара - дарыя-Нарын: Эки суу арасында жашашкан. Алсак андай архивдик документтердин биринде мындай деп жазылган: «Эки - Суу арасындагы аймактын калкы кыпчактардан, кыргыздардан жана сарттардан турат. Кыпчактар ушул жердин бардык тарабында жашашат жана көбүнчө өзүнчө коргондорго отурукташат. Орточо же чоң кыштактарда алар сарт калкына кошулуп жашашат. Кыпчактар...сарт-чордондорунда албетте үстөмдүк кылышат. Кыпчактар отурукташкан сарт кыштактарынын өтө маанилүүлөрү төмөнкүлөр: Чужа 200 короо; Тода 350 короо; Хак Кулабад 150 короо; Лугумбек 200 короо; өзгөчө мааниси бар Байток (Пайтак) 800 короо; Минтут 250 короо; Кокон-кыштак 500 короо; [7]. Мындан тышкары кыпчактар Биш-Кепе, Урганджа, Миң-Тут, Медресе-автоба-

чы, Күркүрөө, Кашкар-кыштак, Чангир-ташта, Ходжабатта (Тода-Х-та?), Испаскен, Масы, Яңгыз-бак, Базар-Коргон, Үч-Коргон ж.б. кыштактарда турчу [8]. Кыпчактардын көбү бөтөнчө Байтокко жакын топтолушкан. Нойгуттардын чакан уруктары ал кезде Сох суусунун төрүндөгү тоолуу жерлерде жашашканы да ошол даректе жазылып калыптыр [9].

Кезинде орус генералдары кыпчактарга мындайча мүнөздөмө берген экен: «Кыпчактар менен кыргыз-кыпчактардын тынчы жок жана жоокерчиликтүү руху, алардын бекем баш кошкондугу (сплоченность) аларга Кокон хандыгында артыкчылыктуу абалды камсыз кылган. Алар хандыктын тагдырын чечүүгө дооматтарын коюп аны ачык айтышчу жана күрөшкө такай өздөрүнүн даяр тургандыгы менен укуктарын коргой алышчу, адатта анда женишке жетишчү. Кыпчактардын согуштук жагдайдагы мааниси ошондой эле Бухара менен көптөгөн согуштардын убагында байкалган. Эмир адатта чоң күчтөрдү алып келчү жана кыйынчылыксыз эле хандыктын чоң бөлүгүн ээлеп алчу, бирок эч качан анда бекемделе алчу эмес, бухаралыктардын күчү акыр аягында кыпчактарга урунуп таш талканы чыкчу. Алардын чаалыкпас чыдамкайлыгына, өжөрлүгүнө жана эр жүрөктүгүнө Эмирдин алы-күчү жеткен эмес» [10]. Менимче бул кыпчактардын кыял-жоругуна, көз каранды эместикти көздүн карегиндей сактоо үчүн эч нерседен жалтанбай кармаша билген баатырдык башкы касиеттерине берилген эң бир акыйкат мүнөздөмө, калыс баа десек куп жарашат. Ал эми мындай элден Алымкул аскер башы сыяктуу көй кашка көк жал баатырлардын, калкынын кызыкчылыгын туу тутуп, керек болсо Ата Журттун эркиндиги үчүн жан кыйган Улуу инсандар чыгаары мыйзам ченемдүү көрүнүш эле.

Алымкул аталыктын агайын туугандарынын арасында айтылып жүрчү аңыз кептерге караганда ал 14 жашынан тартып балбан күрөшкө түшүп, көпчүлүккө тааныла баштаган. Ал эми 16 жашында Кокон хандыгынын атчан аскеринде (сипай) кызмат кылууга киришип, эки-үч жылдын ары-бери жагында 10 башыдан 100 башыга көтөрүлөт [11]. Адегенде ал хандыктын кызматкерлеринин ичинен Кожо-раис менен жакындашып, билимдүүлүгү билингенде мамлекеттик майда кызматтарга тартыла баштаган. Өзүнө жүктөлгөн иштерди так аткаргандыктан аймактын калкына тез арада таанылып Коргон-Төбөгө өз атасынын ордуна бий болуп дайындалат. Бирок көп өтпөй калкынын камын көрүп, ак эмгеги менен кадыр-баркка ээ боло баштаган жаш бийди ичи тар көрө албаган адамдар

да табылды. Ошондуктан ал андайлардан өзүн өйдө кармап, өрүшүн кенейтүүгө, кысталышта өбөк-жөлөк болоор ынак дос-тамыр күтүүгө умтулган. Ангыча тагдырдын буйругу менен ханзаада Мала-бекке кезикти. Ал айрым бир жылдары Маргалаңда, кийин 1853-ж. тартып бир аз убакыт Ташкенде аким болуп турган.

1856-ж. Кудаяр хандын иниси, мындан бир аз убакыт мурдараак Анжиянга аким болуп дайындалган Сопу-бек уулун сүннөткө отургузаар той өткөрүп, тойго ханды, ага-туугандарын жана өлкөдөгү мансап-мартабалуу, аттуу-баштуу кишилерди чакырган [12]. Арийне андай атактуу ханзаданын тою ата-бабалардан калган ырасмы-ат оюндарысыз өтмөк эмес. Анан калса Шералы хандын балдары кыргыз жеринде төрөлүп, жигиттерди аскердик өнөргө, чапчандыкка үйрөтөөр таякелеринин оюн-зоокторуна өспүрүм кезинен көнүшкөн. Алымкул дагы айылынан байгеге чапчу күлүк атты алып Анжияндагы ошол тойго келген. Той учурунда ал өзүнө куракташ ханзаада Мала бек менен таанышып мамиле түзөт. Кийин ханзаада анын курчтугун, өткүрлүгүн, тунук акылын жактырып өзүнө жан-жөкөр кылып Коконго чакыртып алат [13].

Ал эми молдо Юнустун чыгармасынын XIX к. 80-жж. жазылган кыскача вариантында Алымбек менен Малабектин адепки жолугушуусу, жакындашуусу мындайча сүрөттөлгөн: «Малабек... Кудаяр хан менен уруш баштады, бирок женилип калып бухаранын чегине кире качты. Эмир Насрулла ага эч кандай көңүл бөлбөй аны Самарканга калтырды, ал Кудаяр хан ага туугандык боорукерлик кылып Коконго кайтууга улуксаат бергиче кемсинтилип жашап турду. Мала-бек Коконго кайтканда анын мурдагы кишилери, Кудаяр хандын каарына калуудан коркуп, ага кызмат кылбай калышты, андыктан ага бул мезгилге чейин белгисиз адамдар нөөкөр боло баштады; андай адамдардын арасында Малабекке молдо Алымкул да кызматка өткөн [14].

Ага-ини ханзаадалар Кудаяр-хан менен Мала-бектин акыркы чатагына Ташкенттин жаңыдан дайындалган беги Мырза Акматтын зыяндуу иштери, ага Кудаяр-хандын колдоо көрсөтүүсү себеп болду Болжолу 1856-ж. (Ч.Валихановдун ою боюнча 1855 ж.) Малабек Бухарадан кайтып келген кезде Мырза Акмат Ташкент вилаетине караштуу калктан алынчу салыктын өлчөмүн көбөйтүп, зордук-зомбулугу күчөгөн эле. Мисалы, ал салыкты төлөй албай карызы көбөйгөн казактардын майда балдарын өзбек байларына кулдукка сата баштайт. Буга нааразы болуп кыжыры келген казактар 1857-ж. көтөрүлүшкө чыгып Олуя-Атада Мырза Акмат баш болгон

Кокондук салыкчы, элбеги, ылгалыларды камашат. Көтөрүлүш көп өтпөй Пишпекке чейинки кенири аймакка кулач жайып, казактар менен кыргыздар 5 пансат баштаган кокондук кошуунга удаа-удаа оор соккуларды урушту. Кошуундары кыргынга учурап, Олуя-Ата чебине коргологон Мырза Акмат Мир-Сабыр бийди Коконго шашылыш жөнөтүп хандан тез жардам сураган.

Ошондо Кудаяр хан Олуя-Атада көтөрүлүшчүлөрдүн курчоосунда калган Мырза Акматты куткаруу үчүн ал тарапка Мала-бек менен Шадман-кожо башкарган кошуунду жөнөтөт [15]. Ч.Валихановдун маалыматы боюнча Мырза-Акмат казактардын бир нече ардактуу бийин дарга асканда анын таш боордугу жана башка көрсөткөн кордуктары жанына баткан карапайым калк ага баш ийбей Олуя-Атаны, Чимкентти ж.б. коргондорго кол салып курчашкан. Кокон ханы ишти жеринде иликтөө үчүн Малабекти Ташкентке жөнөтөт. Ал казактардын жол башчыларын сылык-сапаа кабыл алып, алардын күрөшкө чыгышынын себептерин тактап сураштырат. Казактар Мырза Акматтын ар кандай зордук-зомбулуктарынан запкы тартып азап чегишкенин айтып, андан куткарууну талап кылышты, болбосо кайрадан колго курал алып күрөштү улантышаарын ачык айтышты. Малабек Коконго кадыр - барктуу казактардын бийлерин жөнөтүп, аларга хандын өзүнө кайрылууну, Мырза-Акматтын чектен чыккан мыйзамсыз иштерин ага айтууну сунуш кылат. Ал эми ач көздүгү, аксымдыгы Мырза-Акматтан ашып түшпөсө эч кем калбаган Кудаяр хан беймаза элдин арыз-арманын уккандын ордуна элге жек көрүндү бекти Коконго ардактап чакыртып алып минбашы дайындады. Хандын мындай акылга сыйбаган иш-аракети, тийиштик кылгандай чечими Малабектин намысына тийбей койгон жок. Малабек акыркы убактагы Кудаяр хандын жосунсуз жоруктарына, Кытайдан кабаанак даңгыттарды алдырып иттерди кабыштыруу, кочкор сүзүштүрүү, короз кармаштыруу д.у.с. менен алагды болуп, мамлекеттик ишке маани бербей калганына, бир жумада 17 кызга нике кыйдырганына, казаны оюна келгендей чачканына элдин нааразы болуп дүрбөй баштаганын байкаган соң жанындагы Алымкул баштаган ишеничтүү жан-жөкөр нөөкөрлөрү менен жашыруун Анжиянды карай жолго чыгат [16]. Ордодогу окуялардын андан аркы өнүгүшү иштин буга чейинки тиешелүү бөлүмдөрүндө айтылган.

Кошумчалап айтаарыбыз молдо Юнус кыскача баянында Малабектин 1858-ж. бийликке келишинде Алымкулдун ролу зор экенин баса белгилеген. Анын жазганына караганда Малабек Алым-

кулдун кенеші боюнча Кокондон Анжиянга жөнөгөндө адеп түз Ошко кайрылат. Жолдо ал бир нече күн кыргыз Полот парваначынын айылында туруп калып Сейитбек датка жана Алымбек датка баш болгон кыргыздын мыктылары менен байланышат. (В.Наливкин ханзаада Гүлчөгө чейин келген деп жазат). Молдо Алымкул демилгени колго алып өзүнүн кыргыз-кыпчак агайин-туугандарын, алардын билермандарын Малабекке колдоо көрсөтүүгө, аны хан көтөрүүгө көндүрөт. Акыры Ошто кыргыздардын, кыргыз-кыпчактардын мыктылары жыйналып кеңеш куруп бүткүл отуз уул, тейит жана ичкилик Малабекке баш ийе тургандыгы тууралу убада бекитишет. Бир катар даярдыктарды көрүп, көп сандаган кошуун куралган соң алар Коконду көздөй жортуулга жөнөштү [17]. Бул кезде Бухара эмири Насрулла Оро-Төбөнү басып алып, Ходжентке чабуул койгон эле. Ошондуктан Кудаяр хан аскеринин кыйла бөлүгүн ошол калааларга жөнөтүп, иниси Малабектин жолун тороого алы келбей мүмкүнчүлүгү тарый түшкөн болучу. Мурдагы бөлүмдөрдө кеп болгондой Саманчыдагы салгылашууда жеңилүүдөн соң Коконго кире качып 20 күн камоодо калган Кудаяр хан акыры Бухарага кетип, Малабек чоң салтанат менен такты, таажыны ээлеген эле. Дал ошол күндөн тартып Алымкулдун өмүр жолунда жаңы мезгил башталат.

Баардык мамлекеттик маанилүү, түйүндүү маселелер чечиле турган хан ордосунан орун алып, өлкөнүн саясий турмушундагы орчундуу окуялардын такай чордонунда болуусу анын көп нерседен көзүн ачып, коомдук-саясий көз караштарын байыткан, эл бийлөөнүн тааал сырларын үйрөнүүсүнө, мамлекеттик ишмер катары калыптаныуусуна ыңгайлуу шарт түзгөн. Акырындап ал борбордук жана жергиликтүү мамлекеттик башкаруунун ишке ашырылышынын абалын, ыкмаларын жана өзгөчөлүктөрүн өздөштүрөт, кетирилген кемчиликтерди иликтеп тактай баштайт. Анткени темирдей эрки бекем Алымкул өз алдына ар дайым өтө бийик, чоң максаттарды коё билип, аларды келечекте сөзсүз ишке ашырууга умтулган. Кийин анын чымырканган кайраттуу аракетинин акыбети кайтып мамлекеттик бийликтин өзү эңсеген эң бийик сересине жете алды. Бирок ага чейин хандыктагы бийликтин бир катар баскычтарын басып өтүүгө туура келди.

Кокондо хан жарыяланган соң Мала-хан Алымкулду адегенде зинбардарлык кызматка дайындайт, андан көп өтпөй ага мирахур наам-даражасы ыйгарылат. Анткени андан бир кыйла атак-даңктуу ак сөөк кыргыздар, кыргыз-кыпчактар турганда ага алардан өйдөрөөк чин ыйгаруудан айбыгып ыйбаа кылган. Кийинчерээк Мала-

хан Ташкентке жөнөгөндө Алымкулду жанына ала кетип, ал жерде тажик мырза Даулет-бийдин кызына өзү куда түшүп аны үйлөндүрөт. Андан соң Мала-хан Коконго кайтып келип Алымкулду паңсат-башылыкка көтөрүп, аны Чустун акимдигине дайындайт. Бирок эн жакын кишиси катарында аны ордодон алыска кетируүнү каалабай өз жанына алып калган. Көп өтпөй Алымкулга хандын ишеними ого бетер артып аны ордо калаадан анчалык алыс эмес, мамлекеттеги мааниси өтө зор Маргалан вилаетине аким кылды [18].

Ал эми 1862-ж. 24-февралда кыргыз, кыпчак бийлери Алымбек датка, Алымкул, Кыдыр-бек, Кудайназар датка, Шадман кожо мундуз Дос ж.б. ордодо уюштурган козголондун натыйжасында Малахан өлүп, анын агасы Сарымсактын 15 жаштагы уулу Шах Мурат (демек кээ бир эмгектерде айтылып жүргөндөй жээни эмес, иниси) хан көтөрүлгөндө Шадман кожо минбашылыкка, Алымкул Анжияндын акимдигине, Кыдыр-бек кыргыз анын ордуна Маргалаңга, Кудайназар-түрк Наманганга аким болуп дайындалышат. Алымбек датка хандыкта кадыр-баркы артып, таасири ого бетер асмандап жогорулап, ага каршы кезектеги козголон уюштурулгуча, каргашалуу тагдырга кабылгыча баш вазирлик кылып турду [19].

Ушундай опурталдуу кырдаалда кыйла жыл илгери Кокондон куулган Кудаяр хан Бухара эмиринин активдүү жардамына таянып хандык такты, таажыны кайрадан ээлөө үчүн күрөш баштаган болчу. Ага Ташкенттин беги Канаат Ша колдоо көрсөтүп, Букарага атайын 9 киши чабарман жиберип Ташкентке чакырткан. 1862-ж. март айында Кудаяр Ташкентке келип Канаат Ша тарабынан хан жарыяланды. Ошондо Шах Мурат-хан жан-жөкөрлөрү, кошуундары менен Кудаяр ханга каршы күрөшүү үчүн Ташкентке жөнөйт. Бул жортуулдун алгачкы учурунда Алымкул хандыктагы Кыдырдатка, Кудайназар-датка, Миңбай-датка, Сейитбек-датка менен бир катардагы ири аскер башчылардын бири болсо, аягында анын тагдыры кескин өзгөрүп, мансап-мартабасынын өйдөлөшү, бийлигинин бийиктеши үчүн кеңири жол ачылды. Анткени ошол кезде кол башчы, акимдердин арасында атаандашуу күч алып, ордодогу саясий тирешүү кыргыздар Алымбек датка, Кыдыр датка, түрк Кудайназар датка, кыпчак Идрис Али паңсаттын тындым кылынышы менен аяктаганы маалым. Кокон тарыхчысы Молдо Нийаз-Мухаммад Кокандинин «Тарих-и Шахрухи» аттуу чыгармасындагы маалымат боюнча 1862-ж. июль айында Кокондо Алымбек датканы каршылашкан тарап атайын жиберген Чотон өлтүргөн. Ушуга окшош кабарды Белек Солтоноев да жазганы белгилүү [20].

Кыргыз, кыпчактын мен кыйын деген жол башчылары ушинтип ич ара кырылышып жатканда Бухара эмири Музаффар Эддин Кудаярга жардамдашууну шылтоолоп көп кошуун менен небактан берки эки хандыктын ортосундагы чыр-чатактын башы, талашка түшкөн чектеш калаа Оро-Төбөнү ээлеп, андан аркы Нау чеп-калаасын камаган.

Науга Ташкенден Канаат-Ша камдап берген кол менен Кудаяр хан тынбай жол жүрүп тез убакытта жете келип, Бухара эмирине кошулат. Мында бир нече күн туруп кошууну тыныккан соң эмир Музаффар шаар башчысы Якуббек каршылык көрсөтпөй багынып берген Ходжентке кирип, ал жерден Кудаярды Коконго жөнөттү.

Айтмакчы Шах Мурат Алымкул аскер башы баш болгон 14 миң жоокер менен Ташкентти 53 күн камап туруп Бухара эмири Оро-Төбө, Ходжент тараптан кол салганда ооругун коргоо үчүн Ферганага кайтууга мажбур болгон эле [21]. Бирок Кудаяр хан озунуп Коконго Шах Мураттан мурдараак жетип ордону ээлеп алганга, шаардыктарды ага каршы тукурганга үлгүрдү. Натыйжада Шах Мурат катуу каршылыкка кабылып ордо шаарга кире албай артка тартты. Анын артынан жеке өзүнө караштуу 2000 жигити бар Алымкул кол башчы да Анжиянды бет алып кыргыз, кыпчак айылдарын көздөй жөнөдү. Шах Мурат хан далай күн дайынсыз болгондо аймактагы калайык калк Алымкулду туу тутуп, акырындап анын айланасына бир нече миң куралданган киши чогулат. Алымкул менен Таластык (Чаткалдык) кыргыз Сарымсак бий кол башчылык кылган көтөрүлүшчүлөр көп өтпөй Анжиянга чабуул коюп, шаарды ала албай Ассакеге кайтышты [22]. Кудаяр хандын колу менен Алымкулдун аскеринин ортосундагы чечүүчү салгылашуу Ассакеге жакын талаада өтүп кыргыз, кыпчактар кокондуктарды кыйла жерге чейин сүрүп барышат да, Кува кыштагынан Кудаяр ханды алааматтан аман калган аз сандагы кошуунун кошо айланта курчап алышат. Ханды камалоо дээрлик бир айга созулуп, туш-туштан улам агылып келе баштаган эддин эсебинен Алымкулдун аскеринин саны күн санап арбып бара жатты.

Ал эми Бухара эмири убактылуу Коконду ээлеп алат да, бирок Алымкулдун күч алышынан жана эмирдин аскерлеринин ээн баштыгына нааразылыгы күчөгөн жергиликтүү элден чочулап 1862-ж. күзгө жуук Оро-Төбө аркылуу өз өлкөсүнө кайтты. Ошондон кийин ордо калаа бирде Алымкулдун, бирде Кудаярдын колуна өтүп турду. Мындан тышкары ал мезгил-мезгили менен Анжиянды, Миңбай-кыпчак Чартакты, Сарымсак бий Наманганды жана Касанды

камап, Наманган, Төрө-Коргон, Чуст шаарлары, алардын айлана-тегеретесиндеги кыштактар кыргыз, кыргыз-кыпчактардын карамагына өткөн. Ошол эле мезгилде Алымкул аскер башынын көртсөтмө-кеңеши жана талабы боюнча Исфара менен сохтук кыргыздар көтөрүлүшкө чыгышып, Алымкулдун ынак досу кыргыз Табалды Үч-Коргондун калкын ханга каршы козгойт [23].

Ошондо айла-амалы, аргасы түгөнүп, заманасы куурулган Кудаяр хан энеси Жаркын-Айымды үйрөнгөн адаты боюнча эки ирет удаа-удаа Бухара эмирине элчиликке жөнөтүп, кыйроодон аралжы болуп аман алып калууну өтүнгөн эле. Ал аңгыча Анжиян менен Маргаландын, экинчи ирет Намангандын шаар калкы Алымкулга калаалардын дарбазасын ачып берди, бүткүл Сыр-Дарыянын оң тарабына анын таасири тарап, андагы айыл-кыштактар түгөл Алымкулдун карамагына өттү. Бул 1862-жылдын күркүрөгөн «берекелүү» күзү, Алымкулдун зоболосу оболлоп ооматы жүргөн кези эле. Дал ошол жылы август айынын аягы — сентябрдын башында ал баардык кыргыз урууларына бир катар алгачкы чакырыктарын жөнөтө баштаган. Чакырыктар кыргыздарды Кудаяр ханга баш ийбөөгө, жер-жерлердеги кокондук коргон, сепил-чептерге кол салууга жана жек көрүндү ханга жан тарткан жергиликтүү бийлик өкүлдөрүнүн көзүн тазалоого үндөгөн [24]. Анын мындай жалпы кыргыз урууларынын башын бириктирүүнү көздөгөн жигердүү аракетин кийинки 1863-ж. айрыкча күч алат.

1862-жылдын күз айларындагы Кудаяр хандын кошуундары менен айкаштарда Алымкул аскер башыга Алибай датка, Хал датка, Жумабай, Мамбет, Мырзабек, Ташбек ж.б. бийлер жол башчылык кылган кыргыз, кыпчак уруулары активдүү колдоо көрсөтүштү [25]. Алымкул карапайым калктан эч нерсесин, ата-бабасынан калган жеке өзүнө таандык «таман акы, маңдай тери менен тапкан дүнүйө-мүлкүн аяган эмес. Бар байлыгын, баардык күч-кайратын элинин керегине жаратууну, бөтөнчө аскерин, кызматкерлерин жарак-жабдык, кийим-кече, азык-түлүк, ат-көөлүктөн өксүтпөй өз убагында жабдып турууну башкы парзы катары карап, бул милдетти көңүлүнө бек түйгөн.

Болжолу 1862-ж. күзүндө өзү күбө болгон ушул өңүттөгү Алымкулдун бир жолку жоомарттыгын молдо Юнусжан таң калуу менен мындайча сүрөттөйт: «Аскер башчы менен Шадман кожо Анжиян уездинин (эмгек 1902-ж. жазылгандыктан административдик-аймактык бирдик-уезд түшүнүгү колдонулган — Ө.Т.) Таштак кыштагындагы Алымкулдун үйүнө конушту. Аскер башчы кырк-элүү миң на-

кта теңге алып чыгып Минбашынын (Шадман кожо минбашы эле – Ө.Т.), мамлекет ишмерлеринин алдына коюп: «Азыр бул акчаны аскерлерге бергиле, мындан кийин да ар кандай муктаждык болсо, жан дилим менен орундатам», - деди. Ал эми мамлекет ишмерлеринин баары бир добуштан: «Бул акчаны тапкан сиз, аны сарптоо да сиздин ыктыярыңызда, биз болсок сизге баш ийгенди гана билебиз», - деп жооп беришти. Аскер башчы бул сунушту кабыл алууга аргасыз болду. Ал бүткүл аскерге колунан келишинче каржы, курал-жарак берип, чоң кошуун менен Анжиянга бет алды. Бул жерде Кудаяр ханга жана Бухара эмирине караштуу адамдар куулуп, Анжиян шаары алынды» [26].

1862-ж. аягы ченде кышкы суук күчөп, калың кар түшкөндө көчмөн кыргыз, кыпчактардын абалы кыйындарынан мурдатан жакшы кабары бар жол башчы элин кыйнабаш үчүн элдик кыймылды убактылуу токтотууну туура көрдү. Ошондо, Бухаранын өкүмдары Музаффар Эддин тоо арасындагы капчыгай, кокту-колоттордогу кыштоолорго алыстап кеткен кыргыз, кыпчактар менен Кудаяр ханды жараштырууга кыйла далалат кылды. Бирок анын Алымкулга жөнөткөн элчилеринин тынчтык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп элдик кыймылдын жетекчисин ийге келтирүү, күрөштү биротоле токтотууга көндүрүүгө канчалык жан үрөп аракет кылышса да андан майнап чыккан жок. Эчак эле аскер башчы атап алган калайык өзүнөн көп жакшылыктарды үмүт кылып күтөөрүн сезген чыныгы элдик жол башчы Алымкул кийинки жазга жакын (1862-ж. февралда) токтоосуз күрөш баштайт.

Адегенде ал тез арада Кудаяр хан жөнөткөн Ташкент бегинин кошуунун, андан соң Бухара эмири жиберген Ходжент беги Якуббектин кошуунун талкалайт. Ушул окуялар эмир Музаффар Эддинди шашылыш кошумча чараларды көрүүгө түрткөн. 1863-ж. март айында ал 12 миң аскерге өзү кол башчылык кылып Кокон хандыгынын ээлигине көнүмүш адатка айланган кезектеги баскынчылык жортуулун уюштурду [27]. Бул ирет Бухара эмири Ошко, андан ары Өзгөн менен Кара-Кулжанын четки чегине чейин жетип, жергиликтүү элдин катуу каршылыгына кабылган соң артка кайтты. Бул жөнүндө Алымкул аскер башчынын аты аталган катчысынын мындай деп жазганы бар: «Биз эртеси... Өзгөнгө жайгаштык... Ал жерден чыгып, Кара-Кулжага жетип, андан Кара-Кулжа дарыясы менен Тар дарыясынын ортосуна таш, ылай менен бекемдеп коргон куруп, ор казып, дарбаза тургузуп, беймарал олтурдук. Палыша (эмир – Ө.Т.) Өзгөнгө келип, аскерлери өзгөндүктөрдү каалаганча талап

тоногондон кийин Кара-Кулжанын кире беришинен алысыраак бир жерге жайланышты.

Падыша бир Кожозада дегенди элчи дайындап, ал аркылуу төмөнкү сөздөрдү бизге айтыптыр: «Мен бул жерге чейин келдим, айылдан чыгып, мени көрүп, дуба кылгыла. Мен болсо каалаган кишиңерди «хан» көтөрүп, сиздерге жакшылык кылайын» [28]. Албетте текебер эмирдин кекирейип бой көтөргөн мындай сунушуна Алымкул аскер башы эч качан макул болмок эмес. Ал Музаффар Эддиндин «камкордугун», «акыл-насаатын» четке кагып, элчилерге сыпайгерчилик менен төмөндөгүдөй мазмундагы жоопту бериптир: «Мынчалык мартабалуу камкордуктун кажети жок, бизге ал киши дайындаган хан керек эмес. Абийри жана байлыгы менен кайтып кетсин, кимди кааласак, ошол кишини хан көтөрөбүз, ал эми калганын кудайдан көрөбүз» [29].

Ошондон көп узабай Бухара эмири Кокондо турууга жүрөгү даабай, бир чети өз өлкөсүндөгү атаандаштары Шахрисябзда баштаган козголоңдон чочулап Нау коргону аркылуу 1863-ж. орто ченинде Бухара ээлигине кирип кетти.

Пириндей көргөн калканчысы – Бухаранын өкүмдары капыстан Коконду анык ээси-элине калтырып, өз өлкөсүнө кире качканда өзүн кароосуз калгандай оңтойсуз сезген Кудаяр хан дагы анын артынан жөнөгөн.

Арийне, алардан ой-максаты түп-тамырынан бери айрымаланып, калайык калктын мүдөө-тилегин көздөгөн Алымкул Өзгөн менен Оштон Коконго кайтканда жол боюнда жолуккан айыл-кыштак, калаалардан ага карапайым жүздөгөн-миндеген кишилер кошулуп, шаарлардын аким, бектери тартуу белектери менен келип жатышты. Молдо Юнусжандын жазганына караганда Алымкул аскер башчы Коконго жакын Ярмазар коргонуна токтоп, ал жерде «Маргалаң, Ош, Анжиян, Шахрихан, Наманган, Чуст, Кокондун тегерегинен зыялы, асылзат, мартабалуу кишилер чогулуп, шейит болгон Мала хандын уулу Султан Сейитти (12 жаштагы – Ө.Т.) Намангандан алдырып келип, хан көтөрүштү. Бирок журт ишин, атап айтканда: мурас, каржылоо, аскер иши, өлүм жазасына тартуу сыяктуу иштерди Аскер башчынын ыктыярына өткөрдү. Бул жөнүндө мен келишим түзүп, ага хан, бүткүл улама, зыялы жана мартабалуу заттар кол коюшту, мөөр басылды» [30], - деп баяндайт ал аземди автор. Ал эми В.Наливкин бул учурда «Наманганда жашаган маркум Мала-хандын балакатка толо элек уулу Султан-Сеидди Алымкул Кара-Сууга чакыртып алып, ошол жерде аны хан жарыя-

лады. Бул 1863-жылы июлдун экинчи жарымында болуп өтү» [31]. - деп жазат. Өзбекстандык тарыхчы Р.Н.Набиевдин жазганы боюнча Маргалаңда Султан Сейидди хан көтөрүүгө арналган аземде даярдалган актыга маргаландык жана кокондук мартабалуу диний өкүлдөр жана Алымкулдун өзү мөөр басып, кол коюшкан. Алымкул хандыктагы баардык бийликти колуна алып, мындан кийин «амирул умаро» (эмирлердин эмири) деп аталып калган [32].

Кыргызстандык ири окумуштуу тарыхчылар-академиктер Б.Жамгырчинов, В.Плоских, КРУИА мүчө-корреспонденти К.Усенбаев, профессор Т.Кененсариев ж.б. жазганына караганда 1863-ж. жай айларына карата Кокон хандыгында бийлик толук бойдон кыргыздар менен кыргыз-кыпчактардын Алымкул аскер башы башында турган жол башчыларынын колуна өтөт. Алар Алымкулдун көрсөтмө-чечимине ылайык 1863-ж. 9-июлда Мала хандын 12 жаштагы уулу Султан-Сейидди хан көтөрүшкөн. Али бойго жете элек өспүрүм бала хандын Аталыгы — регенти мартабасына, өлкөдөгү өкүмдардан кийинки эле эң жогорку мансапка Алымкул аскер башы дайындалат. Шадман кожо, Миңбай датка, Оморбек датка, Койчу датка, Бекмухамед ж.б. өлкөдө эл арасында өтө кадыр-барктуу бий, билермандар хан ордосундагы анын жакын кеңешчилери болуп калышты. Алымкул Аталык өзүнүн өткүр жана чапчан, маселени шарт чечкен катаал мүнөзүнө карабастан мамлекеттин ички-тышкы саясатынын башкы багыттарына байланыштуу баардык иштерди ар дайым алар менен кеңешип чечкени белгилүү.

Ошентип кыргыздардын кыпчак уруусунан чыккан даанышман элдик жол башчы, чыгаан мамлекеттик ишмер жана мыкты кол башчы Алымкул расмий түрдө эң бийик Аталык даражасына кара жанын карч урган карандай күч-кайраты, «саргара жорткон» ак эмгеги менен арзып, иш жүзүндө мамлекетти башкарууну, эң жогорку бийликти өз колуна алды [33]. Ошол кезде ал Н.Веселовскийдин маалыматы боюнча болгону 34 жашта гана болучу [34]. Алымкул аскер башынын демилгеси менен Султан-Сейиддин хан жарыяланышы Кокон хандыгынын тарыхындагы өтө олуттуу чоң окуя катарында XIX к. аягы — XX к. башында молдо Юнустан башка айрым жергиликтүү авторлордун чыгармаларында да кыскача баяндалган. Алсак, бул жөнүндө XX к. башында Исакжан Жунайдулла Хожа Ибрат «Тарих-и Фаргона» (Фергана тарыхы) деген эмгегинде мындай деп жазган экен: «...Маргалаңга кирип, Ярмарга кондук. Шаардын улама, зыялы жана мартабалуу кишилери жыйналып ошол жерде чоң зыяпат өткөрүлдү. Зыяпаттын аягында

Молдо Алымкул сөз алып: «Мамлекетибизде болуп жаткан бул бей-сарамжалдуу окуялардын негизги себеби баарыбыз бир кишиге баш ийбегендиктен болуп жатат. Андыктан бир инсандын хандык кылуусу лаазым. Мындай даражаны аркалоо кимге насип кылынсын деп ойлойсуздар?» - деген суроо койду. Кокон уламаларынын эн абройлуу Зиявуддин Магзумдун: «Бул кызматка өзүңүздөн артык адам көрүнбөйт», - деген сөзүн укмаксанга салган Алымкул кайрадан: «Ал адамды тагыраак айтыңыздар», - деп койду. Зиявуддин Магзум мурунку сөзүн дагы кайталады. Ошондо Алымкул Зиявуддинге кайрылып: «Сиз мени көрсөтөрсүз, бирок, менин ниетим хан болуу эмес, мамлекетке кызмат кылуу. Мен кызматка бел байлаган кишимин. Андан көрө ханзадалардын бирөөнү көрсөтүңүздөр» - деди [35]. Бул эмне деген акылмандык жана кең пейилдик, жан дүйнөнүн акактай тазалыгы жана кенендиги. Мындай айкөлдүккө, адамкерчиликтүү адал ишке урпактарга чоң сабак болгудай ата-бабадан калган ыйык салтты - ханзадаларды гана хан көтөрүү жөрөлгөсүн бек сактай алган, ошого дарамети, эрки жеткен нысаптуу көрөгөч көсөм Инсан гана бара алмак. Акыры анын койгон катуу талабын хан көтөрүү салтанат-аземине катышкан билермандар аткарууга аргасыз болушту. Алар ары ойлонуп, бери ойлонуп Алымкул аскер башынын айткан оюн туура көрүшүп «атасы көпчүлүктүн жолунда жүрүп көз жумду эле, өзү жетим», - дешип Малабектин уулу Султан Сейитке токтошот да аны ак кийизге салып хан көтөрүшөт.

Дагы бир кызыктуу жагдай ал кездеги хан сарайда сакталган каада-салтка ылайык жаны хандар көтөрүлгөндө хан тойунун кешиги сынары сыйлуу конокторго сый тамактан тышкары кымбат баалуу кымкап чапандар, сарпайылар жабылчу. Алымкул Аталык ордонун башчысы, конок ээси катары ал салтты да унуткан эмес. Анын мындай сырдына жөн билгилигине, башкалардан башкача касиетине жогорудагы автор абдан ыраазы болуп, өз оюн төмөндөгүдөй жыйынтыктаптыр: «Шарт боюнча мартабалууларга хан сарпайын кийгизүү керек эле... Алымкул кокондук жана маргалаңдык уламалар бири-бирине таарынып калышпасын деп алардын бардыгына тегиз асыл маталардан, жибек, шайыдан сарпайы жаптырды. Бул үч-төрт саат бою бешон миң адамга мынча буюмду кайдан даярдаткандыгына аң-таң болгон көпчүлүк ыраазы болуп тарашты... Бул окуя 1280-хижра жылы (1863-ж.) өткөн. Ушундан кийин Алымкул «Амир Лашкар» аталып, ысмы даназа болду» [36].

Бирок Алымкул аскер башы өтө кооптуу учурда, Кокон хандыгы көп жылдарга созулган ич ара бийлик талашкан чыр-чатактар-

дан, козголондор менен өлкөнүн туш-тарабындагы элдик кыймылдардан, Бухара эмиринин кайра-кайра кайталанган жортуулдарынан алсыраган оор мезгилде бийликке келди. Бөтөнчө Кудаяр хандын жылдан жылга саны арбып, өлчөмү өскөн салыктарынан жүдөгөн, ач көз аким, бектеринен, элбегилери менен ылгалыларынан запкы көргөн хандыктын карапайым калкына ошол опурталдуу окуялардын салакасы тийип, жашоосун ого бетер начарлаткан. Мамлекеттик башкаруунун чалдыбары чыгып, мыйзамдар бузулган, ордо кишилеринин, борбордук жана жергиликтүү бийлик өкүлдөрүнүн басымдуу көпчүлүк бөлүгү Кудаяр хандан үлгү алып, жеке керт башынын кызыкчылыгын баарынан жогору коюп, байлыкка туйтунуунун гана жолдорун издеп калган болучу. Кокон хандыгынын коңшу өлкөлөр менен мамилеси да анчейин дурус эмес эле. Күн батыштагы кыбыла тараптагы коңшусу — Бухара эмири көп жылдардан бери Кудаяр хандын «таянар тоосуна» айланып, өзүн Кокондун чыныгы кожоюну катары элестетип калган. Кокон-Кытай мамилесинде Кашкар маселеси XIX к. эл аралык мамилелердин талаш-тартышы көп кадимки «Чыгыш маселеси» сыяктуу талаштын башы бойдон чечилбей кала берген. Цин бийлигинин «тынчын алган» айтылуу кожолордун тукумдары адатта ар дайым Кокондон жайлуу турак табышчу. Ал эми түндүк тараптагы ээликтери күч кубаттуу Россия мамлекетинин аскерлери тарабынан четинен эншерилип келе жаткан.

Жакын арада чечүүнү талап кылган ушундай татаал маселелери арбын мамлекеттик жетекчиликтин машакаттуу жоопкерчилиги Алымкул аталыктын мойнуна жүктөлдү. Албетте ал буга мурдатан даяр эле. Анын өрттөй жалындаган жан дүйнөсү, жигери менен беттегинен кайра тартпаган өжөрлүгү, албарстай курчтугу, эрки бекем кыял-мүнөзү кыйынчылыктардан чегинүүгө жол берген жок. Ошондуктан ал ар бир күнү алтынга тете убакыттан уттурбай мамлекеттик масштабда мааниси терең өзгөртүүлөрдү, азыркыча айтканда ар тараптуу реформаларды жүргүзүүгө чечкиндүү киришти. Анын өзгөртүүлөрү биринчи кезекте мамлекеттик тартипти чындоодон тартып, өзү ээлеген кызматка татыктуу аким, бектерди алмаштырууну, аскерлерди замбиректер, мылтык ж.б. курал-жарактар менен жакшылап жабдуу, чек араларды бекемдөө, салыктарды, соода-сатыкты тартипке келтирүүнү, акча-тыйынды ирээтке салууну, вилаеттердин ортосундагы байланыштарды, жергиликтүү жана борбордук бийликти чындоону, элчилик кызматты, мамилелерди жакшыртууну, шаар курулушун күчөтүүнү, каракчылыкка, талап-тоноолорго каршы катуу чара көрүп тыюу салуу ж.б. иштерди камтыган. Эң башкысы хандыкка караштуу

көп улуттуу калктын ынтымагын жана биримдигин бекемдөөнү, өз өлкөсүнүн көз каранды эместигин камсыз кылууну көздөгөн.

Тарыхий даректерден дайын болгондой Алымкул аталык мамлекеттик жетекчи катарында ишмердигин адегенде ордо кишилеринин кызматын, милдеттерин тактоодон баштаган. Маселен, сыналган ак ниеттүү ынсаптуу кишилерге: молдо Юнусжанга хандыктагы жер бөлүштүрүү, зекеттен түшкөн акчалардын эсебин алуу, аскерлерди каржылоо, курал-жарактарды бөлүштүрүү иштерин, Доско мамлекеттеги зекет жыйноону көзөмөлдөө иши, Мухаммад Ибрахимге ынактык (ынтымак, достук) иштери, Турсун Мухаммадга ордого жетекчилик кылуу иши тапшырылып, ар бирине мамлекеттик бир өңчөй кийим сымал атайын арналып алтын жалатылган чоң кымкап чапан-сарпай (иранча кийит, сыйлуу адамга кийгизилген кийим) жаптырган. Кокон хандыгындагы жол-жобо боюнча кыштактардагы жергиликтүү бийликтин башчылары болуп эсептелген баардык аксакалдарга (азыркыча айыл өкмөтү – Ө.Т.) мөөр басылган күбөлүк кагаздарды тапшырган. Кашкарга Шүкүрхан Икбалдын ордуна Хамрахкул эшик агасын аксакал кылып дайындап, ал жакка жөнөткөн [37]. Ошондой эле эн ишенимдүү эл арасында баркы бар таанымал санаалаш ынактарын, сырын жакшы билген сырлана топукутуу кишилерди ири вилаеттерди, сепилчептерди бийлөөгө жөнөтөт. Алсак, Шадман-Кожо адеп миңбашы, кийин Ташкенттин кушбеги, ал каза болгондо анын ордуна Нармат (Нармухаммед парваначы) парваначы, Мырза-Даулет-бий Түркстандын беги, Атабек датка Олуя-Атанын беги, молдо Турдукул Меркенин беги болуп дайындалып, Шадыбек-Абдусамад-бий датка даражасын, Чардарынын мурдагы беги Бердимурат паңсатбашы мансабын алышкан. Айтмакчы Нармухаммед адегенде Чардарынын беги болгон. Кыргыз-кыпчак Минбай датка Шадман кожо Ташкендин кушбеги кызматына которулган соң миңбашылыкка дайындалган [38]. Ал кийин Чымкенттин алдында окко учту. Кийинчерээк Алымкул Аталык Өзгөндүк кыргыз Койчу даткага Ташкент вилаетинин кушбеги мансабын ыйгарат. Айтор аз убакытта Алымкул Аталык алыс-жакын аймактарда мамлекеттик тартипти калыбына келтирүүнү, өлкөнү борборлоштурууну, бийликтин ийкемдүүлүгүн камсыз кылууну көздөгөн көп иштерди аткара алды.

Алымкул Аталык чек аралардын коопсуздугун чындоо максатында четки чептерди бекемдетип ондоткон, сарбаздардын санын көбөйткөн, Олуя-Ата, Чымкент, Ташкент шаарларында коргонуу иштерин күчөткөн, айрыкча стратегиялык жактан мааниси зор калаа

Ташкенттеги аскерлерди дурус курал-жарак менен жакшыраак жабдуу үчүн болгону алты айда 60 тай замбирек куйдурууга жана бир нече миң мылтык жасатууга үлгүргөн [39]. 1863-ж. күзгө жуук, мындан бир аз жыл мурдараак орус аскерлери кыйраткан Сузак, Чолок-Коргон, Мерке сыяктуу чептер кайрадан кокондуктардын колуна өтүп оңдолгон. Ташкенттин өзүндөгү кошуундун саны 4 миңге, Түркстандыкы 2 миңге жеткирилип, Индиялык аскер адиси Жамадарды замбирекчи аскерлердин кол башчылыгына дайындаган.

Алымкул Аталык Анжияндык, Аркалык кыргыздарды ар дайым ынтымакка чакырган. Алсак, 1863-ж. ал сарыбагыш уруусунун өтө таасирдүү чоң манабы Жантай Карабек уулуна атайын кат жөнөткөн. Катта Алымкул Аталык Аркалык кыргыздарды орус аскерлерине каршы күрөштө бирге болууга үндөгөн. Ал эч качан өзбек, казак, кыргыз, кыпчак, тажик, кара калпак, түрк, уйгур ж.б. элдерди бөтөнсүтүп бөлгөн эмес. Тескерисинче, көпчүлүк учурда алардын «бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарышына» жетишип турган [40]. Түздөн-түз Алымкул Аталыктын көрсөтмөсү боюнча Анжиян, Ташкент, Олуя-Атанын бектери 1863-ж. күзүндө Талас, Чүй, Ысык-Көл, Ички Теңир-Тоону мекендеген кыргыз урууларынын манап, бийлерине кайра-кайра кат жана өкүлдөрүн жиберип, өз ара ынтымакка, Кудаяр хандын тушундагы таарынычты унутууга чакырып жатышты. Маселен, 1863-ж. кеч күздө Алымкул Аталык менен миңбашы Миңбай датка сарыбагыш-тынайлардын билерманы Жантайга атайлап агайин-туугандык сезимди ойготоор ойлор жазылган терең мазмундуу кат жөнөтөт. Анда мындайча дувай салам айтылыптыр: «Жогорку даражалуу Датка Жантай баатыр! Сизге көптөн-көп таазим этээримди билдирем. Аллага даңк, мурдагы уятсыз иштер токтоду жана бардык көчмөн элдер бир добуштан Кокон Өкмөтүнүн алдында тынчып калышты; агайин-туугандык байланыштар бизди бириктирди... бирок Ардактуу Сиз жада калса бизге бир дагы куш тилиндей куттуктоо жиберип койбодуңуз, ушуга биз абдан таң калуудабыз, жана ошону менен бирге Сиз туугандык сезим боюнча бизге келип, кудай берген бакыттын белегине бирге ырахаттансаңыз болмок... Сиз бизге кеңешүү жана белектеринизди алуу үчүн келишиниз керек, эгерде өзүңүз келе албасаңыз, анда уулуңузду же бир тууганыңызды жибериниз... биз менен үзбөй кабарлашып турууга аракет кылсаңыз...»[41]. Ал эми кийинчерээк Жантай жана Кудаярга жиберген дагы бир катында Алымкул Аталык Пишпек беги Рахматулла менен Меркенин беги Пардабектин өлүмү бүтүндөй бир элдин ынтымагына доо кетире албасын бил-

дирип, ал жакка бара турган Анжияндык кыргыз (Өзгөн) Койчу парваначыга колдоо көрсөтүүнү, туугандык мамиле кылууну суранган [42].

Ушул сыяктуу эле мазмундагы катты Олуя-Атанын беги, адигине кыргызы Атабек датка солто уруусунун чоң манабы Байтик менен Байгазыга жибергени белгилүү. Ал катта «Ардактуу Байтык менен Байгазыга. Кеп мындай: сиздер Кудайберген датка аркылуу жиберген кат менин колума тийди, анын мазмунуна, жана ага тендеш ар кандай кабарга мен өтө ыраазымын, аларда кылдын учундай да жалган нерсе сезилбейт...Сиздердин каттагы түшүнүктүү кабарлар аябагандай канааттандырды, алар Улуу ханга жана минбашыга билдирилди, алар үчүн чоң сыйлык аласыңар», - деп жазылган [43]. Каттан көрүнүп тургандай өз кезегинде Аркалык кыргыз манап бийлери Кокондо кырдаал өзгөргөнүнө, кыргыз-кыпчак Алымкул Аталык иш жүзүндө бийлик жүргүзүп жатканына көздөрү жетип ынанганда жаңы бийлик өкүлдөрү менен кат-кабар алыша баштаганы анык. Демек кыянат Кудяр хан Кокондон куулуп Алымкул Аталык баш болгон кыргыз, кыпчак датка, бийлери хандыктагы орчундуу орундарды, мамлекеттик маанилүү мартабаларды ээлегенде Аркалык айрым чоң манаптар белгилүү өлчөмдө Кокондуктарга карата мамилесин жакшырта баштаган сыяктанат. Атүгүл 1864-ж. башы ченде Ташкенттин жанындан дайындалган кушбеги кыпчак Нармухаммед Алымкулдун буйругу боюнча Олуя-Атага келип Талас жана Чүйлүк кыргыз урууларынын чоң манаптары менен ошол аймакта жашаган Улуу Жүз казактарынын бий, султандарын кенешке чакырганда ага Жангарач, Маймыл жана Тынаалы катышты [44]. Алымкул Аталыктын элчилери Ысык-Көл өрөөнүнө, Теңир-Тоонун чордонуна чейин жетип Үмөтаалы, Осмон датка, Муратаалы, Тилекмат ж.б. тасирдүү манаптар менен убактылуу болсо да мамилени оңошот. Бирок бул кезде Ысык-Көлдө, Чүй боорунда орус мамлекетинин таасири терең тамыр жайып, Нарын аймагы акырындап изилденип, «өздөштүрүлө» баштаган болчу. Ал эми кийинки жылы эки мамлекеттин ортосундагы көп жылдардан берки эрегишүү акыркы чегине жеткени белгилүү.

Алымкул аталыктын даанышман кылдат саясатчы, кеменгер мамлекеттик жетекчи катары дагы бир артыкчылыгы – анын өтө кыйын кысталыш учурда элге таяна алгандыгы. Анын мындай касиетине айрыкча Бухара эмири Музаффар Эддиндин талоончул жортуулдарынын учурундагы колдонгон тактикасы күбө. Ошондо элге көрсөтүлгөн ишеним гана жеңишти камсыз кылып, Бухара эмири-

нин өлкөдөн чыгып кетүүсүнө өбөлгө түзгөн. Алымкул Аталык акылман адамдардын айткан жүйөлүү кеп-кеңештерин кунт коюп уга билген, ички-тышкы саясаттын талылуу маселелерин чечээрде да-сыккан, көптү көргөн коомдук ишмерлер, ордо кишилери менен алдын ала кенешип турчу.

Өлкөнүн эл аралык абалын жакшыртуу максатында ал алыс, жакындагы чет өлкөлөр менен дипломатиялык мамилелерди жөнгө салууга, элчилик байланыштарды ирээтке келтирип туура нукка бурууга көп күч жумшады. 1863-1864-жж. Алымкул Аталык Россия императоруна, Түрк султанына, Цинь богдыханына (императоруна), Индиядагы Англия бийлигине (генерал-губернаторуна), Афганистанга, Тибетке ж.б. мамлекеттерге Кокон ханынын атынан акылы тунук, билимдүү, сөзмөр адамдардан элчилерди жөнөтөт. Ошондо Акмат кожо Эшен элчи, кийин Ажы Мелибай Тибет жолу аркылуу Түркияга, Мырза Сабырбек орус генералдарына, молдо Хаджибек удайчы Индустанга, Ташкожо сүдүр Кабул менен Кандагардын падышасы Шер Алиханга, Кашкарга консул сынары аксакалдык кызматка Хамрахкул эшик агасы, молдо Юнус Кытайдын территориясы аркылуу элчилердин өтүшү жөнүндө дипломатиялык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү үчүн Чыгыш Түркстандагы кытайлык цянь-цзюнга (генерал-губернаторго) жиберилген болчу. Чет өлкөлүк элчилерди Алымкул Аталык хандан мурда адеп өзү кабыл алып турчу [45].

Алымкул Аталыктын тушунда хандыктын баш калаасы Кокондо курулуш иштери кулач жайганы шексиз. Ошол курулуштун эн ириси жана архитектуралык долбоорунун артыкчылыгы жагынан өтө көркөмдүүсү Жаан-абад кварталында (махалласында) курулган хан ордосу болуп эсептелет. XIX к. биринчи чейрегинде Омар-хан (1810-1822) курдурган, адатта Ордо деп айтылчу хандын ак сарайы небак тамтыгы чыгып кебетеси кетип, четинен дубалдары, шып-шыбактары урай баштаган болчу. Ошондуктан 1863-ж. жайында эле жаңыдан Султан Сеид хан жарыяланганда жакшылыктын белгиси, жышааны катары ырым кылып жедеп эскилиги жеткен ордонун ордуна жаңы ордо тургузула баштаган. Ага Алымкул Аталык такай көз салып тургандыктан бир жылга жетпей курулуш бүткөрүлүп, 1864-ж. июнда курулуш аяктагыча убактылуу Ташкентте турган Султан Сеид хан архитектуралык жасалгасы, көркөмдүгү көз жоосун алган зангыраган татынакай жаңы ордодон орун алды. Бийик дөбөдө эчкинин майына куюлган бышкан кирпичтен төрт бурчтук түрүндө, бурчтарындагы мунаралары менен өзгөчө дарбазасы келиштире курулган

бул ак сарай эл арасында Алымкулдун Ордосу деген атка конуп, эмдигиче Кокондун тарыхий-архитектуралык эстелиги сыпатында калаанын данкын чыгарып келет [46].

Алымкул Аталыктын жогорудагыдай чечкиндүү иш-чараларынын, активдүү аракеттеринин натыйжасында кыска убакытта Кокон хандыгынын абалы белгилүү деңгээлде жакшырды. Ал башкарган жылдарда хандыкта кескин өзгөрүүлөр боло баштаганын кезинде башка өлкөлөрдүн өкүлдөрү да баса белгилешкени маалым. Алсак Сыр-Дарыя тилкесинин аскерлеринин начальниги Н.А.Верёвкин 1863-ж. аяк ченинде Кокон хандыгында кырдаалдын оңолгону жөнүндө төмөнкүдөй кабарды жазган: «Адеп көз сала баштаганда эле хандын өкмөтүнүн башында Кудаяр хандын тушундагы өкмөттү түзгөн маниси жок майдачыл начар адамдардын катарына кирбеген кишилер турганын көрүүгө болот. Өкмөттүн ишмердиги ошол замат хандыктын аскердик жана финансылык каражаттарын дурус абалга келтирүүгө ... багытталды. Ушул максатта Кокондун өзүндө кол жыйнап жана кошуун түзүп, шаарды чындап, замбиректерди куя (алардан 17ни куйушту) башташты» [47].

1864-1865-жылдар Алымкул Аталыктын мамлекеттик ишмердигинин туу чокусу болду. Бул мезгилде бөтөнчө анын аскердик өнөрү менен дипломатиялык чеберчилиги өркүндөп, абыдан такшалган кол башчы жана кылдат саясатчы экени көпчүлүккө дана көрүнөт. Дал ушул жылдарда XIX к. башынан бери карай Кокон хандыгы коомдук-саясий турмушуна такай аралашып келе жаткан Кашкар маселесине кайрадан кийлигишүүгө туура келди. Анткени 1862-ж. Кытайдын Шэньси, Ганьсу провинцияларында дунгандардын көтөрүлүшү башталып кийинки жылдары элдик кыймыл Чыгыш Түркстанда жашаган кыргыз, казак, уйгурларды ж.б. калктарды да камтыйт. Көтөрүлүштүн жүрүшүндө Кызыл-Суу, Какшаал өрөөндөрүн жердеген кыргыздар өтө активдүүлүктү көрсөткөн. Алтурмак 1864-ж. Кашкар аймагындагы кыргыздардын кыпчак уруусунун бийи Сыдыкбек 3000 атчан аскер менен келип Кашкарды камайт. Акыры кыргыз, уйгур жана дунгандардын биргелешкен күчтөрү калааны далай күн камап жатып ээлеген соң, кадыр-баркы ого бетер жогорулаган кыргыз бийи Сыдыкбекти көтөрүлүшчүлөр Кашкардын акимдигине көтөрүштү [48]. Сыдыкбек жөнүндө кыргыз санжырасында мындай кыскача кабар бар: «1862-жылы Сыдыкбек деген киши Манчиң (Цинь династиясы – Ө.Т.) өкмөтүнө каршы козголоң көтөрүп Кашкарды тартып алып эки жыл турган соң Якупбек тарабынан бастырылган. Бул өзү кыпчак уруусу-

нан болуп, азыркы Ала-Тоо ооданы курулган жерге жакын Ягычак деген кыштоодон экен» [49].

Сыдыкбек кыргыз кошуундары курал-жарак жана сан жагынан кыйла артыкчылык кылган кытайлык аскерлердин кысымына көпкө туруштук бере албасына көзү жеткенде Кокондун анык өкүмдары Алымкул Аталыкка кат жиберип жардам сурайт [50]. Анын үстүнө ал ошол кезде алты шаарды камтыган (Кашкар, Яркенд, Хотан, Куча, Ак-Суу, Үч-Турфан) кенири аймактын Хан — кожо аталып ханы жарыяланган «ак таглык» кожолордун тукуму Рашид-ад-диндин ыйык кожолор тукумунан чыккан ханзаада экенинен шектенип аны колдогон эмес. Анан калса «ак тоолук», «кара тоолук» кожолордун ортосунда (сопучулук жамааттардын) ич ара жаңжал, бийлик талашуу кайрадан күч алган эле [51].

Сыдыкбек Рашид-аддиндин ордуна хан көтөрүү үчүн Алымкул Аталыктан кадимки Жаңгир кожонун уулу Бузурукту Кокондон Кашкарга тезирээк жөнөтүүнү өтүнгөн. Адаттагыдай эле молдо Юнусжан жазгандай ал бул опурталдуу оор маселени «үч күн» катуу ойлонуп туруп, баардык кол башчы, ордо кишилерди жыйнап ортого салган. Алар менен кеңешип Сыдыкбектин өтүнүчүн аткаруу жөнүндө бир чечимге келген соң гана Алымкул Аталык Бузурук кожону мурунку Ак-Мечиттин, кийин Ходженттин беги болгон Якуб бек баштаган Кокондук чакан кошуундун коштоосунда Кашкарга жөнөттү. Бул 1864-жылдын жай мезгили (айрым маалыматтар боюнча 1865-ж. январы) эле. Бузурук кожо Кашкарга келээри менен Сыдыкбек аны хан көтөрүп, жакын кеңешчиси катары ордодогу орчундуу орунду ээлеген. Бирок көп өтпөй Якуб-бек экөөнүн ортосунда тең-тайлашуу күчөп, аны акыры Бузурук хан менен кагылыштырганда Сыдыкбек Кашкарды аларга калтырып кетүүгө мажбур болду [52]. Ал эми айла-амал менен жеңишке жетишкен айлакер жана бийликти жанындай көргөн Якуб-бек башкы кол башчылыкка (ляшкар-кушбеги) дайындалды.

1865-67-жж. Якуб бек Чыгыш Түркстандагы майда хандыктарды, (Яркенд, Янги-Гиссар, Хотан ж.б.) шаарларды ээлеп жана атаандаш кожолорду бийликтен биротолө четтетип тарыхта «Жети шаар» деген ат менен белгилүү жаңы өз алдынча мамлекетти түзөт. Каршылык кылаар киши калбаганда ал 1867-ж. Бузурук ханды Мекеге жөнөтүп өзүн багдөөлөт (бактылуу, дөөлөттүү — Ө.Т.) жарыялаган. Буга чейин эле 1865-ж. Алымкул Аталык көз жумгандан тартып ал Кокондон кол үзүп, биротолө өз бетинче бийлик жүргүзө баштаган болчу.

Алымкул Аталыктын даңкы таш жарган мезгилдеги дагы бир жасаган жакшы иши — өзү башкарган өлкөнүн эл аралык кадыр-баркын көтөрүү, коңшу мамлекеттер менен дипломатиялык мамилелерин өнүктүрүү, тынчтыкта жанаша жашоо аракети болду. Айрыкча ал жылдан-жылга курчуп бара жаткан Кокон-Россия мамилелерин оң жолго салууга, эки өлкөнүн ортосундагы согуш коркунучуна тоскоол болууга көп күч-кайратын жумшады. Жогоруда аталган элчилердин башкы максаты да эл аралык коомчулукка, алар барган өлкөлөрдүн колдоосуна таянып коопсуздукту, тынч турмушту орнотуу эле. Алымкул Аталык айрыкча ал замандагы күч-кубаттуу мамлекеттердин бири Англиядан (Улуу Британия) көбүрөөк үмүт кылган экен. Буга анын Индиядагы Англия - губернаторуна жиберген элчиси Молдо Кожобек эшик агасы алып барган каты күбө. Англия королуна кайрылган бул катта орус мамлекети менен мурда достук мамиледе болушканы, бирок кийинки 15 жылдан бери мамиленин бузулганы, аталган өлкө жана Бухара тараптан коркунуч күчөгөнү айтылган. Ошону менен бирге ошол өлкөлөргө таасир этип, аларды токтотуп турууга жардамдашууну суранган. Кийинки убакта Англиянын борбору Лондондогу архивде Султан Сеид-хан менен Алымкул Аталыкка таандык мазмуну үндөш эки каттын сакталып турганы белгилүү болду [53].

Индиядагы Англиянын губернатору Джон Лавренс жооп катында-чөлкөмдөгү кырдаалдын курчушуна тынчсызданаарын, бирок аралыктын алыс болгондугуна байланыштуу ага кийлигише албай тургандыгын, оор абалдан чыгуу үчүн ички мүмкүнчүлүктөрдү колдонуу оң болоорун жазган. Ошондой болсо да кийинчерээк Улуу Британиянын тышкы иштер министри Джон Руссел Россиянын тышкы иштер министри А.М. Горчаковго падыша өкмөтүнүн Орто Азияга баскынчыл саясатын айыптаган нааразылык нотасын жиберет. Кыясы, кандайдыр бир денгээлде Англиялык дипломаттардын мындай мамилеси А.М. Горчаковду полковник М.Г. Черняевге Кокон ээлигине активдүү аракеттерди азырынча токтото туруу, чөлкөмдү акырындык менен багындыруу тууралуу көрсөтмө берүүгө түрткөн сыяктанат. Эскерте кете турган нерсе, ошол кезде Индустанда өз үстөмдүгүн толук орнотуп, Афганистан, Кытай, жакынкы жана орто чыгыш өлкөлөрүндө саясий таасирин кеңири таратып, ири колониалдык державага айланып бара жаткан мамлекеттин мындай «боорукерлик» кылганы кызык. Өтө өкүнүчтүүсү Алымкул Аталык канчалык жан үрөп аракет кылса да жакындап калган согуш коркунучун жоё албады. Себеби падыша өкмөтү 1863-

ж. август айында эле келерки жылы Сибир жана Сыр-Дарыя чек ара тилкелерин бириктирүү жөнүндө чечим кабыл алып салган болчу. Россиянын тышкы иштер жана согуш министрлери иштеп чыгып, император Александр II бекиткен долбоорго ылайык 1864-ж. жазында Сузакты Оренбург аскер корпусунун кошууну, Олуя –Атаны Сибир аскер корпусунун кошууну ээледек жана чек ара арылап Арыска жылып, Олуя-Атадан Чымкент аркылуу Түркстан чебине өтмөк [54].

1864-ж. 1-майда Верныйдан 2500 аскер менен полковник М.Г. Черняев Олуя-Атаны көздөй жөнөп, шаарды 4-июнда ээледі. Ага удаа Перовск фортунадан 10 замбиреги бар 1600 аскер менен чыккан полковник Н.А. Веревкин Түркстан чеп-калаасына 9-июнда жете келип, аны 13-июнда каратат. Алымкул Аталык ошол шаарларды коргоону уюштуруу үчүн Кокондон адегенде Минбай минбашыны Ташкентке жөнөткөн болчу. Бирок минбашы аны аткарууга үлгүрбөй калып, кийинчерээк Чымкенттин алдында окко учкан. Ошондо Алымкул Аталык хандыктын негизги аскер бөлүктөрү менен жоонун жолун тороону көздөп жортуулга чыкты.

Ал эми полковник М.Г. Черняев 7-июлда 10 замбиректүү чоң кошуун алып Чымкентке жүрүш баштаган. Анын өтүнүчү боюнча полковник Н.А.Веревкин Түркстан тараптан капитан Мейер баш болгон бир нече замбиреги бар кошумча аскер отрядын жардамга жөнөткөн. Алымкул Аталык кол башчылык кылган Кокондук кошуундар менен башкы штабдын капитаны Мейер башкарган аскерлеринин ортосундагы алгачкы салгылашуу 1864-ж. 15-16-июлда Чымкентке жакын жердеги Ак-Булактын алдында жүрдү. Эки күнгө созулуп жоолошкон эки тарап тең кыйла аскеринен ажырган айкаштын соңунда капитан Мейер артка чегинип полковник Черняевдин кошууна кошулду. Полковник М.Г. Черняевдин билдирүүсүнө караганда Ак-Булакка Алымкул Аталык 4-6 миңдей аскер менен келген [55].

Ал чатактын андан ары уланып кетишине жол бербей эртерээк токтотууну көздөп тынчтык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү үчүн 16- июлда М.Г. Черняевге элчилерин жиберет. Элчилер алып келген катта мындай деп жазылган: «...Мурда ак падыша менен кокондук хан жакшы достор эле, бирок акыркы мезгилден бери силер менен биздин ортобузда бизди чырлаштырган адамдар табылды ... азыркы учурда ак падышанын аскери Олуя-Атаны жана Ташкентти ээлеп алганын уктук... мен аскерим менен Чымкентке силердин эмнеге келгениңерди билиш үчүн келдим... силер дагы, биз дагы аскерлерибизден айрыл-

баш үчүн адегенде сүйлөшөлү жана качан силер биз менен чатакташууну каалабай калганда, анда бизге силердин мында келериңер жөнүндө жооп бергиле, же кармашкыңар келсе, анда биздин кимибиз күчтүү экенин көрө жатабыз... Эгерде биз менен дос болууну кааласанар, анда бизге кабарлагыла, ал эми биз ал кабарыңарга жараша силерге жооп беребиз» [56].

Полковник М.Г. Черняев бул катка мындай жооп жөнөткөн: «.. силердин жеринерге мен аскерлер менен биздин улуу ак падышанын эрки боюнча келдим жана согуштук аракеттерди убактылуу токтотууга гана макул боло алам, бирок туруктуу тынчтыкты түзүүгө акым жок. Эгерде силер бекем тынчтыкка ээ болуу үчүн орус өкмөтү менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүнү кааласанар.. анда мен өзүм тараптан силерге абдан ардактуу адамдарды шайлап жана аларды мен аркылуу Петербуртта жөнөтүүнү сунуш кыла алам, ал жакта алар менен тиешелүү шартнама түзүлөт...» [57]. Алымкул Аталык мындан кийин да Черняевге бир нече жолу элчилерин жана кат жиберип, жоолашпай ынтымакка келүүнү, алар караткан шаарларды кайра кайтарып берүүнү өтүнгөн [58]. Анын мындай аракетинен майнап чыкпай, чатак уланып, 22-сентябрда Чымкент шаары да Черняевдин колуна өттү. Көп өтпөй ошол жылы октябрдын алгачкы аптасында (2-4-октябрь) ал Ташкентке жүрүш жасайт. Бирок бул ирет Черняев женишке жетише алган жок.

Андан кийинки ири салгылашуу 1864-ж. 4-6-декабрда Ыкан кыштагынын алды жагында болуп жеңиш Алымкул Аталык тарапка оойт. Ошол салгылашуунун учурундагы аскер башчынын укмуштуудай уюштургуч жөндөмү, чаалыкпас күч кайраты, аскерлерге дем берген артыкча касиеттери, тапкычтыгы, иш билги табияты, согуштук искусствосу тууралуу бай жана кызыктуу маалыматтарды есаул Серовдун 1864-ж. 8-сентябрда Түркстан шаарынын комендантына жиберген билдирүүсүнөн табууга болот [59].

Арийне биздин оюбузча 1864-1865-жылдардагы Алымкул Аталыктын Ак-Булак, Чымкент, Ыкан, Шор-Төбө ж.б. салгылашуулардын маалындагы таланттуу кол башчы сыпатындагы согуш искусствосу, коргонууну жана чабуулга өтүүнү уюштуруу, майданда айкашты жүргүзүү ыкмалары өзүнчө изилдөөнү талап кылат. Ошондуктан ал салгылашууларды кыскача гана сүрөттөө менен чектелүүнү туура көрдүк. Алымкул Аталыктын эр жүрөк, өтө таланттуу чыгаан аскер башчы катары өзгөчө касиеттери, кысталыш кыйынчылыктардан жол таап чыга билген тапкычтыгы, шартка жараша кармаштын ыкмаларын шарт өзгөртө алган ийкемдүүлүгү ж.б. артыкчылыктары айрыкча Ташкенттин алдында болгон Шор-Төбө салгылашуусунун учурунда даана байкалды.

1865-ж. жазында Бухара эмири Кокон хандыгына кол салып, Ход-жентти басып алып батыш тараптан жаңы жанжал баштады. Ушундай кысталыш учурда генерал М.Г. Черняев түзүлгөн оңтойлуу кырдаалды колдон чыгарбай пайдаланып калууну көздөп Ташкентке жортуул уюштурат. Адегенде ал Ташкент шаарынын ачкычы катары эсептелген, аны сугат суу менен жабдычу Ниязбек чебин курчап, 28-апрелде чепти ээлеп алды. Ал шаар калкын өз ыктыяры менен багынууга мажбур кылуу үчүн Бос-суу жана Зах-арык каналдарын артка карай Чырчык дарыясына бурдуруп калаанын эгин талаалары менен бакча, чарбактарына суу жеткирчү магистралдык сугат каналы - Анхорго аккан сууну токтоттурган [60]. Бирок калаа калкы кыйынчылыктарга карабастан катуу каршылык көрсөтүүгө бел байлап, Кокондун иш жүзүндөгү өкүмдары Алымкул Аталыкка кабар айттырышкан. Ал Кокондон 6 миң аскер менен 8-майда Миң-Өрүк кыштагына келгенде Ташкендиктер аны зор шыктануу менен тосуп алышты.

Ташкентке жөнөөрдө ал Маргалаңга, Анжиянга, Ошко, Шахриханга, Наманганга, Чустка токтоосуз аскер чогултуу үчүн чарбармандарын жиберген болчу. Натыйжада шаарды коргоочулардын саны 30 миң кишиге жетип, алардын ичинде Алымкулдун аскеринен тышкары мурдатан калаада топтолгон 2 миң сарбаз (соот кийген) менен 2 миң сипай (атчан аскер), шардык кароол ж.б. бар эле. Алымкул Аталык шашылыш чараларды көрүп шаарды коргоо иштерин күчөттү, чепти оңдотуп сарбаздарды, 36 замбиректи шаардын сыртындагы майдан талаасындагы оңтойлуу жерлерге бөлүштүрүп жайгаштырды. Адепки салгылашуу 9-май күнү таң эртеңде башталып, аскер башчынын кошуунду ийкемдүү башкаруусунун аркасында жоо арттагы дөңсөөгө чегинүүгө жана чабуул коюудан коргонууга өтүүгө аргасыз болгон. Ошондо Ташкендик тарыхчы Мухаммед Салих Ташкенди жазгандай шаардын эли алгачкы ийгиликке абдан кубанып, «жети жаштагы баладан тартып жетимиш жаштагы кишиге чейинки айлана-тегеректеги айылкыштактардын жашоочулары сарбаздарга тамак-аш, шербет, ысык тоочторду, таттуу жана кычкыл жемиштерди жеңиштин урматына алып келишти» [61].

Бирок эки тараптан тең замбирек, мылтыктардын аткылоосу менен коштолгон кийинки бир айгышкан салгылашуу учурунда туу түбүндө туруп, алдыңкы катардагы жоокерлерге көрсөтмө берип жүргөндө Аскер башчыга табышмактуу ок жаңылды...

Каргашалуу ошол окуяны кадырлуу калемгерибиз Т. Касымбеков мындайча сүрөттөйт: «...Аскербашы дагы эле ат ойнотуп дөңдө.

Ошол заматта ага жакын турган нөкөрдүн аты чынырып кош аяктап тура калды да, оңколоп жыгылып түштү. Ээсин баса жыгылды. Тургандардын үрөйү учту. Аскербашы гана өлүм издеген сыяктуу, өжөрлөнүп ат ойнотуп, шаңданып көзгө түшө берди...

Жанындагы нөкөрлөрүнөн кымкуутта аскербашы ажырай түшкөн эле. Бир гана удайчысы ээрчип жүрдү. Ал эч адашпай, эч калбай, көлөкөсү сыяктуу ээрчип жүрдү. Аты да кара, өзүнүн ирени да кара, түнөрүнкү, суз, муздак болучу... Удайчы эки жакты бат-бат каранды. Анын агы көрүнбөгөн жылтыр көздөрү диртилдеп, аскербашынын далысынан өтө баштады. Бул эмнеси? Ал атынан леп ыргып түшө калды. Ага эч ким серп салбады... Көз ирмемде мылтык үнү тап этти!... Аскербашы селт денедей болуп түзөлө түштү да, акырын ийилип ээрдин кашына өбөктөп туруп калды» [62]...

Албетте жазуучунун мындай көркөм ой жүгүртүүсүндө чындыктын үлүшү бар. Аткени XIX к. Орто Азия элдерине тиешелүү көптөгөн этнографиялык, фольклордук материалдарды топтогон окумуштуу Н.Веселовскийдин колуна тийген дастанда Алымкул аскер башынын киши колдуу болуп өлгөнү жөнүндө жогорудагы ойго үндөш кыскача кабар бар [63].

Алымкул Аталыктын көзү өткөндө замандашы, айтылуу ойчул акын Молдо Нияз атактуу аскербашыны жоктоп, эрдигин минтип ырга кошкон эмеспи:

Кыргыз менен сарт эле,
Кыргыз сарттын ичинде
Кыпчактан чыккан март эле.
Ак жолборстой Алымкул
Айкырып атка мингенде
Аччыгы чындап келгенде
Азахардай залым кул
Кызыл-чаар шер эле.
Кыргыздан чыккан эр эле.
Кара-чаар шер эле
Карадан түшкөн эр эле
Алыскы жоо-душманга
Айдыңы көп зор эле
... Коргон салып Алымкул
Коруп калды Чимкентти.
Тахкын кылды Ташкентти.
... Кулан сындуу Алымкул
Хан болду чыгып карадан...

Баатырлыгын барчага,
Азаматтыгын ааламга,
Бүтүндүгүн Бухарга,
Үрүстөмдүгүн Урумга
Маалим болуп жетти эле
Балли сизге, Алымкул! [64].

Бул эр жүрөк жол башчыга акындын санат ыры аркылуу элинин берген эн жогорку баасы, сый-урматы жана үнү дээр элек.

Ташкенттин алдындагы Шор-Төбөдө салгылашуулардын жүрүшүн өз көзү менен көргөн автор Мухаммед Салих Кори Ташканди «Тарих-и Жадидаи Ташканд» («Ташкенттин жаңы тарыхы») аттуу эмгегинде Алымкул Аталыктын өлүмдөн коркпой айкаштын алдынкы катарында жүрүп баатырларча курман болгонун баса белгилейт. Анын жазганы боюнча Алымкул аскер башчы салгылашуу кызыган учурда өзүнүн замбирекчилерин ак боз аты менен аралай чаап көрсөтмө берип кайраттандырып, шыктандырып жүргөндө курсагына (ичине) ок тийген. Ал жаны кыйналганына карабастан аскерлерин таштап кетпей аларга караан, тирек болуп, Дурманча дөбөсүнөн айкашка көз салып, кошуун башчыларга көрсөтмө берип турган. Аскер башчы алдан тайып, эси оой баштаганда гана замбилге салып калаага көтөрүп жөнөшкөн. Алымкул аскер башчы ошол күнү көз жумган. Анын сөөгүн эртеси 10-майда миндеген шаардыктар чогулуп келип Ташкенттин башкы мазары Шейхантаур мүрзөсүнө коюшат [65]. Кийин Ташкентке киргенде генерал М.Г. Черняев атайын маркумдун мүрзөсүнө келип биртоп токтолуп туруп көрүп кеткен экен. Е.Т. Смирновдун маалыматы боюнча Алымкул Аталыктын сөөгүн эки жылдан кийин агайин-туугандары көрдү ачып Ферганага киндик каны тамган айылына, ата-бабасынын арбагы жаткан жерге алып кетишет.

Ошентип ооматы жүргөн кезде атак-данкы далай өлкө, элге угулуп, Кокон хандыгын кыйла оңдоп тыңытып, өлкөдөгү саясий абалды тез арада турукташтыра алган кемеңгер мамлекеттик жетекчи, чыгаан кол башчы, кылдат дипломат көөдөнүн өйүгөн дагы көп иштерди аткарууга үлгүрбөй күлгүндөй жаш жигит курагында көз жумду.

Анын өлүмү өлкөсү, эли-журту үчүн орду толгус оор жоготуулар менен коштолду. Кол башчысынан айрылган Кокондук кошуундар баш аламан Ташкентти таштап Ферганага кеткен соң, калааны коргоп калуу кыйынга турду, антүүгө мүмкүн да эмес эле...

Ошондой болсо да Алымкул Аталык өзү өлкөнү башкарган кыска убакытта түпкүлүктүү олуттуу өзгөртүүлөрдү жүргүзө алды. Менимче ал ошонусу менен кыйраганы калган хандыктын жашоосун дагы туура он жылга узарткан.

ТИРКЕМЕ

1. Алымкул Аталык: Тарыхий – булакнаамалык бейне./Түз.жана коммент. Т.Кененсариев, өзбек тил.катор. А.Топчуев. – Бишкек – Ош:1999. 14-бет.
2. Молдокасымов К. Алымкул аталык. // Кыргыз Туусу. № 61, 15-18-август, 2003-ж. 15-бет.
3. Алымкул Аталык: Тарыхий-булакнаамалык бейне, 14-бет.
4. Үсөйүн-ажы. Кыргыз санжырасы. //Кыргыздар, т.2, 113-бет.
5. Сыдыков А. Родовое деление кыргызов. //Сб.»Белек», - Ташкент, 1927, 26-бет; Аттокуров С. Кыргыз санжырасы, 172, 181-беттер.
6. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.53, 36-барак.
7. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.52, 51-барак.
8. Ошондо эле, д.52, 52-барак.
9. КР БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.53, 37-барак.
10. КР БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.52, 47-барак.
11. Молдокасымов К. Аталган макаласы.
12. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886. 186-бет.
13. Алымкул Аталык: Тарыхий-булакнаамалык бейне, 15-бет.
14. Султаны Кенисары и Садык. Биографические очерки Султана Ахмета Кенисарина, 85-бет.
15. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства, 187-бет.
16. Валиханов Ч.Ч. Записка о Кокандском ханстве //Собрание сочинений, т.3. 322-бет.
17. Султаны Кенисара и Садык, 86-бет.
18. Ошондо эле, 86-бет.
19. Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы, 112-бет.
20. Бейсембиев Т.К. «Тарих-и Шахрухи» как исторический источник. - Алма-Ата: Гылым, 1987. 123-124-беттер; Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы, 68-69-беттер.

21. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Т.1. 267-бет.
22. Наливкин В. Аталган эмгеги, 193-194-беттер.
23. Ошондо эле, 195-бет.
24. Джамгерчинов Б. Очерки политической истории Киргизии XIX века.(вторая половина) – Ф.: Кыргызстан, 1966. 200-201-беттер.
25. Усенбаев К.У. Общественно-экономические отношения киргизов в период господства Кокандского ханства. – Ф., 1961. 44-бет.
26. Алымкул Аталык: Тарыхий-булакнаамалык бейне, 33-34-беттер.
27. Джамгерчинов Б. Присоединение Киргизии к России, 272-бет.
28. Алымкул Аталык: Тарыхий-булакнаамалык бейне, 39-бет.
29. Ошондо эле, 39-бет.
30. Ошондо эле, 39-40-беттер.
31. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства, 198-бет.
32. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. – Ташкент, 1973. 67-бет.
33. Бейсембиев Т.К. «Тарих-и Шахрухи» как исторический источник, 126-бет.
34. Веселовский Н. Бадаулет Якуб-Бек. Аталык Кашкарский. – СПб., 1898. 90-бет.
35. Ибрат. Фаргона тарихи. \\Мерос. – Ташкент, 1991. 305-306-беттер.
36. Ибрат. Фаргона тарихи, 306-бет.
37. Алымкул Аталык: Тарыхий-булакнаамалык бейне, 42-43 беттер.
38. Султаны Кенисары и Садык. Биографические очерки султана Ахмета Кенисарина, 87-бет.
39. Наливкин В. Аталган эмгеги, 198-бет.
40. Өмүрбеков Т.Н. Борбордук Азия элдеринин ар тараптуу байланыштарынын жаңы доордо өнүгүшүндө инсандардын ээлеген орду. // Центральная Азия: вчера, сегодня, завтра: Материалы Международной научной конференции. – Б.: АО «Учкун», 2002. 201- бет.
41. Казакстан Республикасынын БМА Ф.И.-3, оп. 1, д. 167, 139 барактын арты, 141, 141-барактын арты.
42. Өзбекстан Республикасынын БМА Ф.И.-105, оп 1, д. 27. 32-барак
43. Казакстан Республикасынын БМА Ф.И.-3, оп 1, д. 513, 149-150 барактар.
44. Казакстан Республикасынын БМА Ф.И.-3, оп. 1, д. 652, 2-3 барактар.
45. Алымкул Аталык: Тарыхий-булакнаамалык бейне, 43,45-беттер,
46. Алибеков М. Кокандское ханство по новейшим известиям. // ВС. № 7, -СПб., 1869. 74-бет; Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства, 198-бет.

47. Өзбекстан Республикасынын ОРАБМА. Ф. 1575, ВУА, д 8, 157-барак; Джамгерчинов Б. Очерки политической истории Киргизии XIX века (вторая половина), 223-бет.
48. Боотаева Б. Кыргызы между Кокандом, Китаем и Россией, 68-бет.
49. Кыргыздар, т.2, 113-бет.
50. Куропаткин А.Н. Кашгария. Историко-географический очерк страны, ее военные силы, промышленность и торговля. –СПб, 1879. 130-бет.
51. Өмүрбеков Т.Н., Чоротегин Т.К. Кыргыздардын жана Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхы. 130-бет.
52. Куропаткин А. Исторический очерк Кашгарии.// Военный сборник. – СПб., 1878. № 1. Ч. 1. 114-бет.
53. Молдокасымов К. Аталган макаласы// Кыргыз туусу. 19-21-август, 2003-ж. 11-бет.
54. Кененсариев Т. Кыргыздардын Орусияга каратылышы, 126-бет.
55. Донесение М.Г. Черняева от 8 августа 1864 г. //Султаны Кенисары и Садык..., 63-бет.
56. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-105, оп.1, д.28, 407-барак.
57. Ошондо эле, д. 27, 251-барак.
58. Ошондо эле, д.27, 187-барак.
59. Донесение есаула Серова от 8 декабря 1864 г. // Русский Туркестан/ Сборник, изданный по поводу политехнической выставки. Выпуск 3. –СПб, 1872. 80-83-беттер.
60. Романовский Д.И. Заметки по среднеазиатскому вопросу.- СПб, 1868. 157-бет; Султаны Кенисары и Садык..., 73-бет.
61. История народов Узбекистана. Том 2. – Т.: Издательство АН УзССР, 1947. 231-232-беттер
62. Касымбеков Т. Сынган кылыч: Тарыхый роман. 2-басылышы. – Ф.: Кыргызстан, 1979. 6, 9-беттер.
63. Веселовский Н. Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае. Текст перевода и приложения –СПб., 1894. 68-бет.
64. Молдо Нияз. Санат дигарастар./ Түзүүчү Сооронов О. – Б.: «Учкун» концерни, 1993. 60-62, 63, 64-беттер.
65. Мухаммед Салих Кори Ташканди «Тарих-и Жадидаи Ташканди»/ ӨР ИА Чыгыш таануу жана кол жазмалар институтундагы № 7791 кол жазма. // Ташкент, ташкентцы й Россия. – Ташкент, 1965. 151, 154-беттер.

Глава V. КОЛОНИАЛДЫК ДООРДОГУ УЛУУ ИНСАНДАРДЫН ИШМЕРДИГИ

§ 1. Курманжан датка – Алайлык кыргыз ханышасы

Көчмөн элдердин байыртадан калыптанган артыкчылык касиеттеринин бири – алардын аял затына кылган аяр мамилеси. Муну кезинде байыркы грек тарыхчысы – тарыхтын атасы Геродот да баса белгилеген. Атактуу тарыхчы өз эмгегинин биринчи китебинде б.з.ч. VI к. орто ченинде Орто Азияны мекендеген көчмөн сак-массагеттердин жол башчысы жөнүндө мындай деп жазат: «Массагеттердин падышасы маркум падышанын жубайы эле. Ага Кир (Персиянын падышасы) аны өзүнүн зайыбы кылууну каалагансып жуучу катары элчилерди жөнөткөн. Бирок Томирис Кирдин өзүнө куда түшпөстөн, массагеттердин падышачылыгына көз артып жатканын түшүндү жана ага көнгөн жок. Ошондо Кир айла-амал менен максатына жете албагандыктан массагеттерге ачык согуш ачты» [1]. Ал эми аталган согуш б.з.ч. 530-ж. баскынчылардын женилиши, 29 жыл бийдик жүргүзүп Ахеменийлер державасын түптөгөн Кирдин өлүмү менен аяктаганы тарыхта дайын.

XIX к. Орто Азияга, Кыргызстанга келген орус окумуштуулары, алыскы Европа өлкөлөрүнөн келген саякатчылар, жер чалуучулар дагы ислам канондоруна жат, чыгыш өлкөлөрүнүн үрп-адаттарынан тышкары кыргыз аялдарынын ээн-эркин, эркектер тарабынан эч басмырталбай жашаганына таң калышкан. Алардын жазганына караганда кыргыз аялдары чоочун коноктордун, чет жерлик меймандардын көзүнчө гана үй ээси катары эрине баш ийгендей түр көрсөтүп, күндөлүк турмуш-тиричиликте чечүүчү роль ойночу. Албетте кыргыз зайыптарынын мындай артыкчылыктары, өзгөчө абалы көп кылымга созулган көчмөн турмуш ыңгайына байланыштуу калыптанганы анык. Анткени тынымы жок жоокерчилик заманда эркектер көбүнчө жортуулга кетип же алыста мал артында жүргөндө үй-бүлөдө кыйла жоопкерчилик аялзатына жүктөлчү. Кээде капыстан жоо чапканда колго курал алып коргонууга туура келген. Болбосо «Кыз Сайкал», «Гүлгаакы», «Жаңыл Мырза» сыяктуу кыргыздын баатыр кыздарынын көркөм образы кайдан, кантип жаралмак? Буга XIX к. өзүнүн тубаса акылмандыгы, даанышмандыгы жана алысты көрө билген көсөмдүгү менен анык элдик жол башчыга айланып, даңкы далайга угулган Курманжан датканын кылымга тете өмүрүндөгү көп жылдык үзүрлүү коомдук-саясий ишмердиги күбө.

Эгемендиктин, көз каранды эместиктин шарттарында аты ачык айтылып, арбагы көбүрөөк козголо баштаган кыргыз элинин сыймыгы, XIX к. саясий тарыхында жаркырап жанган жылдызы, эл энеси - Курманжан датка энебизге акыйкат бааны XX к. Кыргызстанды башкарган мамлекеттик жетекчилерибиздин ичинен алгачкы ирет тунгуч Президентибиз А.Акаев гана бере алды. Курманжан датканын эстелигин ачууга арналган аземде сүйлөгөн сөзүндө КР Президенти А.Акаев мындай деп баса көрсөткөн: «Кылымга тете өмүр сүргөн кыраан энебиздин кыргыз тарыхында ээлеген орду жана кылган кызматы чынында да тендешсиз...96 жылдык өмүр жолунда... элинин, журтунун мүдөөсүн баарынан жогору коюп, тарыхтын, шум замандын катаал сыноолоруна сырттандардай туруштук көрсөттү. Ошону су менен бүткүл Ала-Тоолук ак калпак кыргыз элинин кадырман энесине айланып, аруу элеси урпактарынын жүрөгүндө өлбөс-өчпөс болуп уялап калды. Курманжан энебиздин биз үчүн улуттук сыймык катары тендешсиз улуулугу, кун жеткиз ыйыктыгы жана ченемсиз бийиктиги, менимче мына ушунда турат» [2].

Ушул оюн улап А.Акаев кийинки китебинде жазгандай “Курманжан-датканын фигурасы кыргыз тарыхында көрүнүктүү орунду ээлейт. Бул өзү өзгөчө акылгөй, бийликтүү жана кайраттуу аял болгон, ал өзүнө гана таандык жогорку жеке жана мамлекеттик касиеттердин аркасында алдыга суурулуп чыккан. Анын иштери жана аты уламыштарга айланган. Ошол алыскы жылдарда эле аны “Алай ханышасы” деп аташкан” [3]. Арийне, андай атакка ээ болуш үчүн кыргыздын намыскөй кызына кыйла кыйынчылыктарды, кайгы-мунду жана кубанычтарды баштан кечирүүгө, элине ак кызмат өтөөгө туура келди. Элине кылган эмгеги гана аны атпай кыргыз журтунун ардактоосуна, түбөлүктүү урмат-сыйга жеткирди.

Акыркы жылдары, айрыкча элибиз эгемендикке ээ болгон мезгилден бери карай бөлөк Улуу инсандарга караганда Курманжан датканын өтөлгөлүү өмүр жолун, көп кырдуу үзүрлүү ишмердигин изилдөө өңүтүндө ич жылытып көңүл тойгузаар көп иштер жасалды, алгачкы карлыгачтар сымал акыйкат ойлор арбын айтылган макалалар, жыйнактар, китептер жарык көрдү, атүгүл диссертациялык иликтөө жүргүзүлдү [4]. Бирок, менин терең ынанымымда буга чейин аткарылган иштер али аздык кылат, маселенин чекеси оюла элек. Анан калса айдыңы алыска кеткен кыргыз ханышасы жашаган доорго, ага замандаш Улуу инсандардын кыргыз тарыхындагы ордуна сереп салган ар бир адис тарыхчы бул маселе-

ни кыйгап өтүүгө акысы жок, ал турмак өз оюн айтууга жана жазууга милдеттүү. Менимче Курманжан датка энебиз тууралуу келечекте далай китептер жазылып, ишмердигинин ар бир өңүрү боюнча илимий изилдөөлөр ишке ашырылышы абзел. Болбосо эмнеге канатташ жашаган агайын-туугандарыбыз-казак, өзбек элдеринин, ошондой эле орус, кытай, алыскы Европа, Америка, Азия өлкөлөрүнүн чыгаан уул, кыздары тууралуу ондогон-жүздөгөн эмгектер жазылып, кыргыздын сырттандары бирин-серин иликтөөлөр менен чектелиш керек?

Эл арасында айтылып калган көптөгөн санжыра, уламыш-баяндарга, аңыз кептерге караганда Курманжан датка 1811-ж. Ош шаарынан анчейин алыс эмес жердеги Орке кыштагында туулган. Кийинки эле XX к. 90-жж. чейин көпчүлүк авторлор анын туулган жери Мады айылы деп жазып келишкен. Бул пикирдин туура эмес экендигин датка айымдын урпактарынын бири, тарыхчы - окумуштуулардын жаңы муунунун өкүлү Турсунай Өмүрзакова алгачкы ирээт айтып чыгып, чындыктын көзүн ачып берди [5].

Болочок “Алай ханышасынын” атасы Маматбай ар дайым Адигине уруусу менен жанаша жашап келген кыргыздын Мунгуш уруусуна кирчү Жапалак уругунун мал-жандуу, өз оокатына тың, адамкерчилик сапаттарды жогору коюп, элдик каада-салттарды бек сактаган нарк-нускалуу киши болуптур. Анын ата-бабалары жеринен эле Алай өрөөнүн жердеп, ары жагы Кашкарды карай акчу Кызыл-Сууга, биягы Ош, Анжиян, Маргалаң, Наманганга чейин кең аймакты мекендеген көп сандаган кыргыз уруу-уруктары менен тууган-туушкандык ич ара алака-байланыштарды ишке ашырып турган.

Конкреттүү тарыхий маалыматтар боюнча XIX к. орто ченинде Кичи жана Чоң Алайды жердеген Адигине уруусунун адам саны 3145 түтүндү, Мунгуш уруусу 1225 түтүндү түзгөн. Алайдын күн батыш тарабындагы ичкиликтер чачкынды жашап, саны тууралуу маалыматтар анчейин так аныкталбагандыктан жалпы Ферганалык ичкиликтер адигине менен мунгуштарды бирге эсептегенден үч эсе көп деп айтылчу [6]. Алайдын Кашкарга чектеш оту мол, көк кашка суулар аккан малга жайлуу кең капчыгайларында, көк жайыктарында жана кокту-колотторунда Сары-Көлгө чейин ичкиликтердин Найман, Тейит, Кыпчак уруу-уруктары көчүп-конуп жүрүшчү. Алардын мурдатан Маргалаң тарапта кыштоо, күздөөлөрү боло турган. Алардан алысыраак аймакты - Көк-Суунун төрү менен ага куюучу өзөн-суулардын боюндагы көк-жашыл өтөк, жылгаларда Адигиненин Жору уругунун айылдары жайлачу. Сары-баргылар Алай-

дын ичкери жагында, Кара-баргылар Алайкууда, Награда, Тас-баргылар Улуучатта жана Көк-Сууда көчүп - конуп жүрүшчү. Ал эми Мунгуш уруусунун Жоош уругунун бир бөлүгү жайкысын такай Кызыл-Сууну бойлоп Көк-Сууга кошулганга чейин конушкан, андан ары Малтабардан тартып Нура суусун жээктеп, Тугучар, Сакал сууларынын боюнда, Награ колотунда, Үч-Ташта жашап жана Караван-Көл ашуусуна чейин жайлоого чыгышчу [7]. Дал ошол Жоош уругу менен Курманжандын жаш чагында тагдыры убактылуу байланышканы маалым.

Кытайдагы кыргыз санжырачысы Үсөйүн-ажынын санжырасы боюнча “Мунгуштан Каштамга, Жагалмай деген эки уулу, Каштамгадан алты уул, Жагалмайдан алты уул болуп ар бири бирден уруга таралат. Жагалмайдын алты уулунун биринин аты Жоош экен, мындан Балык, Кожожар (Кудаяр), Ороз деп үч уул болгон. Жалпы Жоош уругу ушу үч атадан таралат” [8]. Н.А. Аристовдун кезинде бул уруу тууралу мындай деп жазганы бар: “Мунгуш уруусу адигине менен бирге Алайды жайлайт жана Оштун айланасында мунгуш уруусунун кыштоолору бар, алар он эки бутактан турат, алар: кодогочун, жапалак, төлөйкөн, жоош, жылгелди, сарттар, савай, көк жатак, сонолок, тейке, ирке-кашка жана моңгол” [9]. Демек Курманжан тармактанган чоң уруу бирикменин ичиндеги тектүү уруктан чыккан.

Анын кыз кези болочок сыр билги, өзү жактырып жары болгон адамдын сырттаны Алымбек датка сыяктуу эле чар тарабы чалкар тоо, айдың күчтүү Алайда өткөн. Ал эми эл аралык мааниси бар “тогуз жолдун тоомундагы” бул өрөөн соодагер, кербендердин тагдырына гана таасир этпестен бүтүндөй Орто Азия чөлкөмүнүн, бөтөнчө Кокон, Бухара хандыктарынын, Кашкар аймагынын саясий турмушуна да салмагын салып турганы белгилүү. Кээде Алай аталган чөлкөмдөрдө башталган орошон окуялардын чордонуна айланып, убакыт өткөн сайын бууракандап көбүрүп-жабырган, токтоосуз чечүүнү талап кылчу талылуу маселелердин бир учу ушул жакта тургандай туулчу. Курманжан дал ушундай касиеттүү жерде чоңоюп, көп нерселерге эртээрэк көзү каныккан. Бир чети буга анын бала чагынан чыйрактыгы, тунук акылы, ата-эне, тууган-уругунун туура таалим-тарбиясы, нукура элдик адат-нарк, каада-салттарды жаштайынан жакшы өздөштүрүшү, элинин руханий маданиятын, мүдөө-тилегин мыкты билүүсү жана жан дүйнөсүнүн акактай тазалыгы, чечкиндүү чапчаң мүнөзү себеп болгон сыяктанат.

Курманжандын эли, жери жөнүндө орус генералдарынын мындай деп жазганы бар: “Салтка айланган бул мамилелер (кыр-

гыз-кочон, — Ө.Т.) эч качан, атүгүл күчтүү хандардын тушунда да адатта букаралары баш ийип багынгандай көрүнгөн эмес. Көбүнчө салыштырмалуу жоокерчилиги менен айрымаланып жана өздөрүнүн тоолуу конуш- журттарынын чоочун киши өтүп бара алгыстыгынан пайдаланып, ханга душман кайсы бир партияга курал катары кызмат кылууну көнүмүш ишке айландырган кара-кыргыздар жайында жеңил-желпи эле мезгил-мезгили менен хандарга каршы күрөшкө чыгышчу, ал эми козголоңчуларга каршы жиберилген хандын аскерлери тоо арасындагы тар капчыгайларга тереңдеп кирип барганга алы-күчү жетчү эмес; эгерде аякка кирип барышса, анда бири да аман калбай кыргынга кабылчу (Дароот-Коргон). Кара-кыргыздардын салыштырмалуу баш ийгени алардын тоо этегиндеги кыштактардагы базарлардан көз каранды болгону жана көп (кыргыз — Ө.Т.) кыштоолорунун акыркыларга (кыштактарга — Ө.Т.) жакын, б.а. оңойураак кол жеткидей жерде жайгашкандыгы менен шартталган» [10]. Ушул сыяктуу пикир 1876-ж. “Русский инвалид” газетасына жарыяланган “Алай тоолоруна экспедиция” аттуу макала да айтылат [11].

Алай өрөөнүнүн жана аны мекендеген жергиликтүү элдин мындай өзгөчө касиеттери Курманжандын эч нерседен кайра тартпаган өткүр, эрки бекем, кайраты катуу мүнөзүнө өзөк болгону талашсыз. “Жер тамырынан эл тамыры”, “табият менен адам баласы киндиктеш” деген ылакап кеп төгүн айтылбаса керек. Бул өңүттө датка айымдын жакын туугандарынын кызыктуу эскерүүлөрү мезгилдүү басма сөздө ХХ к. 90-жж. башы ченде да жарыяланган [12].

Бул аймак, анын калкы жөнүндө 1898-ж. орус география комунун саякатчыларынын катарында мында келип кеткен италиялык саякатчы Феликс Рокка өзүнүн төмөндөгүдөй жылуу пикирин жазган экен. “Бул тоолуу аймактарды ээлешкен көчмөн кыргыз калкы кара-кыргыздар деп аталат. Аларды негизинен мунгуш, адигине жана ичкилик деген үч уруу түзөт. Мунгуш, адигине уруулары Ош жана Анжиян уезддеринде отурукташса, ичкилик уруусу Маргалаң уезди менен Кичи Алай тоолорунда жайгашкан. Баардыгы биригип 75 миңге жакын калкы бар. Чоң Алайда жашаган элдер... кыштоолордо турушат... Жайкысын тоолуу аймактагы эл кыштоону калтырып жайлоого көчөт» [13].

Айта кете турган нерсе, дээрлик 100 жылга жакын убакыт, ХХ к. аягына чейин Курманжан датканын өмүрү жана ишмердигинин айрым урунттуу учурлары чаташтырылып, акылга сыйбаган ойлор айтылып келди. Алсак, Совет доорунда жаралган эмгектерде Кур-

манжан 18 жашка чыкканда ата-энеси анын каршы экенине карабай, мурда эч качан көрбөгөн, бала чагында кудалап койгон кайындарына - юваш уругунан чыккан Кулы-Сад-Яров деген бечарага күйөөгө беришкен. Ага күйөөсү жакпай калып, үч жыл бою Яровдун номиналдуу гана аялы болуп эсептелген жана атасынын төрүндө отурган деп жазылчу. Таң калычтуу бир жагдай, азыркы учурда эскиче көз карашты жаңыртып, атүгүл көбүртүп-жабыртып аны колуктусунан үч эсе улуу, б.а. 60 жаштагы улгайган киши болгон деп «ачылыш» жасагандар, калыстыктан тайып, тарыхый чындыкты адабий такмазага айландыргандар да жок эмес. Ал эми андай адашуулардын чын-төгүнү XX к. 90-жж. эл арасынан жыйналган маалыматтар аркылуу такталды. Элдик уламыш, баяндар боюнча уруктун аты юваш эмес жоош, күйөөнүн аты Кулсейит, аны болочок колуктусу жайлоодо далай жолу көрүп, чогуу чоңойгон. Кайын журту деле колдон түшмө бечара жарды жалчы эмес, кайнатасы Төрөкул 500 түтүндүү жоош уругунун бийи экен [14]. Чамасы жубайлардын жаштарында деле анчалык чоң, «Ак Мөөр менен хан Жантайдай» жасалмалуу айрыма жок эле. Болгону эки жаш улуу күйөө жигит жаштык кылып, бошон борпонураак болгондуктан табиятынан өзүнө да, өзгөгө да талапты катуу коё билген, кыйла чыйрак кыздын жан дүйнөсүн, ички аялуу сезимин ойгото албаган, көңүлдөрү төп келбеген сыяктанат. А бирок жашоо, өмүр дегениң бир жерде токтоп калган жок, бирде эңкейиште бууракандап, бирде жайыкта көөлгүп жайбаракат аккан суудай түгөйлөр өз бактысын табышканы да анык.

Айталы, андан эки-үч жыл өтүп-өтпөй, 1832-ж. Анжияндын акими, Алайлык кыргыздардын билерманы, атактуу Алымбек датка Курманжандын көңүлүнө толуп, «улук башын кичик кылып» адамкерчилик менен Кулсеиттен башын ачып алган болчу [15]. Ошондон тартып ай чырайлуу, нур жүздүү ашкан сулуу жана жаш болсо да акылга бай зайыптын турмушунда кескин өзгөрүү, өзгөчөлөнгөн өтө кызыктуу мезгил башталды. Анткени, жогоруда айтылгандай, отурукташкан элдерден айрымаланып көчмөн кыргыз аялдары күндөлүк жашоо-тиричиликте, коомдук жана чарбалык турмушта активдүү роль ойноп келгендиктен, Курманжан дагы Алымбек датканын жүргүзгөн иштеринен такай кабардар болгон, эл камын жеген чоң саясатчы жарынан сабак алган десек аша чапкандыкка жатпас.

Дегеле Курманжандын Улуу инсан катары калыптанышында, коомдук-саясий көз-караштарынын байышында жана бышып жетилишинде, көрпөнденин бири болбой бийиктешинде, өр тартып

өйдөлөшүндө өзү каалап, тагдырын тапшырган Алымбек датка чечүүчү роль ойноду.

Академик А.Ч.Какеев таамай жазгандай «Курманжан датка кат-сабаттуу киши эле эмес, татыктуу түрдө чөлкөмдөгү өз мезгилинин өтө билимдүү өкүмдарларынын бири болуп эсептелген. Анын атак-даңктуу күйөөсү Алымбек дагы ошондой болгон, анын балдары да ушундай болууга умтулушкан» [16].

Анан калса XIX к. 30-жж. Алымбек датка Мадали хан менен мамилеси жакын болуп, ага тагылган мамлекеттик иштерди аткаруу үчүн алыскы Анжиянга, Коконго, Наманганга ж.б. вилаеттерге, калааларга аттанып кеткен учурда акырындап аргасыздан датканын ордун жоктоптой эл бийлөөнүн сырын үйрөнүүгө туура келди. Жеринен дээринде бар, көргөнүн көз жаздымында калтырбаган жөн билги зайып көп өтпөй көпчүлүктүн көңүлүнө толуп, калк башкарууга көзү каныгат. Ангыча Кокондо кыргызга жээн жана күйөө Шерали Хаджи бий уулу хан көтөрүлүп, ордодого окуяларга аралаша баштоону ага тагдыр буйруган эле. 1842-ж. ал күйөөсү Алымбек датка менен бирге биринчи жолу Кокон хандарынын ордосуна келет. Ошондо Курманжан Шерали хандын кыргыз аялдары Жаркын Айым (Саруу) жана Соно Айым (багыш) менен таанышып, көпкө чейин көйгөйлүү маселелер боюнча кенешкен, ынтымакты чыңдоо, үзбөй кабарлашып турууга убалалашкан [17]. Айтмакчы, Шерали хан эки кыргыз зайыбынан 5 эркек балалуу болгон. Жаркын-Айымдан – Сарымсак, Кудаяр жана Султан-Мурат деген уулдары; Соно-Айымдан – Мала-бек менен Сопу-бек төрөлөт [18]. Курманжандын ханышалар менен түзгөн жакшы мамилесинин кийин пайдасы тийип, алар астыртан жөнөткөн куш тилиндей кат-кабардын аркасында Алымбек датканы ажалдан аман алып калуусуна аралжы болду.

Алымбек датка Курманжанга үйлөнгөндөн кийин андан 5 эркек балалуу, 2 кыздуу болгону маалым. Алар Абдылдабек (1843-1876), Баатырбек (1848-1895), Мамытбек (1850-1893), Асанбек (1852-1953), Камчыбек (1863-1895), кыздары Айымбү менен Сатимбү эле. Асырап алган балдары Жаркынбай, Карабек, биринчи аялынан Акунбек, Кокондогу эң кичүү кыпчак токолунан Алтын бешик Кылычбек деген уулдары болгон – деп айтышат алардын урпактары [19]. Алардын баары кийин эл керегине жарап, калайык калкына ак кызмат өтөшкөн болчу.

Курманжан датканын ханышалар менен ынтымагы Жаркын айымдын уулу Кудаяр 1865-ж. үчүнчү ирет кайрадан хан жарыялангандан кийин кыйла чыңдалат. Бул кезде Алымбек датка атаан-

даштыктын айынан ажалга кабылып, Алай элин башкаруу вазипасы, жоопкерчилиги күчтүү оор жүк-милдет анын мойнуна жүктөлгөн болчу. Бийлик талашкан күрөштөрдө Кудаярга колдоо көрсөтүү үчүн 1863-ж. Коконго келген Бухара эмири Сеид Музафар – Эддин Курманжандын Алайдагы бийлигин таанып, ага датка даражасын ыйгарат. Фарсы тилинде дадох – «адилеттүүлүк», акыйкат башкаруучу деген маанини билгизген генералга тете мансап, хандын казынасынан 1000 теңге маяна алууга укуктуу хан ордосундагы 4-даража, ханга элдин даттанууларын кабыл алып, анын чечимдерин арыз ээсине кабарлап турчу [20]. Курманжанга адеп датка даражасынын ыйгарылышы тууралуу И.П.Ювачев 1907-ж. мындай деп жазган: «Элүү жаштагы Курманжан жесир калат. Кара-кыргыздардын козголоңунан корккон Кокон бийлиги андан Алымбектин киши колдуу болуп өлгөнүн жашырып коюшат. Бул туурасында ал кийин гана угат. Кокон ханы Кудаярды колдош үчүн бухаралык эмир Саид Музаффар Эддин аскерлери менен Ошко чейин өттү. Мында ага Курманжан жолугуп таанышат. Эмир анын алайлык кыргыздарга таасири күчтүүлүгүн угуп, мусулман салтына туура келбесе да ага датка ардак наамын берип, аны тиешелүү жарлык менен жабдыт жана белектерди тартуулайт. Анын бакма баласы, шейит кеткен Алымбектин улуу уулу, датка наамынын түздөн-түз мураскери Жаркынбай андан баш тартып, өгөй энесине ыраа көргөн» [21].

Кызыгы Кудаяр-хан алдын ала насили кыргыз энеси Жаркын айымды бир кезде агасы Малабек менен таарынышканда элдешүү үчүн (1857/58-ж) элчиликке жибергендей эле Бухаранын эмирине да элчиликке жөнөткөн. Ханыша Айым уулу атайын арнап берген баалуу белектерди (алтын салынган кутучаны жана аргымактарды) Музаффар Эддинге тартуулап, андан жардам сурайт. Эмир Кокон ханынын 1863-ж. энеси экинчи ирет элчиликке келип, «тизе бүгүп абдан өтүнгөн соң» Коконго жортуул уюштурду [22]. Бул кезде жениш Алымкул тарапка оой баштаган болчу. Фергананын жарымынан көбү: Анжиян, Наманган, Маргалаң, Касан, Төрө-Коргон, Чуст тез арада анын карамагына өткөн. Так талашкан күрөш эки жылга созулуп, акыры 1865-ж. Алымкул аталык Ташкендин алдында окко учкан соң гана Кудаяр хан Кокондогу ордону ээледі.

Ошондо Курманжан датка тун уулу Абдылдабекти жанына алып Кудаяр-ханга куттук айтып келет. Апасы Жаркын Айымдын айтканынан чыкпаган хан ага сылык-сыпаа мамиле жасап, урмат-сый көрсөткөн. Кетээринде Курманжанга Бухара эмири ыйгарган датка наамын өз атынан бекемдеп кымкап чапан жабат, тартуу-белектерди.

жана кошумча укуктарды берет. Хандын жаңы жарлыгына ылайык Курманжан датканын Алай, Ош аймактарындагы мамлекеттик бийликтин өкүлү катарында укугу такталып кыйла кеңейген. Бул жөнүндө маалыматтар орус чиновниктерине таандык архивдик даректерде оголе арбын. Алсак, Түркстан генерал-губернатору К.П.Кауфман 1880-ж. 16-декабрда Россиянын согуш министрине жөнөткөн катында мындай деп жазган: «Курбань-Джань Алай тоолорунда эң зор таасирге ээ болгон...Худояр-хандын тушунда ал жесир кезинде Кокондук түшүнүк боюнча күчү генерал чинине тең келчү Датха наамын алган» [23]. Ал эми Фергана областынын аскер губернаторунун Түркстан генерал-губернаторуна ошол жылы 1-декабрда жиберген рапортундагы кабарга караганда «Курбань-Джань-Датха хандык башкаруунун (Кудаяр-хандын бийлигинин – Ө.Т.) убагында Ажыбек уулу уругунун кыргыздарынан жыйналган салыктан пайдаланчу жана Ош шаарына жакын жайгашкан Кунград, Мояк жана Алтыбай арыктарынан өзүнүн пайдасына херадж (айдоо аянтынан алынчу жер салыгы) жыйнап алчу. Мындан тышкары Курбань-Джань-Датха хандардан жыл сайын баалуу белектерди алып турган» [24].

Курманжан-датка XIX к. 60-жж. аягына чейин Жаркын-Айым менен такай кабарлашып катташып, Кокон хандыгынан кол үзгөн эмес. Жаркын айымдын жардамы аркасында уулу Абдылдабекти 1865-ж. Ташкент аймагында орус аскерлери менен айкаштардын биринде көз жумган Жаркынбайдын ордуна Оштун акими кылып дайындатат. Маркум бул мансапка 1864-ж. ээ болгон эле [25]. Кудаяр хан энесине ар дайым көңүл бөлүп урмат-сый көрсөтүп турганы белгилүү. Андыктан кадырлуу ханыша хан баласы Алайга айлап, жумалап аң уулоого чыкканда кошо барып далай жолу Курманжандын ардактуу коногу-мейманы болгону анык. Мындай маалыматтардын кыйласын М.Алибековдун эмгегинен кездештирүүгө болот [26].

1868-ж. Жаркын айым каза болот. Эң ишенимдүү адамынан, акылман кеңешчисинен айрылуу чабалыраак, муун-жүүнү бош жалтаң жана чечкинсиз эрки бош саясатчы Кудаяр хандын жаңы жаңылыштыктарына, өлкөнү башкарууда көптөгөн кемчиликтерди кетируусүнө, абалдын чыңалышына, акыры калктын ага нааразычылыгынын кескин өсүшүнө өбөлгө түзбөй койгон жок. Хандыкта кырдаалдын кыйындап бара жатканын алдын-ала баамдап-байкаган датка айым Кокондогу хандын ак сарайына баруусун токтоткон [27]. Ансыз деле Ош аймагы менен Алай өрөөнүндө анын кадыр-баркы хан, бектерден кем эмес эле. Буга 1871-ж. Алайга келген илимпоз-саякатчы А.П.Федченконун даткага берген өтө объек-

тивдүү мүнөздөмөсү күбө. Ал Курманжан датканы мындайча баалайт: «Алайда кокондуктардын бийлиги күчтүү эмес. Ал жерде кыргыз аял Мармаджан-датха башкы авторитет болуп эсептелет... Ал өз алдынча уруусун башкарат, эн чоң кадыр-баркка ээ: биздин жигиттер ал жөнүндө улуу урматтоо сезими менен гана айтышты. Хан өзү аны сыйлайт жана Коконго келгенде аны кадырлуу бек катары кабыл алат» [28].

Орус авторлорунун эмгектериндеги маалыматтар боюнча Курманжан датканын кыштоосу Гүлчөдөн орун алган. XIX к. 70-жж. Түркстандын генерал-губернатору К.П.Кауфман «Гүлчө колоту Гүлчө суусунун боюндагы бийигирээк өрөөн боло турган. Анын узундугу 4 верст, туурасы 2 верст келип, бөксө тоолор курчап турчу. Гүлчөдө, ошондой эле жакын арадагы өрөөндөрдө Баргы уругунун бир нече бөлүмдөрү кыштап, жайында (Чоң) Алайга жайлоого чыгышчу. Гүлчө Ош уездиндеги бүткүл тоолуу тилкенин кара жолдорунун түйүнү сыяктуу. Андан эки жол Ошко, дагы бирден жол Өзгөнгө жана Сопу-Коргонго кетет, ал жол андан ары Терек-Даван менен Чоң Алайга айрылышат. Ошентип Гүлчө өзүнүн экономикалык маанисинен тышкары, аны ээлегендерге тоолордон чыгуучу босоголорду кулпулап тосуп, тоолордо көчүп-конуп жүрүүчү кара-кыргыздарды түздөн-түз көз каранды абалда калтыра турган түйүн» – деп жазган Россиянын согуш министрине 1876-ж. 11-июнда жөнөткөн билдирүүсүндө [29].

Дал ошол 70-жж. Ош уездине караган кыргыздардын басымдуу көпчүлүк бөлүгү Чоң Алайга жайлоого көчүп барышчу. Алсак саны абыдан арбын адигине уруусунун Тооке, Олжоке, Сарттар, Жору жана Савай уруктары Көк-Сууда жана ага куйган өзөндөрдүн боюндагы капчыгай, өрөөн, өтөк, кокту-колоттордо жайлап, кышында алардын бөлүктөрү Көк-Суудан тышкары Терек-Даван чоң жолунда, Суранташ жана Сургет колотторундагы конуштарында кыштап калышчу. Мунгуш уруусунан Коодогочун, Жапалак жана Жоош уруктары баардык малын кышкысын Той Чыкмас, Икезьяк (Эки өзөк же Тезек – Ө.Т.), Кош-этек тоолорундагы кыштоолордо, Караван-Көл (Кербен-Көл – Ө.Т.) ашуусунун жанында жана андан аркы Награга чейин калтырышчу. Өздөрү – ал малдын ээleri болсо Ошко кыштоо үчүн кетишчү» [30]. Курманжан датка кышкысын Алайдан Мадыга ылдыйлап түшүп келээр эле. Фергана өрөөнүнөн жайында Алайга көбүн эсе жалгыз өркөчтүү төөлөрү-нарлары бар кыргыздар көчүп бара турган. Оор жүк жүктөлгөн ошондой төөлөр гана бийик тоо арасындагы өтө коркунучтуу татаал тар жол,

тайгак кечүүлөрдөн өйдө көздөй өрдөп өтө алышчу жана бийик бел ашып Аму-дарыянын бассейнине чейин жете барышчу»[31]. Иш жүзүндө Ош аймагынан тартып Кичи Алай менен Чоң Алайга чейинки ойдуң жерлерди, өрөөндөрдү кыштап, жайлаган кыргыз урууларын Курманжан датка 70-жж. орто ченине, т.а. аталган чөлкөм 1876-ж. жайында Россия империясына каратылганга чейин жеке өзү эзелки элдик адат-нарктардын негизинде башкарып турду.

Белгилүү болгондой XIXк. 70-жж. башына карата Кокон хандыгында баш аламандык күчөп, саясий кырдаал кыйындаган. Акырындап Кудаяр хандын ач көздүгү артып, ичи тар таш боордугу, шекшинчээктиги чегинен чыгат. Эми анын башкы максаты эбин таап байлыкка маруу, калың букара калктын эсебинен өзүнүн казынасын толтуруу болуп калган [32]. Мун үчүн ал баардыгына, керек болсо өз өлкөсүнүн көз каранды эместигинен да баш тартууга, Бухара эмиринин, Россия императорунун канатына калкаланууга даяр эле. 1858-1865-жж. бир нече жолу Бухара ээлигине кире качып жүрүп ал буга көнүп да калган болучу. Айрыкча анын салык саясаты карапайым калктын жашоо-тиричилигине тескери таасир этип, жек көрүү сезимин күчөттү. Бул мезгилде негизги салыктар-харадж, зекет, танаптан тышкары салыктын жаңы түрлөрү киргизилип, алардын саны 70-жж. башы ченде 20 га жакындайт [33]. Салыкчылар алтын, күмүш, жезге, тузга, жүк жүктөлчү унаага: төөгө жана эшекке, жада калса куурайга да салык салчу экен [34].

Хан салыкка басырылган элдин адам чыдагыс мындай оор абалы сөзсүз хан бийлигине каршы көтөрүлүшкө алып келмек. Адеп анын учкуну 1871-ж.жазга маал Сохтук кыргыздардын арасында тутанды. Көтөрүлүш болгон жылы мында келген саякатчы А.П.Федченконун маалыматы боюнча көтөрүлүшкө Сохтун акиминин талоончул тажатма жыйымдары себеп болгон. Көтөрүлүш тез арада Курманжан датканын карамагындагы Алайлык кыргыздарды кучагына алат [35]. Кокон ханы көп аскер жөнөтүп бул көтөрүлүштү араңдан зорго токтотот. Бирок эки жыл өтүп-өтпөй бүткүл хандыкты солкулдаткан, атүгүл анын тагдырын чечкен жаңы элдик кыймылдын төө өркөчтөнгөн кубаттуу толкуну жүрдү. Аны адатта адис окумуштуу тарыхчылар өз эмгектеринде Кокон көтөрүлүшү же Болот хандын көтөрүлүшү деп атап коюшат [36].

1873-жылы жаз - жай айларында башталып, 1876-ж. башына чейин уланган бул нагыз элдик-боштондук кыймыл эң зор территорияны камтып, ага 100 миңден ашуун киши катышты. Жогоруда

аталган адис окумуштуулар баса белгилегендей эки этап менен жүргөн элдик күрөштүн алгачкы этабында (1873-1874-жж.) эл масалары түздөн-түз ал кездеги Кокон ханы Кудаяр хандын аксымдыктарына каршы көтөрүлүш баштаган. Экинчи этапта (1875-1876-жж.) кош душманга каршы күрөшүүгө, Кокон ханынын кошуундарынан тышкары падыша аскерлери менен да кармашууга туура келди. Себеби көтөрүлүштүн жүрүшүндө алсыраган Кокон ханына Түркстан чөлкөмүндөгү орус бийлиги ачык эле колдоо көрсөткөн. Кокон хандыгы ошол кезде (1868-жылкы келишим боюнча) Россия империясынын вассалы, ага жарым-жартылай көз каранды мамлекет эле. Көтөрүлүш өтө күч алган кезде ага Фергананын кенири бөлүгүндө: Анжиян, Аксы, Баткен, Лейлек, Өзгөн, Ош, Чаткал ж.б. аймактарда жашаган 42 уруу-уруктар (132500 түтүн кыргыз, кыпчак) катышкан [37]. Бул чыныгы элдин эркиндигин көздөгөн кыймыл болчу. Анын жүрүшүндө эл арасынан таанымал, эл ишенип ээрчиген жол башчылар чыкты. Алардын бири Мамыр Мерген уулу Анжиян кыргыздарынын кыймылына жетекчилик кылган. Ал эми Чаткалдык кыргыздардын башында Момун Шамурзак уулу турган. Кийин көтөрүлүшкө жалпы жетекчиликти өзүн ханзаада, айтылуу Алим хандын небереси Полот хан атаган 29 жаштагы Искак Асан уулу (уругу бостон) колго алат. Ал 1873-ж. жайында Аксыдагы ыйык жер Сафид-Булан мазарында байыркы ата-бабалардын салтына ылайык ак кийизге отургузулуп хан көтөрүлгөн [38].

Бирок, бир нече жолку оомалуу-төкмөлүү оор кагылышуулардан соң элдик кыймыл күч менен басылды. Жазалоочу аскерлердин башчысы генерал-майор М.Д.Скобелев 1876-ж. көтөрүлүшчүлөрдү биротоло тынчытуу максатында көтөрүлүштүн жол башчысы чегинип кеткен Алайга согуштук-илимий жортуул уюштурган эле [39]. Натыйжада жазалоочу аскерлер менен буга чейинки кагылышуулардын биринде жарадар болгон, кан күйгөн кармаштарда чаалыккан Полот ханды генерал М.Д.Скобелевдин буйругу боюнча издеп таап кармап келүү үчүн Маргалан, Оштон жөнөтүлгөн 30 киши 1876-ж. 18-февралдан 19-февралга караган түнү Алай тоолорунан колго түшүрүшөт [40]. Ошол күнү, 19-февралда император Александр II нин Кокон хандыгын жоюу жана Фергана областын түзүү жөнүндө Указга кол койгону кызык. Полот хандын көтөрүлүшү кезинде (XX к. 60-90-жж.) белгилүү окумуштуулар А.Хасанов, К.Үсөнбаев, В.Плоских, Т.Кененсариевдин ж.б. эмгектеринде кең-кесири изилденгендиктен биз бул маселеге кыскача гана токтоло кетүүнү туура көрдүк.

Көтөрүлүштүн жүрүшүндө айрым окумуштуулар баса белги-легендей (Т.Кененсариев, М.Молдокасымов) Алайлык кыргыздар өзгөчө активдүү роль ойношкон. Курманжан датка жергиликтүү элдин небактан берки жетекчиси катарында ага түздөн-түз аралашпаса да, элдик кыймылдын эр жүрөк жол башчылары Полот-хан, Мамыр Мерген уулу, Момун Шамурзак уулу ж.б. менен кабарлашып турганы, чын ниетинен тилектеш болгону айтпаса да түшүнүктүү. Анын тун уулу Абдылдабек күрөштүн акыркы этабындагы кыйын күндөрдө Полот хандын эң жакын жардамчыларынын бири болгондугунун өзү эле көп нерседен кабар берээри бышык. Ал эми Мырзакул, Бекжан сыяктуу айрым бир керт башынын кызыкчылыгын элдикинен жогору койгон саткын, чыккынчылар адамзаттын тарыхында ар дайым табылганы көнүмүш көрүнүш эмеспи.

Кокон хандыгы жоюлуп, анын аймагында башында генерал М.Д.Скобелев турган Фергана областы түзүлгөн кезде Алай ж.б. тоолуу өрөөндөр өз алдынчалыгын сактап кала берген. Курманжан датка жана анын уулдары көз каранды эместик үчүн күрөштөн баш тартышкан эмес. Андыктан Алайлык кыргыздар Абдылдабектин жетекчилиги астында 1876-ж. жаз, жай айларында падыша аскерлерине чечкиндүү каршылык көрсөтүштү. Бул жөнүндө Түркстан генерал-губернаторунун өз учурунда (1876-ж. июнь) мындай деп жазганы бар: «Фергана өрөөнүн чыгыш менен түштүктөн курчап туруучу жана кара-кыргыздардын коргонуу каражаттарын күчөтүүчү эң бийик кырка тоолордун капчыгайлары менен өрөөндөрүндөгү табыгый тоскоолдуктар алардын конуш-журттарына кол жетпей тургандыгы үчүн аларды эч ким жазалай албагандыгы жөнүндө апыртмалуу түшүнүккө түрткөн. Ушундай кыялдануунун аркасында Абдылдабек менен анын апасы, Алым-бектин жесири, Мамаджан (Курманжан-датканын ысмынын орусча, французча ж.б.чет тилдеринде бурмаланып жазылышы – Ө.Т.), Омар-бек, Сулайман-кул, ошондой эле Абдул-Гафар-бектин жана Вали-хан-төрөнүн алдыртан жашыруун жасаган душмандык аракеттерине байланыштуу ушул жылы февралдын аягындагы Ош менен Үч-Коргондун жанында көчүп жүрүүчү кара кыргыз урууларынын багынгандыгын билдирүүнүн кечендөөсү генерал-майор Скобелевди чечкиндүү аракеттенүүгө мажбур кылды» [41]. Демек Курманжан датка алгачкы учурда Ферганада өз үстөмдүгүн орноткон орус бийлигин тааныбоого жана мүмкүнчүлүктүн жетишинче каршылык көрсөтүүгө бел байлаган экен да.

Курманжан датканын ишмердигин изилдөөгө кыйла күч жумшаган окумуштуу тарыхчы Т.Өмүрзакованын жазганы боюнча «Курманжан датканын коңушу көтөрүлүшчүлөрдүн кадимки штабына, ал эми Алай тоолору кезектеги боштондук кыймылынын согуш майданына айланган» [42].

Албетте Түркстан генерал-губернатору баштаган орус бийлиги да жөн жаткан жок. Алар апрель айына чейин Алайлык кыргыздардан кайра-кайра өз ыктыяры менен баш ийип берүүнү талап кылып жатты. Анткени Ферганадагы орус кошуундарынын кол башчысы генерал-лейтенант Г.А.Колпаковский 1876-ж. 16-марттагы телеграммасында (Кауфманга) баса көрсөткөндөй «Абдылдабектин жол башчылыгы астында Гүлчөгө топтолгон кара-кыргыз уруулары али багынаарын айтпай турушкан». Генерал апрелде кыргыздар Чоң Алайга көчүп кеткенден кийин аларды каратуу кыйын болоорун, ошондуктан Ошко шашылыш генерал М.Д.Скобелевди көп аскер менен жөнөткөнүн жана кыргыздардан үч күндүк мөөнөттө багынууну, түтүн башына салынуучу салыктын жарымын төлөөнү талап кылаарын билдирген [43].

Арийне орус генералдарынын бул сыяктуу коркутуп үркүтүүлөрүнө карабастан кыргыздар өз ыктыяры менен багынып берген жок. Көп өтпөй Абдылдабек Көкчө, Олжоке, Сарттар ж.б. уруктардан чоң кол курап, Гүлчөдөн 25 верст жогору Жаңырык тар капчыгайында кармашка камынат. Кыргыздарды каратуу үчүн Маргалаңдан март айынын аягында жөнөтүлгөн полковник барон Аминов башкарган орус аскерлери адегенде Оштун айланасындагы кыймылды тынчытууга киришет. Ал эми 31-мартта генерал М.Д.Скобелев өзү баштаган ири кошуун Гүлчөнү көздөй жүрүшкө чыкты. Бул кошуун атчан аткычтардан, 3-жана 4-Оренбургдук, 1-Жети-Суулук казак-орус жүздүктөрү менен 4-Түркстан тилкелик батальонунун аткычтар ротасынан, ракеталуу взводдон куралган. 16-апрелде Кокондон кошумча аскер күчтөрү: есаул барон Штакельбергдин кол башчылыгы астында атчан-аткычтар дивизиону менен жүз башы Янушевич башкарган ракеталуу батареянын взводу жөнөйт [44].

24-апрелде генерал М.Д.Скобелевдин кошууну Гүлчөдөн чыгып Терек-Даван жолу менен Абдылдабектин турагы Жаңырык капчыгайын бет алып жөнөдү. Жаңырык капчыгайынын төрүндөгү кууш коктунун кырында кыргыздар эки катар тизилген таштардын далдасында тосотто турушкан эле. Эки тарап эрегишкен чечүүчү салгылашуу 25-апрелде түшкө маал башталып 3 саатка созулду. Абдылдабектин 1500 жигити кармаш учурунда жоонун бир нече жол-

ку чабуулунун мизин майтарып, катуу каршылык көрсөтүштү. Бирок тынымсыз атылган мылтыктын огуна жана бетме-бет сайышууда (штыктан) 150дөй жигит көз жумуп, бир нечеси туткунга түшкөн соң Абдылдабек чегинүүгө мажбур болду. Ошондо 8 фальконет, 100дөй мылтык, 8 байрак, кылычтар олжо кылынып, 1 орус аскери, 2 жигит окко учкан, есаул Штакельберг, поручик Борисов жана 20 аскер жарадар болгон. Майор Ионовдун жазалоочулары кийинки күнү Аскалы өрөөнүнө түшүп келип Тооке уругуна тиешелүү бир айылды кыйратат. Андан соң аскерлер Тарганлык капчыгайына кайрылып Сарттар уругунун бир нече айылын талкалап малын тартып алышты [45]. Көз каранды эместик үчүн күрөштүн эр жүрөк жол башчысы Абдылдабек калган жигиттери менен убактылуу Кызыл-Арт ашуусу тарапка чегинип, жаңы кармаштарга камынуу максатында андан ары алыскы Памир тоолоруна өтүп кеткен болчу.

Бирок Жаңырык капчыгайындагы жеңиш Фергана, Алай өрөөндөрүндө жашаган калктын жаңы бийликке биротол толук баш ийүүсүн камсыз кыла алган жок. Аталган аймактардын ар кайсыл булуң-бурчтарында кыргыздардын чакан топтору пайда болуп, улам-улам күтүүсүздөн күрөштүн оттору дүрт этип турду. Айрыкча көчмөндөр үчүн өтө ыңгайлуу жыл мезгили - жай келээри менен кыргыздардын арасында толкундоолор кескин көбөйүп, туш тарапта удаа-удаа боло баштайт. Маселен май айынын орто ченинде жаңыдан уюшулган Кокон уездинин түштүк тарабындагы Алайдын аягына танапташ тоолордо жашачу ичкилик кыргыздардын арасында Хоженттен качкан Абдул-Керим-бек пайда болуп элди күрөшкө көтөргөн. Кийинчерээк ал элдик кыймылдын жетекчилери Абдылдабек, Сулайман-Удайчы, Омар-бек менен Мадрасулга кошулуп хан жарыяланат. Адегенде ал Абагат уругунун жол башчысы Абдурахмандын колдоосуна ээ болуп, Варухтун түштүгүндөгү тоо арасындагы айылдардан, абагаттардан жана кыргыз-кыпчактардан кыйла кол кураган эле. Архивдик даректе анын 400 жигиттен турган негизги кошууну адеп топтолгон учурда Сох менен Исфаранын ортосундагы (Сохтон 20 верст) Кара-булак капчыгайында турганы айтылат [46]. Менимче Курманжан датка Абдурахманды мурдатан жакшы тааныган жана уулу Алымбек баш болгон боштондук кыймылынын таанымал жол башчылары аны өздөрүнө кошуп алып хан жарыялашканын жактаган. Бирок мурдагыдай эле Абдылдабек Алай өрөөнүн каратуу июль-август айларында толук аяктаганга чейин элдик кыймылдын анык жол башчысы бойдон кала берди. Кокон

көтөрүлүшүнүн жол башчысы Плот хандын жан-жөкөр өнөктөрү Сулайман-Удайчы, Омар-бек жана Мадрасул анын далай кыйынчылыктарда сыналган эң ишеничтүү жардамчылары болушкан [47]. Аларга Курманжан датка алыскы жайлоолордогу кыргыздардан көп сандаган жигиттерди топтоп, ат-көөлүк, азык-түлүк, жарак-жабдык жөнөтүп, зарыл нерселер менен жабдып турду.

Чындыгында эле ал көз каранды эместик үчүн күрөштүн анык уюштуруучусу болгон десек эч кандай аша чапкандыкка жатпас. Кийинчерээк, Алай аймагы орус бийлигине толук каратылгандан бир топ жыл өткөндөн соң (1884-ж.) Түркстан генерал-губернаторуна жөнөткөн катында өзүнүн күрөштүн башында турганын жаап жашырган эмес. Алтургай катта «Ферганадагы мусулман мамлекети али Россияны тааный элек кезде мен силер менен согушкам жана талашып-тартышкам (чатакташкам). Андан кийин Абдылдабек өзүнүн эки иниси – Махмудбек (Маамытбек – Ө.Т.) жана Асанбек менен бирге Ош аркылуу Кабулга качты. Мен кичинекей балам Камчыбек менен Алайда калдым» [48].

1876-ж. жайындагы кыргыз кошуундары менен орус отряддарынын ортосундагы алгачкы ири кагылышуулар июнь айында башталды. 10-июнда генерал М.Д.Скобелев Кокондон капитан Боголюбовдун кол башчылыгы астында эки казак-орус жүздүгүнөн, ракеталуу взводдон куралган отрядды кыргыздардын кыймылын басууга жөнөтөт. Бул кошуун 11-июнда кыргыздарга чабуул коюп, Варухтан ары алыска сүргөн. Ал эми 18-июнда ошол эле отряд Дара капчыгайындагы кыргыз конуштарына кол салып, эки айылды өрттөдү. Ошол окуялар болуп жаткан учурда Сох колотунда Чага жана Чаирчи кыргыздары Каратегинден кайтып келе жаткан Түркстандагы орус бийлигинин өкүлү Риза-хан-ходжону коштогон кошуунга кол салган эле. Андан көп өтпөй Сох суусунун баш жагында көчүп жүрүүчү кыргыздар жапырт (нойгуттар) ачыктан-ачык күрөшкө көтөрүлдү [49]. Кырдаалдын барган сайын бул сыяктуу курчушу, кыргыздардын арасындагы толкундоолордун кубаттуу толкуну, жаңы көтөрүлүштүн белгилеринин байкала башташы, эң башкысы Алайлык жана Ош аймагын мекендеген көчмөндүү кыргыздар менен Фергананын отурукташкан калкынын ортосундагы байланыштардын адаттагыдан башкача күчөшү Түркстандагы (колониалдык) падышалык администрацияны чочутуп, чечкиндүү чара көрүүгө түрттү.

Алайдагы Курманжан даткага караштуу калк ичинде абалдын кескин өзгөргөнүн туйган Фергана областынын аскер губернатору

Түркстан генерал-губернаторуна 1876-ж. жайында опурталдуу окуялардын көбөйгөнүн шашылыш кабарлап, кыргыздарды ооздуктоо жана баш көтөргүс кылып багындыруу үчүн ошол жылы өтө оңтойлуу жай мезгилинде Алай тоолоруна жортуул уюштурууга уруксат сурайт [50]. Акыры мындай сунушту туура көргөн генерал К.П.Кауфман көп күттүрбөй оң жооп берип, «Алай жүрүшү» аттуу аскердик-илимий (иш жүзүндө жазалоочу – Ө.Т.) жүрүштү уюштурууну туура тапты. «Алай жүрүшү» эки максатты: жергиликтүү элди биротоло орус бийлигине баш ийдирүүнү жана аймактын жаратылыш шарттарын изилдөөнү көздөгөн. Андыктан ага аскерлерден тышкары Россиялык окумуштуулар: аскердик топограф подполковник Л.В.Лебедев, статистикалык изилдөөлөрдү жүргүзүү үчүн полковник Л.Ф.Костенко, геодезист подполковник А.Р.Бонедорф жана табигый-тарыхый материалдарды чогултуу үчүн коллеждик ассесор натуралист В.Ф. Ошанин тартылды [51].

Алайлык аракеттеги отряд деген атка конгон аскерлердин колонналары алдын ала иштелип чыккан планга ылайык адегенде 16-июлда белгиленген жыйналуучу түйүндөргө (сборных пунктах) топтолушат. Алайга аскерлер үч тараптан: 18-июлда Гүлчө колоннасы, андан эки күн кечирээк Ош колоннасы, ал эми экөө тең Алайга жеткенде Үч-Коргон колоннасы да жылып жөнөмөк. Жүрүшкө жалпы жетекчиликти Гүлчө колоннасындагы генерал М.Д.Скобелев ишке ашырмак. Бирок Абдылдабектин чечкиндүү аракеттери М.Д.Скобелевди адепки пландан баш тартууга аргасыз кылды. Анткени кыргыздардын жол башчылары бир нече миң кишиден турган чоң кол топтоого жана Оштон 40 верст алыс Шот колотунда, Алайга орус аскерлерин өткөрбөө үчүн оңтойлуу жерден орун алууга үлгүрүшкөн.

Ошондуктан 18-июлда орус отряддары кыргыз кошуундары тозотто турган Шот өтөгүнө үч тараптан чабуул баштады. Ошондо Турук капчыгайын бет алган Ош колоннасынын аскер бөлүктөрүнө подполковник Гарновский, Ноокаттан келип Кундайлин коктусу аркылуу Шотко жөнөгөн отрядга полковник князь Витгенштейн, Лянгар колотунан Төө-Жайлоо коктусуна, андан ары Шот колотуна багыт алган аскер бөлүктөрүнө Ош уездинин начальниги майор Ионов, Кызыл-Коргонду көздөй Гүлчөдөн жөнөгөн Гүлчө колоннасына подполковник Гардер жетекчилик кылды. Арийне аскердик тажрыйбасы бай, такшалган офицерлер жетектеген, курал-жарагы мыкты, абдан машыктырылган регулярдуу жоокерлердин кысымына кыргыз жигиттери туруштук бере алмак эмес. Анын үстүнө Ноо-

кат жана Лангар колонналары Абдылдабектин 2000 ден ашуун жигити бар башкы күчтөрү турган Ак-Буура дайрасына Шот өзөнү куйган жердеги коктуну айланып өтүп арттан сокку урмак [52]. Алардын андай аракеттерин баамдап байкаган кыргыздардын жол башчысы майда кагылышуулардан кийин өйдөлөп чегинип кетти.

Айтмакчы, Ош-Гүлчө жолунда 17-июлда Лянгар колотунда жоонун жолун тороп турган кыргыз кошуундары Генштабдын капитаны Куропаткинге кол салган. Кыргыздар адегенде регулярдуу аскерлердин согуштук ыкмасы сымал катар тизилип туруп мылтыктан жапырт бир нече сапар ок чыгарып турушкан соң, аска-таштардын далдаасына коргологон жоого каршы колго кылыч алып чабуул коёт. Бир нече саатка созулган айкашта капитан Куропаткиндин оң колуна ок тийип, оор жарадар болду. Кечке жуук гана кошумча күчтөр, аткычтар ротасы келип курчоодо калгандарды колго түшүү коркунучунан куткарышат [53].

Курманжан датка бул кезде Көк-Суудан кайра Алайдын ичкери жагына көчүп келип, аталаш жакын тууганы – агасы Исмадиярдын айылына коңшу конгон. Ал Курманжандын чоң атасы Темиркулдун бир тууган иниси Назаркулдун уулу болчу. Кытайдын карамагындагы Кашкар аймагына чектеш Көк-Суу өрөөнүнө Курманжан датка Жаңырык капчыгайындагы оор жоготуулардан соң, жоонун кысымы күчөгөндө – «жоо жакадан алганда» алыстап көчүп кеткен эле. Бирок жаңы конуш анчейин жайлуу болбой, жат коңшулар тынчын алганда жанында бирге жүрчү балдарынын кенжеси Камчыбек менен Алайга кайра кайтууну туура көрдү. Анткени ал жактагы Кашкарлык төрөлөр, «Жети шаар» мамлекетинин жергиликтүү төбөлдөрү (бийлик өкүлдөрү) датка айымдын жана кошо келген элинин күтүрөгөн төрт түлүк көп малына көз артып, четинен талап-тоной башташкан [54]. Сыягы ошондогу көчүп-конуулардын салакасы тийип, Курманжан датканын карамагындагы малдын башынын абдан азайгандыгы жөнүндө архивдик даректе айтылган маалыматта чындыктын үлүшү бардай. Ош уездинин начальнигине таандык ал кабарда анын колунда калган малынын саны жөнүндө мындай деп жазылган: «1876-ж. бул кара-кыргыз зайыбы Бек-Жандын (Бекжан – Ө.Т.) башчылыгы астындагы жигиттердин (эртелеп орус аскери тарапка оогон кыргыздар – Ө.Т.) аны куугунтуктоосу учурунда баардык өзүнүн кыймылдуу (малынан – Ө.Т.) мүлкүнөн ажырады, алардын бир бөлүгүнөн Терек-Даван капчыгайында, дагы бир бөлүгүнөн Көк-Суу өрөөнүндө кол жууган. Азыркы убакта Курбань-Джань-Датканын ээлигинде баласы

Камчыбек жана небереси Мирза-Паяс менен чогуу 50 танап жерден, 100 койдон, 6 аттан, 4 уйдан жана 2 төөдөн турган мүлкү бар, менин оюм боюнча бардар жашайт» [55]. Албетте мында Курманжан датканын баардык малынын эсеби так берилбегени анык. Бөтөнчө алыскы жайлоолордогу чоочун киши жете алгыс коктукоттордо жүрчү субай жылкы, койлору, ириктери, ири мүйүздүү малы (топоз, өгүз) менен саан бээлерин уездик чиновниктер ал кезде артынан түшүп анчейин так эсептей алмак эмес.

Алай жүрүшү башталганда аймактын эли айтканынан чыкпаган Курманжан датканы эпке келтирип, кыргыздарды тынчтытуу максатында М.Д.Скобелев Ош уездинин начальниги майор М.Е.Ионовго жакын арада датка айымды таап тынчтык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүнү буйруган. Ал Курманжан датканы кыйла кыйынчылыктар аркылуу Алайдын төр жайлоосундагы аталаш агасы Исмадияр байдын айылынан тапты. Ошондо датка айым генерал М.Д.Скобелевдин өзү менен жолуктурууну талап кылып, бирок камакка алышпаса, басмырлашпаса гана бараарын билдирет. М.Е.Ионов мындай шартка аргасыз макул болуп, жолугушууну анын оюндагыдай уюштурууга убада берген. Фергана областынын аскер-губернатору менен көзмө-көз сүйлөшүүгө Курманжан датканы кенже уулу Камчыбек, небереси Мырзапаяс менен кадыр-барктуу кыргыздардын жоон тобу коштоп келди.

Курманжан датканын көңүлүн алуу анын элин колго алганга барабар экенине көзү жеткен генерал датка айымды сылык-сыпаа кабыл алып өзүнчө өлкөнүн өкүмдарындай өзгөчө урмат-сый көрсөтөт. М.Д.Скобелев чыгыш элдеринин эзелки каада-салтын сыйлаган кыязда Курманжан даткага өз колу менен кымкап чапан жаап, алтын аяк тартуулайт жана «Алайдын ханышасы» атайт [56]. Ошондой эле генерал датка айымдын Алайлык кыргыздардын арасында кадыр-баркы өтө жогору экенин айтып, элин Россия тарабына өтүүгө үндөөнү сураган. Андан ары ал Абдылдабек баш болгон анын уулдарынын эр жүрөктүүлүгүн мактап, эгерде алар күрөштү токтотуп Алайга кайтса алардын керт башынын коопсуздугун камсыз кылууга, күнөөсүн кечирүүгө убада берет. Курманжан датка мындай өтүнүчтөргө өзүнүн каршы эмес экендигин, көзү тирүү турганда Алай аймагында тынчтыкты жана бейпилдикти орнотууга баардык аракеттерди жасаарын айткан [57]. Андан бир нече күн өткөн соң, (1876-ж.) Курманжан датка элинин коопсуздугун камсыз кылуу максатында Түркстан генерал-губернатору К.П.Кауфманга келип, эки ортодогу мамилелерди, тараптардын укук, милдеттерин

такташып талкуулады. Генерал-губернатор – Түркстандын «жарым падышасы» да датка айымга жакшы мамиле жасап, эгерде ал кааласа Өкмөт тарабынан каражаттан каралашып турууга, чыгымдарын көтөрүүгө көмөктөшөрүн билдирди, ага орус мамлекетинин эсебинен пенсия чектетип берүүнү убада кылды [58].

Ушул сыяктуу небактан бери эл аралык алака-байланышта сакталган мындай тең ата мамиле гана намыскөй тоолук элдин даанышман жол башчысы Курманжан датканын жүрөгүн жылытып, кепке-сөзгө келтирди. Антпесе айгышкан айкаштарда оор жоготууларга дуушар болуп, жоонун жолун торочу жоокерлеринин катары суюлган элет эли улам жаны кошуундар менен толукталып жаткан падыша аскерлеринин кысымына туруштук бере алмак эмес. Андыктан ал «эл четинде, жоо бетинде» жүргөн эрлерге, Абдылдабек баштаган балдарына кат жөнөтүп, күрөштү токтотууга көрсөтмө берет. Маселен мунгуш уруусунун бийи Болот бий июль айынын аягында Курманжан датканын катын жеткирүү үчүн Абдылдабектин оорук-турагын издеп жөнөгөн. Ал кезде (30-июль–1-август) Абдылдабек Кызыл-Арт аркылуу Кара-Көлгө чегинип, андан Чоң-Суу, Туяк-Суу капчыгайларын өрдөп отуруп, Кашкар жана Шугнан ээликтеринин чөлдүү чөлкөмдөрүнө өтүп кеткен эле. Андан ары анын изин жоготуп таппай калгандыктан куугунчу князь, полковник Витгенштейндин отряды артка кайткан [59].

Айтмакчы Алай жүрүшүнүн учурунда Фергана областынын аскер-губернатору четтеги кыргыз айылдарына, уруу башчыларына удаа-удаа опузалап коркутуп-үркүткөн мазмундагы атайын чакырык каттарды (аман хаттар) жөнөтүп, күрөштү тез арада токтотууну, Абдылдабек баш болгон жол башчыларды кармап орус бийлигине өткөрүп берүүнү талап кылган. Эгерде айтылган талаптарды аткарышса кечирим болоору, антпесе алар аёсуз жазаланышары эскертилген [60]. Арийне жеринен ар-намысты бек туткан тоолуктар оной менен мындай сунуштарга көнө коймок эмес. Антүүнүн ордуна алар ого бетер айбаттанып чыйралып, сырдына жетекчилерин душманга ыраа көрбөй кармашты уланта беришти. Абал барган сайын татаалдаша баштаган кезде генерал М.Д. Скобелев Абдылдабектин өзүнө кат жазып, аны өз ыктыяры менен «эч нерсе жолун тороп токтото алгыс» орус аскерлерине каршылык көрсөтүүдөн баш тартууга, багынып берүүгө чакырган. Атайлап Алайга чакыртылган Шабдан баатырдан Абдылдабекке жолугуп, тынчтык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө көндүрүүнү, эки ортодо тынчтыкка данакер болуусун өтүнөт. Ошондуктан Шот капчыгайында адеп эки тарап кездешкенде Шабдан баа-

тыр иниси Байбосунду Абдылдабекке жөнөткөн болчу. 26-июлда андан Байбосун баштаган сүйлөшүүлөрдү улантуу үчүн Абдылдабектин бир тууганы Асанбек келген. Эртеси 27-июлда Сопу-Коргондон аны Шабдандын жигитин кошуп акыркы чечимин айтсын деп кайра агасына узатышат. Бирок 28-июлда Шабдандын жигити Үч-Төбөгө жакын ээн жерде турган Скобелевге кайтып келип, сүйлөшүүлөрдөн майнап чыкпай ийгиликсиз аяктаганын кабарлады. М.Д. Скобелевге жиберген жооп катында ал генералдын сунуштарын четке кагып күрөштү кашык каны калганча уланта берээрин билдирген [61]. Ошондон соң Абдылдабек артынан сая түшкөн Витгенштейндин отрядынан алыстап Кызыл-Арт аркылуу Кара-Көлгө чегинген эле. Полковник, князь Витгенштейндин карамагында жарым рота атчан аткычтар отряды жана 2 ракеталык станоктуу казак-орус жүздүгү бар болчу.

29-июлда Гүлчө колоннасы Арчат-Даван ашуусун ашып өтүп Кызыл-Суунун боюна тыныгуу үчүн токтойт. Кийинки күнү Абдылдабектин артта калган чакан топтору Кызыл-Арт өзөнүндө акыркы каршылыктарды көрсөтүштү [62]. Ал эми элдик кыймылдын эр жүрөк жол башчысы ал кезде небак бийик белдерди ашып Ата Журттан аргасыз убактылуу алыстап кетүүгө үлгүргөн.

Ошентип Курманжан датканын уулу Абдылдабек жол башчылык кылган Алайлык кыргыздардын өз алдынчалыгын сактап калуу үчүн жүргүзгөн күрөшү жеңилүү менен аяктады. 31-июлда Кичи Алай менен Чоң Алайды жердеген үч уруунун экөөнүн - Адигине жана Мунгуш урууларынын өкүлдөрү Кызыл-Артка токтогон генерал М.Д. Скобелевге келип багынгандыгын билдиришти. Ал эми ичкиликтердин көпчүлүк бөлүгү (отурукташкан калк жашаган кыштактарга жакын жайгашкан чакан топторунан тышкары) дагы бир топ убакыт генералга тизе бүккөн жок. Багынган кыргыздар болсо 1,5 эсе зекет төлөөгө, (кой үчүн мурда белгиленген 4 сомдун ордуна 6 сом төлөөгө), Гүлчөдөн Талдык-Даван аркылуу Кызыл-Суу өрөөнүнө Ош - Гүлчө жолунун үлгүсүндө араба жолун курууга, контрибуция түрүндө атчан аткычтардын аскер кызматына жарактуу 150 ат камдап берүүгө милдеттендирилди [63].

Жаңыдан каратылган калктын эсебинен Ош уездинин курамында үч волост: Гүлчө, Ак-Буура, Ноокат болуштуктары түзүлдү. Гүлчө волостуна Гүлчө, Таруу суусунун боюндагы өрөөндөр, Кызыл-Суунун төрүндөгү Чоң Алай карап, мунгуш Иманкул бий болуштукка дайындалган. Ак-Буура волостуна Гүлчө чоң жолуна жакын Ак-Буура суусунун эки жээгиндеги жана Сай-Кичик өзөнүнүн боюндагы жерлер, Кызыл-Суунун ортоңку агымындагы

өрөөн кирип, болуштукка адигине Молдо-Мырза дайындалат. Ноокат волостуна болсо Ноокат суусунун эки тарабы, Чоң Алайдагы Кызыл-Суунун бир тарабы кошулуп, адигине Наллибай бий болуш болду [64].

Курманжан датканын үч уулу Маамытбек, Асанбек, Баатырбек Алайга кайтып келип, кыргыздарды тынчтытууну көздөгөн Кауфмандын көрсөтмөсү боюнча Ош уездинде кайрадан уюшулган Гүлчө, Кичи Алай, Ак-Буура, Ноокат, Өзгөн волосторунун айрымдарын башкарып турушат. Кийинчерээк Курманжан датканын эң кенже уулу Камчыбек менен небереси Мырзапаяз да бир нече жыл болуш болгону маалым. Аларды болуштук кызматка дайындоодо колониялдык бийлик Курманжан датканын Ош жана Алай аймактарындагы кыргыздардын арасындагы кадыр-баркынын өтө жогорулугун эске алган, ал аркылуу өз таасирин күчөтүүнү, үстөмдүгүн биротоло бекемдөөнү көздөгөн.

«Алай жүрүшүнүн» натыйжасында кыргыздарды Россия империясына каратуу толук аяктагандан кийин Курманжан датканын коомдук-саясий ишмердигинде жаңы мезгил башталат. Түркстан чөлкөмүндөгү, Ферганадагы жана буга чейин жеке өзү бийлик жүргүзүп келген кең өрөөндөгү саясий кырдаалдын түп тамырынан бери өзгөрүшү анын абалына, тагдырына таасир этпей койгон жок. Анын бийлиги чектелип, укуктары тарыды. Мындан ары Алай өрөөнүн башкарчу болуштар түздөн-түз Ош уездинин начальнигине жана Фергана областынын аскер губернаторуна баш ийишмек. Бирок аталган мамлекеттик бийлик өкүлдөрү, атүгүл Түркстан крайынын ар кайсыл жылдардагы генерал-губернаторлору дагы узак жылдар бою ага «Алай ханышасы», кыргыздардын атак-даңктуу жол башчысы катары ардактап мамиле кылып, өзгөчө көңүл бөлүшкөн. Өрөөндүн калкынын коомдук турмушуна тиешеси бар бардык маанилүү маселелерди Курманжан датка менен кеңешип чечишкен. Ал эми Курманжан датка өмүр бою, улгайган чагында да калкынын камын жеп, жалпы кыргыз элинин түпкү кызыкчылыктарын коргоону шексиз.

Курманжан датканын бөтөнчө Ош уездинин алгачкы начальниги генерал-майор М.Е. Ионов менен ынтымагы жылдан-жылга чыңдалган. Датка айымдын областын аскер губернатору, Түркстан генерал-губернатору менен да мамилеси дурус болчу. Ошондуктан алар ак пейили, айкөлдүгү жана ар дайым ажаат ачкан акылмандыгы менен өздөрүнө жаккан, урматтоосуна арзыган датка айым үчүн кам көрүп, өлкөгө эмгеги сиңген ири ишмер катары мамлекеттик пен-

сия чектетүүгө аракет жасашат. 1880-ж. 16-декабрда Түркстан генерал-губернатору К.П. Кауфман Ош уездинин начальниги менен Фергана областынын аскер-губернаторунун сунушу боюнча Россиянын Согуш Министрине атайын кат жазып ушул маселенин оң чечилишине көмөктөшүүнү өтүнгөн. Анда мындай деп жазылган: «...Курбань-Джань-Датканын кара-кыргыздардын арасында зор кадыр-баркка ээ экенин, ардактуу абалы менен таасирин жана улгайган курагын эске алып, мен Улуу урматтуу Сизден Өтө Бийик өкүмдар Императорго Мамлекеттик Казынадан ага жылыга беш жүз сом өлчөмүндө өмүр бою алгыдай пенсия чектеп берүүнү ыраа көрүүсүн суранып сунуш кылуудан баш тартпасңыз экен деп өтүнөм». Император финансы министринин тыянагына ылайык, 1881 жылы 1-апрелде Курманжан даткага жылыга 300 сомдон өмүрү өткүчө Мамлекеттик Казынадан алып туруучу пенсия чектөө жөнүндө жарлыкка кол коёт [65].

Бул акчанын баркы абдан жогору болгон ошол кезде өтө чоң суммадагы каражат эле. Алсак, ири тарыхчы В.О. Ключевскийдин изилдөөсү боюнча Россиянын Москва губерниясында дал ошол жылдарда, т.а. 1882-ж. жылкынын баасы Вологдада жайында 88=57 тыйын, күзүндө жана кышында 60=67 тыйын, уйдуку жазында 67=48 тыйын, Москвада 1 аттын баасы күзүндө 138=33 тыйын, уйдуку 100=45 тыйын, өгүздүкү 100=45 тыйын, койдун наркы 10=40 тыйындан экен [66].

Түркстан генерал-губернатору ж.б. бийлик өкүлдөрү Ош тарапка келгенде сөзсүз Курманжан даткага кезигип, айрым маселелер боюнча кеңешип турушчу. Маселен 80-жж. Алай өрөөнүн аралап өтүүчү Гүлчө-Талдык-Эркеч-там кара жолунун курулушу башталган. Ага сарпталган чыгымдын кыйла бөлүгү жергиликтүү элден жыйналган. Албетте элди нааразы кылбай мындай ашар сыяктуу ишке көндүрүү үчүн Курманжан датканын көмөгүнө муктаж болушкан.

Алсак, аталган курулушка 1884-ж. карата крайдын жергиликтүү каражаттарынан 25 000 сом жумшалып, Ош уездинин эле калкынан 7562 сом 80 тыйын жыйналган. Мындан тышкары Анжиян, Маргалаң, Кокон, Наманган уездинин калкынан 59969 сом 45 тыйын жыйналыптыр [67].

Түркстандагы мезгилдүү басма сөз беттеринде жарыяланган кабарга караганда 1884-ж. күзүндө Курманжан датканы крайдын генерал-губернатору Ошто кабыл алган. Ал кабарда датка айымдын «Алай канышасы» аталып атагы алыска угулганы, кыргыздардын арасында абдан кадыр-барктуу үч уулу болуш экендиги баса белгиленген [68].

1892-ж. 81 жаштагы курагында «Алай канышасы» ошол учурдагы орус авторлору өтө таң калуу менен жазгандай Гүлчөгө 80 чакырым жерден жорго минип кебелбей келип, генерал-губернатор барон А.Б. Вревский менен кезигишип маек курат. Датка айымдын кыраакылыгы менен темирдей бекем эркине, сабырдуу чыдамкайлыгына таң калып ыраазы болгон генерал ага сый көрсөтүп, чыгыштын салтын туурап кымкап чапан жапкан. Ал эми Курманжан датка ата-бабадан калган кааданы бузбай мансабы бийик «жарым падышага» адатынча сары жорго тартуулайт [69]. Андан алты жыл өткөн соң, 1898-ж. Ошто датка айым Түркстан крайынын кийинки генерал-губернатору С.М. Духовский менен жолугушуп, элинин ал-абалы, жашоосу, тагдыры, коомдук жана чарбалык турмушу тууралуу аңгемелешкен. Ал 1895-жылы уулу Камчыбек өлүм жазасына тартылгандан кийин кайгыга баткан Курманжан датканын көңүлүн көтөрүү, жубатуу үчүн ошондо күнөкөр катары уулу менен небересинин ажыратылган ардак чапандарын кайра кайтарып берүүгө чечим чыгарганын жана Карабек энесинин жолун жолдоп ак кызмат өтөгөндүгү эске алынып алтын медаль менен сыйлоого арзыганын айтып сүйүнчүлөгөн [70]. Курманжан датканын уулдары – «Гүлчө волостунун болушу Батырбек Алымбеков менен Ноокат волостунун болушу Асанбеков 1880-ж. май айында Ташкенттеги крайдын башкы Начальниги (генерал-губернатору – Ө.Т.) тарабынан 2-даражадагы ардак чапандары менен сыйланышкан» [71] болчу. Айта кете турган нерсе Курманжан датканын жалган жалаа жабылып азап тарткан уулдары Камчыбек, Маамытбек, неберелери Арстанбек менен Мырзапаястын 1893-1897-жж. кайгылуу тагдыры өзүнчө изилдеп – иликтөөнү, көптөгөн тактоолорду талап кылат. Андыктан ал маселени кыйгап өтүүнү туура көрдүк. 1901-ж. датка айымды Түркстан чөлкөмүнүн бийлиги Россиянын согуш министрине жолугуштурушат [72].

Курманжан даткага жолуккан колониялдык бийлик өкүлдөрү ар дайым анын куюлуштуруп таамай айткан кулакка жагымдуу чебер сөзүнө муюп, чукугандай сөз тапкан чечендигине, эч нерседен тартынбас өктөм өткүрлүгүнө, терең акылына жана тубаса элчилик жөндөмүнө, өнөрүнө таң калышчу. Жашы 90 го таяп улгайган чагында да анын көзүнүн курчу кетпей, карегинен жаш кезиндегидей жалындын учуну чачырап, сүйкүмдүү жана сүрдүү, алиге сулуулуктун айрым издери сакталган каратору жүзүнөн мээрим төгүлүп турчу. Алайлык кыргыз ханышасы адамдарга жалаң гана жакшылык каалаган, оңой-олтон күйүткө алдырбаган, кыйынчылыктарга моюн сунбаган өзгөчө касиеттери бар, бөлөк-бөтөн кишилерге эч сыр бербеген чыдамкай жумурай журт энеси эле.

Анын аймактагы тынчтыкты жана бейкуттукту, Ош – Кашкар кербен жолундагы коопсуздукту камсыз кылуудагы эмгегин эске алып, 90 жашка чыккандыгын белгилеген сымал «1901-ж. 1-декабрда өкүмдар император Николай II Алайдын мурдагы башкаруучусу Курбань-Джань-датканы Жогорку даражалуу өкүмдардын өз кабинетинин эсебинен кымбат баалуу шакек тартуулоо жөнүндө жарлыгын жарыялаган» [73]. Бул тууралуу Түркстан генерал-губернатору А.Н. Куропаткинге кабарлаган телеграмма Ташкентке эки күн өтүп-өтпөй 4-декабрда жеткен. Андан көп өтпөй Россия императору «Алай ханышасына» жаңы сыйлыгын – каухар чөгөрүлгөн алтын саат жөнөткөн [74].

Кыргыз каникеси мезгил-мезгили менен Ош уездинин начальнигинен, областын аскер губернаторунан, Түркстан генерал-губернаторунан кат алып, өзү да аларга кат жөнөтүп, ал жактагы жаңылыктардан үзгүлтүксүз кабар алып турчу. Ошондой каттарынын бирин ал 1901-ж. 9-майда Ташкентке жөнөтүптүр. Түркстан крайынын жаңыдан дайындалган генерал-губернатору Н.А. Ивановго куттук айткан ал катта мындай деп жазылган: «...Жакында урматтуу Ош уездинин начальнигинен кудайдын буйругу (алланын амири) менен сиздин Түркстан генерал-губернатору кызматына дайындалганыңызды угуп, мен өзүмдүн тууган-уругум менен бирге Алла Таалага ыраазылыгымды билдирип дуба окудум жана Ташкентке сизди куттуктоомду айтып баруу үчүн өз уулум Махмуд-бекти (Маамытбек – Ө.Т.) жиберүүнү чечтим... Сиздин жакында Маргаланга келээриңиз тууралуу кабарды угуп эми ал куттуктоо катты Ош уездинин депутаттарынын курамына кирген Махмуд-бек менен жөнөтөм жана Сизди жаңы дайындалууңуз менен куттуктайм». 22-майда Н.А. Иванов Курманжан даткага ыраазылык билдирген жооп кат жазып, сый көрсөтүп кайра узаткан уулу Махмуд-бекке «ак дилден чыккан достук саламын ага айта барууну тапшырат» [75].

1907-ж. 1-февралда Оштон 12 чакырым жердеги Мады айылында Курманжан датка 97 жашка караган курагында көз жумду. «Алай ханышасын» акыркы сапарга узатуу азасына Алай, Ош, Ферганадан көп эл келип, жакындарынын кайгысын бөлүшгү. Балдары Мамытбек, Асанбек баш болгон көп сандаган небере, чөбөрөлөрү салтка ылайык зыйнатын кылып, маркумдун сөөгү Оштогу башкы көрүстөн - Сар-Мазарга коюлду. И.П. Ювачевдин маалыматы боюнча анын бала-чакасынын саны 183 киши болуп, 98 адам көз тирүү: 2 уулу, 2 кызы, 31 небереси, 57 чөбүрөсү, 6 чебиреси артында калыптыр...[76].

Баса белгилей кете турган жагдай, жалпы журтка аттын кашкасындай жақшы таанымал, атактуу аксакал жазуучубуз, кыл калемдин чебери Төлөгөн Касымбеков 70-жж. бери карай элибиздин карт тарых-таржымалын талбай көркөм тил менен шөкөттөп адабий чыгармаларга айландырууда. Ушул өнүттөгү «Сынган кылыч» сыяктуу башка чыгармаларындай эле «Келкел» тарыхий романында Курманжан датканын жаркын элеси, көп кырдуу ишмердиги, доору объективдүү чындыктын негизинде укмуштуудай сонун баяндалган. Абройлуу, урпактарга үлгү болоор адабий устатыбыздын мындай деп жазганы бар: «Курманжан датка эл ичи бузулган кезде, ынтымак кеткен убакта, эки тууган кыркылышкан мезгилде, баарына тең карап, калыс тууган катары, карамдуу эне катары, ишенбей коё алгыс жүйөлөп, талаш тындырып, эл менен элди, тууган менен тууганды жараштырып, ошол катаал заманда ар түркүн тайпа эл тынчылыгына, биримдигине данакер болгон» [77]. Курманжан датканын өзүнө караштуу кыргыз урууларын өмүрү өткүчө ич ара чактан оолак кармай алгандыгынын купуя сыры дал ушундай касиеттеринде катылып жаткандай туюлат.

Алайлык кыргыз ханышасынын көп кырдуу коомдук-саясий ишмердиги тууралуу жогоруда айтылган ойлорго таянып мындай тыянак, жыйынтык чыгарууга болот. Курманжан датка өзгөлөрдө жок же сейрек кездешүүчү өзгөчө касиеттери менен замандаш мекендештеринен кескин айрымаланган, кыргыз элинин ичинен алдыга суурулуп чыккан Улуу инсан. Ашкан акылмандыгы, эң татаал эл башкаруу ишиндеги барган сайын байыган шык-жөндөмү, адамкерчилиги аны улам жаңы бийиктикке көтөргөн. Ал такай адилеттүүлүктү пир тутуп, акыйкаттык, чындык үчүн күрөшкөн, калайык-калктын бейкуттугун камсыз кылуу, биримдигин жана ынтымагын чындоо үчүн кам көргөн. Кара кылды как жарган калыс датка айымды өз эли жана бөлөк элдер да, улуу-кичүү баары сыйлап өтө урматташчу, ызаат көрсөтүшчү. Курманжан датка көптү билген көрөгөч кылдат саясатчы, алыс-жакындагы чет өлкөлөр, канатташ калктар менен карым-катнаштарды кыргыздардын кызыкчылыгына ылайык нукка бура билген, элчилик өнөрдү мыкты өздөштүрө алган көсөм жана даанышман жол башчы болчу.

ТИРКЕМЕ

1. Геродот. История. В 9-ти кн./Пер.Г.А.Стратановского. – М.: ООО «Издательство АСТ», «Ладомир», 2001. 90-бет.
2. Акаев А. Залкар инсандар. – Б., 1999. 53-54-беттер.
3. Акаев А. Кыргызская государственность и народный эпос «Манас». – Б.: АО «Учкун», 2002. 155-бет.
4. Үсөнбаев К. Алай ханышасы илимий көз караш менен. //Кыргыз туусу. 26-июль, 1991-ж., ж.б.макалалары; Абытов Б. Выдающиеся личности города Ош. – Ош, 2000; Газиев А. Курманджан-датха-некоронованная царица Алая. – Б., 1991; Касымбеков Т. Курманжан датка: Тарыхий бейне. – Б., 1991; Кененсариев Т. Курманжан датка. // Курманжан-датха. – Ош, 1991; Молдокасымов К. Курманжандын көз жашы. – Б., 1991; Өмүрзакова Т. Курманжан датка. Доор. Инсан. Ишмердүүлүк. – Б.: Кыргызстан, 2002. ж.б.
5. Өмүрзакова Т. Курманжан датка: Эпоха. Личность. Деяния. Дисс. на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Б., 1996.
6. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.- 75, оп. 1, д. 53, 54-барак.
7. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.- 75, оп. 1, д. 53, 84-барак.
8. Үсөйүн – ажы. Кыргыз санжырасы. // Кыргыздар..., 2-том, 110-бет.
9. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. // «Живая старина». Отделение этнографии. Вып. 3. – СПб., 1896, 437-бет.
10. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.- 75, оп. 1, д. 53, 35-барак.
11. «Русский инвалид», № 206, 1876.
12. Казакбаев К. Курманжан датка Жапалак кызыбы? //Кыргыз Туусу. 22-июль, 1991-жыл; Масаков К. Кең Жапалак көзүмөн учту. // Ленин жолу. 31-май, 1991-жыл.
13. Феликс Рокка. Памир жана Алай кыргыздары (француз тилинен орусчага которгон Л.Строилов). //Кыргыздар... Т.1. – Б.: Кыргызстан, 1991. 348-бет.
14. Казакбаев К. Аталган макаласы; Масаков К. Аталган макаласы.
15. Ювачев И.П. Курманжан датка Алайлык кара-кыргыздардын канышасы. //Кыргыздар... Т.1. 248-бет.
16. Какеев А.Ч. На стыке цивилизаций. //Горная царица Курманжан и её время. /Ред.акад. А.Какеев, акад. В.Плоских. – Б.: Илим, 2002. 119-бет.
17. Молдокасымов К. Кокон хандыгын кыргыз аялдары башкарганбы? //Кыргызстан маданияты. 23-май, 1991. №21; Курманжандын көз жашы, 4-бет.
18. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства, 147-бет.

19. Эркебаев М. Алымбек датка. //Кыргыздар..., 3-том. 220-бет; Өмүрзакова Т. Курманжан датка. Доор. Инсан. Ишмердүүлүк. – Б.: Кыргызстан, 2002. 32-бет.
20. Валиханов Ч.Ч. Записка о Кокандском ханстве. //Собр.соч., Т.3, 379-бет.
21. Ювачев И.П. Аталган макаласы. //Кыргыздар... Т.1. 249-бет; Курбань – Джань – Датха, кара-киргизская царица Алая. //Туркестанский сборник. Т.471, 174-бет.
22. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства, 196-бет.
23. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-1, оп.1, д. 1768, 4-4-барактын арты.
24. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-1, оп.1, д. 1768, 1-1-барактын арты.
25. Ювачев И.П. Курбань – Джань – Датха, Кара-киргизская царица Алая. //Исторический Вестник. 1907, № 12. 965-бет; Туркестанский сборник. Т. 471, 174-бет; Кыргыздар..., Т.3, 249-бет.
26. Алибеков М. Домашняя жизнь последнего кокандского хана. // Ежегодник Ферганской области. Т.II –Н.Маргелан, 1903. 79-бет.
27. Молдокасымов К. Курманжандын көз жашы, 8-бет.
28. Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. – М.: Географгиз, 1950. 371-бет.
29. РФ БМАТА. Ф. ВУА, дело 6884, 54-барак; КР БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.53, 3-барак.
30. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.53, 69-барак.
31. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы, 509-бет.
32. Кыргызстан – Россия. История взаимоотношений (XVIII-XIXвв.), 327-бет.
33. Хасанов А.Х. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. – М.: Наука, 1977. 44-45-беттер; Троицкая А.Л. Архив Кокандских ханов XIX в. – Л., 1957, 190-бет.
34. Кун А. Очерк Кокандского ханства. //Известия Русского географического общества Т.ХII. – СПб., 1876. 66-бет; Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Т.2. – СПб., 1906. 325-бет.
35. Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. Т.1. Ч.II. В Кокандском ханстве. //Известия Общества Любит. Естеств., Антропол. и Этногр. при Московском унив-те. Т. XI. Вып. 7. – СПб, 1875. 96-бет.
36. Хасанов А.Х. Аталган китептери; Үсөнбаев К.У. Присоединение Южной Киргизии к России. – Ф.: Илим, 1960; Ошол эле автор: Народные движения в Средней Азии в XIX в. (по материалам Кыргызстана). – Ош, 1998; Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство. – Ф.: Илим, 1977; Кененсариев Т., Искак Асан уулу Полот хан. – Б.:

КТК, 1997; Бабабеков Х.Н. Народные движения в Кокандском ханстве..., ж.б.

37. Өмүрбеков Т.Н., Чоротегин Т.К. Кыргыздардын жана Кыргызстандын жаны доордогу тарыхы, 142-бет.

38. Азиз бин Мухаммад Риза Маргинани. Таснифи Гариб. //Өзбекстан Илимдер академиясынын Чыгыш таануу институтундагы кол жазма/Караңыз: Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства, 283-бет

39. Плоских В. Кыргызы и Кокандское ханство.(Научное послесловие). // Аман Газиев. Пулат-хан. Историческая повесть. — Б.:Илим, 1995. 208-бет; Кененсариев Т. Искак Асан уулу Полот хан, 64-бет.

40. РФ БМАТА. Ф. 1396, оп.2, д.132, 386-барак.

41. РФ БМАТА. Ф. ВУА, дело 6884, 52-барак; Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.53, 1-барак.

42. Өмүрзакова Т. Аталган эмгеги, 121-бет.

43. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.53, 102-барак.

44. Ошондо эле, 2,4,106-барактар.

45. РФ БМАТА. Ф. ВУА, дело 6884, 30-барак.

46. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.53, 36-барак.

47. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-1, оп. 1, д. 234; 1,4-барактар.

48. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-19., оп. 1, д. 1629, 1-барак.

49. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.53, 36-37-барактар.

50. Ошондо эле, 38-барак.

51. Ошондо эле, 42-барак; Костенко Л.Ф. Экспедиция в Алайские горы // «Русский инвалид». 1876. №206, 211, 229, 235, 239, 244, 250; Ошол эле автор: Военно-научная экспедиция на Алай и Памир. //Военный сборник, 1877, № 4.

52. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.53, 44-45-барактар.

53. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.53, 47-барак.

54. Туркестанский сборник. Том 435, 67-бет.

55. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-1, оп. 1, д. 1768, 1-барактын арты.

56. Хасанов А. Взаимоотношения киргизов с Кокандским ханством и Россией в 50-70 годах XIX века, 172-бет.

57. Тагеев Б.Л. Памирский поход. // Исторический вестник. 1898, №7. 134-бет; Ювачев И.П. Курбань-Джаны-Датха, кара-киргизская царица Алая. //Исторический вестник. 1907, № 12. 967-бет.

58. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-1., оп. 1, д. 1768, 2-барак, 4-барактын арты.
59. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.53, 52-53-барактар.
60. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-715, оп. 1, д. 68, 178,193-194-барактар; Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.53, 50-барак.
61. РФ БМАТА. Ф.1396, оп.2, д.96, 154-барак; д.97, 286-287-барактар; Ф. ВУА, дело 6884, 155-156-барактар.
62. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.53, 51-52-барактар.
63. Ошондо эле, 54-барак.
64. Ошондо эле, 55-барак.
65. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-1, оп. 1, д. 1768, 4-барактын арты, 5-5-барактын арты.
66. Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. Т.VIII. Статьи. – М.: Мысль, 1990. 92-бет.
67. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-1, оп. 5, д. 578, 459-барактын арты.
68. Туркестанские ведомости. 1884, № 40.
69. Ювачев И.П. Курбань – Джань – Датха, Кара-киргизская царица Алая. //Исторический вестник. 1907, № 12. 968-бет;
70. Туркестанский сборник. Т.422, 176-бет; Туркестанские ведомости. 1898. № 64.
71. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-1, оп. 1, д. 1427, 2-барак.
72. «Туркестанские ведомости». 1907, 16-февраля (1-марта) № 2834. Царица Алая (некролог).
73. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-1, оп. 4, д. 513, 196-барак.
74. Ювачев И.П. Аталган макаласы, 976-бет.
75. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-1, оп. 4, д. 518, 3-3-барактын арты, 4-барак.
76. Ювачев И.П. Аталган макаласы, 976-бет.
77. Касымбеков Т. Курманжан датка коомдук жана мамлекеттик ишмер, кыргыз каникеси. // Курманжан датканын 180 жылдыгына карата. – Б., 1991. 16-бет.

§ 2. Шабдан Баатырдын коомдук-саясий ишмердиги

Эл арасында айтылып калган санжыра боюнча бир жолу Шабдан Баатырдын ал-жайынан кабар алганы туш-туштан жыйналып келген кыргыздын Чыныбай, Чоко баштаган замандаш манаптары ага кайрылып, мындай суроо беришиптир: «Баатыр, сизди бүткүл түрк эли, ал түгүл орустар да сыйлайт, урматтайт, сөзүңүздү эки кылбай аткарышат. Сиздин артыкчылыгыңыз эмнеде? – Сиздер кандай ойлойсуздар? – дейт Баатыр, аларга суроо узатып. Алар, Сиз «айкөлсүз», «баатырсыз», «жоомартсыз», «берешенсиз», «калыссыз», «чынчылсыз» - дешип, ар ким өз оюн айта беришет. Ошондо Шабдан Баатыр жайдары мүнөзүнөн жазбай үнүн саал басыңкы чыгарып, «Менин артыкчылыгым – мен эч кимдин көңүлүн калтырган эмесмин. Мен кечире билгемин, өмүр бою адал жүргөмүн, адилет, ак ниет болууга аракет кылгамын дептир» [1].

Чындыгында эле Шабдан Баатырдын замандаштары санап өткөн касиеттердин баардыгы анда бар экени талашсыз. Бирок адамкерчиликтин жеткен чеги, эң бийик белгилери ак көңүлдүк, адамдарга аяр мамиле жасап, көңүлүн калтырбоо, кечиримдүүлүк баатырда көбүрөөк өнүккөнү анык. Ушундай тубаса артыкчылыктары гана аны ак калпак кыргыз элинин сыймыгына айландырган, аймактагы ар түркүн тилде сүйлөгөн көп улуттуу калктын ардактоосуна ээ кылган, сый-урматынын бийик сересине чыгарган. Болбосо такты, таажысы, атайлап дайындалган расмий мансап-мартабасы жок туруп, хандан, аким же бектен кем эмес атак-даңкка жана таасирге кантип ээ болмок. Асыресе Шабдан Баатырдын доору да ага чейинки Улуу инсандардын заманынан кескин айрымаланган. Алып айтсак, Ормон хан кыргыз уруу жол башчыларынын атайын аземинде хан көтөрүлгөнү маалым. Боромбай, Жантай, Жангарач, Байтиктин уруу бирикмелеринин чегинде белгилүү өлчөмдө кандайдыр бир өкмөттүк расмий жогорку органдар тарабынан чектелбеген өз алдынча бийлиги бар эле. Алымбек адегенде Мадалы хандан датка даражасын алып Алайдын башкаруучусу атыкса, кийин Анжияндын акими, атүгүл Кокондо баш вазирликке чейин жетти. Курманжан даткага мамлекеттик мансапты бир эмес, эки ирет – адеп Бухара эмири, андан соң Кудаяр хан ыйгарды. Орус генералдары алардан да ашып түшүп «Алай ханышасы» аташты. Аскер башы Алымкул Аталык Кокон хандыгынын иш жүзүндөгү өкүмдары деп тарыхый даректерде жазылып калганы дайын.

Ал эми Шабдан Баатырда аталган наам, даражалардын бири да жок эле. Анткени 1863-ж. Сары Өзөн Чүй толук бойдон Россия империясынын курамына киргизилип, Батыш Сибир генерал-губернаторуна баш ийүүчү Ала-Тоо аскердик округуна караган. 1867-ж. Түркстан генерал-губернаторлугу түзүлгөндө бул өрөөн Жети-Суу областынын Токмок (1878-ж. тартып Пишпек) уездинин карамагына өткөн. Колониалдык бийликтин жаңы административдик-аймактык бөлүштүрүүлөрүнө ылайык мурдагы чоң манаптардын колундагы жергиликтүү бийлик жаңыдан уюшулган майда волосттордун (1000 түтүн) башкаруучулары менен айылдык (100-200 түтүн) старчындардын колуна өтүп, алар түздөн-түз уездин начальнигине жана областтын аскер губернаторуна баш ийген. Өзүнчө кайсыл бир мамлекеттик кызмат ыйгарылбаганына карабастан Шабдан Баатыр өзгөлөрдө жок артыкчылыктары, ашкан адамкерчилик касиеттери аркасында алардан ашып түшпөсө, эч кем калбаган калайыктын кадырлоосуна арзып, иш жүзүндө өрөөндөгү бийликти өзү жүргүзгөн. Буга Пишпек уездинин начальниги А. Талызиндин билдирүүлөрүндөгү аны жактырбай жазган тескери мүнөздөмөсү күбө. Алсак, 1896-ж. Жети-Суу областтык башкармалыгына жөнөткөн билдирүүсүндө ал мындай деп жазат: «Шабдандын тектүү жерден экендиги маанилүү болсо да, ал кыргыздардын арасында биринчиликке өзүнүн акылы жана чебер жол тапкычтыгы менен жетишти...

Анын жана башка да таасирдүү тааныштары бар, алар жөнүндө Пишпек уездинин начальниктери кыялдана да алышпайт, андыктан Шабдан менен башка манаптардан башкача көрүшүүгө милдеттүү... Анын жанында волостук башкаруучу менен мыйзамдуу элдик соттордун (бийлердин – Ө.Т.) кызматы тиешелүү мааниге ээ эмес» [2].

Кубаттуу Россия империясынын курамына киргенден кийинки кыргыздардын коомдук-саясий турмушундагы кескин өзгөрүүлөр Шабдан Баатырды Ата Журттун түпкү кызыкчылыктарын жаңырган кырдаалга жараша, жаңыча ыкмалар менен коргоого түрткөн. Ансыз да акыркы жылдардагы ич ара чатактардан, Кокон ханына каршы көтөрүлүштөрдөн, көз каранды эместик үчүн күрөштөрдөн алсырап калган калкын кайрадан боштондук кыймылына үндөөнүн зарылдыгы жок болчу, антүүгө мүмкүн да эмес эле. Коңшулаш өлкөлөрдүн кол салуу коркунучу жоюлуп, көпчүлүк жоокерчилик жашоо ыңгайынан акырындап алыстап, тынч өмүр сүрүүгө, чарбачылыктын ар кандай түрлөрү менен алектенүүгө өңүт алган. Шабдан Баатыр элинин келечектеги өсүп-өнүгүү өңүтүн тандоодо тагдыр таразасы кай-

сыл тарапты көздөй оогонун башкалардан эртелеп көрө билгендиктен мезгилдин күрөө тамырынын кагышын сезе билип, анын ыргагына ылайык иш кылды.

Анын көп кырдуу ишмердиги коомдук өнүгүүнүн жүрүшүнө төп келип, көпчүлүк элдин көз карашын, мүдөө тилегин чагылдырып, замандаштарынан алдыга озуп чыгышынын жашыруун сыры да ушунда өңдөнөт.

Албетте Шабдан Баатырдын башкаларга окшобогон артыкчылыктарынын, өзгөчө касиеттеринин калыптанышында ал өсүп-өнгөн өрнөктүү чөйрөнүн, таалим-тарбиянын ролу зор болгон. Анын өз атасы Жантай, чон атасы Карабек, бабалары Атаке бий, Тынай бий өз мезгилинде кыргыз элинин көз каранды эместиги үчүн күрөштүн башында туруп, намысын талашкан, оң менен солго, алыс-жакындагы коңшу элдерге аттын кашкасындай таанылган Улуу инсандар болгону белгилүү.

1885-ж. Н.А.Аристовдун каалоосу боюнча Шабдан Баатырдын өз оозунан өмүр баяны жазылып калып, кийинчерээк илимпоздун илимий изилдөөсүнө киргизилиптир. Анда Баатыр өмүр баянын мындайча баштайт: «Кокондук кушбеги кошуундары менен биздин жерлерге келип бугу уруусундагы белгилүү Шопокту ага караштуу кыргыздар менен кошо талап-тоногон жылы мен, Шабдан Ысык-Көлдөгү Күнгөй-Аксунун жанында, Туюк-Булуңда, 1840-ж. майда төрөлгөм» [3]. Ал эми Кемел Шабдан уулунун эскерүүсүндөгү маалыматка караганда ал 1839-жылы туулган [4]. Шабдандын чөбөрөсү Жаңыл Абдылдабек кызы да көптөгөн тарыхый даректерди салыштырып иликтөөлөрдүн натыйжасында акыркы датаны туура деген жыйынтыкка келди [5].

Кыргыз элиндеги эзелки салт боюнча Жантай бий негедир башка балдарынан артык көргөн уулу Шабданды 5 жашында бала чагынан карапайым кишилердин турмушун өз-көзү менен көрүп кыйынчылыктарга, «ысык-суукка» бышсын, жаштайынан бышык чыксын деген ойдо кедей кишинин колуна тарбиялоо, эмгекчилдикке үйрөтүү үчүн берген. Шабдан тогуз жашка чыкканда, эс тартканда гана атасы Жантай кайра алып өзү таалим-тарбия бере баштаган [6]. Кыясы анын абдан адамгерчиликтүү Журт Атасы, айрыкча кедей-кембагалдарга күйүмдүү болушуна бала кезиндеги көргөн көпчүлүк букара элдин күндөлүк турмуш-тиричилиги себеп болгон сыяктуу. Анын өспүрүм бала чагынан эле берешен, боорукер, март болгондугу жөнүндө аңыз кептер эл арасында азыр да айтылып жүрөт. Алсак Абдрасул Осмонов XX кылымдын 50-жж. (бул киши ошол кезде азыркы Шабдан айылындагы мектепте көп

жылдар бою директор болуп иштеген) Шабдан баатыр жөнүндө айылдагы карыя адамдардын эскерүүлөрүн жазып алыптыр. Карыя Кары молдо айткан ал эскерүүлөрдүн биринде мындай бир кызыктуу кабар бар: «Шабдандын жети жашар кези экен... Шабдан атасынын жанына келип:

– Ата сизден бирдеме сурасам бересизби? – дейт.

– Бере турган нерсе болсо берейин.

– Ата бир семиз кой беринизчи? ...Досум Зайнидиндин энеси үч күндөн бери ооруп төшөктө жатат. Суук тийиптир. Эт жеп, сорпо ичсе эле айыгып кетет дейт. Зайнидин жетим эмеспи... ыйлап отурат! – Жантай шашкалактап:

– Ал балам, ала кой, - дегенде Шабдан учуп жөнөйт... Жантай ыраазы болуп, «буюрса балам боорукер болот тура», - деп сүйүнгөн экен» [7].

Шабдан Баатырдын эр жетип, жоокерчилик замандын мыйзамына ылайык алыскы аймактарга жылкы тийүү үчүн уюштурулган жортуулдарга катыша баштоосу тууралуу да уламыш, баяндар арбын. Маселен уулу Кемелдин жазганы боюнча Шабдан 13 жашка келгенде алгачкы жолу Түлөгабыл баатыр баш болгон кыргыз жигиттеринин өтө кооптуу, коркунучтуу жортуулуна катышат. Андан көп өтпөй ал өзүнчө жигит курап жортуулга чыга баштайт [8]. Белгилүү болгондой ошол кезде кыргыз, казак ж.б. көчмөн элдерде ыраак жактарга жортуулга чыгып, жылкы тийүү, көп мал айдап олжолуу кайтуу чоң эрдик катары эсептелчү, жол башчыларга атак-даңк алып келчү. Акырындап Шабдандын да ошондой эрдиктери даңаз болуп, бат эле баатыр атанат. Акыры анын атагы алыскы айылдарга, казак султандарына, кашкарлыктарга, Кокондук бектерге, атүгүл Кокон ханына чейин угулат. Ошондуктан алар жаңыдан аты чыгып, алыс-жакындагы калктарга тааныла баштаган Шабдан Баатыр менен жакындашып жакшы мамиле түзүүгө, ынтымакымала кылууга умтулушкан.

Болжолу 1860-ж. жаз айларында Пишпек сепилинин ал кездеги беги Атабек датка Шабдан Баатыр менен ынак болуп, казак Тойчубек бийдин кичүү уулу Байсеит экөөнү эки элдин өкүлү жана эр жүрөк анык баатырлар катары Кокон ханына жөнөтөт. Мала-хан аларды зор кызыгуу менен ынтаа коюп кабыл алып, сабына алтын жалатылган кылыч, мылтык ж.б. куралдарды тартуулаган, ошондой эле жибек чапан жапкан [9]. Анткени Кокон ханы алдыда боло турган орус аскерлери менен жаңы кагылышууларда Шабдан Баатыр менен Байсеит аркылуу кыргыз, казактарга таянууну көздөгөн. Буга ошол жылы күзүндө болуп өткөн Узун-Агач, Кастек салгылашуулары күбө.

Кокон ханынын Шабданга карата мамилеси жөнүндө Осмонаалы Сыдык уулу мындай деп жазат: «Өкүмөт тарабы Баатыр жаш убагында Кокон хандарына карачу экен. Ар убак канга саламга барганда ызат, урмат этип, көп сый көрсөтүп, кабаттап кымкап кийгизип, чен берип узатчу экен. Жылдан жылга мартабасы артылып ханга жана жолукмак болуп кетти» [10].

Жогорудагы тиешелүү бөлүмдөрдө кеп болгондой 1860-ж. күзүндө Чүй өрөөнүндө хандыктын таасирин кайрадан бекемдөө үчүн Кокон ханы жөнөткөн кошуундун курамында Шабдан Баатыр да бар эле. 19-21-октябрда Узун-Агач-Кастек аралыгындагы орус аскерлери менен кокондук кошуундардын ортосундагы кагылышуулардын учурунда ал атасы Жантай менен бирге Канаат Шаа жана Алымбек датка башкарган Кокондук кошуундар тарабында турган. Кастектеги кармаштардын жүрүшүндө Шабдан Баатыр, Суранчы Баатыр, Байсеит Баатыр, Султан Садык башында турган кыргыз, казактардан куралган тандалма 500 жигит Г.А. Колпаковскийдин аскерине байкатпай айланып өтүп, Верныйга чейин кирип барышкан. Бул аракет орус аскерлерин алагды кылып, Кокондук кошуундардын оор жоготууларсыз майдан талаасынан кайтып кетиши үчүн мүмкүнчүлүк түзүү максатында жасалганы кийин белгилүү болду. Анда да Шабдан Баатыр эрдиктин үлгүсүн көрсөтүп, жүрүштүн алдынкы катарында жүргөнү тарыхый даректен даана көрүнүп турат [11].

Кокондук кошуундар Ферганага кайткан соң Канаат Ша Пишпек чебинде эки ай туруп, Ташкентке жөнөгөндө Шабдан Баатырды жактырып жанына ала кеткен болчу. 1862-ж. жазында ордодогу козголоңдо Мала-хан өлтүрүлүп, анын аталаш агасы Сарымсактын уулу Шах Мурат хан жарыяланганы белгилүү. Ошондо Ташкенттин кушбеги Канаат Ша жаңы хандын бийлигин таануудан баш тартып, Бухарага 9 киши жиберип Кудаяр ханды чакырткан. Кудаяр көп күттүрбөй болгону 200 кишинин коштоосунда Ташкентке келээр замат Канаат-Ша аны кайрадан хан жарыялаган болчу. Ошондуктан Шах Мурат-хан тарабындагы ордо кишилери Кокондон көп аскер менен шашылыш жөнөп, Ташкентти кыйла күн камап турушкан. Кийинчерээк Бухара эмири Кудаярга ачыктан-ачык колдоо көрсөтүп Оро-Төбө менен Ходжентти көздөй жөнөгөндө Шах Мурат-хан Ташкентти курчоону токтотууга, ордо шаарга кайтууга мажбур болду [12]. Дал ошол күндөрдө Шабдан Баатыр Ташкент шаарын коргоого активдүү катышып, эч нерседен кайра тартпас эр жүрөктүгү менен калаанын калкын таң кал-

тырган. Ал өзүнүн өмүр баянында Ташкентти коргоого катышка-нын мындайча эскерет: «Алар Ташкентти 53 күн камап турушту жана акыры шаарга кирүү үчүн Кара-Сарай аттуу Ташкенттин дарбазасына жакындап келишти. Кокондуктар дарбазаны талкалап салбасын деп коркуп, Канаат аскерлерге душманга кол салып, сүрүп салууга буйрук берди. Сарттардын эч кимиси биринчи болуп сыртка чыгууга дааган жок. Ошондо мен өзүмдүн жигитим Баяке менен тепкич аркылуу дубалга чыгып, жерге секирип түштүм; сарт аскерлери өз ханынан корккондуктан менден артта калып кала алышпады. Дубалдын сыртында бетме-бет кармаш болуп, эки тараптан көп киши өлдү» [13].

Шабдан Баатыр мындан бир нече күндөн кийинки ири салгылашуу – Шилбинин Илебиндеги айкашта 500 сарбазга кол башчылык кылып, жоонун бир канатын чегиндирген. Шабдандын өзү айтканына караганда кылган ак кызматы үчүн Кудаяр хан Канаат-Шанын сунушу боюнча аны Азрет-Султанга (Түркстан калаасына) бек кылмай болгон. Айтмакчы, буга чейин Шабдан Баатырга Канаат Ша Пишпектин беги мансабын сунуш кылган эле. Бирок ал буга негедир ынаган эмес. Менимче табиятынан таза, чынчыл өскөн бир мүнөз жана убадага бек Шабдан Баатыр Кокондогу козголоңдордун, бийлик талашкан баш аламан чыр-чатактардын түпкү себептеринен анчейин жакшы кабары жок болгондуктан, ал убактылуу гана адеп байланыш түзгөн Канаат Шааны жана анын жактырган ханы Кудаярды колдосо керек. Албетте терең тамыры жок мындай мамилелер узакка созулмак эмес.

Академик В.В.Бартольд жазгандай Аркалык кыргыздардын Кокондон кол үзүшүп, орустар тарабына оошунда 1862-жылкы окуялар чечүүчү роль ойноду [14]. Ошол жылы жазга маал «оруска карабагыла» деп, Шабданды изат менен Кудаяр хан элине узаткан. 1862-жылы кар кетип жаткан ала шалбыртта Баяке деген жолдошу менен Шабдан кайта келе жатканда Пишпектин улугу Рахматулла: «Сенин атаң Жантайдын орус менен сөзү бар», - деп орго салып койгондо бир нече күндөн соң качып чыккан» [15].

Чындыгында эле Жантай Кенесарынын чапкынынан бери Батыш Сибирдеги орус бийлиги менен айрым бир жылдары кат алышып, кабарлашып турган. Атүгүл, 1860-ж. 5-июлда Верныйдан Токмок жана Пишпек чептерин ээлеп алуу үчүн жөнөгөн орус аскерлери 25-июлда Токмоктун бет маңдайындагы дунгандардын Каракоңуз айылына жете келгенде Жантай бир уулун жиберип, жоолашпай багынаарын билдирген [16]. Бул түзүлгөн кырдаалды

жана 1856-ж. кагылышуулардын сабагын эске алуу менен, абдан ойлонулуп кабыл алынган туура чечим болчу. Антпесе жайма-жай, камырабай жаткан карапайым калк капыстан кагылыш чыкса бөөдө кыргынга учурамак.

1862-ж. көктөмдө сарыбагыштын тынай, черикчи, эсенгул уруктарынын ортосунда күтүүсүздөн чатак чыгып, ал күчөй баштаганда Жантай Верныйга барып өз уругу – тынайлар орус букаралыгына өтөөрүн билдирген жана жардам сураган. Акыркы окуялардан Пишпек чебине келгенге чейин Шабдандын кабары жок эле [17].

Рахматулланын туткунунан кутулган соң Шабдан Баатыр атасынын жолун жолдоп биротоло Россия тарапка оогон. Буга анын Коконго караштуу Ташкент ж.б. шаарларда жүргөндө хандыктын мүмкүнчүлүгү, чама-чаркы чектелүү экенин, күчтөрдүн тең салмактуулугу орустар тарапка оой баштаганын баамдап-байкоосу себеп болсо керек. Айтор, 60-жылдардын орто ченинен тартып Шабдан Баатыр ачык эле Жети-Суудагы орус бийлиги менен ынтымак түзүүгө киришет. Мында ал элинин түпкү кызыкчылыктарын эсинен чыгарбай, аны күч-кубаттуу Россия империясынын бийлик өкүлдөрү менен кызматташуу аркылуу коргоону, тынчтыкты орнотууну көздөгөн. Ал аймакты Россиянын каратышы кайра жангыс татаал окуя экенин, ага каршылык көрсөтүүдөн майнап чыкпасын эртелеп түшүнгөн сыяктанат.

Андыктан анын эси-дарты эрегишкен тараптарды элдештирүү, куралдуу кагылышууларга, кан төгүүлөргө жол бербөө, көтөрүмдүүлүккө, өз ара түшүнүшүүлөргө жана сабырдуулукка үндөө болду.

Шабдан Баатырдын Россия тарапка ык алгандан кийинки анын атагын ого бетер арттырган алгачкы окуя айтылуу Тайлак баатырдын уулу Осмон датканын колониалдык администрацияга каршылык көрсөтүүсү менен байланыштуу.

1868-ж. жайында Токмок уездинин начальниги майор Загряжский Нарын, Кетмен-Төбө өрөөндөрүндө волосторду уюштуруу учурунда эсепке кирбей калган кыргыздардын санын тактоо жана административдик-аймактык бөлүштүрүүнү аягына чыгаруу үчүн Тогуз-Торого келген. Бул кезде Үмөтаалы Ормон уулу менен Осмон Тайлак уулу жетектеген Нарындык кыргыздардын көз каранды эместик үчүн кыймылы басылып, Ички Теңир Тоону Россияга каратуу толук аяктаган эле. Бирок Осмон датка өз максатынан биротоло баш тартпай, ыңгайы келгенде күрөштү уланта берди. 1868-ж. апрелде анын «Жети-

Шаар» мамлекетинин башчысы Якуб-бек менен жашыруун байланыш түзүп жаткандыгы белгилүү болгондо, уулу Мамырканды майор Загряжский аманат катары карматып Верныйга жөнөткөн болчу. Ошого карабастан Осмон датка орус бийлигинен кол үзүп, саяктын 700 түтүн Чоро уругун Кокон ээлигине көчүрүп кеткен [18].

Уулун куткарып алуу үчүн оңтойлуу учурду күтүп жүргөн Осмон датканын кошууну 1868-ж. 1-июлда Тогуз-Тородо жүргөн майор Загряжскийдин тобуна кол салды. Ал бул ирет орус чиновнигин туткунга түшүрүп, аны Верныйда аманат катары кармалып турган уулуна алмашууну көздөгөн. Бул кезде Шабдан Баатыр дагы майор Загряжский менен бирге Тогуз-Торого келип, жергиликтүү элдин арасында түшүндүрүү иштерин жүргүзүп жаткан. Чатактын аягы эмне менен бүтөөрүн, карапайым элдин башына мүшкүл түшөөрүн түшүнүп түпкүлүгүн ойлогон Шабдан Баатыр чечкиндүү чара көрүп майор Загряжскийди курчоодон куткарып калды. Ошондогу, ага чейинки анын кыргыз жеринде тынчтыкты камсыз кылуу боюнча кылган кызматына, сиңирген эмгегине кезинде Жети-Суу областынын аскер губернатору А.Я.Фриде мындайча баа берген: «Шабдан Сарыбагыштарды, алар менен бирге калган Кара-Кыргыздарды тынчтык жолу менен баш ийдирүүдө көп ирет көмөк көрсөттү... 1868-ж. Нарында орустук башкаруу киргизилгенде жана буга нааразы болгон Кара-Кыргыздардын бир бөлүгү Токмок уездинин начальниги майор Загряжскийге куралдуу кол салганда Шабдан Жантаев тезинен жигит жыйнап... тоолуу жана чек аралык крайда башталган толкундоону жаңыдан тутанып келе жатканда өчүрүп коё алды. Кийин дагы манап Шабдан Жантаев баардык иштерде, жергиликтүү начальниктерге... жардам керек болгондо... Түштүк-Батыш Тянь-Шандагы жер шартын жакшы билгендиги жана Кара-Кыргыздарга таасирдүүлүгү менен чоң пайда келтирди»... [19].

Майор Загряжскийди Тогуз-Тородогу кагылышуудан аман алып калгандыгы үчүн Шабдан Баатырга орус өкмөтүнүн алгачкы сыйлыктары: экинчи даражадагы ардак чапаны жана Станислав лентасына кыстарылган чоң алтын медаль ыйгарылат [20]. Орус генералдары кийинчерээк, 70-жж. Кокон хандыгын каратуу үчүн жүргүзүлгөн жүрүштөрдүн учурунда да Шабдан Баатырдын жалпы кыргыз элине баркы барлыгын эске алып андан жардам сурашкан. Анткени жалаң гана карандай күч колдонуу, куралдуу кагылышуулар жакшылыкка алып келбесине, айрыкча табигый чеп-коргон сымал бийик тоолордун арасындагы душман оңой менен өтө алгыс өткөөл, жолдору өтө татаал өрөөндөрдө жашаган өтө көп сан-

даган кыргыз уруу-уруктарын каратуу кыйынга тураарына алардын көзү жеткен. Ал эми оор жоготууларга жол бербей женишти жеңилдетүү үчүн жергиликтүү элдин кадыр-барктуу адамдары менен керектүү учурда кенешип туруу, алар аркылуу тынчтык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү зарыл болчу. Ошондуктан 70-жж. орто ченинде орус бийлиги Шабдан Баатырды жигиттери менен бирге Жети-Суулук казак-орус аскерлеринин курамында кызматка тартат. Алсак, архивдик даректе жазылып калгандай 1875-ж. күзүндө ал өз жигиттери менен «Түркстан генерал-губернатору К.П.Кауфмандын буйругу боюнча Кокон хандыгын каратуу учурунда Нарындан Кокондун чегине жөнөтүлгөн есаул барон Штакельбергдин отрядын коштоп чыгып Кокондогу иштерге катышкан» [21]. Ферганага алгачкы келишинде ал Полот хандын көтөрүлүшүнүн акыркы этабындагы Сузак, Анжиян, Наманган, Батакара, Спаскендеги (Избаскен) окуяларга күбө болгон. Менимче ошондогу кайгылуу көрүнүштөр көп өтпөй аны Чүйгө кайтып кетүүгө түртсө керек.

Шабдан Баатырдын өмүр баянындагы кабарга караганда генерал К.П.Кауфман аны сегиз жолдошу менен Батакара жана Избаскендеги элди тынчытуу боюнча кылган кызматы үчүн Георгий крестин (4-даражадагы согуштук орден белгиси – Ө.Т.) ыйгарган. Намангандан Ходжентке чейин Туркстан генерал-губернаторун коштоп барганы үчүн ал 300 сом жана ардак чапанына арзып, жигиттеринин баардыгы бирден ардак чапан менен сыйланышкан. Сяягы Шабдан Баатыр менен анын жигиттери жолдогу кыргыз айылдарында түшүндүрүү иштерин жүргүзүп, тынчтыкты камсыз кылууга олуттуу салым кошсо керек. Ходжентке жеткенде Шабдан Баатыр (октябрдын аягы – Ө.Т.) генерал-губернатордон уруксаат сурап алып үйүнө кайтат. Ферганада жүргөн мезгилде ал жергиликтүү элге улутуна карап бөлбөй, баардыгына текши жакшылык кылууга, кан төгүүгө жол бербөөгө аракет жасаган. Маселен орус аскерлери Наманган шаарын ээлегенде, катуу каршылык көрсөтүүнүн уюштуруучулары катары айыпталып атууга буйрулган кожо, молдо, эл бийлеген кадыр-барктуу 35 адамды ажалдан аман алып калган [22].

Кийинки жылы Шабдан Баатыр Алай өрөөнүнө уюштурулган аскердик-илимий экспедицияга да катышат. Аталган жүрүшкө катышуудагы башкы максаты дагы Алайлык кыргыздарды бөөдө кыргындан сактап калуу, ынтымакка ылаажы табуу, тынчтыкка данакер болуу эле. Анткени курал-жарагы, согушка даярдануусу, тажрыйбасы жагынан кыйла артыкчылык кылган, абдан машыгып такшалган регулярдуу аскерлердин кысымына кыргыздар туруштук бере

албасын ал мурдатан эле эң жакшы билчү. Андыктан ал орус аскерлеринин арасында жүрүп, алдын ала Алай калкы менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө, абалдын өзгөргөнүн түшүндүрүп ынтымакымала кылууга ашыккан. Антпесе жалаң мылтык, замбиректер менен куралданган аскерлер менен кармашуу биринчи кезекте кыргыздар үчүн кыйын болмок.

1876-ж. 18-июлда башталган генерал-майор М.Д.Скобелевдин жетекчилиги астындагы Алай жүрүшү жөнүндө жогорудагы тиешелүү бөлүмдө кең-кесири сөз болгон. Ошондуктан ага кайрадан кайрылуунун зарылдыгы жок. Бул жерде биз Шабдан Баатырдын эки ортодо данакерлик кылуу аракетине гана кыскача токтолобуз. 1885-ж. 13-апрелде Жети-Суу областынын аскер-губернатору жазган рапорттогу маалыматка караганда Абдылдабек жол башчылык кылган Алайлык кыргыздардын кыймылын басуу үчүн уюштурулган генерал М.Д.Скобелевдин экспедициясына Шабдан Баатыр 40 жигит менен келген [23]. Бирок, архивдик даректерде анын жигиттеринин саны ар башкача айтылат. Алсак Фергана областынын аскер-губернатору М.Д.Скобелевдин 1876-ж. 23-октябрда Түркстандын генерал-губернатору К.П.Кауфманга жөнөткөн билдирүүсүнүн бир жеринде Шабдан Баатыр 25 жигит менен келди десе, кийинки бир бетинде анын 30 жигити жөнүндө сөз болот [24].

Баса белгилей кете турган кызыктуу нерсе, 18-июль күнү танкы саат 4 тө ошол түнү Ленгир (Карчик) өзөнүнүн боюндагы көк өтөккө түнөгөн Ош колоннасынын авангарды капитан Боголюбовдун кол башчылыгы астында Абдылдабек 2000 жигити менен турган Шот өзөнүн көздөй адеп жөнөгөндө, мындагы сапердук команда менен жөө ракеталуу взводго Шабдан Баатыр жигиттери менен кошулат. Анын көздөгөн ой-максаты озунуп Алайлык агайин-туугандарга жолугуу, элчилик милдетти аткарып ажаат ачуу, тынчтык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө эки тарапты тең көндүрүү эле. Айтмакчы калган аскерлер Шабдан Баатыр кеткенден бир нече саат өткөндөн кийин анын артынан капчыгайды өрдөп өйдөлөп жөнөшкөн [25]. Кызыгы, Шабдан Баатыр баш болгон кыргыз жигиттери алдыңкы катарда келе жаткандыктан алгачкы күндөрү Абдылдабек жигиттерине орус аскерлерине каршы ок аттырбай алыстап Шот коктусунун төрүнө чегинип кетет. Ошондо Шот капчыгайында кароосуз ээн калган айылдардын малын орус аскерлери олжо кылып, М.Д.Скобелев ал малдын бир бөлүгүн өзү менен бирге жүргөн кыргыз жигиттерге, Батыр-башы, Ишан-Паңсат сыяктуу алардын башчыларына сыйлык катары таратып бере баш-

тайт. Генерал М.Д.Скобелев ар дайым ынгайы келгенде пайдасы тийген кишилерге баалуу белектерди тартуулап, олжого түшкөн мал-мүлк менен сыйлоо аркылуу айлана-чөйрөдөгү кыргыздардын колониалдык администрацияга кызмат кылууга кызыгуусун күчөтүүгө умтулчу. Бирок бул ирет ал оной олжого Шабдан Баатырды кызыктыра алган жок. Анын көр оокатка көз артпаган бийиктигине, адамкерчилигине, ынсаптуулугуна ыраазы болгон генерал «Токмоктон өз каалоосу боюнча 25 жигит менен келген эр жүрөк жана адеп-ахлакты бийик туткан намыскөй Шабдан барымта кылуу үчүн эмес, кызмат кылуу үчүн келгенин айтып, олжонун өзүнө тиешелүү үлүшүнөн баш тартты», [26] – деп баса белгилеген.

Шабдан Баатырдын кеңеши боюнча 21-июлда генерал М.Д.Скобелев Алай өрөөнүндөгү айылдарды тынчытуу үчүн аман каттарды жөнөтүп, күрөштү токтоткондорго кечирим берилээрин билдиргени белгилүү. Шабдан Баатырдын өтө кылдат, эптүүлүк менен жүргүзгөн элчилик аракеттеринин аркасында 26-июлда ага Абдылдабектин бир тууган иниси Асанбек келип, эки тараптуу сүйлөшүүлөр башталат. Эртеси, 27-июлда кошуун Сопу-Коргонго бир күн тыныгуу үчүн токтогондо Асанбек Шабдандын иниси Байбосун үч-төрт күн илгери Шотто баштаган тынчтык сүйлөшүүлөрдү улантуу үчүн кайра Абдылдабектин оорук-турагына кеткен [27]. Дал ушул сүйлөшүүлөрдүн учурунда 27-июлда Абдылдабектен келген катта мындай бир сунуш бар эле: «Эгерде сиз чындап эле тынчтыкты кааласаңыз жана өзүңүздүн убадаларыңызга турууну көздөсөнүз, анда бул ишти Шабдан-баатырга дайындаңыз. Биз дагы ага ишеним билдиребиз. Мейли Шабдан-баатыр биздин маселелерди каалагандай чечсин. Баардыгы сиздин эркинizde, бирок эгерде сиз Шабданды Ош уездинде калтырсаңыз, биздин ортобузда тынчтык орношу мүмкүн»[28].

Бирок эки тараптуу сүйлөшүүлөр ийгиликсиз аяктап, Абдылдабек жол башчылык кылган Алайлык кыргыздар багынуудан баш тартышты. Алардын орус аскерлерине активдүү каршылык көрсөтүүсү август айынын орто ченине чейин созулду. Шабдан Баатыр Абдылдабек чек арадан ары Афганистан тарапка өтүп кеткиче артынан калбай бетме-бет жолугуп акылдашууга аракет кылганы маалым [29].

Шабдан Баатыр Курманжан-датка менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, аны эски конуш-журтуна Гүлчөгө көчүрүп келүүдө да зор роль ойноду. Ал генерал М.Д.Скобелевден уруксаат сурап алып,

атайын Курманжанга арнап ак өргөө көтөрүп бир топ күн ага урмат-сый көрсөткөн экен [30].

Ошол эле жылы сентябрь айында Шабдан Баатыр Сох өрөөнүндө, Баткен жана Лейлек аймактарында болуп, тынчтыкты жана бейпил турмушту орнотууга көп күч жумшайт. Маселен, 7-сентябрда ал полковник князь Витгенштейн менен бирге Сохко жана Зардалы капчыгайына чейин келген. Ушул жүрүштүн учурунда Шабдан Баатырдын көп жолу пайдасы тийгенин кийинчерээк Витгенштейн Фергана областынын аскер башчысына жиберген рапортунда баса көрсөткөн [31].

Шабдан Баатыр Ферганалык кыргыздардан тышкары, кыргыз-кыпчак, өзбек, тажик ж.б. элдердин өкүлдөрү менен да тынчтык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүнүн демилгечиси болгон. Алай жүрүшүнүн аяк ченинде аны 15 жигити менен генерал М.Д.Скобелев Каратегиндин шахына чек араны тактоо жөнүндө сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү үчүн элчиликке жиберген. Шабдан Баатыр Каратегинде бир топ күн жүрүп, адегенде буга чейин өз ара ынтымагы бузулуп ыркы кеткен элди элдештирген. Андан соң орус бийлигинин атынан чек ара тууралуу маселе козгогон. Жергиликтүү элдин улугу андан орус генералына аймактын калкынын абалынын начарлыгын, жардылыгын, жаратылыш-климаттык шарттары абдан татаалдыгын айта барууну, бул жакка жортуулду улантуудан аны айнытууну өтүнөт [32]. Каратегиндин өкүмдары аны меймандостук менен жакшы кабыл алып сый көрсөтүп, кетээринде кичүү инисин кошуп берген. Ал Скобелевге жолугуп орус ээлиги менен Каратегиндин ортосундагы болжолдуу чек араны убактылуу такташкан. Алай жүрүшүнүн убагында сиңирген эмгеги жана Фергана менен Каратегиндеги эки тарапка тең пайдалуу элчилик кызматы үчүн ага генерал К.П.Кауфман 2000 сом жана ардак чапан тартуулаган [33].

Шабдан Баатыр 1878, 1879 жана 1880-жылдары өз жигиттери менен Ат-Башыга коюлган орус отрядынын курамында Кытай менен Ат-Башы, Ак-Сай өрөөндөрү аркылуу өткөн чек араны тактоодо да активдүү роль ойноду. Цинь империясынын чек арадагы аскерлеринин душмандык мамилелерине тоскоол болуу үчүн жөнөтүлгөн орус отрядына адегенде войсковой старшина Гринвальд кол башчылык кылган [34].

Якуб-бектин мамлекети кыйраганга чейин Аксай өрөөнү ага карап, атүгүл айрым жылдары Ат-Башы өрөөнүнө да көз артып, аны каратып алууга умтулуп турган. Бул маселе Чыгыш Түркстан 1877-ж. кайрадан Цинь империясынын карамагына өткөндөн кийин ого бе-

тер курчуп кеткен. Мындай опурталдуу учурда аталган аймактын калкы кадырлап сыйлаган, ошондой эле ал жердин уусун мыкты билген Шабдан Баатырдын жардамына орус бийлиги муктаж болгон.

Айтмакчы, 1876-ж. эле, Жети-Шаар мамлекети жоюла электе Түркстан генерал-губернатору Ат-Башыга чек араны тактоо үчүн топтогон отрядга Шабдан Баатыр агасы Мырзалынын уулу Алагуш баштаган жигиттерин кошуп берген. 1876-ж. жазында капитан А.Н. Куропаткин Кашкарга келип, Якуб-бек менен чек ара тууралуу жаңы келишим түзгөн. Келишимдин шарттарына ылайык Ат-Башы өрөөнүнө Якуб-бек доомат кылбай турган болот. Албетте аталган келишимдин түзүлүшүнө жана Жети-Шаар мамлекетинин ээлиги Цинь бийлигине карагандан кийин бул тараптагы чек араны кайрадан тактоого Шабдан Баатыр белгилүү өлчөмдө салым кошкону талашсыз [35].

1876-1878-жж. «Нарын отрядынын курамында чек ара маселелерин чечүү боюнча тапшырылган өтө маанилүү милдеттерди так жана билгичтик менен эң мыкты аткаргандыгы үчүн» Түркстан генерал-губернатору генерал-адъютант К.П.Кауфман Жети-Суу областынын аскер-губернатору генерал-лейтенант Г.А.Колпаковскийдин сунушу боюнча Шабдан Баатырды 1879-ж. апрелде Анна лентасына кыстарылган, ийинге илинүүчү чоң алтын медаль менен сыйлаган. Мындан тышкары ага 1878-ж. жибек чапан жабышкан. Ал эми анын котормочу-жигити Көрпөбай Бостоновго Аксай волостуна караштуу Ат-Башылык кыргыздардын арасында пайдалуу түшүндүрүү иштерин жүргүзгөнү үчүн Чоң күмүш медаль ыйгарылат [36].

Шабдан Баатырдын дагы бир артыкчылыгы, адамкерчилик касиети — ал ар дайым кол алдындагы адамдардын эмгегин жебей, кылган ак кызматын адилет баалай билгендиги. Ал өзү кандайдыр бир мамлекеттик сыйлык менен сыйланганда, мында жан жигиттеринин да салымы бар экенине бийлик өкүлдөрүн ынандырып, аларга да сыйлык ыйгартчу. Маселен, 1875-ж. Кокон жүрүшүнүн учурунда Баяке Күнтуганов 4-даражадагы аскердик орден менен сыйланган эле. 1876-ж. Боромбай Раев Георгий жана Владимир сызмагына кыстарылган эки күмүш медалга арзыган. Ал эми Алагуш Мырзалин 1878-ж. Георгий сызмагына тагылган ийинге илинүүчү чоң күмүш медаль алат [37].

1880-жылы К.П.Кауфмандын буйругу боюнча Шабдан Баатыр 100 жигити менен полковник Принц кол башчылык кылган отряддын курамында Ак-Сай, Арпа өрөөндөрү аркылуу өтүүчү чек

араны бекемдөө иштерине көмөк көрсөткөн. Ошондогу тапшырмаларды ак пейилден так аткаргандыктары, ишке берилгендиги менен айрымалангандыктары, Кашкарлык соодагерлер жашыруун контрабандалык жол менен чек арадан Анжиянга айдап өтүп жаткан көп малды өз учурунда кармап, токтоткондуктары үчүн Шабдан Баатырдын 16 жигити 1880-ж августта мамлекеттик сыйлыктарга көрсөтүлгөн. Түркстан генерал-губернатору алардын ар бирине бирден чапан тартуулоо, Баяке Күнтугановду алтын медаль, Алагуш Мырзалинди Анна лентасына тагылган чоң алтын медаль, калган жигиттерди чоң, кичине күмүш медалдар менен сыйлоо жөнүндө чечим чыгарган [38].

1883-ж. Шабдан Баатыр Талаа (Степной) генерал-губернаторунун макулдугу боюнча Россия императору Александр III гө таажы кийгизүү аземине катышуу үчүн Жети-Суу областынын жергиликтүү калкынын өкүлү болуп шайланган [39]. Санкт-Петербургга чейин барып, орус мамлекетинин борборундагы майрамдык салтанаттарга катышкан соң ага 1883-ж. 14-майда Войсковой Старшина чини ыйгарылган жана чылкый алтын чынжырлуу алтын саат тартууланып, 1-даражадагы ардак чапан жабылган [40]. Ал эми кийинки жылы жогорудагы сыйлыктарга кошумча дагы Император Александр III гө Ыйык тажы кийгизүүнүн эстелик медалын алат.

XIX к. 70-80-жж. Шабдан-Баатырдын жеке эле Жети-Суу аймагында жашаган кыргыз, казак калктарынын арасында кадыр-баркы артпастан, бүткүл Түркстан крайынын элдерине даңаза болгон. Анын аймакта тынчтыкты камсыз кылууга кошкон олуттуу салымын, ар түркүн элдердин ортосундагы ынтымакты чыңдоо боюнча жүргүзгөн иштерин жана алгылыктуу аракеттерин кезинде К.П.Кауфман, Г.А.Колпаковский, М.Д.Скобелев, М.Г.Черняев сыяктуу Түркстан чөлкөмүнүн генерал-губернаторлору, Фергана жана Жети-Суу областтарынын аскер-губернаторлору жогору баалоого, мамлекеттик сыйлыктарды ыраа көрүүгө мажбур болушкан [41].

Анын көңүлүн алуу аркылуу кыргыздардын арасында колониалдык бийликтин таасирин бекемдөө, баркын көтөрүү максатында 1887-ж. ноябрда Жети-Суу аскер губернатору менен Талаа генерал-губернаторунун сунушу боюнча падыша өкмөтү Мамлекеттик Казначействонун эсебинен ага жылына 300 сом өлчөмүндө пенсия чектеп беришкени белгилүү. Кийинчерээк, 1895-ж. Шабдан Баатырдын ынак достору, Закаспий областынын начальниги генерал Георгий Штакельберг жана Түркстан генерал-губернатору А.Н.Куропаткин пенсиянын өлчөмүн жок дегенде подполковник чининин бир жылдык маянасынын денгээлинде көбөйтүү жөнүндө маселе көтөрүшкөн.

Бирок бул маселе войсковой старшина милиции чини менен аскердик подполковник чининин ортосунда айрыма бар деген шылтоо менен оң чечилген эмес [42].

Шабдан Баатырдын эл арасындагы ээлеген орду, артыкча абалы колониалдык бийлик өкүлдөрүн аны менен тыкыс байланыш түзүүгө түрткөнү тууралуу жашыруун архивдик даректердин биринде мындай деп жазылып калыптыр: «Штабс капитан Кутуков... (Токмок Участкалык Приставы – Ө.Т.) Жантаев менен ынак дос болгон... бул тааныштык Кутуков менен Жантаевдин ортосундагы кандайдыр бир жекече мамилелерге негизделген эмес, Кутуковдун кызмат абалынан жана Жантаевдин кыргыз калкынын арасындагы эмгеги сиңген, жеке эле өз волостундагы кыргыздардын арасында гана эмес, бүткүл уезде, атүгүл анын чегинен тышкары ишенимге жана таасирге ээ болгондуктан көпчүлүк учурда администрациянын максаттары үчүн пайдасы тийгендиктен келип чыккан» [43].

Бирок падышалык чиновниктердин арасынан анын абройунун барган сайын артып бара жатканына ичи тарып көрө албагандар да табылган. Алсак Пишпек уездинин начальниги А.Талызин 1896-ж. жазында жана күзүндө Жети-Суу областынын башкармалыгына жөнөткөн билдируүүлөрүндө Шабдан Баатырга тескери мүнөздөмө берип каралап, зыяндуу элемент катары аны уезден чыгарып жиберсе оң болоор эле деп жазып карөзгөйлүк кылат [44]. Бирок ал элдин сүйүктүү жол башчысын ачык кодулоого батына алган эмес. Эгерде андай кыянаттык кылса аймактагы кыргыздардын басымдуу көпчүлүк бөлүгү сөзсүз Шабдан Баатырды колдоп чыгаарына көзү жетип чочулаган. Ушундай кыянаттыктардын натыйжасында анын Сарыбагыш волостуна караштуу 400 десятина жерди менчикке бекитип берүү жөнүндө император Николай II ге жазган өтүнүчү, Жети-Суу областынын кыргыз жана казак элдеринин атынан падыша өкмөтүнө жөнөткөн II пункттан турган петициясы ж.б. кайрылуулары оң чечилбей калган сыяктанат. Шабдан Баатырдын петициясында көтөрүлгөн маселелердин өтө орчундуусу жер маселеси кийин 1916-ж. көтөрүлүштүн башкы себеби болбодубу [45].

Албетте А.Талызин ж.б. чиновниктердин тымызын жасаган душмандык аракеттери, карөзгөйлүгү Шабдан Баатырдын беделин түшүрүп чүңчүтө алган жок. Ал кадимкисиндей каадалуу журттун кадырлуу билерманы сынары коомдук турмуштун чордонунда жүрүп, элинин көйгөйлүү маселелерин чечүүнү уланта берди. Анын улгайган

курагындагы ушундай ишмердигин Осмонаалы Сыдык уулу мындайча сүрөттөйт: «Эми бу заманда баатыр ажы 73 жашка келип ушундай салтанаттуу, өмүрүнчө талыбай-арыбай, ар иштерди бүтүрүү, жараштыруу, келиштирүү менен алек эле. Баатырды бир көргөн киши айрылгысы келчү эмес. Анткени кыргыздардын кичине ишинен баштап, чоң иштерине чейин бүтүрүп туруучу эле. Кыргыздардын башында турган амирчи-буйрукчусу эле... Биринин артынан бири тынбай кечке чейин кыргыздар, казактар, сарттар келе берер эле арыз-арманын айтып» [46]...

Шабдан Баатыр өмүр бою жаштарды өнөр, илим үйрөнүүгө, билим алууга, элди эгин эгип жер иштетүүгө, соода-сатык кылууга, иш билги ишкер болууга үндөп кеди. Атүгүл ал, кийинчерээк элимди жерге отурукташтыра албадым деп арман кылган экен. Өзү башкаларга үлгү болуш үчүн Чоң Кемин өрөөнүнө европалык типтеги жакшынакай там салдырып, ички бөлмөлөрүн күзгүлөр, килемдер, жыгачтан жасалган кооз эмеректер, идиштер менен жасалгалаган. Ошондой эле Пишпекте да татынакай тамы бар эле [47]. Мындан тышкары Чоң Кеминге «медресе-Шадманияны» курдуруп, 1909-1911-жж. усули-жадид (жаны метод) ыкмасында балдарга диний билимден тышкары айрым кадимки илимдерди окуттурган. Медресеге Оренбург, Уфадагы медреселерден атайын билим алган 1 казак, 1 ногой мугалим чакыртып, аларга өз эсебинен 500 сомдон акы төлөчү. Кээ бир жөндөмдүү, шыктуу уландарды Верныйдагы гимназиядан жана Пишпектеги багбанчылык окуу жайынан билим алуу үчүн жөнөтөт. Орус, өзбек ж.б. отурукташкан элдерден усталарды, багбандарды алдырып келип кыргыздарга там салганды, зергерчиликти, жыгач, темир устачылыкты, жемиш бактарынын көчөттөрүн тигүүнү, үйрөткөн. Анын балдары да атасынын айткан акылын угуп, уулу Мөкүш жылкы заводун түзүп асыл-тукум жылкы өстүрөт. Дагы бир уулу Самүдүн дыйканчылыкты аркалап, ар түрдүү дарактарды, мөмө-жемиш бактарын тигип багбанчылык кылган, жашылчасы жер жайнаган чарбак күткөн. Кемели бал челек кармап, орус ынактарынын кол кабыш кылуусу менен айланадагы элге тез эле даңкы чыгат. Эң кичүү баласы Аманга тери ийлей турган булгаары заводун курдуруп берип, ишкерликке үйрөткөн [48].

Шабдан Батырдын дагы бир артыкча касиети, ал ар дайым боорукерлик, соопчулук иштерине жан дили менен алгачкылардан болуп катышып турган. Маселен Верныйдагы кароосуз калган балдар үйүнө бир нече жолу акчалай каражаттан каралашканы маалым.

Анын эсебинен кезинде Токмоктогу китепканага 500 сом акчалай көмөк көрсөтүлгөн [49].

Атүгүл, 1904-ж. Мекеге ажыга бара жатканда 20 дай кишинин чыгымын өзү көтөрүп, Стамбулга барганда Түркиянын аймагы аркылуу Мекке, Медина тарапка салынып жаткан темир жолдун эсебине 2000 сом кошумча кошкону белгилүү. Мындай жоомарттыгы үчүн аны түрк султаны медаль менен сыйлаган болчу.

1912-жылы 6-апрелде Шабдан Баатыр дүйнөдөн кайтты [50]. Бирок анын артында аткарган иштери, кыргыз тарыхында өлбөс-өчпөс изи калды. Ал башкалардан көп жагынан айрымаланган тарыхый инсан. Себеби Шабдан Баатыр башкача заманда, кыргыз коомунун өнүгүү өңүтү өзгөргөн мезгилде жашады. Ошондуктан ага элинин түпкү кызыкчылыктарын жаңырган доордун өктөм талаптарына ылайык ыкмалар менен коргоого туура келди. Эми калайык калктын мүдөө-тилегин тынчтык жолу менен гана аткаруу мүмкүн эле.

ТИРКЕМЕ

1. Шабдан баатыр. «Ала-Тоо» журналынын тиркемеси. Башкы ред. К.Жусупов; Түз. Н.Капаров. – Б.: «Ала-Тоо» журналынын ред., 1992. 56-бет.

2. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.И. –44, оп.1, д. 695, 4-5-барактар.

3. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы, 512-бет.

4. Кемель Шабдан уулу. Краткая история Шабдана баатыра. // Шабдан Баатыр: эпоха и личность: Документы и материалы. / Сост. Ж.Абдылдабек кызы и др. – Б.: Шам, 1999. 246-бет.

5. Абдылдабек кызы Жаңыл. Бадам Шабдан жөнүндө. // Шабдан баатыр. «Ала-Тоо» журналынын тиркемеси, 15-бет.

6. Аристов Н.А. Аталган эмгеги, 512-бет.

7. Осмонов А. Баатыр жөнүндө уккан-билгендеримен. // Шабдан Баатыр. «Ала-Тоо» журналынын тиркемеси, 45-бет.

8. Кемель Шабдан уулу. Шабдан жөнүндө кыскача тарых. // Шабдан баатыр. «Ала-Тоо» журналынын тиркемеси, 7-8-беттер.

9. Аристов Н.А. Аталган эмгеги, 476-бет.

10. Осмоналы Сыдык уулу. Кыргыз, Шабдан тарыхы. // Кыргыз санжырасы, «Ала-Тоо» журналынын тиркесемеси, 171-бет.

11. Султаны Кенисара и Садык, 30-бет.

12. Наливкин В.Краткая история Кокандского ханства, 193-бет.

13. Аристов Н.А. Аталган эмгеги, 512-513-беттер.

14. Бартольд В.В. Избранные произведения по истории кыргызов и Кыргызстана, 244-бет.
15. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы, 51-бет.
16. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп. 1, д. 51, 28-барак.
17. Бартольд В.В. Аталган китеби, 245-бет.
18. Хасанов А. Взаимоотношения киргизов с Кокандским ханством и Россией в 50-70 годах XIX века, 57-бет.
19. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-1, оп.4, д.218, 114-114-барактын арты.
20. Ровнягин В. Войсковой старшина милиции Шабдан Джантаев (некролог). // Семиреченские областные ведомости №96. 29-апреля 1912 года. 10-бет.
21. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-1, оп.4, д.218, 114-барактын арты.
22. Кемел Шабдан уулу. Шабдан жөнүндө кыскача тарых, 9-бет.
23. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-1, оп.4, д.218, 114-барактын арты.
24. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.53, 47, 52-барактар.
25. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.53, 46-барак.
26. Ошондо эле, 47-барак.
27. Ошондо эле, 50-барак.
28. РФ БМАТА. Ф. 1396, оп.2, д.97, 154-барактын арты.
29. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.53, 53-барак.
30. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы, 70-бет.
31. Кыргыз Республикасынын БМА. Ф.И.-75, оп.1, д.53, 30-барак.
32. Өмүрбеков Т.Н. Шабдан Баатырдын дипломатиясы. // Великий Шелковый путь. – Вестник КНУ: Серия 1. Гуманит.науки.- Вып. II: История..., – Б.: КНУ, 2002. 60-бет.
33. Ровнягин В. Войсковой старшина милиции Шабдан Джантаев (некролог). // Семиреченские областные ведомости. №96. 29 апреля 1912 года. 10-бет.
34. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-1, оп.4, д.218, 114-барактын арты.
35. Куропаткин А.Н. Исторический очерк Кашгарии. // Военный сборник. 1878, №1. Ч.1.
36. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-1, оп.1, д.854, 1-барак.
37. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-1, оп.1, д.1765, 49-барактын арты.
38. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-1, оп.1, д.1765, 47-47-барактын арты, 53, 66, 68-барактар.

39. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.И. – 77, оп.1, д. 1, 8-барак.
40. Шабдан Баатыр: эпоха и личность: Документы и материалы, 61-бет.
41. «Туркестанские ведомости», 6 мая 1912 г.
42. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-1, оп.4, д.218, 106-107, 108, 109, 113, 117 – барактар.
43. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-1, оп.31, д.901, 6-барактын арты, 8-8-барактын арты.
44. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.И. – 44, оп.1, д. 695, 6-7-барактар.
45. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.И. – 44, оп.1, д. 8815, 5-6-барактын арты; Молдокасымов К. Шабдандын петициясы же 1916-жылкы көтөрүлүштүн түпкү себептери. // Кыргызстан маданияты.
46. Осмонаалы Сыдыков. Тарых кыргыз, Шадмания. // Кыргыз сан-жырасы. – Ф.: Кыргызстан, 1990, 47-бет.
47. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.И.- 44, оп.1, д. 695, 7-барак.
48. Кемел Шабдан уулу. Шабдан жөнүндө кыскача тарых. 12-бет
49. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-1, оп.31, д.901, 9-барак.
50. Туркестанские ведомости. 6 мая 1912 г. № 101; Семиреченские областные ведомости 29 апреля 1912 г.

КОРУТУНДУ

XIX к. орто чени – XX к. башында кыргыз элинин коомдук-саясий өнүгүүсүнүн башкы багыттарын аныктоодо Улуу инсандардын ролу зор болду. Аталган мезгилде кенири аймакты мекендеген кыргыздардын арасынан Улуу инсандардын бир нече мууну өсүп чыкты. Алар оомалуу-төкмөлүү, оош-кыйышы көп ошол доордун өктөм талаптарына ылайык иш жүргүзүшкөн. Бирок ар дайым алардын көңүлүнүн борборунда кыргыз элинин түпкү кызыкчылыктары турган. Улуу инсандардын ишмердиги көпчүлүк учурда калайык калктын мүдөө-тилектери, ой-максаттары менен дал келген. Анткени алар тарыхый кырдаалга жараша Ата Журттун көз каранды эместигин, эгемендигин камсыз кылууга аракет жасашкан. Айрым Улуу инсандар XIX к. 40-60-жж. өз алдынча кыргыз мамлекетин түзүүгө көп күч жумшашты. Андай чыгаан жол башчылардын катарына Ормон хан менен Алымбек датка Асан бий уулу кирет. Улуу инсандар айрыкча коңшулаш элдер, өлкөлөр менен өз ара алака-байланыштардын өнүгүн аныктоодо акылмандыкты, келечекти көрө билген көсөмдүктү көрсөтүштү. Буга алардын Кокон хандыгына, Цинь империясына, Россия империясына, канатташ казактардын хан, султандарына карата мамилеси күбө.

XIX к. биринчи жарымында кыргыздардын ээлиги чоң аймакты өз ичине камтычу. Бул мезгилде көп сандаган кыргыз уруу бирикмелери азыркы Кыргызстанды толук жана ага жанаша жаткан чөлкөмдөрдүн кыйла бөлүгүн ээлеп турушкан. Кыргыздар ал кезде күн батышта Талас өрөөнүнөн тартып күн чыгышта Үч-Турпан, Бай, Кусан, Чалыш жана Турпанга, түндүгү Иледен түштүгү Кашкарга чейинки кенири мейкиндикти мекендешкени белгилүү. Ошондой зор аймакты кучагына алган кыргыз өлкөсүнүн өзөгүн Ала-Тоо, Теңир-Тоо, Алай, Памир тоолорунун этектериндеги көк жайыктуу өрөөндөр түзгөн. Табигый бекем чеп катары кызмат өтөгөн ошол бийик тоолордун арасындагы ойдуңдар, капчыгай, кокту-коллоттор жанга жайлуу, төрт түлүк мал бакканга ыңгайлуу келген. Албетте суусу мол, оңтойлуу ойдуң жерлерде кыргыздар мал багудан тышкары арпа, буудай, таруу сыяктуу дан эгиндерин эгип дыйканчылык да кылышкан.

XIX к. биринчи жарымында кыргыз уруу-уруктарынын этноса-
ясий жактан биригүү жараяны жанданып, жалпы улуттук кызыкчы-
лыктарга дал келген тенденциялар күч ала баштайт. Себеби Жунгар
хандарынын баскынчылык жортуулдарынын учурунда Ата Журт-
тан алыска сүрүлүп татаал тагдырга кабылган, өтө оор турмушту
баштан кечирген элет эли белгилүү өлчөмдө саясий жактан сабак
алган эле. Ошондой оор сыноолордо, катаал заманда такшалган,
дасыккан даанышман Улуу инсандар өз өлкөсүнүн, элинин келе-
чегин ойлоп, ага кам көрүшкөн. Ич ара ынтымак, эл биримдиги,
эгемендик, көз каранды эместик, мамлекеттүүлүк идеялары акыл-
ман жол башчылардын көкүрөгүн уялаганы анык. Бирок андай асыл
максаттардын ийгиликтүү ишке ашуусу үчүн али ички жана тышкы
зарыл шарттар бышып жетиле элек болчу. Арийне, буга биринчи
кезекте ошол доордогу үстөмдүк кылган коомдук мамилелер тос-
коол болгон.

Ал мезгилде канатташ жашаган бөлөк көчмөн калктар сыяк-
туу эле кыргыздардын коомдук турмушунда дагы негизинен патри-
архалдык-уруулук мамилелер сакталып турган. Мындай абал кээде
уруулар ортосундагы кагылышууларга, доо-талаштарга, чыр-чатак-
тарга себеп болоор эле. Айта кете турган жагымдуу бир жагдай XIX
к. 30-40-жж. мындай терс көрүнүштөр кандайдыр бир деңгээлде сей-
ректей түшкөн болчу.

Коңшулар менен мамилеге кайрылсак, Кокондо Шералы хан
көтөрүлүп, ордодо Анжиян, Алайлык кыргыз бий, билер-
мандарынын таасири күч алган соң Аркалык кыргыздардын ара-
сында, алардын саясий абалында кескин өзгөрүүлөрдүн болушу үчүн
оңтойлуу кырдаал түзүлдү. Муну туура баамдаган Ормон Ниязбек
уулу ж.б. чоң манаптар Ала-Тоодо өз алдынча кыргыз мамлекетин
түптөөгө умтулуп, аны ишке ашырууга чечкиндүү чара көрүштү.
Натыйжада 1842-ж. ири уруу бирикмелеринин жол башчылары атай-
ын салтанат-аземге жыйналып, кыргыз хандыгын түзүү жөнүндө
талылуу маселе талкууланып ал оң жагына чечилгенден кийин Улуу
инсандардын бири Ормон хан таасири күчтүү чоң манаптардын
сунушу боюнча ата-бабалардын салтына ылайык ак кийизге отур-
гузулуп хан көтөрүлөт. Жаңыдан түзүлгөн хандык түбөлүктүү бол-
босо дагы, Ормон хандын чечкиндүү аракеттеринин аркасында
мамлекеттүүлүктүн айрым негизги белгилери, атрибуттары калып-
тана баштаган. Биримдиктин, бирдиктүү борбордошкон мамлекет-
тин зарылдыгы бөтөнчө хан Кененин чапкындарынын маалында
даана байкалды. Баса белгилей кете турган дагы бир нерсе, Кенеса-

ры хандын жортуулдарынын алгачкы учурунда Улуу инсандар Жантай жана Жангарач көз каранды эместик үчүн күрөштүн чыныгы уюштуруучулары катары калайыктын арасында зор кадыр-баркка ээ болушкан.

XIX к. 30-40-жж. Европалык күч-кубаттуу державалардын кысымынан алсыраган Цинь империясы бул мезгилде кыргыздардын көз каранды эместигине анчейин коркунуч туудура алган жок. Тескерисинче кыргыздар айрым жылдары Чыгыш Түркстандагы Жангир ж.б. кожолордун боштондук кыймылына колдоо көрсөтүп турганы маалым. Ошондуктан Цинь бийлиги кыргыздардын Улуу инсандары менен ынтымак-ымала кылууну, аларды өз тарабына тартууну көздөшкөн. Ал кезде али Казакстанды толук карата элек Россия империясы да өзүнүн бул тараптагы стратегиялык кызыкчылыктарын тынчтык жолу менен коргоого умтулуп, кыргыздардын жол башчыларынын колдоосуна ээ болууга аракет жасашкан. Алсак, Батыш Сибирдеги орус бийлигинин андай аракеттери XIX к. 40-50-жж. Ормон хан, Боромбай бий, Жантай жана Жангарачка карата мамилелеринен ачык көрүнөт. Ал эми 50-жж. экинчи жарымынан тартып, чөлкөмдөгү саясий кырдаал Россиянын пайдасына өзгөргөндө, орус төрөлөрү өз өлкөсүнүн таасирин таратуунун бөлөк ыкмаларын да колдоно баштады. Ошондо кыргыздын мыктылары дагы күчтөрдүн тең салмактуулугуна жараша Ата Журттун келечегине кедерги болбогудай оңтойлуу жолду тандашкан. Болбосо ички биримдиги анчейин бекемделе элек саны аз тоолук эл күч-кубаттуу ири державанын илгерилеп Орто Азиянын ичкери жагына жылышына туруштук бере алмак эмес. Муну кийин Курманжан датка, Байтик Баатыр, Шабдан Баатыр да туура түшүнгөн. Алардын башкы максаты карапайым калкын бөөдө кыргындан аман алып калуу, кийинки өсүп-өнүгүүсү үчүн кам көрүү болгону шексиз. Улуу инсандардын ошол кездеги коомдук-саясий ишмердиги кыргыз элинин түпкү кызыкчылыктарына төп келгенин тарыхий окуялардын андан аркы өнүгүүсү көрсөттү.

Кокон хандыгы өзү негизделген алгачкы жылдардан тартып эле Фергана өрөөнүн мекендеген ар түркүн элдерди өз ичине камтып көп улуттуу мүнөзгө ээ болгон. Андыктан Алымбек датка, Курманжан датка, Алымкул Аталык ж.б. кыргыздын чыгаан инсандары хандыктын саясий турмушуна активдүү аралашып, көрүнүктүү мамлекеттик ишмерлерге айланышкан. Атүгүл алар хандык такты, таажынын тагдырын чечип, иш жүзүндө мамлекеттеги эң жогорку бийликти колго алышкан. Асыресе Алымбек датка Анжияндын аки-

ми, парваначы наамына арзып, Кокон хандыгынын баш вазири кызматына чейин көтөрүлсө, кыргыз-кыпчак Алымкул Аталык адегенде Кокон хандыгынын аскер башчысы, андан соң өлкөнүн анык өкүмдары катары бийлик жүргүздү. Албетте мында алардын башкаларда жок сейрек кездешүүчү артыкча касиеттери, ашкан акылмандыгы, кеменгерлиги, адам таң калаарлык адамкерчилик сапаттары, тубаса шык-жөндөмү чечүүчү роль ойногону талашсыз. Ушундай касиеттери бар Курманжан датканы орус генералдары атүгүл «Алай ханышасы» деп атоого аргасыз болушпадыбы.

XIX к. Улуу инсандардын кийинкиси Шабдан Баатырдын элинин келечеги үчүн кам көргөн кеменгерлиги, айкөлдүгү, акыл-гөйлүгү тууралуу көптөгөн уламыш, санжыра-баяндар бекеринен жаралган эмес, алардын тарыхый чындыгы, негизи бар. Ал дагы өз доорунун өктөм талаптарына шайкеш элинин мүдөө, талаптарын коргоп калкына ак кызмат кылды, элине эш-тутка болуп жүгүн көтөрдү. Айтор ар бир Улуу инсан ар башка заманда жашагандыгына карабастан алардын коомдук-саясий ишмердиги өз мезгилинин өзгөчөлүктөрүнө шайкеш келип кыргыз элинин түпкү кызыкчылыктарын коргоого багытталган. Алардын көп кырдуу ишмердигинин мааниси убакыт өткөн сайын арта берээри улам кийинки муундарга, урпактарга чоң сабак жана үлгү болору анык.

888677